

Національний
банк України

МУЗЕЙ
ГРОШЕЙ

За підтримки

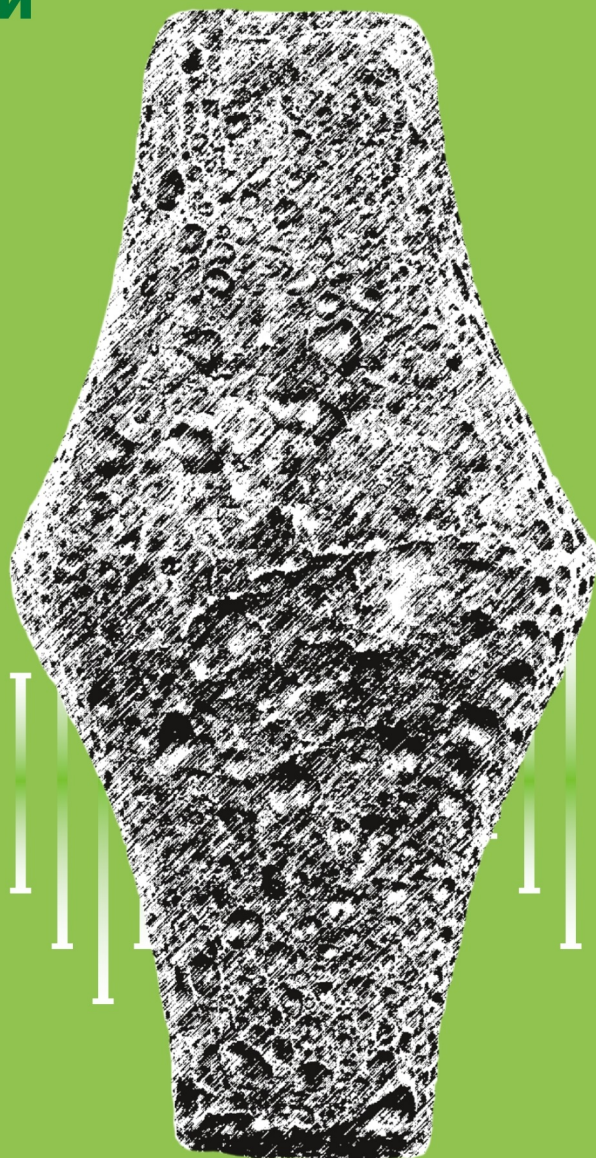
USAID
ВІД АМЕРИКАНСЬКОГО НАРОДУ

I нумізматична
щорічна конференція

"Money & Banking: гроші та банки в історії Європи"

16–18 вересня 2024 року

ТЕЗИ доповідей

м. Київ, 2024

УДК: 737.1: 930.1/902.1

ББК: 63.2

А 43

Money & Banking: гроші та банки в історії Європи: тези доповідей І нумізматичної щорічної конференції “Money & Banking: гроші та банки в історії Європи” (м. Київ, 16–18 вересня 2024 року). Київ, 2024. 256 с.

До збірника включені доповіді І нумізматичної щорічної конференції “Money & Banking: гроші та банки в історії Європи” з питань історії грошового обігу, банківської справи та банківництва, а також присвячені видатним нумізматам та нумізматичним колекціям, питанням дизайну та захисту грошових знаків.

Тези, що увійшли до збірника, можуть бути цікаві фахівцям із нумізматики, боністики, сфрагістики, історії грошового обігу та банківництва, економічної історії, археології, мистецтвознавчої експертизи та дизайну грошових знаків, музейної та бібліотечної справи тощо.

Редакційна колегія: Бойко-Гагарін А. С., відповідальний редактор, доктор історичних наук, старший дослідник; Орлик В. М., доктор історичних наук, професор; Потильчак О. В., доктор історичних наук, професор; Кулешов С. Г., доктор історичних наук, професор; Толочко Д. В., кандидат історичних наук; Індутний В. В., доктор історичних наук, професор; Чуткий А. І., доктор історичних наук, професор; Томазов В. В., доктор історичних наук, старший дослідник; Алфьоров О. А., кандидат історичних наук; Швець В. Є., кандидат історичних наук, професор; Тараненко С. П., кандидат історичних наук; Безпалько В. В., відповідальний секретар.

За достовірність наведених у публікації даних, географічних назв, власних імен, цитат та іншої інформації несуть особисту відповідальність автори тез доповідей.

©Національний банк України

ГРИВНЯ ТА ШАГ: ВІДНОВЛЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Національна валюта як важливий символ державності, крім прямих функцій, у всі часи була і буде невід'ємним елементом ідентичності країни та народу. Сьогодні на новому вирішальному етапі визвольної боротьби України за власне існування плекання кожного прояву унікальності та безкомпромісне очищення від столітніх нашарувань русифікації є нашим обов'язком як громадян, а Національного банку як державної інституції.

Як наші захисники борються за повернення української землі, так і ми маємо подбати, щоб на цій землі в жодній сфері не залишилося жодного імперського сліду.

Історія підтверджує багатовікову експансію росії в грошовому обігу України. Невпинне насадження своєї валюти – звична для росії складова поневолення народів. Чи пройшла Україна за роки незалежності остаточне очищення? Чи отримала вона повний монетарний суверенітет? Поки що ми не можемо сказати тверде “так”? Адже навіть через 33 роки з дня проголошення незалежності в грошовому обігу існує знаменник, що все ще об'єднує нас із росією – це назва розмінної монети “копійка”. Вона, як та дрібка сміття, залишена московією посеред нашої хати.

Ігнорувати цей факт – це зберегти зв'язок між нами та росією чи білоруссю, чи Придністров'ям, де так само “ходить” копійка. Це використовувати спільні категорії зі злочинцями та загарбниками, бо як інакше назвати працівників центробанку росії, які фактично одразу заходять за солдатами та, щоб зафіксувати владу на окупованих територіях, запроваджують російську валюту – “рублі” й “копейкі”.

Тож саме зараз, коли український народ повертає собі все, що було вкрадене та понівечене кремлівськими наративами, Національний банк ініціював відновлення історичної справедливості і в грошовій системі, щоб остаточно очистити її монетарний суверенітет та зробити свій внесок у нашу всеосяжну незалежність.

Підтримуючи процес дерусифікації, деколонізації та декомунізації України, ми пропонуємо відмовитися від російської назви розмінної монети “копійка”, а натомість відродити питомо українську назву “шаг”.

Саме відродити! Адже дослідники історії українських грошей підтверджують давню історію шагу як історично сформованого в Україні автентичного монетно-лічильного найменування, яке українці використовували для позначення дрібних грошей ще з XVII ст. З часом у грошовий обіг Лівобережжя проникають московські копійки – дрібні срібні монети царів династії Романових, які поступово насаджуються на українських землях. Проте справжнім народним залишається “шаг”. Чи не найкраще про це свідчать приказки та прислів'я, в яких не раз згадується ця назва: “Нате і мій шаг на ладан, щоб і моє перед Богом курилось” або ж “Діла на шаг, а балачок на гривню”.

Знаходимо численні згадки про шаг і в українській літературі: у творах Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Котляревського, Панаса Мирного, Оленки Пчілки, Івана Нечуя-Левицького та інших письменників і письменниць. Славетна поема Кобзаря “Катерина”, яку майже всі ми вчили напам'ять у школі, “говорить” до нас такими словами:

“Люде добрі,
Де шлях в Московщину?
В Московщину? Оцей самий.
Далеко, небого?
В саму Москву. Христа ради,
Дайте на дорогу!

Бере **шага**, аж труситься:
Тяжко його брати!..
Та й навіщо?.. А дитина?
Вона ж його мати!
Заплакала, пішла шляхом,
В Броварях спочила”.

Якщо народним монетно-лічильне найменування “шаг” стало ще у XVII ст., то законодавчо визначеною ця назва стала в часи Української Народної Республіки. Михайло Грушевський прагнув, щоб під час створення української грошової системи враховувалася історична традиція. Зрештою, вона знайшла своє відображення в назві грошей – “гривня” і “шаг”. Тож 01 березня 1918 року Центральна Рада ухвалила Закон “Про грошову одиницю, биття монети та друк державних кредитових білетів”, затвердивши грошову одиницю – гривню, яка поділялася на 100 шагів.

Молода українська республіка через нестачу ресурсів не могла карбувати монети з металу, тому було вирішено випустити спеціальні гроші – паперові розмінні марки вартістю 10, 20, 30, 40 і 50 шагів із написом “*Ходить на рівні з дзвінкою монетою*” на зворотному боці. Це було тимчасове рішення, яке водночас чітко засвідчувало вірність давній традиції.

Із приходом радянської влади на територію України розпочався ще один етап окупації грошового обігу нашої країни – українські гроші постановили вилучити. Проте ідея відродження української незалежності та власної грошової одиниці не зникла з поразкою Української революції 1917–1921 років, продовжуючи бути актуальною темою в діяльності українського підпілля, еміграції та діаспори у 1940–1950-ті роки.

Можливість поставити крапку в цій довгій історії боротьби за власну національну валюту Україна отримала із здобуттям незалежності 24 серпня 1991 року. Тоді гостро постало питання впровадження власних грошових знаків.

Жваву дискусію викликала потенційна назва сотої фракції банкноти – розмінної монети до гривні. І знову постає давня назва “шаг” як історично обґрунтований варіант. Протягом 1991-1992 років тривав процес розроблення проєктів банкнот та монет, проводились експериментальні карбування монет у Луганську. Навесні 1992 року до ВО “Луганський верстатобудівничий завод” надійшли з Києва ескізи розмінних монет – 1, 5, 10 та 25 шагів авторства художника ескізів і банкнот гривні – Василя Лопати. Здавалося, питання вирішене! Проте все ще сильне проросійське комуністичне лобі домоглося затвердження російської назви “копійка”. Прихильники росії хапалися за будь-яку соломинку, щоб залишити символічний та ідейний зв’язок між країнами. 02 березня 1992 року Постановою Президії Верховної Ради України затверджено назву “копійка” та замінено, відповідно, назву “шаг” на попередньо отриманих ескізах. Після введення 02 вересня 1996 року в обіг гривні з копійками питання назви розмінної монети на довгий час втратило свою актуальність.

Сьогодні ми знову привернули увагу до необхідності остаточної деокупації українських грошей. Пропонуємо не просто повернути справедливую назву, а завершити фактично через три десятиліття грошову реформу незалежної вільної України. Ви можете запитати: “Чи на часі?” А який момент ми маємо чекати, щоб в Україні, яка захищається від російської воєнної агресії, називати українські гроші українською, а не російською назвою? Який знак і хто має подати, щоб ми нарешті перестали озиратися на когось, а самі рішуче повертали те, що належить нам за правом?

У цій своєрідній історичній експедиції, яку провела команда Музею грошей НБУ, досліджуючи історію українських грошей, зокрема шагу, ми маємо авторитетних партнерів – науковців, які надали свої фахові висновки з різних аспектів.

Наприклад, попри результати нашого дослідження, поставало важливе питання: чи не є слово “шаг” росіянізмом чи запозиченим? Ми звернулися з цим питанням щодо лінгвістичних особливостей шага до Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні та отримали беззаперечне заключення про те, що слово “шаг” українського походження, а також є унікальним у світовій лінгвокультурі. Збіг за звучанням з ідентичним словом у російській мові є лише мовною паронімією, яка не може свідчити про запозиченість чи відношення до росії.

Далі “шаг” отримував все більше підтримки в науковому середовищі. Інститут історії НАН України надав експертний висновок із позитивною оцінкою щодо реалізації ініціативи, фактично підтверджуючи історичні обґрунтування команди істориків Національного банку.

Я особисто переглядав копії історичних документів про проектування та обіг розмінних марок-шагів як фракції гривні в добу Української революції 1917–1921 років, надані НБУ Центральним державним архівом вищих органів влади України, а також архівом Служби безпеки України. На сторінках цих столітніх документів зафіксоване реальне втілення в життя шагу як розмінної одиниці до гривні та практичний досвід його використання в Україні.

Ініціативу Національного банку також підтримав Український інститут національної пам'яті (УІНП), що реалізує державну політику у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу. Експертна комісія УІНП чітко засвідчила, що копійка є одним із символів, пов'язаних із реалізацією російської імперської політики в Україні та колоніальної спадщини, тоді як “шаг” – історично наша назва.

Наукова спільнота, дослідницькі інститути та органи влади підтримують ініціативу з відновлення історичної справедливості щодо номінацій українських грошей. В історичному обґрунтуванні цього кроку ми не маємо сумнівів. Проте я дуже прагну, щоб українці також відчували його символічне значення як елемента, що робить цільною нашу історію, поєднує з поколіннями минулого та сьогодення, а ще поваги до усіх, хто боронив та боронить нашу країну. Бо не можемо ми зараз послуговуватися російським.

Я свідомий того, що багато хто почув про шаг вперше саме від нас. І моя пропозиція для них – сприйняти це як запрошення дізнатися трохи більше про один із аспектів історії власної країни та вкотре переконатися в її унікальності.

Я радий публічному діалогу, який викликала ініціатива НБУ. Це вкотре нагадує нам про силу “голосу”, що мають гроші та нумізматична продукція загалом. Сучасному поколінню є що сказати нащадкам у символах на банкнотах та монетах. Ми відродимо шаг та знайдемо образи, щоб і надалі наша гривня трансливала українські традиції, характер українського народу та історичне значення сучасних подій.

ЗМІСТ

Розділ І.

ШАГ ЯК ІСТОРИЧНА НАЗВА РОЗМІННОЇ МОНЕТИ УКРАЇНИ

- 10...Безпалько В.** Шаг: походження українського монетно-лічильного найменування та особливості функціонування в XVII – XX ст.
- 14...Скопненко О.** Назва “шаг” в українській мові: походження, уживання, перспективи актуалізації
- 17...Шиленко Ю.** Монетно-лічильне найменування “шаг” в творчості Тараса Григоровича Шевченка
- 20...Бойко-Гагарін А.** Використання назви “шаг” в радянський період: перебування під заборонаю, в підпіллі та еміграції

Розділ ІІ.

СТАНОВЛЕННЯ ГРИВНІ ЯК НАЦІОНАЛЬНОЇ ГРОШОВОЇ ОДИНИЦІ УКРАЇНИ

- 25...Зубко А.** Гривня в системах грошової лічби і вагових мір Давньої Русі IX – XIII ст.
- 27...Андрєєв О.** Хімічний склад київських, чернігівських та новгородських зливків (гривень): пошук закономірностей та можлива інтерпретація
- 31...Кулешов С.** Платіжний злиток зі знаками “вовчий зуб”, знайдений на Житомирщині
- 32...Литвинчук О.** Глиняна форма для відливки шестикутного грошового зливка гривні з села Фасова
- 33...Кучерук О.** Перша сто карбованцева банкнота УНР: новий погляд
- 37...Самков О.** Бони-агітки, інформаційні та рекламні наддруки на грошах на початку XX ст. в Україні

Розділ ІІІ.

АНТИЧНА, СЕРЕДНЬОВІЧНА ТА НОВІТНЯ НУМІЗМАТИКА

- 40...Орлик В.** Античні монети VI – I ст. до Різдва Христового на території Дніпровського Правобережного Лісостепу: сучасний науковий дискурс
- 43...Індутний В., Мережко Н., Піркович К.** Визначення автентичності монет на основі рентгенфлуорисцентного аналізу їх поверхні
- 44...Ніколаєв М.** Нові інструменти інтерпретації монетних монограм та скорочень (на прикладі Ольвії)
- 47...Касперович О.** До питання типологізації та періодизації наслідувань римським монетам на території України
- 51...Орлик М.** Імітації римських монет із Закарпатської обл.
- 55...Надвірняк О., Погорілець О.** Литі копії антонініанів другої – третьої чверті III ст. н.е. в зоні поширення черняхівських племен в межиріччі Дністра і Південного Бугу

- 57...Лемберг Є., Денисова А.** Куфічні монети з с. Верхній Салтів колекції Інституту археології НАН України
- 61...Мінєєв О.** Графіті двозуба на монетоподібній підвісці з Броварів
- 64...Крепак І.** Срібники з фондів Броварського краєзнавчого музею
- 66...Шереметьєва К.** Монета Святополка Ярополковича з нумізматичної колекції Музею Родина Шереметьєвих
- 68...Зайончковський Ю.** Маточник у монетному виробництві золотоординського Криму
- 70...Ovtcharov V.** Forged Serbian groshes in monetary circulation of the Dobroudja despotat (XIV century)
- 72...Зільберс І.** Штемпельні різновиди подвійних денаріїв Курляндії 1578-1579 років
- 75...Бакалець О.** Гаманець із монетами Московського царства, Королівства Польського та Кримського ханства XVI – XVII ст. з с. Іванівці Жмеринського р-ну Вінницької обл.
- 77...Мамілов С.** Два півтораки Сигізмунда III Вази карбування 1621 – 1622 років малої маси
- 78...Гишка В.** Знахідка домініальних бон із с. Денисова на Тернопільщині
- 81...Денисова Т.** Монетоподібні замітники грошей з Поділля кінця XVIII – початку XIX ст.
- 84...Лихацький Є.** Неописана бона військової крамниці Коша Січових Стрільців

Розділ IV. ІСТОРІЯ ГРОШОВОГО ОБІГУ

- 86...Надвірняк О., Погорілець О., Станкеєва А.** Емісії римських монет I-III ст. н.е. з культового горизонту могильника Черняхівської культури Баламутівка-Брід (Хмельницька область)
- 88...Шостопап А.** Версії відносно періодів виготовлення імітацій римських денаріїв в ареалі Черняхівської культури
- 91...Кудін С.** Два “сліпих” дирхеми з монетної знахідки в Харківській області
- 93..Саввов Р.** Про початок карбування київських наслідувань монетам Джанібека
- 96..Сундук А.** Сліди литовського правління на українських землях: київські наслідування монетам Джанібека (до питання дизайну та технології)
- 98..Саввов Р., Шевчук О.** Східні монети Броварського (Русанівського) скарбу та зв'язок між карбуванням Київського князівства і Золотої Орди
- 102..Крижанівський А.** Про підробки монет Львівського монетного двору в XIV ст.
- 104..Погорілець О.** “Подільський полугрошик” – монета Подільської землі князів Коріатовичів (II пол. XIV ст.)
- 106..Прохненко І., Сухар А.** Виготовлення фальшивих монет у замках Закарпаття

- 113..Чуткий А. Причини незапровадження власної грошової одиниці українськими гетьманами середини – другої половини XVII ст.
- 115..Żukowski H. In what year were the last legal coins minted during the reign of John III Sobieski?
- 117..Клюєв А. Аналіз монетно-речових скарбів Глухівського Петропавлівського монастиря другої половини XVII – XVIII ст.
- 121..Ульяновський В. Гроші сховані, знайдені, пропали: два казуси у київському Видубицькому Чуда Архангела Михаїла монастирі XVIII ст.
- 123..Надвірняк О., Погорілець О., Перов Р. Сігізмунд III, Георг-Вільгельм, Густав II Адольф, Христина I, Матіас I, Фердинанд II, Філіп IV, Зелентін фон Ізенбург I ... Фаустіна Молодша. Монетно-речовий комплекс XVII ст. (Хмельницька область) (попереднє повідомлення)
- 125..Безпалько В. “Щоб в народі вживані не були”: про регулювання обігу надкарбованих монет у Гетьманщині
- 128..Савицький В. Монети XVII – XIX ст. із розкопок у підвалі пам’ятки архітектури XVIII ст. “Трапезна церква” на території Національного заповідника “Софія Київська” у 2022 – 2023 роках (попередні результати досліджень)
- 132..Мойжес В. Нумізматична колекція з церкви Ужгородського замку
- 135..Каглян О., Загреба М. Різновиди однокрейдерних мідних монет Марії-Терези, що були у вжитку на території Галичини та Буковини
- 138..Турейський І. До питання використання монет у народному вбранні українців (кінця XIX – початку XXI ст.)
- 141..Потильчак О. Розмінна криза 1923-1924 років: до питання проведення грошової реформи в УСРР
- 143..Мокляк Я. Фінанси “Лемко-Союзу” у США та Канаді, 1929 – 1931 роки
- 146..Петренко І. Функціонування “Торгзину” в Києві під час Голодомору-геноциду
- 149..Горох М. Гроші “Торгзину”: товарні ордери, розрахункові (“заборні”) книжки, розрахункові товарні книжки (1930–1936)

Розділ V.

ІСТОРІЯ БАНКІВ, БАНКІВНИЦТВА, ЦІННИХ ПАПЕРІВ ТА ТОРГІВЛІ

- 154..Томазов В. Греки-бакіри на Півдні України та їхній внесок у розвиток регіону
- 158..Гмиря А. Нагляд церкви за правильністю мір та ваги в Давній Русі
- 159..Артюхін О. Іконографія княжих булл династії Мономаховичів XI – XIII ст.
- 161..Шатіло О. Передумови виникнення та особливості розвитку банків (з XII ст. до теперішнього часу)
- 163..Траттнер М. Ефективні валютні трансакції 1571 року як запорука безпеки на українських землях
- 172..Ластовський В. Монастирі Київської митрополії та банки у XIX ст.

- 174..Крицук Р.** Неопублікована акція Київських штучних мінеральних вод 1834 року з колекції Національного музею у Варшаві
- 179..Лазебник В.** Європейські інвестиційні потоки у становлення Криворізько-Придніпровсько-Донецького промислового регіону у 1870–1918 роках
- 186..Корпусова І., Янов Д.** Торгові пломби ХІХ – початку ХХ ст. в колекції Одеського археологічного музею
- 188..Швець В.** Земельний Банк Гіпотечний у Львові: діяльність і значення для банківської системи України
- 193..Дацюк О.** Поштові листівки із зображеннями банківських установ як джерело дослідження
- 196..Лихацький Є., Бойко-Гагарін А.** Фальшування грошових документів та цінних паперів у 1990-ті роки в Україні

Розділ VI.

ВИДАТНІ НУМІЗМАТИ, МУЗЕЙНІ КОЛЕКЦІЇ ТА НАУКОВІ ШКОЛИ

- 198..Mitev N.** European coins (15th – 17th century) from the collection of Regional Museum of History – Dobrich
- 200..Гуржій І.** Праці Йоганна Еккеля з нумізматики у фонді Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
- 206..Ткачук К., Куцаєва Т.** Карл Болсуновський: від охоронця Мюнц-кабінету до голодуючого та зневаженого советською владою
- 208..Попельницька О.** Нумізматичні питання в листах К.В. Болсуновського до С.Л. Дроздова (за матеріалами Архіву НМІУ)
- 213..Буличова В.** Історія формування та склад нумізматичної колекції Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова.
- 215..Опимах О.** Історія формування київської частини нумізматичної колекції Національного заповідника “Софія Київська”
- 219..Корнієнко В.** Нумізматичні збірки музеїв та заповідників: питання збереження та введення до наукового обігу (на прикладі колекції Національного заповідника “Софія Київська”)
- 221..Денисова Т.** До історії нумізматичної збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького (дарунок О. Сушка)
- 222..Ізбаш-Гоцкан Т., Колесніченко Є.** Доля античної колекції А.М. Ямковського
- 224..Шиленко Ю., Баркова М., Баркова О.** Оцифрована шевченкіана: фінансова діяльність Тараса Шевченка в документах та музейних експонатах
- 227..Южека Р., Андреев Д.** Срібна пам’ятна медаль серії “Видатні політичні діячі України” на честь Віталія Володимировича Кличка
- 228..Погорілець О., Западенко І.** Монети Національного банку у фондах та експозиції Паризького монетного двору (Monnaie de Paris)
- 230..Бойко-Гагарін А.** In memoriam. Равіль Анварович Ісламов (1956 – 2024 рр.)

Розділ VII.
ДИЗАЙН ТА ЗАХИСТ ГРОШОВИХ ЗНАКІВ

- 232..Божавель К.** Зображення птахів на античних монетах
- 235..Левчук А.** Видозміна образу князя Володимира Великого від златника до гривні незалежної України в контексті відновлення історичного образу
- 237..Клочко С.-Т.** Особливості фотографування предметів нумізматики
- 238..Мисько В., Мисько Т., Байтеряков О.** Нумізматична географія: сучасні монети країн Океанії, опис та застосування в освітньому процесі
- 242..Кудін С.** Авангард як художній стиль оформлення українських пам'ятних монет в 2010-2024 рр.
- 244..Гавриш А.** Застосування штучного інтелекту в розробленні дизайну сучасних грошових знаків
- 246..Швець О.** Штучний інтелект у нумізматиці: нові горизонти аналізу та класифікації
- 249..Yahuzhynska K., Tupchiienko M.** Digitization of antique numismatic collections and publications: the experience of France
- 250..Шман С.** Культурологічний потенціал експертних досліджень предметів нукмізматики
- 252..Іщенко А.** Україніка від Монетного двору Польщі

Розділ I ШАГ ЯК ІСТОРИЧНА НАЗВА РОЗМІННОЇ МОНЕТИ УКРАЇНИ

Безпалько Владислав
м. Київ, Україна

ШАГ: ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО МОНЕТНО-ЛІЧИЛЬНОГО НАЙМЕНУВАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ В XVII-XX СТ.

“Шаг” (мн. “шаги”) – відоме українське історичне найменування монетних номіналів та лічби грошей, яке зрештою навіть стало назвою розмінної одиниці у валютній системі Української Народної Республіки. 1918 року вийшла друком брошура В. Шугаєвського, в якій вперше в науковий обіг було введено “історичний портрет” шага як монетно-лічильного найменування. Автор, не торкаючись походження цієї назви, зважаючи на писемні джерела, довів, що у другій половині XVII ст. у Лівобережній Україні терміном “шаг” позначалася сума коштів у розмірі три польських гроші (рис. 1)¹, що дорівнювала двом російським копійкам². Протягом наступного століття в питанні походження цієї назви, на нашу думку, так і не було отримано впевнених та переконливих відповідей. Також автор кілька десятиліть поспіль після першої публікації констатував, що це питання поки залишається не з’ясоване та не прийняв думки І. Свенціцького про походження терміну “шаг” від слова “шиллінг” (schilling)³. Укладачі семитомного етимологічного словника української мови, який вийшов друком наприкінці XX – на початку XXI ст., виводять назву “шаг” як похідну від слова “сяг”, тобто “крок”, погоджуючись із видатним етимологом російської мови М. Фасмером⁴. Варто відзначити і спробу дослідника-нумізмата В. Шлапінського вивести назву “шаг” від діалектного шумерського “саг, шаг”, що означає “середина, ділити навпіл, дрібнота”, і відтак пояснити походження найменування з шумерських часів, як “дрібна монета”⁵.

Рис. 1. 3 гроші, Польське королівство, Сигізмунд III, 1621 рік

Нечітко обґрунтованою залишається також хронологічна позиція, з якого саме часу найменування “шаг” побутує в українській мові. У словникових та енциклопедичних виданнях поширена теза, що так називали монету номіналом три гроші XVI–XVII ст., зазначають навіть XV ст.⁶ Однак такі твердження не підтверджені джерелами. Наразі найбільш ранні писемні згадки шагів, що зустрічаються в науковому обігу, стосуються 1666 року⁷.

¹ Національний музей історії України. Фонди. Монета 3 гроші Польського Королівства, Сигізмунд III, 1621. Інв. № НМ-81/379.

² Шугаєвський В. А. Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII веке. Чернігів: Сіверянська думка, 1918. С. 14-15, 30, 32.

³ Свенціцький І. С. Нариси з історії української мови. Львів: Діло, 1920. С. 36;

Шугаєвський В. А. Монета і грошова лічба на Україні в XVII столітті. Науковий збірник УВАН. Ч. 1. Нью-Йорк, 1952. С. 140.

⁴ Етимологічний словник української мови: в 7 т. НАН України. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 6: У–Я. 366 с.

⁵ Шлапінський В. Про походження назв нумізматичних термінів “шаг” та “ізрой”. Нумізматика і фалеристика. № 2. Київ, 2003. С. 8; Його ж. Про етимологію нумізматичних термінів “шаг” та “ізрой”. Збірник наукових праць на пошану професора Романа Шуста. Читати. Писати. Говорити. Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск. Львів, 2019. С. 84, 86.

⁶ Шуст Р. М. Шаг. Енциклопедія історії України: в 10 т. Інститут історії України НАН України. Київ: “Наукова думка”, 2013. Т. 10: Т–Я. С. 588.

⁷ Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV-XVIII ст. Київ: “Наукова думка”, 1981. С. 144-146.

Рис. 2. Шагі, Османська імперія, Мурад III, 1574-1575 роки

Нами вперше пропонується версія походження українського монетно-лічильного найменування “шаг” від слова “шагі” (перською дослівно: “царський”, “шахський”, “належний володареві”). “Шагі” (або “падишагі”) – назва старовинних срібних монет правителів східних держав (рис. 2)¹. Найменування прийшло з Османської імперії, куди свого часу потрапило з Ірану (Персії). Початком трансляції цієї назви в український мовний вжиток варто вважати не раніше ніж кінець XVI – початок XVII ст.

Активні торгівля та грошовий обіг з Османською імперією, зокрема і через Молдавське князівство, сприяли закріпленню в українській розмовній мові назви “шаг” як лічильної одиниці вартістю три польських гроші, як і назви монети такого ж номіналу (рис. 3)². Вже в козацькій Україні з середини XVII ст. у писемних джерелах виявляємо широке вживання найменування “шаг”, коли, очевидно, з “демократизацією” мови діловодства розмовні назви були залучені до активного лексикону канцелярій. Однією з причин успіху швидкого поширення назви “шаг” як основного найменування дрібної лічби грошей на Гетьманщині та Слобожанщині було, напевне, те, що ця назва гарно ілюструє властивість тогочасної розмовної мови економити мовні засоби.

Рис. 3. 3 гроші, Польське королівство, Сигізмунд III, 1596 рік

Монетно-лічильне найменування шаг було в основі обрахунку грошей так званої “української”, або “малоросійської” лічби. Вона особливо активно використовувалася у документах фінансового характеру Гетьманщини першої третини XVIII ст. для позначення грошових сум у рахункових золотих, а не в рублях. Документи обліку прибутків та видатків переконливо свідчать про облік готівки: золотих, шагів та копійок з десятковою системою лічби – золотий поділявся на 10 шагів, а шаг, відповідно, складався з 2 копійок (рис. 4). Так, старі річпосполитські рахункові одиниці пристосувалися до нових реалій грошового ринку, який наповнювала дрібна готівкова монета вже переважно російського карбування. Таке місце шага в рахункових системах, коли він як поняття, як термін фактично не асоціюється з конкретним монетним номіналом (навіть з польською системою лічби), а стає універсальною назвою для дрібної лічби, надало йому значно більшої гнучкості та “живучості” порівняно з іншими монетно-лічильними найменуваннями. Разом з економною

¹ Національний музей історії України. Фонди. Монета шагі Османської імперії, Мурад III, 1574/1575 рр. Інв. № ТКВ-5882/1.

² Національний музей історії України. Фонди. Монета 3 гроші Польського Королівства, Сигізмунд III, 1596 рік. Інв. № НМ-81/378.

та місткою формою номену все це забезпечило справді його довге існування в розмовній мові. У наступні десятиліття, коли кінцевий обрахунок витрат вівся вже виключно в рублях, копійках та деньгах, також знаходимо згадку про шаги в записах облікової документації, в якій оцінювання товарів зазначено в шагах. У документах окремих населених пунктів шаги можна зустріти принаймні ще в 60-х роках XVIII ст.: у 1762 році відро горілки оцінювалося в 9 шагів, а в 1767 році четверик вівса – в 17 шагів.

Уживання назви “шаг” зустрічаємо не лише в документах міст та сіл Гетьманщини. Ретельне опрацювання джерел Слобідської України також дає матеріал про шаги. Зокрема, збереглися поточні записи витрат на харчування у Харкові 1726 року, в яких, зокрема, кварту олії придбали за 4 шаги. Згадки шагів в середині XVIII ст. також маємо і в фінансово-облікових документах монастирів, розташованих на Правобережжі уздовж Дніпра, в кордонах тогочасної Речі Посполитої.

	Золоті	шаги	копійки
3 За П'я возь Дрозь	1	2	
5 За ш'я возь Дрозь	1	6	
За два возки б'на	1	1	
8 За три возки б'на	2	2	1
10 За переписаніє Д'явностей			
За п'я возь Дрозь	2	2	
12 За п'я возь Дрозь		7	1
13 За р'я возь Дрозь		5	

Рис. 4. Записи книги витрат (фрагмент) з обліком на золоті, шаги та копійки. Київ, 1731 рік.

Хоча з уніфікацією діловодства до кінця XVIII ст. шаг поступово зникає із записів у фінансових документах, проте надалі в розмовній мові його присутність складно не помітити. Вже наприкінці XVII – на початку XVIII ст. ця назва фіксується в записах приказок та прислів'їв. У Климентія Зиновієва знаходимо: “Шаг був один і то пропив”; “Шаг да лихий за тун не беруть і пирога не дають”; “Солодок медок да по шажку в роток”. А в XIX ст. фіксується вживання вже десятків висловів із залученням найменування “шаг”, з яких процитуємо такий: “Дорогий шаг до сповіддя, а після сповіддя не вельми”.

У новочасній українській літературі, в основі якої переважає розмовна мова, знайшли відображення і монетно-лічильні найменування. Вже Іван Котляревський у своїй “Енеїді”, крім інших монетних назв, обіграє шаг у крилатих висловах (“но у Троянського народу за шаг алтина не проси”), а головний герой поеми саме шагами віддячує провісницю, яка допомогла йому в пеклі побачитися з батьком:

Еней за добрую науку,
Шагів з дванадцять в руку дав.
Сівілла грошики в калитку,
Піднявши пелену і свитку, –
Ізслизла, мов лихий злигав.

У творчості Тараса Шевченка найменування “шаг” застосовується більше десятка разів та стосується таких близьких авторів епізодів повсякдення, які не залишають читача байдужим та переконують, що вживання шагів у поемах узято з реального життя. У творчості українських авторів назву “шаг” знаходимо протягом всього XIX і на початку XX ст. А укладачі словників української мови ще з початку XIX ст. впевнено фіксують найменування “шаг” як питомо українське слово.

Тривалий час в Україні назвою “шаг” позначали грошову суму або монету в 2 копійки. Та з грошовою реформою 1839–1843 років назва в розмовній мові переноситься на нову монету $\frac{1}{2}$ копійки. І народна мова не лише активно сприйняла шаг вже як назву для номіналу чи грошової вартості пів копійки, але також на його основі утворювались більш складні назви для монетних номіналів. Так, з оповіді сліпого лірника Йосипа, який ходив з малим хлопцем-поводирем, дізнаємося, що свого часу, в 40–50-х роках XIX ст. він у Ніжині за виконання пісні просив шість шагів: “... як дасте шість шагів, то заспіваю”. Поміщиця потрібну суму грошей дала одною монетою: “...мусила вона винять шестишаговика, дала міні. Я того шестишаговика в кишеню зараз...”. Так, новий номінал 3 копійки, уведений в результаті вже означеної реформи, набув народної назви через найменування “шаг” – шестишаговик. Що прикметно, цей чоловік в активному словниковому запасі мав і назву “копійка”, однак лічив гроші шагами: “... знаю добре тих панів, так шестишаговик і є в мене, а то б не дала й копійки”.

З запровадженням в УНР власної валютної системи розмінною одиницею став саме шаг. І якщо щодо назви грошової одиниці гривні тоді була публічна дискусія, то щодо введення київським урядом в обіг розмінних шагів 1918 року була суспільна згода. Причина – шаг уже був усім званою назвою імперської пів копійки, до якої мала б прирівнюватися розмінна монета молодій республіці. Так, Михайло Грушевський у газеті “Народна воля”, переконуючи суспільство прийняти гривню, писав: “з огляду на при звичаєння людности Центральна рада, заразом приймаючи поділ українського карбованця на 200 шагів, тим самим в принципі вже прийняла перехід до меншої монетної одиниці...”¹. Він мав сподівання, що шаги вже скоро будуть випущені у формі монет: “незадовго будуть випущені срібні гривні, золоті двадцяти-гривняки, паперові гроші... і дрібна монета в 1, 2, 5, 10, 20 і 50 шагів”². Однак проєкт металевої монети так і не вдалося реалізувати через труднощі воєнного часу, а в обіг були запроваджені паперові грошові засоби оплати – розмінні марки як замінники монети (рис. 5).

Рис. 5. Розмінна марка 40 шагів, Українська Народна Республіка. Музей грошей Інв. № КН-491.

Так, шаг із розмовного найменування поруч із гривнею став ознакою держави й новою розмінною одиницею. Тому згодом із взяттям під контроль України більшовицький режим вів тривалу боротьбу з шагом вже як “українським буржуазно-націоналістичним елементом” поруч з такими символами, як Державний Прапор, Державний Герб, Державний Гімн.

¹ Грушевський М. Про монетну українську одиницю. Народна воля. № 193. 13 січня 1918 р. / 31 грудня. Київ, 1917. С. 1-2.

² Грушевський М. Українська гривня. Народна воля. № 22. 3 березня / 18 лютого. Київ, 1918. С. 1.

Упродовж XX ст. проекти відновлення української державності враховували і повернення валютної системи гривня-шаг. Наприклад, саме така валюта була передбачена під час розроблення розпорядчих актів Комісії державного планування, створеної у 1939 році рішенням Проводу українських націоналістів. Отже, з відновленням незалежності України уряд отримав свої політичні виклики в питанні назви національної валюти, проте поруч із гривнею було уведено в обіг розмінну монету копійку.

Отже, властивості найменування “шаг” як одиниці дрібної грошової лічби та коротка й містка форма слова сприяли глибокому укоріненню назви в мовний ужиток та українську культуру загалом, закріпленню як питомо українського слова, властивого простій, народній лексиці. А з утворенням Української Народної Республіки “шаг” із розмовної назви став офіційною розмінною одиницею та ознакою держави.

Література та джерела

1. Грушевський М. Про монетну українську одиницю. Народна воля. № 193. 13 січня 1918 р. / 31 грудня. Київ, 1917. С. 1-2.
2. Грушевський М. Українська гривня. Народна воля. № 22. 3 березня / 18 лютого. Київ, 1918. С. 1.
3. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 6. 568 с.
4. Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1981. 240 с.
5. Національний музей історії України. Фонди. Монета 3 гроші Польського королівства, Сигізмунд III, 1596 р. Інв. № НМ-81/378.
6. Національний музей історії України. Фонди. Монета 3 гроші Польського королівства, Сигізмунд III, 1621 р. Інв. № НМ-81/379.
7. Національний музей історії України. Фонди. Монета шагі Османської імперії, Мурад III, 1574-1575 рр. Інв. № ТКВ-5882/1.
8. Свенціцький І. С. Нариси з історії української мови. Львів: друк. Діло, 1920. 100 с.
9. Шлапінський В. Про етимологію нумізматичних термінів “шаг” та “ізрой”. Збірник наукових праць на пошану професора Романа Шуста. Читати. Писати. Говорити. Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск. Львів, 2019. С. 83–88.
10. Шлапінський В. Про походження назв нумізматичних термінів “шаг” та “ізрой”. Нумізматика і фалеристика. Київ, 2003. № 2. С. 8-9.
11. Шугаєвський В. А. Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII веке. Чернігів: Сіверянська думка, 1918. 47 с., III табл.
12. Шугаєвський В. Монета і грошова лічба на Україні в XVII столітті. Науковий збірник УВАН. Ч. 1. Нью-Йорк, 1952. С. 132–158.
13. Шуст Р. М. Шаг. Енциклопедія історії України: в 10 т. / Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10. С. 588.

Скопненко Олександр
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
м. Київ, Україна

НАЗВА “ШАГ” В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ПОХОДЖЕННЯ, УЖИВАННЯ, ПЕРСПЕКТИВИ АКТУАЛІЗАЦІЇ

Найменування грошових одиниць належать до тих реалій, які відносно довго зберігають первісний обсяг семантики, а в певний період набувають символічного значення, адже номінація монет і банкнот є однією з ознак державного суверенітету, що обов’язково спирається на національну пам’ять. Проте це не означає, що звуження або розширення значення назв грошових одиниць (або наступна номінативна деривація) – це рідкісне мовне явище.

Перехід назв грошових одиниць з категорії повнозначних лексем в елементи фразем – переконливий доказ тривалості функціонування цих номінацій в українській мові. Саме наявність у складі фраземіки й робить номінацію грошових одиниць важливою частиною мовної картини світу в новий період розвитку української мови, без цих назв неможливо

зрозуміти тексти вітчизняної класичної художньої літератури та й сучасної публіцистики. З кількох десятків номінацій грошових одиниць, що функціонували на території наших етнічних земель, у фраземному фонді сучасної української літературної мови закріпилося лише шість: *гріш*, *карбованець*, *копійка* (*копієчка*), *п'ятак*, *шаг* і *шеляг*.

Одиниці *шаг* і *копійка* в багатьох контекстах вживаються як синоніми, проте не завжди. У формі однини *шаг* позначає найменшу грошову суму, а *копійка* – взагалі гроші. Пор.: – *Віддала дочку заміж, оженила сина, батька поховала – та ніде й шага не позичала* (Любов Яновська); *Кожум'яка, здавши синам ремесло, не малу копійку має* (Ганна Барвінок)¹. Натомість словоформа множини *копійки* цілком відповідає змісту іменника *шаг* у наведеному контексті.

У сучасній українській літературній мові функціонує близько трьох десятків фразем (або їхніх варіантів, у нашому випадку нерелевантне розрізнення основних і варіантних одиниць) з елементом *шаг*: *шаг ціна в базарний день*; *ані (і) залізного шага*; *ані (і) ламаного шага*; *ані (і) щербатого шага*; *в кишені ані шага*; *обдерти до нитки, до шага* тощо. Більшість із проаналізованих фразем з компонентом *шаг* можна розглядати як варіанти (або основні форми одиниць) до зворотів з компонентами *гріш*, *копійка* та *шеляг*². На підставі цих та багатьох інших свідчень фраземіки можна зробити однозначний висновок, що номінація “шаг” давно увійшла до фраземного фонду української мови. Усі одиниці з цим компонентом у чинних фразеографічних кодексах не марковані як застарілі, а отже, належать до сучасної фраземної норми української мови.

Про першу фіксацію назви “шаг” в українській мові ми не маємо певних відомостей. Однак час появи номінації “шаг” у новій українській літературній мові ми знаємо достеменно, адже вперше цю назву засвідчено в “Енеїді” І. Котляревського: *Но у троянського народу // За шаг алтина не проси: // Хто москаля об'їхав зроду? // А займеш – ноги унеси*. Лексему *шаг* (або як компонент у фраземі) уживано в текстах багатьох письменників XIX і XX ст., як-от у Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, А. Свидницького, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Лесі Українки, Б. Лепкого, В. Підмогильного, З. Тулуб, І. Багряного, Ю. Мушкетика. Потребує додаткової верифікації припущення (досить обґрунтоване), що центром поширення лексеми *шаг* первісно була саме Наддніпрянщина. Доказом цьому слугує живе народне мовлення. Ще наприкінці XX – на початку XXI ст. на Київщині носії української мови, народжені в 1920-х – 1940-х роках, активно використовували фраземи зі складником *шаг*. “Шага мідного ніхто не дав”, – не раз чув автор доповіді³.

Етимологія лексеми *шаг* привертала увагу багатьох лінгвістів. Одностайності в поглядах на походження цього слова немає, а проте більшість дослідників прийняли підхід, що його закріпив відомий етимолог М. Фасмер (1886–1962) у своєму Етимологічному словнику російської мови (1950–1958), у якому багато українського матеріалу. Такий погляд прийнятий і в сучасній українській етимологічній науці. Відповідно до академічного Етимологічного словника української мови слово *шаг* утворилося на основі нині втраченого в сучасній мові іменника *сяг “крок”, що походить від дієслова *сягати*. Форма *шаг* виникла внаслідок дистантної асиміляції в зменшеній формі слова: *шажók* < *сяжók з наступним узагальненням новішої форми⁴.

Немає жодних підстав асоціювати українську лексему “шаг” з російським словом “шаг” “крок”. Ці два слова, якщо спиратися на академічну етимологію, виникли в різних мовах незалежно одне від одного. Показовий факт, що в Тлумачному словнику живої великоросійської мови В. Даля (1882), в якому чимало українізмів, не подано одиниці *шаг* як номінації монети. І. Котляревський у своєму українсько-російському словнику, доданому до

¹ Словник української мови // Ред. кол.: І. К. Білодід (голова), А. А. Бурячок та ін. Т. IV. Київ: «Наукова думка», 1973. С. 282; *Там само*. Т. XI. С. 395.

² Словник фразеологізмів української мови / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка, 2003. 1104 с.

³ Записано 1997 року у с. Чорногородка Бишівської громади Фастівського району Київської області. Народжені до Другої світової війни автохтонні мешканці цього поселення й на початку XXI ст. знають про такий вислів, але рідко ним користуються.

⁴ Фасмер М. Р. Этимологический словарь русского языка. Москва: Прогресс, 1964–1973. URL: <https://bit.ly/4eryd5l>. Актуальність 14.09.2024; Етимологічний словник української мови / ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), В. Т. Коломієць та ін. Київ: Наукова думка, 2003. Т. IV. С. 366.

“Енеїди”, перекладає *шагъ* за допомогою одиниці *грошъ*¹, що свідчить про незрозумілість для росіян українського найменування.

Під час Української революції 1917–1921 років саме М. Грушевський наполіг, щоб грошова система держави використовувала номінації, які спиралися б на історичну традицію². Напевне, вперше назва “*шаг*” як позначення розмінної монети незалежної держави згадана в тексті Тимчасового закону про випуск державних кредитових білетів Української Народної Республіки від 19 грудня 1917 року.

Для доби М. Грушевського назва “*шаг*” була не лише відголосом історичних документів, а живомовним фактом, на відміну від номінації “*гривня*”, яка була актуалізована на базі історичних писемних джерел. 01 березня 1918 року Мала Рада в Житомирі ухвалила Закон про грошову одиницю, биття монети та друк кредитових державних білетів, згідно з яким основною грошовою одиницею затверджено гривню, що “ділиться на 100 шагів”³. Визначальною в цьому процесі була живомовна практика, в якій і лексема, і фраземний компонент *шаг* не були рідкісними. У приступних документах Української Центральної Ради ніде не виявлено назви “*копійка*” для найменування розмінної монети національних грошей.

У переважній більшості лексикографічних джерел іменник *шаг* (і як компонент фразем) має флексивну акцентуацію у формах непрямих відмінків (крім кличного):

Таблиця 1. Наголошування іменника *шаг*

Відмінок	Однина	Множина
Називний	<i>шаг</i>	<i>шагі</i>
Родовий	<i>шага́</i>	<i>шагі́в</i>
Давальний	<i>шаго́ві, шагу́</i>	<i>шага́м</i>
Знахідний	<i>шага́, шаг</i>	<i>шагі́в, шагі́</i>
Орудний	<i>шаго́м</i>	<i>шага́ми</i>
Місцевий	(по) <i>шаго́ві, шагу́, шазі́</i> (історично пасивна форма)	(по) <i>шага́х</i>
Кличний	<i>ша́гу, ша́же</i> (історично пасивна форма)	<i>шагі́</i>

Таблиця 2. Наголошування іменника *шаг* у поєднанні з числівниками *два, три, чотири*

Відмінок	
Називний	<i>два (три, чоти́ри) шагі́</i>
Родовий	<i>двох (трьох, чотирьо́х) шагі́в</i>
Давальний	<i>двом (трьо́м, чотирьо́м) шага́м</i>
Знахідний	<i>два (три, чоти́ри) шагі́</i>
Орудний	<i>двома́ (трьо́ма, чотирма́) шага́ми</i>
Місцевий	<i>(на) двох (трьох, чотирьо́х) шага́х</i>
Кличний	<i>два (три, чоти́ри) шагі́</i>

Іменник *шаг* у поєднанні з числівниками *два, три, чотири* набуває форми називного відмінка множини та зберігає флексивну акцентуацію в усіх відмінкових словоформах.

Наявність номінації “*копійка*”, запозиченої з російської мови, для сотої фракції сучасної гривні – це приклад роздвоєння культури, змішування колоніального та автохтонного, вияв браку цілісності й неповноти номінативної системи.

¹ Котляревский И. Словарь малороссийских слов, содержащихся в Энеиде, с русским переводом. Вергилиева Энеида, на малороссийский язык переложенная. Харьков, 1842. С. 31.

² Грушевський М. С. Твори у 50 т. // Ред. кол.: П. Сохань, Я. Дашкевич та ін. Т. 4. Кн. І. Львів: «Світ», 2007. С. 340.

³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 2. // Упоряд.: В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко та ін. Київ: «Наукова думка», 1997. С. 171.

Література та джерела

1. Грушевський М. С. Твори у 50 т. // Ред. кол.: П. Сохань, Я. Дашкевич та ін. Т. 4. Кн. I. Львів: «Світ», 2007. 432 с.
2. Етимологічний словник української мови // Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), В. Т. Коломієць та ін. Т. IV. Київ: «Наукова думка», 2003. 653 с.
3. Котляревский И. Словарь малороссийских слов, содержащихся в Энеиде, с русским переводом. Вергилиева Энеида, на малороссийский язык переложенная. Харьков, 1842. С. 3–32.
4. Словник української мови // Ред. кол.: І. К. Білодід (голова), А. А. Бурячок та ін. Т. IV. Київ: «Наукова думка», 1973. 840 с.
5. Словник української мови // Ред. кол.: І. К. Білодід (голова), А. А. Бурячок та ін. Т. XI. Київ: «Наукова думка», 1980. 699 с.
6. Словник фразеологізмів української мови // Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. Київ: «Наукова думка», 2003. 1104 с.
7. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 2. // Упоряд.: В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко та ін. Київ: «Наукова думка», 1997. 422 с.
8. Фасмер М. Р. Этимологический словарь русского языка. Москва: «Прогресс», 1964–1973. URL: <https://bit.ly/4eryd5l>. Актуальність 14.09.2024.

Шиленко Юлія

головна зберігачка фондів

Національного музею Тараса Шевченка

м. Київ, Україна

МОНЕТНО-ЛІЧИЛЬНЕ НАЙМЕНУВАННЯ “ШАГ” В ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ГРИГОРОВИЧА ШЕВЧЕНКА

У Національному музеї Тараса Шевченка зберігається колекція нумізматики як частина музейної Шевченкіани. Спеціально за темою I нумізматичної щорічної конференції Money\$Banking: гроші та банки в історії Європи здійснено дослідження з використання слів щодо грошей у житті, творчому лексиконі і образотворчих творах Тараса Шевченка.

Питання про те, які саме слова, щоб описати гроші, використовував Тарас Шевченко у своєму лексиконі, в поетичних та прозових текстах, епістолярії, підписах під творами живопису та графіки, записах у Щоденнику та документах, спонукало нас переглянути видання, що зберігаються у фондах Національного музею Тараса Шевченка в секторі “Унікальна книга”. Під час дослідження використані також унікальні наукові видання українських та канадських дослідників шевченківських текстів – “Словник мови Шевченка” (1964 рік)¹ та “Конкордація поетичних творів Тараса Шевченка” (2001 рік)².

У 1964 році до 150-ліття від дня народження Тараса Шевченка Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук Української РСР завершив роботу над створенням унікального наукового видання “Словник мови Шевченка” в 2 томах, в роботі над яким брали участь наукові співробітники Державного музею Тараса Шевченка. В словнику зафіксовано та прокоментовано 10 096 слів, застосовано систему покажчиків.

“Важливою особливістю словника є те, що в ньому всебічно охарактеризовано кожне Шевченкове слово в його семантичних і формальних виявах та все те, що пов’язано зі словом, з функціонуванням його в поетичному контексті... Він включає матеріали та коментування, які не можна знайти в жодному із створених досі загальномовних словників чи якихось посібників, де висвітлюється творчість поета... Тут зареєстровано та витлумачено все, що

¹ Словник мови Шевченка: у 2 т. / Академія наук Української РСР; Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1964. Т.1 – 4889 слів, Т. II – 4433 слова, додаток – 774 слова. 1054 с.

² Конкордація поетичних творів Тараса Шевченка у 4 т. / ред. і упоряд. Ільницький О., Гавриш Ю. Нью-Йорк, Едмонтон, Торонто, 2001. Т. 1–4. 3229 с.

функціонує навколо слова, що в якийсь спосіб пов'язано з ним” (зі вст. Стаття до словника доктора філологічних наук В. С. Ващенко).

Реєстр словника охоплює всі українські слова з основних текстів та різних редакцій і варіантів поезій Тараса Шевченка, а також з листів, написаних українською мовою. Отже, словник відтворює відображений у Шевченка лексичний склад української мови II пол. XIX століття.

Маючи багаторічний досвід роботи зі спадщиною Тараса Шевченка та ґрунтовне знання його текстів, ми вибрали в словнику слова, що мають стосунок до заявленої теми:

“гроші” – словник дає 116 випадків уживання. Тарас Шевченко вживає це слово в загальному значенні як мірило вартості та засіб грошового обігу. В основному використовується в щоденникових записах та листуванні, в поетичних творах вживається 32 рази в різних формах відмінювання: грошенята, грошики, гроші;

“копа” – назва полтиника (визначення, подане в словнику) – 13 випадків уживання. Копа грошей (пол. кора, лат. Sexagena = 60) – назва грошової одиниці в країнах Середньої та Східної Європи, зокрема в Польському королівстві та Великому князівстві Литовському, й на власне українських землях у XIV–XVIII століттях. Походить від рахункової одиниці “копа”, що означає 60. На українських землях, які знаходились у складі Речі Посполитої, а особливо на території Великого князівства Литовського, облік монет протягом XV–XVIII ст. вівся переважно на копи. Литовська копа дорівнювала 60 литовським грошам або 600 пенязям (денаріям). Литовські монети були якіснішими від польських, які підраховувалися “золотими” (1 копа грошів = 2,5 золотого). У XVII столітті копа грошей дорівнювала 75 польським чи 60 литовським грошам, 50 московським копійкам;

“копійка, копійчина” – 8 випадків уживань;

“шаг, шажок” – 11 випадків уживань. Це старовинна монета, пів копійки. “Шаг” – українська назва польсько-литовської срібної монети XVII–XVIII ст. вартістю в три гроші (трояк), що випускалася з 1528 року, 1 шаг дорівнював 2 копійкам, унаслідок чого назва перейшла на мідну російську монету номіналом у 2 копійки. З 1839 року з уведенням срібного карбованця як основної грошової одиниці Російської імперії назву “шаг” було перенесено на номінал 1/2 коп. “сріблом”, що зберігалось до 1917 року, перебуваючи в обігу на Правобережній Україні. Слово шаг Тарас Шевченко використав у таких творах: поемах **“Катерина”**, **“Мар’яна-черниця”**, **“Відьма”**, поезіях **“Три літа”**, **“Утоптала стежечку”**.

Варто наголосити, що дослідження та підготовка матеріалів, уміщених у словнику, виконувалися колективом науковців “вручну”. У 2001 році вперше в історії українського мовознавства та літературознавства було зроблено дослідження Шевченківських текстів за допомогою комп’ютерних технологій. Цю працю здійснила група вчених Альбертського університету в Едмонтоні (Канада) у 1991–1993 роках, брак фінансування призупинив роботу над “Конкорданцією поетичних творів Тараса Шевченка”, яка відновилася наприкінці 90-х завдяки Канадській дослідній раді соціальних та гуманітарних наук (Social Sciences and Humanities Research Council of Canada [SSHRC]) у співфінансуванні Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Америці.

Дослідження було завершене у 2000 році. Науковці користувалися текстами Повного зібрання творів Т.Шевченка у дванадцяти томах, яке було підготовлене інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України та видане в Києві у 1989–1990 роках за участю наукового колективу Національного музею Тараса Шевченка¹.

Чотири томи – це перша конкорданція в українському літературознавстві. У ній точно зазначено, де в “Кобзарі” і в яких текстуальних обставинах з’являється кожна вжита Шевченком словоформа: як українська, так і російська. У “Конкорданції поетичних творів Тараса Шевченка” зареєстровано 18 401 лексичну одиницю поетового корпусу і подано всі 83 731 випадки їхнього вживання в межах 22 241 рядка поезії.

¹ Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів у 12 т. / редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2001.

Отже, це дослідження є найвичерпнішим і найдокладнішим показником будь-якого поетичного корпусу українського автора¹.

Творчість Шевченка безперечно заслуговує бути об'єктом першої конкорданції в українській літературі. “Конкорданцію поетичних творів Тараса Шевченка” складено на підставі спрепарованих² шевченківських текстів за допомогою програми Micro-OSR (Oxford Concordance Program) 2.0. Остаточне оформлення та друк виконано за допомогою системи Macintosh із застосуванням програму Microsoft Word (зі слів Олега Ільницького, Юрія Гавриша – авторів, керівників проєкту).

Щоб проілюструвати застосування слів на позначення грошей у творах Т. Шевченка, ми вирішили скористатися оригінальними текстами Кобзаря. Вперше твори були надруковані в таких виданнях: поема “Катерина” – у першій збірці поезій Тараса Шевченка “Кобзарь” 1840 року³, до якої увійшло всього 8 творів. Як відомо, в Україні тільки у відділі рукописів НАН України є єдиний примірник цього видання. В колекції Національного музею Тараса Шевченка зберігається “Чигиринський Кобзар і Гайдамаки” 1844 року.⁴ Це конвалют із двох книжок: “Кобзар” 1840 року та “Гайдамаки” 1841 року, що стало в нагоді самому Тарасу Шевченку як джерело тексту в його наступному виданні – “Кобзарі” 1860 року, адже автор не мав першого видання. У 1841 році окремою книжкою вийшла поема “Гайдамаки”. Половину накладу Тарас Шевченко мав розповсюдити сам, а половина залишилася у видавця – Дмитра Кожанчикова. Видання не мало такого попиту, як “Кобзар” 1840 року, тому видавець придумав рішення надрукувати ще один наклад і об'єднав його з нерозпроданими “Гайдамаками”. Так з'явилося ще одне прижиттєве видання з поезіями Тараса Шевченка – “Чигиринський Кобзар і Гайдамаки”. Видавець зробив конвалют – під спільною обкладинкою спочатку ідуть твори з “Кобзаря”, а потім – окрема книжка з обкладинкою поеми “Гайдамаки”. Така форма зберегла первісний вигляд унікального першодруку з обкладинкою та останньою сторінкою з інформацією про вартість книжки: “Продастца въ книжномъ магазинъ О (Ф.). Баунова въ С. Петербургъ у Казанскаго моста въ домъ Имзена цѣна 5 руб. асс. Иногородныя благоволятъ адресоваться въ С. Петербургъ въ Императорскую Академію Художествъ, на имя Тараса Григорьевича Шевченка”. З ім'ям Дмитра Кожанчикова пов'язані й повнотекстовий першодрук поеми “Мар'яна-черниця” та поезії “Утоптала стежечку”, які з'явилися у виданні “Кобзар Тараса Шевченка” 1867 року.⁵ Вірш “Три літа” з однойменної рукописної книги Тараса Шевченка, забороненої після арешту поета, вперше був надрукований у “Кобзарі” 1907 році в редакції Василя Доманицького⁶, а поема “Відьма” – у виданні поезії Т. Шевченка у двох томах⁷.

Результати дослідження проілюстровані добіркою оцифрованих творів Тараса Шевченка та архівних документів, зібраних у тематико-ілюстративну цифрову колекцію “Гроші в лексиконі, творах і житті Тараса Шевченка”, в яку увійшли оцифровані прижиттєві видання поетичних та прозових творів Тараса Шевченка, його живописні і графічні твори, а також архівні документи щодо товарно-грошових відносин у житті митця (<https://collection.museumshevchenko.org.ua/documents/view/60>).

Література та джерела

1. Словник мови Шевченка. Академія наук Української РСР. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні в двох томах. Київ: Наукова думка, 1964. Том I – 4889 слів, том II 4433 слова, в додатку 774. 1054 с.
2. Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка / ред. і упоряд. Ільницький О., Гавриш Ю. У 4 т. Нью-Йорк, Едмонтон, Торонто, 2001. Т. 1–4. 3229 с.
3. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів у 12 т. / редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2001.

¹ Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка / ред. і упоряд. Ільницький О., Гавриш Ю. У 4 т. Нью-Йорк, Едмонтон, Торонто, 2001. Вступ. Т. 1–4.

² Усі тексти були набрані, відредаговані і технічно опрацьовані за допомогою програми WordPerfect системи DOS.

³ Шевченко Т. Кобзарь / Т. Шевченко. СПб: Тип. Е. Фишера, 1840. 145 с.

⁴ Шевченко Т. Г. Чигиринський Кобзар і Гайдамаки. СПб.: Тип. Х. Гинце, 1844. 74 с. 131 с.

⁵ Шевченко Т. Г. Кобзар. С-Пб: Тип. імператорської Академії наук. Коштом Д. Е. Кожанчикова, 1867. 677 с.

⁶ Шевченко Т. Г. Кобзарь / ред. В. М. Доманицький. СПб: Вид. О-ва им. Т. Г. Шевченка, Книгопечатня Шмидта, 1907. 636 с.

⁷ Шевченко Т. Г. Поезія: у двох томах / під ред. С. Сфремова і М. Новицького; Х.: Книгоспілка. Київ, 1927. 958 с.

4. Шевченко Т. Кобзарь / Т. Шевченко. СПб: тип. Е. Фишера, 1840. 145 с.
5. Шевченко Т. Г. Чигиринський Кобзар і Гайдамаки. СПб.: Тип. Х. Гинце, 1844. 74 с. 131 с.
6. Шевченко Т. Г. Кобзар. СПб.: тип. імператорської Академії наук. Коштом Д. Е. Кожанчикова, 1867. 677 с.
7. Шевченко Т. Г. Кобзарь / ред. В. М. Доманицький. – СПб.: вид. О-ва им. Т. Г. Шевченка, Книгопечатня Шмидта, 1907. 636 с.
8. Шевченко Т. Поезія у двох томах / під ред. С. Єфремова і М. Новицького. К.,Х.: Книгоспілка, 1927. 958 с.

Бойко-Гагарін Андрій
доктор історичних наук
старший дослідник
м. Київ, Україна

ВИКОРИСТАННЯ НАЗВИ “ШАГ” В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД: ПЕРЕБУВАННЯ ПІД ЗАБОРОНОЮ, В ПІДПІЛЛІ ТА ЕМІГРАЦІЇ

Із приходом радянської влади на території України постановлено вилучити з обігу українські гроші. Але ідея відродження української незалежності та власної грошової одиниці не зникла з поразкою Української революції 1917–1921 років, продовжуючи бути актуальною темою в діяльності українського підпілля, еміграції та діаспори в 1940–1950 роках.

З приходом та поширенням радянської влади на території України Радою народних Комісарів постановлено вилучити з обігу українські гроші, залишивши лише виготовлені за ініціативою радянської влади. Спираючись на стабільність та потужність побудованої за роки незалежності в Україні фінансової та банківської системи, радянський уряд не наважився одразу вилучати з обігу українські гроші, залишивши на правах платіжного засобу окремі радянські серії 50-карбованцевих білетів “лопаток”, а також розмінні марки номіналом 50 шагів для оплати пошти.

За української влади використання розмінних марок шагів для поштової оплати не рекомендувалось, але й суворо не обмежувалося, про що свідчать збережені колекціонерами шаги з наявними поштовими погашеннями та картушем із написами на зворотному боці. Як побічний наслідок приймання розмінних марок на пошті з наклеюванням їх на конверт, у приватних колекціях можна зустріти тогочасні підробки шагів із нанесеними штемпельними погашеннями (рис. 1).

Рис. 1. Підроблена марка 50 шагів із штемпельним погашенням поштового відділення у Кобеляках Полтавської області, нанесеному 9 жовтня 1920 року

14 лютого 1920 року Раднарком України постановив вилучати з кас банків фальшиві українські гроші дрібних номіналів – шаги: «[...] Совнарком Украины постановил, что ввиду громадного количества фальшивых украинских шагов, изъять из обращения, аннулировать суммы, находящиеся в Банках украинскими мелкими знаками [...]»¹. Отже, шаги побутували в народі фактично до 1921 року, надалі обіг власних грошей незалежної України на тривалий час припинився².

Захопивши в Києві типографію, яка виготовляла розмінні марки шаги, комуністи розпорядилися використати аркуші недодрукованих 40 шагів для задоволення поточних власних потреб – виготовлення етикеток для папірос (рис. 2).

Рис. 2. Вторинне використання радянською владою аркуша недодрукованих розмінних марок 40 шагів для виготовлення етикеток папірос “Комінтерн”³.

Монети “копійки” перебували також у обігу в республіці Танну-Тива (рис. 3), яка до включення до складу сср була спірною територією з Монголією, також подеколи вважалася приналежною до Китаю. Нагадаємо, що нащадки тувинців, бурятів та інших сибірських народів вчиняли звірства з особливою жорстокістю під час вторгнення російських військ навесні 2022 року в Київську область.

Рис. 3. Республіка Танну-Тува, 1 копійка 1934 року⁴

Ідея відродження української незалежності та власної грошової одиниці не зникла з поразкою Української революції 1917–1921 років, продовжуючи бути актуальною темою в діяльності української еміграції та діаспори, а також повстанського підпілля. Українським підпіллям та урядом в екзилі продовжується використання найменування “шаг” для бофонів та вифонів ОУН та УПА, відомо про планування відродження гривні та шага українськими

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Фонд 1738 (БУП). Опис 1. Спр. 2. Арк. 81.

² Бойко-Гагарін А., Лихацький Є. 50 шагів Української держави – невітлені, справжні та фальшиві. Нумізматика і фалеристика. № 3. Київ, 2019. С. 36-40.

³ Katz Auction. Auction 74 – Premium Paper Money of the World. N° 46 – Ukraine 9 x 40 Shagiv 1918 (ND).

⁴ Katz Auction Auction 44, Lot 2232

націоналістами в майбутній незалежній та соборній українській державі, благодійних зборів української еміграції в екзилі.

У 1939 році у Кракові рішенням Проводу українських націоналістів було створено Комісію державного планування на чолі з Олегом Ляшенком – відомим діячем українського націоналістичного руху. За словами учасника Проводу українських націоналістів Д. Андрієвського, зазначена Комісія мала попередньо опрацювати можливі проблеми фінансового, політичного та соціального характеру та заздалегідь розробити проекти розпорядчих актів до моменту виходу українських територій зі складу Польщі. В роботі Комісії також брали участь Олег Ольжич, І. Кабачків та на той час колишній Міністр фінансів УНР Борис Мартос¹.

Звертає на себе увагу вказівка на скорочене позначення шагів – “ша”, а не більш логічного скороченого написання – “ш.”. Причиною цьому є імовірність плутанини шагів з австрійськими шилінгами на час складання документа (рис. 4).

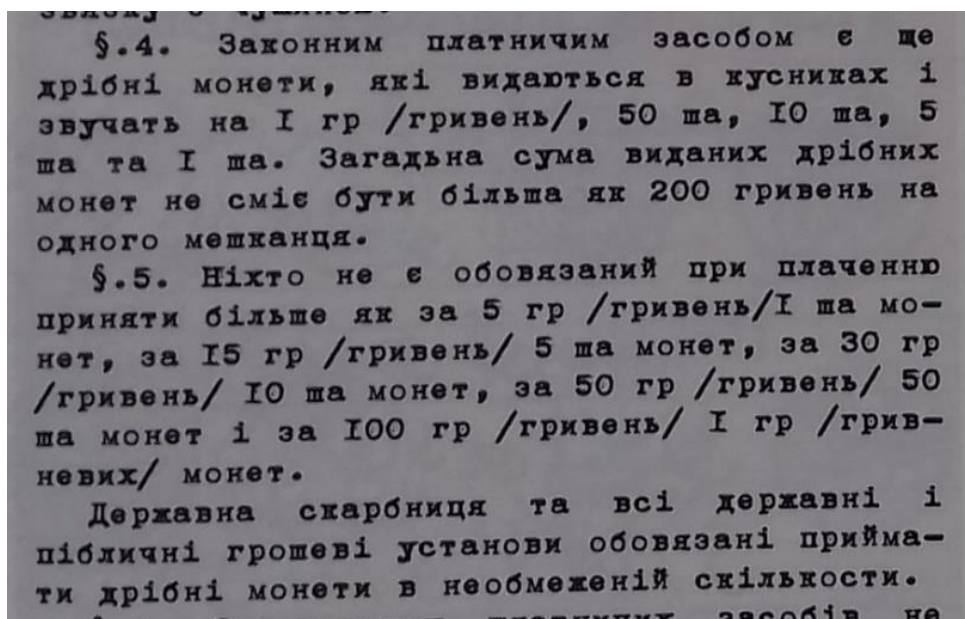

Рис. 4. Положення проекту урядового розпорядження про українську валюту, розроблене Проводом українських націоналістів у 1939 році. Бібліотека ім. О. Ольжича, м. Київ

Вагомий слід у боротьбі за відродження української державності відіграли осередки української діаспори в Канаді, Сполучених Штатах, Великій Британії та інших країнах – з ініціативи осередків української діаспори регулярно випускалися спеціальні “бофони” та “вифони”, тобто посвідки, які видавалися на засвідчення грошового внеску на бофований чи визвольний фонди. Бофони УПА містили на своєму полі позначення вартості в різних грошових одиницях, зокрема карбованцях. Іноземні діаспорні вифони зустрічаються також в американських та канадських доларах, австрійських шилінгах, польських злотих, німецьких марках, а також гривнях та шагах.

1946 році Екзильним урядом УНР було виготовлено серію бофонів, які являли собою репродукції розмірних марок 1918 року у збільшеному розмірі (64/79 мм), передрукованих згодом у 1949 році. На зворотному боці зазначалося, що: “Цей бон є посвідкою виплати на фонд У.Н. Ради 10 шагів – 1 ДМ². На чужині 1949 р. Фінансовий Ресорт Виконного Органу Української Національної Ради”³ (рис. 5).

¹ Кучерук О. Проект впровадження гривні як грошової одиниці України в 1939 р. Нумізматика і фалеристика. № 2. Київ, 2000. С. 30-31.

² ДМ – позначення німецької марки, від DM – Deutsche Mark – А. Б-Г.

³ Клименко О.О. Бофони: грошові документи ОУН і УПА. К.: Університет банківської справи Національного банку України, 2008. С. 174-175.

Рис. 5. Українська Центральна Рада, бонф 10 шагів 1949 року (розмір 64 / 79 мм)

З ініціативи осередків української діаспори були випущені не лише бонфи та вибони (посвідки та квитанції за внески на бойовий та визвольний фонди), а й спеціальні недержавні поштові марки, які представники української діаспори наклеювали під час поштового відправлення поруч із марками країни їх перебування. На цих марках могли бути позначення номіналу в гривнях та шагах, так само, як і в американських доларах, польських злотих, австрійських шилінгах тощо. Прикметним є те, що сюжети на марках Підпільної пошти України відображали боротьбу українського народу за свободу, висвітлювали суть сталінізму та політики СРСР, справедливо називаючи радянську імперію тюрмою народів.

Підпільна пошта України була створена в Мюнхені у 1949 році та діяла до 1983 року. Метою друку марок Підпільної пошти України було пропагування досягнень, власної культури та історії, внеску України у світовий цивілізаційний процес (рис. 6). Автором марок був художник та засновник Підпільної пошти України Степан Любомир Рихтицький (1921-1983).

Рис. 6. Марки Підпільної пошти України

Нагадаємо, що Конституцією СРСР не передбачалося право союзних республік на формування власної грошової системи. Керування єдиною кредитною, фінансовою та грошовою системою, а також державним бюджетом покладалося на вищі органи державної влади і управління, розміщені в Москві, керування єдиною валютою (рублем та копійкою) – на Кабінет Міністрів СРСР¹.

¹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 07 жовтня 1977 року, Стаття 73, пп. 6; Стаття 132.

У самому ж СРСР будь-які прояви української ідеї жорстоко переслідувалося, на території України, яка входила до складу СРСР, владою були здійснені максимальні зусилля для того, щоб гривня та шаг відійшли в забуття.

Нова фаза російської агресії у 2022 році супроводжується романтизацією СРСР, намаганням відновити його ідеали та ідеологію. Також діяльність окупантів характеризується спробами введення російської грошової одиниці на окупованих територіях, що суперечить міжнародним конвенціям та звичаям ведення війни. Попри деструктивні дії колабораційної влади на тимчасово окупованих територіях та примусове нав'язування російських рублів, гривня не втрачає позицій.

Перемога буде за Україною, зокрема на фінансовому фронті – за гривнею! Ураховуючи все вищенаведене, новітній етап обігу гривні в Україні має розпочатися з відновлення історичної справедливості щодо назви розмінної монети, відродження вітчизняної історично обґрунтованої власної української грошової системи, закріплення на законодавчому рівні та карбування розмінних монет – шагів.

Наша гривня – княжого роду, а шаг – походить із славетного, як і ми, браття, козацького роду!

Розділ II

СТАНОВЛЕННЯ ГРИВНІ ЯК НАЦІОНАЛЬНОЇ ГРОШОВОЇ ОДИНИЦІ УКРАЇНИ

Зубко Андрій

кандидат історичних наук, доцент
м. Київ. Україна

ГРИВНЯ В СИСТЕМАХ ГРОШОВОЇ ЛІЧБИ І ВАГОВИХ МІР ДАВНЬОЇ РУСІ IX-XIII СТ.

Грошово-вагова система Давньої Русі вже в перших писемних джерелах виглядає як явище, яке вже давно й остаточно сформувалося і має довгу традицію розвитку. Вона була обумовлена розвитком ремесел, будівництва, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, відзначаючись стійкістю протягом багатьох століть.

Труднощі, які виникають під час вивчення грошово-вагової системи Давньої Русі, зумовлені тією обставиною, що до складу давньоруських вагових мір входили одиниці різного походження, маса яких кратно не співвідноситься між собою.

Тому автор цієї статті свого часу запропонував свій погляд на те, як формувалася грошово-вагова система Давньої Русі¹. Головним елементом цієї концепції є те, що в Давній Русі існувала не одна, а відразу три системи грошово-вагових одиниць. Вони виникли в різні історичні періоди незалежно одна від одної. Згодом було лише визначене співвідношення між одиницями цих систем.

В XI ст. система ліку грошей на території Давньої Русі набула такої форми: одна гривня = 20 ногат = 25 кун = 50 резан = 150 вивірок. Так її визначили історики, аналізуючи статті короткої редакції “Руської правди” великого князя Київського Ярослава Мудрого. Що ж до ваги давньоруської гривні, то в договорі великого князя Київського Олега з Візантією 911 року зазначається, що 12 гривень руських = 5 літрів візантійських. Імовірно, йдеться не про візантійську літру в 327,45 г, а про її половину – малу літру в 163,72 г. Тоді виявляється, що гривня важила 68,22 г, ногата – 3,41 г, куна – 2,73 г, резана – 1,36 г, вивірка = 0,45 г.

Гривня лічильна в 68,22 г – це не що інше, як 1/8 маси срібної вавилонської міни вавилонського царя Хаммурапі (1793 – 1750 роки до н.е.), вагою 545,75 г. У вітчизняній науці давно вже помічено цей надзвичайно цікавий факт. Дослідники, які вивчали систему вимірів Давньої Русі, виводили масу лічильної гривні у 68,22 г від норми маси іноземних монет, які були в обігу на її теренах. Так, І. І. Кауфман та ін. вважали такою нормою арабські дирхеми VIII – XI ст., В.Л. Янін – римські денарії II – IV ст.²

Автор даної статті притримується інших поглядів. Норма маси монет часто змінювалась і не могла бути еталоном під час визначення маси головної одиниці вагової системи. Навпаки, на основі маси вагової одиниці карбували визначену кількість монет.

Вавилонська міна як міра ваги була запозичена ще до появи на землях Північного Причорномор’я монет Римської імперії і Арабського халіфату.

В VII ст. до н.е. в Північному Причорномор’ї постала могутня Скіфська держава. Її населення складалося з іраномовних скіфів-кочовиків, і скіфів-землеробів, в яких деякі дослідники, зокрема академік Б.А. Рибakov, вбачали праслов’ян³. За повідомленням давньогрецького історика Геродота, скіфи збирали данину з підкорених народів Передньої Азії зливками золота, срібла, ювелірними виробами.⁴ Це могло призвести до появи в Північному Причорномор’ї, де знаходилося Скіфське царство в VII – III ст. до н.е., срібної

¹ Зубко А.М. Загадка виникнення київської гривні / Українська нумізматика і боністика, 1999. № 2. с. 42-52.

² Янін В.Л. Денежно – весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. Москва: МГУ, 1956. 207 с.

³ Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. Москва: Наука, 1987. С. 40-41.

⁴ Геродот. История. Книга первая. Клио / Историки Греции. Москва: Художественная литература, 1976. С. 66-67.

вавилонської міни вагою 545,75 г, яка мала велике поширення на території держав Давнього Сходу як вагової одиниці.

В I – II ст. у Північному Причорномор'ї з'являються перші римські монети. Приплив римського срібла тримався в лісостепу декілька століть до гунської навали кінця IV ст. Автор епосу XII ст. “Слово о полку Ігоревім” згадує “Траянові віки” як щасливу епоху слов'янського минулого¹.

У I ст. срібний денарій імператора Нерона (54 – 68) важив 3,41 г = 1/96 римської лібри вагою 327,45 г. Під назвою “ногата” (за цінністю прирівнювався до хутрової шкурки з ногами) римський денарій потрапив до слов'янської грошово-вагової системи : гривня руська вагою 68,22 г = 20 ногат – римських денаріїв по 3,41 г.

Після безмонетного періоду V – VII ст., коли приплив іноземних монет припинився, в VIII – XI ст. на терени Давньої Русі ринув потік срібних арабських монет – дирхемів, якими розраховувалися за товари купці з Арабського халіфату. Законна вага арабських дирхемів в 2,82 г і в 2,96 г була включена в давньоруську систему грошово-вагових мір у співвідношенні: гривня руська в 68,22 г = 25 кун-дирхемів.

Отже, протягом двох тисячоліть була утворена перша грошово-вагова система, представлена в “Руській правді” XI ст.: гривня в 68,22 г – 1/8 срібної вавилонської міни в 545,75 г = 20 ногат – римських денаріїв по 3,41 г = 25 кун – арабських дирхемів по 2,82 г = 50 резан – половинок дирхему по 1,41 г.

У другій половині XIX ст. дослідник К.В. Болсуновський зібрав у Києві колекцію з 35 давніх важків, переважна більшість яких стосувалася доби Давньої Русі. За висновками К.В. Болсуновського, важки місцевої вагової системи мали масу 1/20, 2/20, 3/20, 4/20, 5/20 малої візантійської літри в 163,72 г.² Маса однієї ногати цієї системи – 1/20 літри = 8,186 г.

Так, друга, римсько-слов'янська, система мір ваги була такою: пуд в 16,37 кг = 100 гривень по 163,72 г = 2000 ногат по 8,186 г = 5000 кун по 3,278 г. До речі, маса куни в 3,278 г повністю відповідає масі монети “Ярославле сребро” великого князя Київського Ярослава Мудрого.

Третя грошово-вагова система Давньої Русі – франко-слов'янська – виникла в X ст. Запозичивши масу фунта Карла Великого в 407,22 г, новгородці поділили його за принципом розподілу одиниць прадавньої слов'янської системи лічильної гривні, відображеного в “Руській правді” Ярослава Мудрого. Новгородська гривня в 204,5 г була половиною маси каролінгського фунта. За основу грошового ліку в новій франко-слов'янській системі мір ваги було взято малу гривню (гривенку) = 1/4 новгородської гривні.

Гривня лічильна в 51,19 г = 20 ногат по 2,56 г = 25 кун по 2,05 г = 50 резан по 1,02 г = 150 вевериць по 0,34 г.

Під час археологічних розкопок на території Давньої Русі виявлено чотири типи срібних металевих гривень. Перший тип – київська гривня, що зустрічається в скарбах на території Середнього Подніпров'я не пізніше 1240 року. Вона має форму обрізаного зверху і знизу ромба вагою 140–160 г. Другий тип гривень масою 195 – 204,5 г зустрічається на територіях Новгород і Пскова. Третій тип – це чернігівська гривня вагою 204 г, що за формою відповідає київській, а за масою – новгородській. Четвертий тип – полоцька гривня в 107 г, котра зустрічається на території Білорусії і Литви.

На початку XX ст. дослідник К.В. Болсуновський припустив, що металеві гривні нагадують відлиті зі срібла човни³. Тому на деяких зливках гривень є навіть зображення якоря.

Підсумуємо. В I тис. до н. е. – I тис. н.е. у давніх слов'ян була сформована грошово - вагова система лічильної гривні, на яку був орієнтований рахунок “хутрових” грошей, а згодом металевих монет. В основу маси гривні цієї системи була покладена 1/8 срібної міни вавилонської вагової системи II тис. до н. е. Монетними одиницями системи лічильної гривні в I тис. н.е. стали римський денарій і арабський дирхем.

¹ Слово о полку Ігоревім. Київ: Радянська школа, 1986. С. 16.

² Болсуновський К.В. Древние гири, найденные в Киеве и отношение их к различным весовым системам. Киев: типография И.И. Чоколова, 1896. С. 7-8.

³ Болсуновський К.В. Русские монетные гривны, их формы и происхождение. Киев: типография Н.А. Гирич, 1903. С.12-13.

Друга система вагових мір Давньої Русі створена під час торгівлі давніх слов'ян – антів з Римською імперією в II – IV ст. Поклавши в її основу масу римського фунта – лібри, слов'яни поділили його на 40 ногат, не рахуючись з поділом лібри на 12 унцій у римській системі мір ваги.

Третя система вагових мір Давньої Русі була створена в X ст. на північних територіях Новгород, Псков, Полоцьк. Основою її став фунт Карла Великого IX ст. масою в 15 римських унцій. Однак, і в цьому випадку давні слов'яни поділили його на вагові одиниці за зразком поділу своєї лічильної гривні.

Гривня вагою 68,22 г першої прадавньої системи ваги в IX – XIII ст. використовувалася лише під час грошового розрахунку монетами або хутом. Гривнями другої і третьої систем користувалися під час зважування благородних металів (срібна вага), а також різноманітних товарів (торгова вага).

Література та джерела

1. Болсуновский К. В. Древние гиры, найденные в Киеве и отношение их к различным весовым системам. Киев: типография И. И. Чоколова, 1896. 29 с.
2. Болсуновский К. В. Русские монетные гривны, их формы и происхождение. Киев: типография Н.А. Гирич, 1903. 25 с.
3. Геродот. История. Книга первая. Клио / Историки Греции. Москва: Художественная литература, 1976. С. 27–105.
4. Зубко А. М. Загадка виникнення київської гривні / Українська нумізматика і боністика, 1999. № 2. С. 42–52.
5. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. Москва: Наука, 1987. 783 с.
6. Слово о полку Игоревім. Київ: Радянська школа, 1986. 310 с.
7. Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. Москва: МГУ, 1956. 207 с.

Андрєв Олексій

кандидат геологічних наук
м. Київ, Україна

ХІМІЧНИЙ СКЛАД КИЇВСЬКИХ, ЧЕРНІГІВСЬКИХ ТА НОВГОРОДСЬКИХ ЗЛИВКІВ (ГРИВЕНЬ): ПОШУК ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ ТА МОЖЛИВА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Вступ. Разом із параметрами ваги й розміру, морфологічними та технологічними ознаками виготовлення та археологічним контекстом хімічний склад може бути важливою характеристикою давньоруських зливків при їх класифікації чи з'ясування походження. Відомо низка публікацій, в яких наведені дослідження складу гривень з музейних колекцій за допомогою методів рентгеноспектрального флуоресцентного аналізу (РФА)¹ та рентгеноспектрального мікрозондового аналізу (РСМА)². Метою дослідження є визначити хімічний склад гривень київського, чернігівського та новгородського типів, розширити банк даних складу за рахунок залучення даних з наукових публікацій, виявити закономірності розподілу вмісту основних та домішкових елементів та запропонувати інтерпретацію виявлених закономірностей.

Методи дослідження. Для визначення хімічного складу гривень використано метод РФА із застосуванням портативного аналізатора Expert Mobile (виробник ІНАМ), протягом десятиліття аналізатор застосовується в наукових дослідженнях відділу фізико-хімічних

¹ Bredis N. Andreiev A. Yefimenko L. Grivny kievskogo tipa iz klada na territorii Mikhailovskogo zlatoverkhogo monastirya (1997 g.). Могилянські читання Ч.1. К., 2007. С. 69-75 Kozubovskiy G., 2002. West-European coins and local ingots in Kiev in the 11th–12th centuries. In: Kiersnowski R. (red.) Moneta mediaevalis. Studia numizmatyczne i historyczne ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Suchodolskiemu w 65 rocznicę urodzin. Warszawa: DiG, 2002. S. 253–259. Комар О.В., Білінська Л.І., Бугай О.М. Середньовічний скарб срібних злитків зі знахідки поблизу с. Дернове на Сумщині. Археологія (у друці).

² Yausheva-Omelyanchik, R. Monetnie grivni iz XI-XV vv. (iz sobraniya Natsionalnoho muzeya istorii Ukraini). Нумізматика і фалеристика. № 1, 1999. С. 14–23.

досліджень Національного науково-дослідного реставраційного центру України. Аналізатор обладнаний рентгенівською трубкою ($U = 45$ кВ, $I = 0,05$ мА) та енергодисперсійним SD-детектором фотонів флуоресцентного випромінювання (спектральна роздільна здатність < 150 еВ), що дає змогу виявляти домішкові елементи на межі 0,01–0,05 ваг. %. За допомогою програмно-методичного забезпечення спектрометра розрахунок значень вмісту елементів відбувається *методом фундаментальних параметрів*, який не потребує окремого калібрування за стандартними зразками сплавів. Водночас оцінювання похибки аналізу за вимірюваннями контрольних зразків сплавів срібла та зразків контролю відтворюваності показало: $\pm 0,1$ –5 відн. % для Ag, Cu, Pb та до 30 відн. % для домішків Bi, Au (залежно від їх вмісту). Локальність аналізу (ділянка поверхні зразків, що зазнає рентгенівського опромінення) – 5 мм. Приповерхнева “глибина” аналізу (з якої флуоресцентне випромінювання потрапляє на детектор) для елементів у срібних сплавах обмежується 30–50 мкм.

Інформацію про досліджену вибірку гривень, яка сформована з музейних колекцій Національного історичного музею України (далі – НМІУ), Чернігівського обласного історичного музею (далі – ЧІОМ), Сумського обласного краєзнавчого музею (далі – СОКМ), а також про застосовані методи та публікації з результатами аналізу наведено в табл. 1. Відзначимо, що дані результатів аналізу, отримані з використанням методу РСМА,¹ містять лише основні (Ag, Cu, Pb) елементи сплаву внаслідок вочевидь вищої межі визначення ($\sim 1\%$), яку забезпечує спектрометр (з енергодисперсійним детектором)

Таблиця 1.

Тип	Музей, місце знахідки, кількість	Метод, спектрометр (виробник)	Посилання
Київські гривні	1) НМІУ, 6.	РФА, ExpertMobile (ІНАМ)	*
	2) ЧІОМ, <i>Княжа гора</i> , 1.		
	3) ІА НАНУ, <i>Михайлівський, монастир</i> , 23	РФА, авторська розробка	[1],[2]
	4) НМІУ, <i>Київ, Звягель, Княжа гора, інші</i> , 31	РСМА, CamScan 4DV	[4]
Чернігівські гривні	1) НМІУ, <i>Горбове</i> , 1	РФА, ExpertMobile (ІНАМ)	*
	2) ЧІОМ, <i>Чернігів</i> , 16		
	3) НМІУ, <i>Київ (Мишоловка)</i> , 11	РСМА, CamScan 4DV	[4]
Новгородські гривні	1) НМІУ, 4 (довгі, полтини)	РФА, ExpertMobile (ІНАМ)	*
	2) ЧІОМ, <i>Чернігів</i> , 2 (довгі)		
	3) СОКМ, <i>Дернове</i> , 5 (довгі)	РФА, ExpertMobile (ІНАМ), ProSpector 3 (Елватех)	*, [3]
	4) НМІУ, <i>Київ, Гвоздів, Мглин, Рязань</i> , 18 (довгі, човноподібні, полтини)	РСМА, CamScan 4DV	[4]

* хімічний аналіз, виконаний автором.

Закономірності розподілу основних елементів. На графіку (рис.1) представлені точки усереднених вмісти міді та срібла загальної вибірки гривень та прямі апроксимацій (або трендів) їх варіативності (застосований інструментарій MS Excel). Отже, на графіку спостерігається близькість апроксимації чернігівських (ромбовидних та овальних) та новгородських (довгих та човноподібних) гривень. Водночас результати аналізів отримані різними методами та за допомогою різної апаратури. Порівняно із зазначеними типами апроксимаційна пряма київських (випуклих та плоских) гривень має суттєве відхилення через високий вміст третього компоненту у сплаві – свинцю, вміст якого із зниженням срібла

¹ Moiseenko, N. *Kievskie grivny kontsa XI – pervoi poloviny XIII vv.* V: V: Kotsur V.P. ta in. (red.) Aktualni problemy numizmatyky u systemi spetsialnykh haluzei istorychnoi nauky: tezy dopovidei V mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 21–22 chervnia 2018 r. Medzhybizh–Pereiaslav–Kropyvnytskyi–Kyiv, 2018. S. 56–59.

відповідно зростає. Висока варіативність вмісту свинцевої компоненти (від 1 до 14%) обумовлює гіршу апроксимацію гривень київського типу, яка спостерігається навіть під час аналізу різних ділянок поверхні окремо взятих гривень. Така неоднорідність розподілення свинцю на поверхні пояснюється насамперед різницею у фізичних властивостях (t плавлення) свинцю та срібла / золота у сплаві. Цікаво, що в публікації¹ за результатами РФА очевидно різних ділянок двох київських гривень фіксується підвищений вміст свинцю та його варіації в широкому діапазоні (13–30%). Такі гривні автором були визнані “давніми фальсифікатами для обігу”. Зі свого боку зовсім інше розподілення Ag-Cu демонструють новгородські полтини, які також містять високий рівень свинця (від 9 до 23%). Попри невелику кількість досліджених полтин, маємо також прийнятну лінійну апроксимацію вмістів цих елементів у їх складі.

Закономірності розподілу домішкових елементів. Представлення результатів визначення мікродомішок у складі гривень реалізовано в координатах Bi/Pb vs. Au/Ag. Такі координати можуть певним чином відбивати як “технологічні” особливості (вміст вісмуту та свинцю виявляються взаємопов’язаними за купеляції срібла) так і геохімічну спеціалізацію руд (на вміст домішки золота у сріблі купеляція не впливає). Отже, спостерігається відмінність за мікродомішками київських гривень від чернігівських та новгородських (із дослідженої вибірки), так само як і за основними елементами (рис. 2). Водночас київські гривні (особливо ті, що були знайдені в Михайлівському монастирі) характеризуються підвищеним вмістом домішки золота та відповідно відношення Au/Ag. Загалом увага до вмісту мікродомішок пов’язана з питанням походження монетного срібла, яке могло бути переплавлене у гривні. У роботі Г. Козубовського зроблено висновок, що таким монетним сріблом були західноєвропейські денарії, які мають підвищений вміст золота². Іншим поясненням підвищеної домішки золота також може бути переплавлення золочених предметів із срібла. Остаточним вирішенням питання походження срібла для виготовлення різнотипних гривень Русі вочевидь стане застосування комплексної археометричної методології, яка ґрунтується на порівняннях ізотопних співвідношень свинцю (Pb^{208}/Pb^{207} vs. Pb^{208}/Pb^{207}) у складі срібла та рудного матеріалу з регіонів видобутку. Крім того, метод дає змогу зробити висновок про змішування срібла з двох різних джерел. Отже, наприклад, вже локалізовані регіони добування срібла в період з VI до IX ст. для карбування європейських³ та арабських⁴ монет.

Висновок. Отже, завдяки отриманій кількісній характеристиці хімічного складу поверхні дослідженої вибірки гривень київського, чернігівського, новгородського типів та закономірності розподілу вмісту елементів у їх складі можна зробити такі узагальнення:

- 1) вміст основних (Ag, Cu, Pb) та домішкових (Au, Bi) елементів у складі чернігівських та новгородських (довгих та човноподібних) гривень свідчать про близькість складу високопробного срібла, що використовувалося для виготовлення цих типів давньоруських зливків у XII-XIII ст.;
- 2) суттєву частку свинцю у складі деяких київських гривень можна оцінити як навмисне додану, що призводило до економії срібла, за збереження вагового стандарту;
- 3) існує потреба в розширенні методичного базису досліджень із залученням мас-спектрометричного аналізу ізотопів свинцю, який є базовим у сучасних археометричних дослідженнях.

Подяки. Автор щиро вдячний керівництву, науковим співробітникам та зберігачам НІМУ, ЧІОМ, СОКМ за проявлену зацікавленість та сприяння у проведенні дослідження. А також компанії UBER та фонду ALIPH за фінансове забезпечення відряджень до Чернігова та Сум.

¹ Moiseenko, N. Kievskie grivny kontsa XI – pervoi poloviny XIII vv. V: V: Kotsur V.P. ta in. (red.) Aktualni problemy numizmatyky u systemi spetsialnykh haluzei istorychnoi nauky: tezy dopovidei V mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii, 21–22 chervnia 2018 r. Medzhybizh–Pereiaslav–Kropyvnytskyi–Kyiv, 2018. S. 56–59.

² Kozubovskiy G., 2002. West-European coins and local ingots in Kiev in the 11th–12th centuries. In: Kiersnowski R. (red.) Moneta mediaevalis. Studia numizmatyczne i historyczne ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Suchodolskiemu w 65 rocznice urodzin. Warszawa: DiG, 2002. S. 253–259.

³ Merkel S., Sources of early Islamic silver: lead isotope analysis of dirhams. / Oravisjarvi J. Kershaw J. Antiquity. Vol. 97, 2023. P. 1564–80.

⁴ Kershaw J., Merkel S. Byzantine plate and Frankish mines: the provenance of silver in north-west European coinage during the Long Eighth Century (c. 660–820). Antiquity. Vol. 98 (398), 2024. P. 502–517.

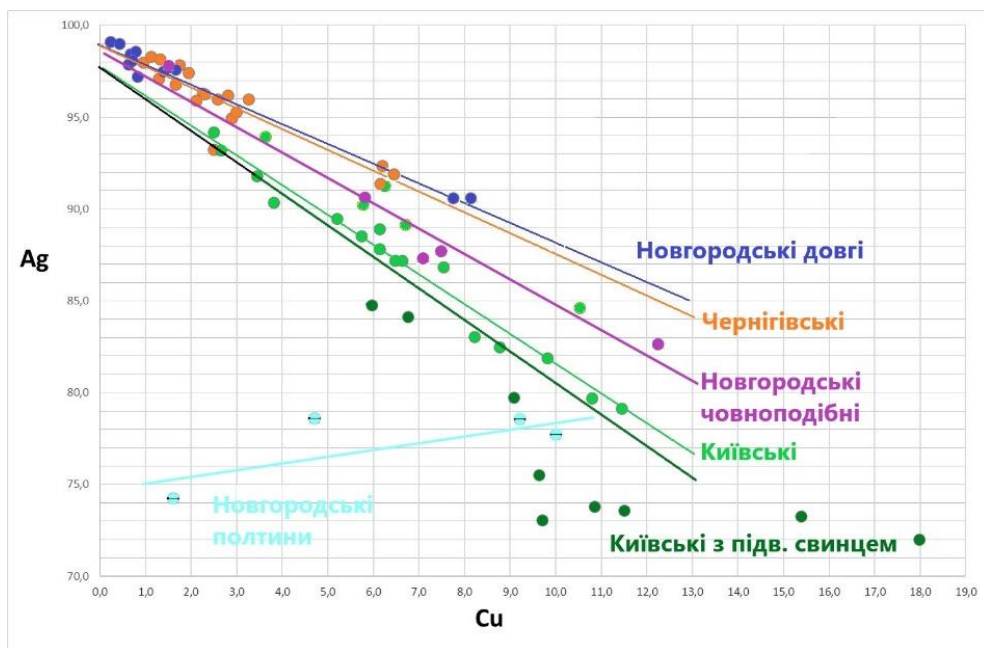

Рисунок 1

Рисунок 2

Література та джерела

1. Bredis N. Andreiev A. Yefimenko L. Grivny kievskogo tipa iz klada na territorii Mikhailovskogo zlatoverkhogo monastirya (1997 g.). Могилянські читання. Ч.1. К., 2007. С. 69–75.
2. Kozubovskiy G., 2002. West-European coins and local ingots in Kiev in the 11th–12th centuries. In: Kiersnowski R. (red.) Moneta mediaevalis. Studia numizmatyczne i historyczne ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Suchodolskiemu w 65 rocznice urodzin. Warszawa: DiG, 2002. S. 253–259.
3. Комар О.В., Білинська Л.І., Бугай О.М. Середньовічний скарб срібних злитків зі знахідки поблизу с. Дернове на Сумщині. Археологія (у друці).
4. Yausheva-Omel'yanchik, R. Monetnie grivni iz XI-XV vv. (iz sobraniya Natsionalnoho muzeya istorii Ukraini). Нумізматика і фалеристика, 1999. № 2. С. 14–23.
5. Moiseenko, N. Kievskie grivny kontsa XI – pervoi poloviny XIII vv. V: V: Kotsur V.P. ta in. (red.) Aktualni problemy numizmatyky u systemi spetsialnykh haluzei istorychnoi nauky: tezy dopovidei V mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 21–22 chervnia 2018 r., Medzhybizh–Pereiaslav–Kropyvnytskyi– Kyiv, 2018. S. 56–59.
6. Merkel S., Sources of early Islamic silver: lead isotope analysis of dirhams. / Oravisjarvi J. – Kershaw J. Antiquity. Vol. 97, 2023. P. 1564–80.
7. Kershaw J., Merkel S.. Byzantine plate and Frankish mines: the provenance of silver in north-west European coinage during the Long Eighth Century.(c. 660–820). Antiquity. Vol. 98 (398), 2024. P. 502–517.

ПЛАТІЖНИЙ ЗЛИТОК ЗІ ЗНАКАМИ “ВОВЧИЙ ЗУБ”, ЗНАЙДЕНИЙ НА ЖИТОМИРЩИНІ

Навесні 2020 року на Житомирщині було знайдено платіжний злиток (рис. 1). Додаткових матеріалів не було. Його довжина 7 см, діаметр неоднаковий у різних частинах (від 6 мм до 9 мм). Вага – 32.7 г. Вздовж злитка – орнамент у формі трьох рядів трикутників, всередині яких три крапки. Цей орнамент – так званий вовчий зуб, дуже давній магічний символ, що був поширений ще в західних кельтів, а у VIII-IX ст. нової ери – в народів Швеції, Фінляндії, Східної Балтії, племен на території України, зокрема радимичів. Найвірогідніше, це була частина шийної гривні, а той бік, на якому не було зображення ряду знаків, притулявся до ший. Традиції носіння шийних оберегів походять від захисних торквесів. Його носієм був чоловік, а магічні знаки мали вберегти його від поранень і надати перемогу в бою. Статус чоловіка був посередній, вірогідно гривня була виготовлена з білону (РФА аналіз, на жаль, не проводився). Чоловіки з високим статусом носили як оберег золоті гривні. Так Олексій Толочко, коментуючи текст договору візантійців з росами 944 року щодо ратифікації грамот, пише, що, коли грамоту привезуть у Київ, князь і його оточуючі повинні будуть присягнути відповідно до своїх звичаїв: покласти на землю щити, оголені мечі та “обручі” (що літописець зрозумів як золоті шийні гривні). Отже, вони закликали як свідка Перуна, який мав покарати їх загибеллю від власної зброї за порушення клятви¹. На нашу думку, гривня тут була сполучною магічною ланкою між росами та Перуном.

За яких обставин гривню було порубано і надано прямокутної форми – невідомо. Чи то її господареві терміново знадобилися гроші, чи то гривня була воєнним трофеєм і, можливо, цей шматок срібла в майбутньому брав участь у торговельних операціях. Водночас слід відзначити цікавий факт. У своєму каталозі монет Давньоруської держави III-XIII ст. Валерій Нечитайло наводить зразки платіжних злитків і співвідносить їх вагу з відомими давньоруськими грошовими одиницями. Так, срібний злиток вагою 31-32 г дорівнював, на його думку, 10 кунам або 8 ногатам, або 1/5 гривні².

Література та джерела

1. Толочко А. П. Очерки начальной руси. Киев, Санкт-Петербург: Лаурус, 2015. С. 287.
2. Нечитайло В. В. Каталог монет Древнерусского государства III-XIII века. Киев, 2011. С. 71.

Ілюстрації

Рис. 1. Платіжний злиток, знайдений на Житомирщині.

¹ Толочко А. П. Очерки начальной руси. Киев; Санкт-Петербург: Лаурус. 2015. С. 287.

² Нечитайло В.В. Каталог монет Древнерусского государства. III-XIII века. Киев, 2011. С. 71.

ГЛИНЯНА ФОРМА ДЛЯ ВІДЛИВКИ ШЕСТИКУТНОГО ГРОШОВОГО ЗЛИВКА ГРИВНІ З СЕЛА ФАСОВА

Весною 2024 року між с. Фасова Київської області на південний захід у бік Червоної Слободи-Рожева на ґрунтовій дорозі візуально помічено глиняний предмет оригінальної форми. Висловлено припущення, що він дуже схожий на частину форми для відливки грошового зливку. На думку фахівців, потрібно було продовжити пошуки, і невдовзі виявлено другу частину форми. Вже цілісну знахідку проаналізовано і встановлено, що це форма відливки так званої київської гривні. Специфічні розміри шестикутної форми (глибина, ширина, довжина) (рис. 1) дали підстави стверджувати, що саме такі параметри характерні гривням, які найчастіше траплялися на території східної частини Волині й мають окремий ваговий діапазон – близько 75 г. Ареал знахідок так би мовити “обрамлює” чи “супроводжує” головний вектор економічно-торговельних зв’язків тодішніх українських земель.

Характеристики форми для відливу грошових зливків відповідають параметрам знайдених гривень на території Житомирщини. Розміри відомих шестикутних грошових зливків з їх варіативністю свідчать про найбільшу популярність такої форми, вже сформовані на той час впізнаваність, престижність, стереотипність втілення грошових зливків.

Шляхом експерименту встановлено, що одна з наявних у колекції автора гривень майже точно співпадає за розмірами з формою. Отже, матриця відливки – функціональна, виготовлені за її допомогою грошові артефакти активно продукувалися й перебували в обігу.

Матеріал форми (випалена глина) говорять про практичність та легкість порівняно з металевими, водночас такі форми частіше виходили з ладу що й продемонстровано на формі що публікується (розламана навпіл). З іншого боку в глиняній матриці можна було з легкістю робити різноманітні знаки ідентифікації й зміни форми¹.

Отже, технологія відливки у IX-X ст. містить поряд із металевими матрицями² містить глиняні форми. Саме глиняні форми можна трактувати як якісний та кількісний розвиток у технології продукування найпопулярнішої шестикутної гривні.

Література та джерела

1. Литвинчук О. Нанесення знаків ідентифікації під час відливання гривень. *Нумізматика і фалеристика*. 2019. № 4. С. 35-37.
2. Литвинчук О. Про причини нанесення насічок на гривнях. *Львівські нумізматичні записки*. Ч. 19-20. Львів, 2022-2023. С. 58-60.

Ілюстрації

Рис. 1. Глиняна форма для відливки гривні київського типу з с. Фасова.

¹ Литвинчук О. Нанесення знаків ідентифікації під час відливання гривень. *Нумізматика і фалеристика*. 2019. № 4. С. 35-37.

² Литвинчук О. Про причини нанесення насічок на гривнях. *Львівські нумізматичні записки*. Ч. 19-20. Львів, 2022-2023. С. 58-60.

ПЕРША СТОКАРБОВАНЦЕВА БАНКНОТА УНР: НОВИЙ ПОГЛЯД

З початком Української революції 1917–1921 років під час становлення української державності в республіканській формі потрібно було вирішувати низку важливих проблем: від створення власних збройних сил до випуску поштових марок. І всі вони були важливими. Це стосується й запровадження власної грошової системи, що було не лише елементом економічної політики, а й зримим її виявом. У той час, коли високу політику творили десь “на горі”, щодня кожен громадянин користувався її матеріалізованим виявом у формі грошових знаків. Проблемам вистачало...

У зв’язку з проголошенням 07 листопада 1917 року Третім Універсалом Української Центральної Ради Української Народної Республіки активізувалася низка процесів, зокрема питання держаних символів, до яких належать герб, прапор і гімн. На той час гімн “Ще не вмерла України” та національний синьо-жовтий прапор були фактично загальновизнаними, а от з гербом справа була значно складнішою. В пресі і суспільстві обговорювалося і дискутувалось питання, яким же має бути український герб. У обговоренні взяли участь політики, громадські діячі, історики, журналісти. Голова УЦР історик М. Грушевський опублікував у пресі кілька статей, в одній із них він, зокрема, писав: *“Кожда держава має знак, котрий зветься її гербом. Він ставиться на монетах, кредитових білетах, марках, корогвах, печатях урядових і такім іншим, як знак, що вони походять від держави. Українська Народна Республіка, ставши наново державою, самостійною, незалежною, мусила вибрати собі й державний герб.... Найстаріший такий знак уживавсь на київських грошах часів Володимира Великого, його й бере собі за герб наша відновлена Українська держава”*¹.

В середині вересня 1917 року з ініціативи Генерального секретарства освіти (генеральний секретар Іван Стешенко) відбулося досить бурхливе обговорення *“з приводу герба і яка не прийшла ні до яких висновків”*², у цій нараді брав участь і Юрій (Георгій) Нарбут.

Ширше на перебігу і особливостях дискусії зупинятись не будемо, але зазначимо, що на процес остаточного вирішення питання щодо державного символу вплинув випуск у грудні 1917 року першої національної грошової одиниці номіналом 100 карбованців (рис. 1).

Обставини революційного часу торкнулись усіх сфер, зокрема Київ мав вживати термінових заходів у ситуації катастрофічного браку грошових знаків, які до того надходили із всеросійського центру, і певною мірою вимушено розпочалась організація окремої від російського центру власної грошово-банківської системи³. Справу фактично доручено Генеральному секретарству фінансів, яке тоді очолював відомий вчений, професор Михайло Туган-Барановський,

01 грудня 1917 року на засіданні Генерального секретаріату серед іншого обговорено питання впровадження “своїх” грошей, визнано *“потребу почати газетну агітацію за нові українські гроші”*⁴ та доручено генеральному секретареві фінансів *“реквізувати папір для друкування грошей і реквізувати друкарню Кульженка. Для експедиції грошей реквізувати помешкання лазарету проти типографії Кульженка на Пушкінській вул.”*⁵. На засіданні 04 грудня додатково вирішено: *“Дати генеральному секретареві [фінансів] права реквізиції всіх потрібних матеріалів для друку грошей”*⁶.

02 грудня 1917 року на засіданні Генерального секретаріату тема власних грошей отримала продовження. У цій справі доповідав генеральний секретар внутрішніх справ Микола Ткаченко. У протоколі значиться: *“ухвалити форму українських державних*

¹ Грушевський М. Український герб / Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ ТВОРИ у 50 томах. Львів, 2007. Том 4. Книга І. С. 94.

² Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про державний герб України / Наше минуле. К., 1918. Ч. 1. С. 119.

³ Гроші України: факти і документи. К., 1998. 456 с.; Гай-Нижник П. Україна: фінанси і політика (1917–1922 рр.) К., 2021. 808 с.

⁴ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. К., 1996. Т.1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. С. 491.

⁵ Там само.

⁶ Там само. С. 500.

кредитових білетів” і подано тексти, що мали бути на банкноті. Звертає на себе увагу те, що йшлося про номінал 3 карбованці: *«На зворотній стороні напис “Три карбованці... 3 карбованці”»*¹. Як бачимо, першою мала б бути банкнота номіналом 3 карбованці, тоді ж визнано, що *“3 карбованці рівняються 3 російським рублям”*². Однак таку банкноту не було випущено ні тоді, ні взагалі.

За словами свідка і учасника подій Дмитра Дорошенка: *“проф. М. Туган-Барановський, великий вчений, показався зовсім не великим практичним діячем і, мабуть, сам зрозумівши свою непридатність ... подався в половині грудня до демісії”*³. Виконувати обов’язки генерального секретаря фінансів надалі доручено товаришу генерального секретаря фінансів інженерові Василю Мазуренку.

18 грудня Генеральний секретаріат розглянув законопроект про випуск *“кредитових білетів Української Народної Республіки”* і передав його на затвердження Центральній Раді, яка 19 грудня його затвердила, згідно з яким *«нові гроші зватимуться “карбованцями”. Кожен карбованець ... поділяється на 200 шагів»*⁴. Проте вже через кілька днів (30 грудня) на засіданні уряду генеральний секретар внутрішніх справ Михайло Ткаченко озвучив нову пропозицію: *“встановити міру українських грошей – гривню, яка ділиться на 100 шагів”*, але чомусь ухвалили *“доручити генеральному секретарю Ткаченку обстоювати в Центральній раді назву основної міри українських грошей – “дукат”»*⁵. Якби перемогла ця пропозиція, то були б запроваджені не карбованці чи гривні а дукати.

Доступні документи не дають змоги простежити за всіма процесами, не зрозуміло чому спочатку 1 карбованець поділявся на 200 шагів і лише згодом, коли уведено грошову одиницю гривню, вона поділялася на 100 шагів.

23 грудня на засіданні Генерального секретаріату товариш генерального секретаря фінансів В. Мазуренко виступив із пропозицією *“затвердити форму українських кредитових білетів”*. Що розумілося під словом *“форма”*, знову ж таки не сказано. Лише зауважувалося, що *“всі кредитові білети друкувати так, щоб зручно було читати, повертаючи їх круг довшої осі”*⁶.

Уряд затвердив тільки написи на банкноті, але не розглянув і не погодив зображення на самій банкноті. Крім текстів і номіналу, в ті часи на банкнотах зображали переважно портрети монархів та/або герби держави, натомість у республіканських країнах переважали символічно-алегоричні композиції, герби тощо.

Зрозуміло, що ескізи банкноти мали розглядатися й затверджуватися чи погоджуватися компетентними посадовими особами чи визначеними державними інституціями. Але на той час ще ніхто не був наділений такими повноваженнями, а запровадженню власної грошової одиниці надавалось особливе значення, тому перша банкнота швидше за все проєктувалася згідно з погодженням з найвищими державними посадовцями. До них зараховуємо голову УЦР Михайла Грушевського, голову уряду – Володимира Винниченка, генерального секретаря фінансів Михайла Туган-Барановського та його заступника, потім і виконуючого обов’язки генерального секретаря фінансів Василя Мазуренка, можливо, тогочасного директора Державного банку УНР Михайла Кривецького.

Згодом практику затвердження форми, текстів і зображень на банкнотах УНР унормовано Законом про випуск державних кредитових білетів УНР, ухвалені Центальною Радою 6 січня 1918 року: *“Генеральному секретареві фінансів надається право виробити зразки кредитових білетів УНР і опис їх оголосити до загальної відомості”*⁷.

На підставі цього закону при Міністерстві фінансів утворено спеціальну комісію, яку очолив виконуючий обов’язки Міністра фінансів В. Мазуренко, а до її складу увійшов і

¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. К., 1996. Т.1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. С. 493.

² Там само.

³ Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1930. Т.1. С. 250.

⁴ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. К., 1997. Т.2. 4 березня – 10 грудня 1917 р. 29 квітня 1918 р. С. 49.

⁵ Там само. С. 79.

⁶ Там само. С. 79.

⁷ ЦДАВО України, ф. 1509, оп. 5, спр. 8, арк. 83 зв.

Ю. Нарбут. І, власне, ця комісія і займалася питаннями підготовки та випуску грошових та інших знаків оплати.

Незаперечним є те, що проєкт першої української банкноти – 100 карбованців розробив Ю. Нарбут. Якихось відомостей про перебіг і деталі роботи над дизайном цієї банкноти Ю. Нарбутом невідомі, так само не збереглися ескізи, начерки чи пробні відтиски та матриці. Надруковано 100-карбованцеву купюру одразу накладом 55 тисяч шт. і введено в обігу 05 січня 1918 року, за день до ухвалення Центральною Радою Закону про випуск державних кредитових білетів УНР.

05 січня 1918 року газета “Нова рада” повідомляла, що *“сьогодні мають бути випущені нові українські гроші на суму 500000 карбованців білетами по 100 карбованців”*.

Одночасно готувалися до друку інші карбованцеві номінали. “Нова рада” писала: *“Зразки грошей рисували відомі українські художники, як Г. Нарбут, Ф. Кричевський та інші, і гроші ці мають дуже гарний вигляд. Найкращими будуть 100 карбованців, котрі розмальовував Г. Нарбут”*¹. Інша газета повідомляла, що над купюрою 100 карбованців працює *“оден із королів теперішньої графіки – Нарбут”*.

Звернемо увагу на геральдичну складову графічного оформлення стокарбованцевої банкноти. Таке враження, що Г. Нарбут цією банкнотою долучився до дискусії про можливий герб УНР. На аверсі у великому восьмикутному картуші під текстовим блоком добре проглядає “самодіяльність” Г. Нарбута – три геральдичні знаки: більший тризуб з хрестом на верхівці середнього елемента, внизу ліворуч восьмикутного картуша в овальному картуші варіант тризуба (також з хрестом), праворуч – в аналогічному овальному картуші давніший столичний герб – куша (самостріл).

***

14 січня 1918 року Центральна Рада ухвалила Тимчасовий закон про флот Української Народної Республіки, а 18 січня Рада розглянула проєкт військово-морського прапора, поданий на затвердження Міністерством морських справ УНР (міністр Д. Антонович). Цитуємо витяг з ухваленого закону: *“Прапором Української військової фльоти є полотнище в двох блакитному і жовтому кольорах. В кряжі блакитного кольору історичний золотий тризубець з білим внутрішнім полем в ньому”*². “Морський тризуб” дуже нагадує тризуб зі 100-карбованцевої купюри, що на той час була єдиним зразком офіційного використання.

Додамо, що за Української Держави гетьмана П. Скоропадського наказом по морському відомству від 18 липня 1918 року за ч. 192/44 для військово-морського флоту уведено інший прапор (мав конструкцію на зразок російського військово-морського Андріївського прапора): *“...білий прапор з рівним синім хрестом, який ділить прапор на 4 рівних частини. Ширина хреста 1/2 всієї довжини прапора. Відступивши на 1/8 ширини хреста, проходить коло нього такої ж ширини (теж 1/8 ширини хреста) синя смужка, крім тих його боків, які прилягають до крижів. В крижі ж теж, відступивши на 1/8 ширини хреста від його боків, міститься національний прапор Держави (складений з блакитної і жовтої горизонтальних смуг), в центрі якого міститься золота печатка Святого Володимира такої ж ширини, як хрест і в 1 і 2 рази вища своєї ширини. Прапор шиється з матерії відповідного кольору, а печатка малюється бронзовою фарбою”*³. Цікаво, що на прапорі Гетьмана Скоропадського як адмірала флоту УД на перетинці хреста на квадратному синьому полі вміщено ще один Тризуб (з хрестом).

***

Дискусії і роз’яснення схиляли загальну думку (не обійшлося й без агітації карбованцем Нарбута), що саме Тризуб має стати гербом УНР. Характерно, що 12 лютого 1918 року Рада народних міністрів УНР, що готувала законопроєкт на розгляд УЦР, фіксувала в протоколі: *“Слухали справу про установаження герба для Української Народної Республіки. В Раду закон про установаження для Української держави, прийнятого морським флотом герба Володимира*

¹ Нова рада. 12 грудня 1917 року.

² Тимчасовий закон про флот Української Народної Республіки. Закон Української Народної Республіки від 14.01.1918 р. / Вістник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918. 13 квітня. № 19. С. 1.

³ Шрамченко С. День свята Української Державної фльоти. / Літопис Червоної Калини. Львів, 1933. Ч. 6. С. 14.

Великого (без хреста)”¹. Потім “Ухвалено: внести в Раду закон про встановлення для Української держави прийнятого морським флотом герба Володимира Великого (без Хреста)”². Того ж дня Мала Рада ухвалила: “Гербом Української Народної Республіки приймається знак Київської держави часів Володимира Святого”,³ не даючи опису герба. Офіційне роз’яснення свідчило, що “цей герб прийнято без хреста зверху, який по точнішим дослідом зовсім не належить до цього герба і попав туди випадково”⁴.

Графічне оформлення герба доручено було Василю Кричевському, який розробив Великий державний герб і малий Державний герб УНР, а також державну печатку. Ці зображення 22 березня 1918 року, як зазначено в протоколі засідання УЦР, М. Грушевський запропонував, щоб “члени Малої Ради оглянули рисунки герба України і Державної печаті, які були заготовлені на підставі попередньої ухвали Центральної Ради і коли будуть в принципі відповідати вимогам Центральної ради, то ми моглиб сьогодні внести їх на затвердження”⁵. Але затвердження не відбулося.

Проте вже через якийсь місяць, 18 квітня 1918 року, Рада Комітету охорони пам’яток старовини і мистецтв (голова – Микола Біляшівський) розглянула на своєму засіданні, зокрема, питання про герб: “Позаяк прийнятий зараз герб України не має під собою серйозних історичних підстав, Рада постановила: для вирішення цього питання скликати спеціальну комісію”⁶. Згодом питання нового варіанта герба обговорювалось за гетьмана Скоропадського, а потім і після відновлення УНР. Активну участь в обговореннях брав Г. Нарбут.

***

Варіант нарбутівського накреслення Тризуба за зразком 100-карбованцевої банкноти був використаний під час виготовлення герба для встановлення на чоловічій стіні будинку Центральної Ради. До того на будинку містився кількадеметровий бронзовий російський імперський герб.

Для виконання робіт залучено київську будівельну контору “Граніт”, яка виставила Центральній Раді рахунок на оплату виконаних робіт: “За виготовлений з білого цементу Українського герба 3 ½ аршина шир[ини] і 3 аршина у висоту за зразком герба на стокарбованцевому українському білеті на мідному каркасі замість знятого бронзового орла на фасаді споруди”⁷.

Зрозуміло, що попередньо було обговорено умови, матеріал, розміри та малюнок Тризуба, систему кріплення тощо. “Граніт” використав “неканонічне” зображення Тризуба зі стокарбованцевої банкноти Г. Нарбута, що не співпадало з еталонним зображенням Тризуба у виконанні В. Кричевського.

Підсумовуючи, варто наголосити на тому, що на початковій стадії Української революції і державного будівництва Української Народної Республіки події не завжди розвивалися лінійно, виразним прикладом є участь Г. Нарбута у формуванні символів держави та впливу його мистецтва на різні сфери державного життя.

¹ Про створення української національно-державної символіки у роки визвольної боротьби (1917—1920 років) / Український історичний журнал. 1999. № 4. С. 116.

² Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. К., 1997. Т. 2. 4 березня – 10 грудня 1917 р. 29 квітня 1918 р. С. 165.

³ Там само. С. 166.

⁴ Нова рада. 17 березня 1918 року.

⁵ ЦДАВО України. Ф. 1115, Оп. 1, Спр. 11, Арк. 112.

⁶ Про створення української національно-державної символіки у роки визвольної боротьби (1917—1920 роки) / Український історичний журнал. 1999. № 4. С. 117.

⁷ ЦДАВО України. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 79.

Ілюстрації

Рис. 1. Україна, 100 карбованців 1917 року. Музей грошей. Інв. №. КН-483

Самков Олександр
м. Черкаси, Україна

БОНИ-АГІТКИ, ІНФОРМАЦІЙНІ ТА РЕКЛАМНІ НАДДРУКИ НА ГРОШАХ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. В УКРАЇНІ

На сьогодні у приватних та музейних колекціях відомо немало бонів Російської імперії з різноманітними наддруками. Автентичність та приналежність цих наддруків вже давно є предметом дискусії. Спробуємо навести пояснення деяких із них.

Наростання революційної ситуації в Україні у 1906 році змусило організаторів єврейських погромів вдаватися до злочинного виготовлення бон-агіток. Ось, про що повідомлялося в газеті “Право” за 21 травня того ж року: *“В Одесі нові зловісні ознаки погрому, що готується. В багатьох місцях снують агітатори, що переконують простий народ, що дума забере всі землі і віддасть їх тільки жидам і полякам, а робітників змусять працювати двадцять годин. ... В трактирах показують відвідувачам спеціально виготовлені паперові гроші різної вартості з зображенням євреїв, що торжествують і написом “єврейская республика” за підписом президентів: Горького, Гапона, Хрустальова”¹.*

Наступив 1917 рік. Україна почала виборювати власну незалежність. Дотепні українці вже на перших грошах Української Народної Республіки почали “гострити” свій гумор. Так, у мові того часу з’явилися такі слова: “яєчні”, “лопатки”, “метелики” та інші. Крім того, відомі зображення друкарських листівок із зображеннями грошових знаків із саркастичним змістом.

Найпопулярнішими з відомих знаків із наддруками є такі:

під час гетьманства Павла Скоропадського були підпільно віддрукувані “дулі”. Це пародія на гроші, що відображала ставлення обивателя до нової влади і її політики. Чому дулі? Бо на їх лицьовому боці повідомлялося, що: *“За сто карбованців у державної Скарбниці видається одна або дві дулі”* (тут і надалі орфографія бон збережена). На зворотному боці під зображенням дулі у вінку був текст: *“Розмін цих карбованців забезпечується усім добром Державної Скоропадії, пана гетьмана брехнею, німецьким штиком та гайдамацьким нагаєм”*. На тому ж боці було надруковано: *“Сто карбованців ходять по світу нарівні з мякеньким папиром”* та *“За фальшування – всім тюрма, а чорної сотні самостійність”*.

Явно копіюючи зображення “миколаївських” 100 рублів 1910 року, на лицьовому боці купюри вмістили карикатурне зображення гетьмана в овалі, а поруч – гайдамаку з німецькою рушницею. Останній стоїть босоніж в кучих шароварах, коротенькому мундирі, німецькій касці з шишаком та ще й колупаючись у носі, що нагадує свиняче рило. Не краще виглядає і гетьман. Він в білій папасі, лице одутле, замість скіпетру і держави тримає в руках виделку з галушкою та велику чарку з горілкою. Серед малюнків на боні-агітці: пляшка горілки, смажене поросся, окорок, кільця ковбаси та свиняча голова. До речі, Знак Державної Скарбниці теж позначений контуром свині.

¹ Право. Щотижнева юридична газета. Річна підшивка. Ч. 20. Неділя 21 травня 1906. С. 1867-1868.

Автор агітки є невідомим. На ній зазначений рік – “1918” та факсиміле тодішнього директора Державної скарбниці Лебідь-Юрчика. Бони були надруковані літографським способом в декілька фарб. Колекціонери довоєнного часу припускали, що місцем їх друку міг бути Харків. Побіжно про це свідчать явні помилки в українському тексті.

На користь того, що випуск цих агіток мав неодноразовий характер, свідчать екземпляри з іншими варіантами текстів. Наприклад: “Розмін цих карбованців забезпечується брехнею або нагаєм”. На тому ж виді агітки: “За фальшування буде випивка без закуски”. Директором банку зазначений Випий Литренко.

Отаманщина, що виникла під час визвольних змагань, теж потребувала грошей. Часто в руках отаманів опинялися значні суми грошей, випущені різними емітентами. Існує припущення, що за бони з наддруками можна було отримати власні гроші для району, який перебував під контролем отамана. Найвідоміші наддруки Нестора Махна. З каталогу П. Рябченка дізнаємося, що власні штемпелі проставлялися ним на денікінських купюрах в 1, 3, 5, 10 руб., випущених Ростовською-на-Дону конторою Державного банку. Також відомо про використання ним “думських” (зі свастикою) 250 руб. та 10 карб. Радянської України¹.

Надруки Махна мали різний характер – від серйозного до гумористичного. В прямокутному штемпелі зі скошеними кутами, червоною фарбою надруковано: “1 РЕВ. АРМ. ПОВ. УКР. 30 руб. Гуляй-поле 1919 г. Н. Махно” (факсимільний підпис). Іноді праворуч було зображення голови Махна в папасі. Був варіант: “1 Рев. Армія Украины Махно”. На 10 карб. Радянської України по краю овалу зазначалося: “Анархия мать порядка. Казначейство”, в центрі овалу – “1-я Революционная Армия Повстанцев Украины”. “Думські” 250 руб. мали штамп по діагоналі: “Гопъ кумеъ нъ журися У Махна гроші завелися”. Автору вдалося дослідити 5 і 10 руб. Миколи ІІ, 1909 р. з жирним чорнильним штампом у прямокутних зі скошеними кутами рамок: “50 руб | 1РЕВ (або | АРМИЯ 100 р.) | УКРАИНЫ | МАХНО”. В каталозі П. Рябченка їх немає. Їх справжність засвідчити не беремось.

Отаманом меншого масштабу був Пилип Хмара, що оперував на кордоні сучасних Кіровоградської та Черкаської областей. Потреба у власних грошах постала через те, що його з’єднання контролювало значну територію. Часом туди входив і знаменний лісовий масив Холодний Яр. Відомі наддруки на грошах Ростовської-на-Дону контори Державного банку та радянських купюрах випуску 1918 року з факсимільним підписом Георгія П’ятакова². Відома знахідка “думської” купюри в 250 руб. з наддруком Хмари в с. Михайлівка Кам’янської територіальної громади. Зазвичай на їх лицьовому боці стояли чорні штемпелі: тризуба, напису ліворуч у вигляді сходинок “ХМАРА” та рушницею – праворуч. Доля отамана після 1922 року невідома. Є відомості, що в часи визвольних змагань в Україні був ще один отаман на прізвище Хмара.

Три роки тому в с. Іванівка (дореволюційна назва – с. Янич) Чигиринської територіальної громади в старій хаті було знайдено пачку бон УНР, усі вартістю в 50 карбованців зразка 1918 року. За оповіддю посередника там була одна бона з наддруком “ХМАРА” у формі сходинок та перехрещених шаблі і гвинтівки, а на другій купюрі був лише відбиток шаблі і гвинтівки. Переважаюча кількість бон мали проставлену печатку з написом: “ПОВСТАН, РЕВОЛЮЦІОН. КОМИТЕТЪ”. Про погляди емітентів промовляє те, що відтиски робилися з таким розрахунком, щоб тризуб у нижній правій частині купюри опинився в середині відбитка печатки. Виконавці не завжди за цим пильнували, тому маємо бони, на яких проставлено дві або три печатки.

В період визвольних змагань 1917–1921 років влада в Чигирині і окрузі змінювалася часто. Одних тільки комітетів, що намагалися керувати, нараховується аж п’ять. У результаті аналізу доступних відомостей ми дійшли висновку, що до підготовки випуску грошей з цією печаткою міг бути причетний четвертий Тимчасовий повітовий ревком на чолі з Омеляном Дзигарем. Це наводить на думку, що маємо незавершену спробу підготовки випуску грошей місцевої влади. Купюри накопичувалися поступово і могли потрапити до схованки не раніше весни 1921 року. Що засвідчує їх строкатий склад, представлений іншими наддруками:

¹ Рябченко П.Ф., Бутко В. И. Полный каталог бумажных дензнаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769 – 1999). Т. 2. Боны Украины. 3-е переиздание, дополненное и переработанное. Киев: Логос, 1999. С. 54.

² Там само. С. 93.

– горизонтальним штампом ”ЖЕЛЕЗНЯК”, проставлений у верхній або нижній частині лицьової сторони бони;

- круглою печаткою, діаметром близько 21 мм, із зображенням дуба;
- печаткою церкви с. Головкивка Чигиринського повіту;
- печаткою церкви с. Полуднівка того ж повіту;
- штампом Черкаського цукрового заводу;
- штампом пивзаводу (точна ідентифікація неможлива);
- штампом шкуродерні в с. Суботіві;
- вищезгадані елементи наддруків отамана Хмари;
- з відбитком перстня, поле якого поділене на чотири частини з крапкою всередині кожної та інше.

Звертає на себе увагу купюра із серією та номером № АО-248 з підтертою четвіркою, що перетворилася на одиницю. Можливо, в такий спосіб заборонену до обігу бону радянського випуску намагалися перетворити на грошовий знак, віддрукований денікінцями. Цікаво, що збереглася і сама матриця печатки. Вона певний час виставлялася в експозиції музею Національного історико-культурного заповідника “Чигирин”.

Вищезазначені державні кредитні білети 1918 року (перші радянські гроші) чи не найбільше використовувалися для різних наддруків. Серед них значне місце посідають агітаційні бони, випущені “Осведомительным Агентством Добровольческой Армии”. Одним із зразків їх роботи є наддрук: “ОБМАНУЛИ КОМИССАРЫ – КУЧУ ДЕНЕГ НАДАВАЛИ, А ТЕПЕРЬ НА ЭТИ ЗНАКИ, ТЫ НЕ КУПИШЬ И СОБАКИ”. Вона була вміщена в рамку, над якою надруковано: «Долой “ПЯТОКОВСКИЯ”», а нижче під рамкою – “И ЛЕНИНСКИЯ деньги!”¹. Гадаємо, що їх можна було побачити і в Україні. До речі, управляючий, головний комісар Народного банку Георгій П’ятаков народився у м. Городище сучасної Черкаської області.

Свого часу під владою денікінців опинилася значна територія, а їх гроші мали широке розповсюдження. Про ставлення до них населення свідчать рекламні наддруки типу: “ВОСКРЕСЕНЬЕ, 13 ФЕВРАЛЯ 15 лѣтний юбилей и БЕНЕФИСЪ главного довѣреннаго цирками Тамкредидзе Л. М. ХУНДАДЗЕ сегодня все интересно и все ново!”. Штемпель був проставлений чорною фарбою на зворотному боці 250 руб. 1918 року, випущених Ростовською-на-Дону конторою Державного банку.

Наддруки на бонах є цікавим допоміжним матеріалом, що стисло і ємно характеризує окремі моменти історії України. Вони висвітлюють політичні уподобання певних груп населення, ставлення до діючої влади та її грошей. Часом їх тексти є видом зброї в агітаційній боротьбі.

Література та джерела

1. Право. Щотижнева юридична газета. Річна підшивка. Ч. 20. Неділя 21 травня 1906. С. 4189.
2. Рябенко П.Ф., Бутко В. И. Полный каталог бумажных дензнаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769 – 1999). Т. 2. Боны Украины. 3-е переиздание, дополненное и переработанное. Киев: Логос, 1999.
3. Кардаков Н. И. Каталог денежных знаков России и Балтийских стран 1769 – 1950 гг. (на немецком и русском языках). Берлин, 1953. С. 444.

Від редакції. Автентичність таких знаків на сьогодні не доведена, їх зображень ми не знаходимо в архівних справах, про такі випуски не згадується в тогочасній пресі та в спогадах учасників тих подій, а в більшості випадків зберігання подібних артефактів у музеях (їх надходження відбулося після 1990-х років). Водночас доцільність нанесення штампів на ще діючі, хоч і зі значно нижчою купівельною спроможністю знецінені бони, викликає сумнів. Наразі автентичність таких наддруків складно встановити через те, що немає достовірних свідчень про їх використання в описуваний час, так само як і встановити точне призначення цих наддруків: несли вони агітаційний характер чи встановлювали локальність обігу бонів із наддруками.

¹ Кардаков Н. И. Каталог денежных знаков России и Балтийских стран 1769 – 1950 гг. (на немецком и русском языках). Берлин, 1953. С. 362.

Розділ III

АНТИЧНА, СЕРЕДНЬОВІЧНА ТА НОВІТНЯ НУМІЗМАТИКА

Орлик Василь

доктор історичних наук, професор
м. Кропивницький, Україна

АНТИЧНІ МОНЕТИ VI–I СТ. ДО РІЗДВА ХРИСТОВОГО НА ТЕРИТОРІЇ ДНІПРОВСЬКОГО ПРАВОБЕРЕЖНОГО ЛІСОСТЕПУ: СУЧАСНИЙ НАУКОВИЙ ДИСКУРС

Історія Дніпровського Правобережного Лісостепу другої половини I тисячоліття до Р. Х., як відомо, має два основні періоди – завершення скіфської доби та становлення зарубинецької культури.

Ученими радянської доби було сформовано тезу про відсутність грошового обігу у варварського населення, що оточувало давньогрецькі колонії, безвідносно до того, чи йшлося про населення ранньоскіфської, середньоскіфської, пізньоскіфської доби, чи вже про представників зарубинецької культури. Дослідниками, зокрема Борисом Граковим та його послідовниками, стверджувалося, що мешканці Середнього Подніпров'я мали виключно товарообмінні операції з грецькими колоніями в Північному Причорномор'ї¹. Щоправда, менш категоричним у цьому питанні був видатний український археолог Михайло Брайчевський². Знахідки бронзових монет давньогрецьких державних утворень на теренах Дніпровського Правобережного Лісостепу радянськими дослідниками, зокрема українським археологом Євгеном Максимовим, пояснювалися тим, що такі монети випадково і в незначних обсягах потрапляли до цього регіону та могли використовуватись як сировина для виготовлення бронзових предметів³. Цікаво, що дослідники, які заперечували саме товарно-грошові відносини населення скіфської доби, покликалися на праці Геродота, де він начебто вказував на той факт, що місцеве скіфське населення не знає грошей і послуговується лише товарообмінними операціями. Водночас Геродот писав лише про торгівлю скіфів із мешканцями Задоння, описуючи території за р. Танаїд (Дон), де мешкали аргіппаї, вказував, що “скіфи, які заходять до них, обмінюються товарами”⁴.

Твердження радянських та деяких сучасних українських археологів ґрунтуються на відсутності знахідок античних монет у похованнях та на території поселень Лісостепової зони скіфської доби. Необхідно зазначити, що на досліджуваних городищах скіфської доби античні монети апіорі не знаходять у такій кількості, як залишки кераміки чи предметів побуту, які й стають надбанням археологічних експедицій. Окрім цього, розвиток приладового металопошуку та його застосування так званими пошуковцями або скарбошукачами протягом останніх десятиліть за умов недостатньої правової захищеності археологічних пам'яток призводять до руйнації цих пам'яток та “збільшення кількості археологічного матеріалу на колекційному “чорному” ринку”⁵. Тому найімовірніше, що таких знахідок під час археологічних експедицій на поселеннях скіфської та зарубинецької доби, на жаль, не буде, а якщо і будуть, то в обмеженій кількості.

Уперше в історіографії знахідки античних монет VI–I ст. до Р. Х. на території України системно досліджені відомим польським ученим Маріушем Мельчареком у його монографії 1989 року⁶. Сучасні німецькі дослідники античної нумізматики У. Петер і В. Столба справедливо стверджують, що “після відомої монографії Маріуша Мельчарека (1989) питання

¹ Граков 1971.

² Брайчевський 1964.

³ Максимов 1982: 57.

⁴ Геродот 1993.

⁵ Kotsur, 2016: 11.

⁶ Mielczarek 1989.

про роль грошей у місцевого варварського населення перестало бути предметом дискусії, оскільки до цього бракувало даних про знахідки грецьких монет у глибинці Скіфії, особливо на території українського лісостепу”¹.

Український археолог Н. Гаврилюк цілком обґрунтовано зазначає, що степові скіфи знали грецькі гроші, добре орієнтувалися в їхніх номіналах та знали їхню вартість у переведенні на тогочасні ціни і, головне, користувалися такими монетами². А вітчизняні археологи Сергій Скорий та Роман Зимовець цілком аргументовано стверджують, що знахідки монет “на поселеннях скіфської доби, в тому числі в культурному шарі, і в досить значній кількості, недвозначно вказують на те, що ними користувалось як грошовими засобами місцеве населення при розрахунку за товари або будь-які послуги з греками”³.

На підтвердження тези про використання античних монет населенням Лісостепової зони як скіфської доби, так і зарубинецької культури слугують численні знахідки таких монет, публікації про які з’явилися протягом останніх років і в яких йдеться не лише про окремі знахідки монет на поселеннях скіфської та зарубинецької доби в Лісостеповій зоні⁴, а й про знахідки монетних скарбів⁵.

Наявність виявлених скарбів та численних знахідок окремих монет на території Дніпровського Правобережного Лісостепу вказують на використання населенням цього регіону в V–I ст. до Р. Х. тогочасних монет за їхнім основним призначенням – бути засобом платежу чи накопичення, тобто виконання античними монетами їхніх основних функцій (грошей) у досліджувану епоху на території Дніпровського Правобережного Лісостепу⁶. Проте, звісно, не можна говорити про повноцінний грошовий обіг на цих територіях у досліджуваний історичний період, але використання монет населенням Дніпровського Правобережного Лісостепу для різноманітних платежів є безперечним фактом.

Література та джерела

1. Анохін В. О. Торгівля і грошовий обіг. Археологія Української РСР. Т. 2. Київ : Наукова думка, 1971. С. 423–434.
2. Брайчевський М. Нумізматики в темах давньої історії східнослов’янських племен. Історичні джерела та їх використання. Вип. 1. Київ : Наукова думка, 1964. 292 с.
3. Гаврилюк Н. А. Продовження дискусії щодо “Історії економіки Степової Скіфії VI–III ст. до н. е.” (відповідь на одну з рецензій). Археологія, 4, 2001. С. 127–136.
4. Геродот. Історії в дев’яти книгах. Київ : Наукова думка, 1993. 576 с.
5. Граков Б. Н. Скифы. Москва : Издательство МГУ, 1971. 169 с.
6. Ляшко Ю. (2017-а). Античні монети з берега річки Тясмин. “Археологія & Фортифікація України”. Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам’янець-Подільський. С. 359–361.
7. Ляшко Ю. Ю. (2017-б) Нове велике поселення скіфського часу в околицях Мотронинського городища. Археологія і давня історія України, 2 (23), С. 299–302.
8. Mielczarek M. (1989). *Ancient Greek coins found in Central, Eastern and Northern Europe*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, Ossolineum. 205 p.
9. Mielczarek M., & Orlyk, V. (2019). New find of Olbian coins. Tarashcha district, Kyiv region, Ukraine. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk* [East European Historical Bulletin], 13, 33–39. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.13.190763>.
10. Коцур В. П. Щодо проблеми використання матеріалів “чорної” археології в наукових дослідженнях з нумізматики. Тези доповідей IV міжнародної науково-практичної конференції “Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки”. 22–23 червня 2016 р. Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, С. 11–14.
11. Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. Киев : Наукова думка, 1982. 184 с.
12. Орлик В. (2020-а). Знахідки в басейні р. Тясмин мідних монет Ольвії з Деметрою та “істрійським” варіантом міської емблеми. Український нумізматичний щорічник, 4, С. 5–13. DOI: <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2020-4-5-13>.

¹ Peter & Stolba 2022: 190.

² Гаврилюк 2001: 132–133.

³ Скорий & Зимовець 2014: 145.

⁴ Скорий & Зимовець 2014; Ляшко 2017-а; Ляшко 2017-б; Орлик & Орлик 2020; Орлик 2020-а; Орлик 2020-б; Орлик 2021-б; Орлик 2022-а; Орлик 2022-б; Орлик 2022; Орлик 2023; Орлик 2023 та ін.

⁵ Шостопа 2007 Коцур 2017; Mielczarek & Orlyk 2019; Орлик, Коцур & Циганенко 2019; Орлик & Mech та ін.

⁶ Орлик 2020-с; Орлик 2021-а.

13. Орлик В. (2020-b). Знахідки монет Понтійської держави Мітрідата Євпатора на території Дніпровського Правобережного Лісостепу. Український історичний журнал, 6, С. 93–103. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.06.093>.
14. Орлик В. (2020-с). До питання існування грошового обігу на території Дніпровського Правобережного Лісостепу (V–I ст. до н. е.). Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти: тези доповідей I Міжнародної наукової конференції, 13 травня 2020 р. Кропивницький: ЦНТУ, С. 9–13.
15. Орлик В. (2021-а). До питання існування грошового обігу в населення лісостепової зони Правобережної Наддніпрянщини в V–I ст. до н. е. Проблеми і перспективи нумізматики Античної та Римської доби на теренах Південно-Східної Європи: тези доповідей I Міжнародного фахового семінару, присвяченого пам'яті В.О. Анохіна, 26 вересня 2019 року. Меджибіж – Житомир. С. 9–11.
16. Орлик В. М. (2021-b). Знахідки античних монет VI–I ст. до н. е. в басейні р. Тясмин. Український нумізматичний щорічник. Вип. 5. Переяслав. С. 5–44. DOI: <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2021-5-5-44>
17. Орлик В. (2022-а). Скарб дрібних монет Пантікапею та Гермонаси кінця VI – початку V ст. до Р. Х. з Північно-Східної Кіровоградщини. Соціум. Документ. Комунікація. 15. С. 106–121. DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2022-15-106-121>
18. Орлик В. (2022-b). Античні монети VI–I ст. до Р. Х. на Поділлі. Український нумізматичний щорічник (6), С. 5–45. DOI: <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2022-6-5-45>
19. Орлик В. (2023) Давньогрецькі монети та їхні імітації з території Волині. Український нумізматичний щорічник (7), С. 5–24. DOI: <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2023-7-5-24>
20. Orlyk V. & Orlyk, S. (2020). The New Find of a Bronze Coin of Kerkinitis in the Middle Dnieper Ukraine (Horodysche District, Cherkasy Region, Ukraine). *Danubius*, XXXVIII, P. 9–23.
21. Orlyk V. (2022). Finds of Coins of the Pontic State of the Mithridates Eupator on the Territory of the Northern and North-Eastern Part of Ukraine. *Journal of Danubian Studies and Research*, Vol. 12 No. 2. P. 64–73.
22. Orlyk V. (2023). A grouping of chance coin finds from the time of Mithridates VI Eupator on the territory of the Dnipro Right-Bank Forest-Steppe (in the villages of Moshny, Budysche, and Lozivok of Cherkasy district, Cherkasy province). *Acta Archaeologica Lodziensia*, 69, P. 61–70. DOI: <https://doi.org/10.26485/AAL/2023/69/7>
23. Orlyk V. & Mekh, N. (2022). The Hoard of Copper Coins of the Pontic State of Mithridates VI Eupator from Romny District of Sumy Region. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 25, P. 8–20. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.25.269571>
24. Орлик В., Коцур В., Циганенко Л. Клад ольвийских монет “борисфенов”, найденный в Городищенском районе Черкасской области весной 2018 года. *Acta Archaeologica Lodziensia*, 65, 2020. С. 37–48. DOI: <https://doi.org/10.26485/AAL/2019/65/4>
25. Peter U. & Stolba, V.F. (2022). Balkanraum und nördliches Schwarzmeergebiet. in: *International Numismatic Council. A Survey of Numismatic Research 2014–2020*, Vol. I & II, P. 188–251.
26. Скорый С., Зимовец Р. К проблеме товарно-денежных отношений у населения Восточноевропейской Лесостепи в скифскую эпоху. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки*. Вип. 21, 2014. С. 141–156.
27. Шостопап А. В. Скарби Черкащини. Черкаси, 2007. 119 с.

Індутний Володимир
доктор геол.-мін. наук, доцент
м. Київ Україна

Мережко Ніна
доктор техн. наук, професор
м. Київ Україна

Пірковіч Катерина
кандидат техн. наук, доцент
м. Київ Україна

ВИЗНАЧЕННЯ АВТЕНТИЧНОСТІ МОНЕТ НА ОСНОВІ РЕНТГЕНФЛУОРИСЦЕНТНОГО АНАЛІЗУ ЇХ ПОВЕРХНІ

Автентичність монет як ознаку відповідності їх сутності нашим уявленням про них¹ встановлюють на основі металографічних досліджень, вивчення вмісту ізотопів урану і гелію або на основі аналізу хімічних домішок у металі². Ці методи передбачають порушення первинної цілісності артефактів.

Актуальною проблемою є зменшення внесених змін і впливу на пам'ятки культури під час проведення наукових досліджень.

Відомо, що впродовж тривалої історії побутування метали змінюють свою кристалохімічну природу шляхом перекристалізації (старіння) та утворення на поверхні мінеральних плівок зі сполук елімінованих хімічних елементів³. У результаті цього процесу поверхня металу під мінеральною скоринкою самоочищається від домішкових хімічних елементів, водночас як більш глибокі частини металу зберігають первинний склад.

Отже, коли ми здійснюємо делікатне очищення поверхні монети під час дослідження її хімічного складу методом РФА, результат покаже майже чистий метал, який не відповідає його первинному складу⁴. У разі більш грубого очищення поверхні – встановимо первинний склад металу, однак непоправно пошкодимо поверхню – знищимо важливі трасологічні ознаки монети.

Експериментально встановлено, що швидкість елімінації домішкових хімічних елементів на поверхню металу залежить від температури та розмірів їх іонів⁵. Це дасть змогу розв'язати проблему автентичності монет, наприклад срібних.

Для підтвердження цієї наукової гіпотези проведемо такий експеримент. Ретельно натираємо поверхню срібної монети (один рубль СРСР 1922 р.) бавовняним тампоном. Спалюємо тампон та досліджуємо хімічний склад попелу за допомогою рентгенофлуоресцентного аналізатора. У результаті діагностуємо близько 98% срібла, а також домішкові хімічні елементи – мідь, залізо та золото (дуже незначна кількість).

Далі знову натираємо поверхню бавовняним тампоном і повторюємо дослідження. У результаті переконуємось, що на поверхні залишилися домішкові елементи в дуже незначній кількості – менше ніж 0,3%.

¹ Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. В 3-х томах. Т.1. М., Мысль, 1974. С. 401.

² Eugster O., Kramers J., and Krähenbühl U. Detecting forgeries among antique gold objects using the U,Th-4 He dating method. *Archaeometry* 51 / *Journal of Geophysical Research*, 100, 2009. P. 24677-24689. 672-681. See also. Indytnyi V, Merezko N, Pirkovich K, Andreiev O. Identification of patterns of cristal-chemical transformation in historical artifacts made of metals. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies* ISSN 1729-3774 1/12 (109) 2021 p. 44 -51. Ibidem. Indytnyi V, Vovk Y, Lytvynenko Y. Determining dangerous chemicals on the surface of metallic historical artefacts *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies* ISSN 1729-3774 6/12 (120) 2022 (p. 6–12). Ibidem. Індутний В.В., Походзяча О.Б. Експертиза пам'яток культури. Київ, «Літера ЛТД», 2021. 516 с.

³ Індутний В.В., Походзяча О.Б. Експертиза пам'яток культури. Київ, «Літера ЛТД», 2021. 516 с.

⁴ Indytnyi V, Vovk Y, Lytvynenko Y. Determining dangerous chemicals on the surface of metallic historical artefacts *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies* ISSN 1729-3774 6/12 (120) 2022 (p. 6–12).

Його ж. Індутний В.В., Походзяча О.Б. Експертиза пам'яток культури. Київ, «Літера ЛТД», 2021. 516 с.

⁵ Indytnyi V, Vovk Y, Lytvynenko Y. Determining dangerous chemicals on the surface of metallic historical artefacts *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies* ISSN 1729-3774 6/12 (120) 2022 (p. 6–12).

Далі 30 секунд прогріваємо поверхню монети технічним феном з температурою повітря 550–600 градусів за Цельсієм. Після охолодження знову натираємо поверхню бавовняним тампоном і проводимо дослідження його хімічного складу.

Якщо в третьому тампоні будуть присутні іони великих радіусів K, Na, Ca, Pb, Sb, Hg, можна впевнено говорити про те, що монета виготовлена нещодавно, не раніше як 5–10 років тому. Цей висновок пояснюємо тим, що великі за розмірами іони, наведені вище, дуже швидко елімінуються з кристалічної ґратки срібла й, відповідно, їх немає в старих артефактах.

Якщо в попелі третього тампона будуть присутні такі хімічні елементи з радіусами іонів меншими від іонів срібла – As, Ni, Au, Mo, Zn, Si, – слід робити висновок про значний вік монети, адже малі за розмірами іони дуже повільно видаляються з кристалічної ґратки, а для їх видалення потрібно дуже багато часу або значний вплив теплової енергії.

Використання тампонів обумовлено тим, що за їх допомогою збирається матеріал з великої за площею поверхні у вигляді дуже маленького об'єму попелу. Так, для названої вище монети досліджувана площа виявляється в 9 817 крат більшою за площу, яка вивчається РФА-аналізатором за звичайних умов. Цей спосіб вивчення дає змогу виявити хімічні елементи, які представлені в металі в дуже незначних концентраціях (до 0,0001%), тобто тих, які неможливо виявити під час контактних досліджень рентгенофлуоресцентним приладом.

Прогрів монети відбувається на невелику глибину, тому експеримент майже не впливає на стан її збереження.

Запропонований неруйнівний метод є ефективним для підтвердження автентичності монет із срібла й золота. Водночас необхідно зауважити, що для чистоти експерименту дослідження слід проводити із щонайменше двома однаковими монетами, стосовно однієї з яких є неспростовне підтвердження щодо її автентичності.

Література та джерела

1. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. В 3 томах. Т.1. М. : Мысль, 1974. 401 с.
2. Eugster O., Kramers J., and Krähenbühl U. (2009a) Detecting forgeries among antique gold objects using the U,Th-4 He dating method. *Archaeometry* 51 / *Journal of Geophysical Research*, 100, pp. 24677-24689. P. 672-681.
3. Indytnyi V, Merezhko N, Pirkovich K, Andreiev O. Identification of patterns of cristal-chemical transformation in historical artifacts made of metals. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies* ISSN 1729-3774 1/12 (109) 2021. P. 44–51.
4. Indytnyi V, Vovk Y, Lytvynenko Y. Determining dangerous chemicals on the surface of metallic historical artefacts *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies* ISSN 1729-3774 6/12 (120) 2022. P. 6–12.
5. Індутний В. В., Походяща О. Б. Експертиза пам'яток культури. Київ : Літера ЛТД, 2021. 516 с.

Ніколаєв Микола
доктор історичних наук
м. Кропивницький – м. Миколаїв, Україна

НОВІ ІНСТРУМЕНТИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ МОНЕТНИХ МОНОГРАМ ТА СКОРОЧЕНЬ (НА ПРИКЛАДІ ОЛЬВИЇ)

Окремим завданням античної нумізматики є ототожнення монограм та скорочень, зокрема, із реальними історичними особами. Стосовно такого ототожнення О. М. Зограф вважав, що "...розшифрування монограм на монетах становить одне з найважчих та невдячних завдань античної нумізматики; дуже рідкісні випадки, коли автору подібного розшифрування вдається шляхом переконливих зіставлень відразу завоювати своєму тлумаченню монограми загальне визнання"¹. Головний принцип такого ототожнення був сформульований багато

¹ Зограф А. Н. О монограмме первого архонта на монетах Ольвии // *Фролова Н. А., Абрамзон М. Г. Монеты Ольвии в собрании Государственного исторического музея. Каталог*. М. 2005. С. 33.

десятиліть потому: “...історичну цінність (тлумачення монограми та/або скорочення) набуває лише в тому випадку, якщо вдасться це ім’я ідентифікувати як належне історичній особі, діяльність якої у відповідних місці та часі засвідчена й іншими джерелами”¹. У цьому сенсі, на мою думку, бездоганними є широко відомі гіпотези щодо ототожнення монетних легенд Ольвії V ст. до Р. Х. ΑΡΙΧΟ та ΘΥ іменами історичних осіб, згадуваних “батьком історії” Геродотом. Зокрема, скіфський цар Скіл (див. легенди монет Ніконія ΣΚΥΛΕ, ΣΚΥΛ, ΣΚΥ, ΣΚ) ймовірно “поставив” в Ольвії свого зведеного брата Оріка (Ὀρίκος = Ἀρίχος) та управителя Тімна (Τύμνιος = Θύμνιος). Загалом, зі свого особистого досвіду зазначу, що інтерпретація монетних монограм та скорочень здебільшого є процесом, іноді достатньо довгим, з відкидання альтернативних гіпотез. Відповідно, *є актуальним формулювання сучасних методологічних принципів інтерпретації монетних скорочень та монограм іменами реальних історичних осіб*, що є метою цього абстракту (втім, спеціальні технічні заходи побудови та подальшого тлумачення монетних монограм не розглядаються).

Отже, останніми роками спостерігаються деякі успіхи в інтерпретації ольвійських монетних монограм та скорочень; це пов’язується із розвитком ольвійської просопографії. Своєю чергою становлення ольвійської просопографії є наслідком синхронізації епонімного каталогу *IPE I² 201* IV–I ст. до Р. Х. Виявлені фрагменти родовідних гілок семи елітних родин та отримані уривчасті відомості щодо декількох десятків другорядних родин. Це є та обмежена група громадян полісу, що згадувалася в лапідарних та магічних написах, легендах агораномних клейм, гир та монет тощо. Втім, практичні результати доповнилися й деякими теоретичними здобутками в галузі просопографії, які дають змогу *сформулювати деякі просопографічні принципи інтерпретації монетних скорочень та монограм*. Перший принцип має загальний та дещо парадоксальний характер: *під час досягнення відповідного рівня вивчення конкретної міської громади, наприклад Ольвії, на відміну від традиційної епіграфіки та ономастики, просопографія стає домінантною у дослідженні пам’яток, що містять імена історичних осіб, у вигляді фрагментів або скорочень*. Приклади просопографічної реконструкції суттєво фрагментарних лапідарних пам’яток, наприклад посвяти Пантакла Клеомбротова, епоніма 195 р. до Р. Х. (за двома збереженими літерами імені), або посвяти жерців Леократа (за трьома та чотирма збереженими фінальними літерами імен), отримали визнання фахівців (*sic*)². Цей принцип є головним в інтерпретації монетних скорочень та монограм; зазначу, що найперші здобутки були отримані шляхом зіставлення датованих з точністю 5–20 років монет з іменами епонімів синхронізованого каталогу *IPE I² 201* (за О. М. Зографом,³ посада монетного магістрату є хронологічно близькою до посади епоніма). Наприклад, епоніми 347, 345, 344, 343, 341, 339, 335, 332 рр. до Р. Х. під час виконання магістратської посади мали відповідні скорочення: ΠΑ – Παντακλῆς Ἰκεσίου, ΦΙΛΙ – Φιλίσκος Ἡροδόρου, ΑΡΙΣΤ (ΑΡΙΣ) – Αριστοκράτης Ἀρίστωνος, ΘΕΥ – Θεοκλῆς Ἀρίστωνος⁴, ΚΑΛΛΙ – Κάλλιππος Καλλινίκου, ΛΕΟΝΤ – Λεοντομένης Ἰκεσίου, ΣΩΚΡ – Σωκράτης Ποσειδωνίου, ΠΟΣΕΙ – Ποσειδώνιος Ἐλικράτου. Другий принцип: *що вищий статус історичної особи, то більшу кількість різнорідних епіграфічних пам’яток вона залишає, зокрема й у вигляді монетних скорочень*. Наприклад, найвідоміша історична особа Ольвії, Протоген, син Геросонта, згаданий:

- 1) у декреті *IPE I² 32* на його честь (зокрема, як виконувач обов’язків у кількох магістратурах);
- 2) у посвяті Аполлону Дельфінію його онука, Євніка, сина Євдорова, епоніма 193 р. до Р. Х.;
- 3) ймовірно, у каталозі *IPE I² 201* як епонім;
- 4) у двох агораномних керамічних клеймах;
- 5) у монетній легенді ΠΡΩΤΗΡ⁵.

¹ Зограф А. Н. Античные монеты. 1951. С. 91.

² Ніколаєв М. Хронологія Північного Причорномор’я IV–I ст. до Р. Х. Вибрані праці. Ізмаїл. 2022. С. 24–31.

³ Зограф А. Н. Античные монеты. 1951. С. 91.

⁴ З урахуванням контракції εο > ευ, зафіксованої в імені Θεοκλῆς. Дана М., Дана Д., Ніколаєв М. Магічне графіті з Ольвії з «дарчим написом». Рукописна та книжкова спадщина України. У друку.

⁵ Ніколаєв М. Хронологія Північного Причорномор’я IV–I ст. до Р. Х. Вибрані праці. Ізмаїл. 2022. С. 21.

Третій принцип: базова антична традиція родового наслідування особистих імен (від діда до онука) знайшла відображення і в нумізматиці у вигляді наслідування монетних скорочень та монограм. Так є відомими скорочення КЛЕ на срібних монетах, які належать епоніму 317 р. до Р. Х. Клеомброту Пантаклову та, відповідно, його онуку, однойменному Клеомброту Пантаклову, епоніму 222 р. до Р. Х. Останнім часом інтерпретована монетна монограма **Β** на сріблі та “борисфенах” № 4 (орієнтовно 328 р. до Р. Х.) та № 66 (орієнтовно 253 р. до Р. Х.) як належних до батька епоніма 309 р. до Р. Х., Афенея Поликсенова (Αθήναιος Πολυξένου) та, відповідно, батька епоніма 214 р. до Р. Х. Гікесія Поликсенова (Γικέσιος Πολυξένου) з роду Поликсенів (рис. 1)¹.

Рис. 1. Ілюстрація успадкування монетних монограм від діда до онука на прикладі роду Поликсенів: *ліворуч* – “борисфен” № 4, орієнтовно 328 р. до Р. Х., магістрат Поликсен, батько епоніма 309 р. до Р. Х. Афенея Поликсенова; *праворуч* – “борисфен” № 66, орієнтовно 253 р. до Р. Х., магістрат Поликсен, батько епоніма 214 р. до Р. Х. Гікесія Поликсенова.

Аналогічно, монограма **HP** на монеті “Деметра-стрілець” орієнтовно 330–327 рр. до Р. Х. належить Геродору, батькові епонімів 302 та 301 рр. до Р. Х. Теодекта та Ленея Геродорових; аналогічна монограма на “борисфені” № 65 (орієнтовно 254 р. до Р. Х.) належить Геродору – відомій історичній особі, згадуваній у декреті на честь Протогена, батькові епоніма 212 р. до Р. Х. Стафіла Геродорова. Важливий нюанс! З контексту декрету на честь Протогена випливає, що жрець Геродор був активним синхронно із жерцем Плейстархом. Відповідно, виконання посади монетного магістрату цим Геродором (“борисфен” № 65) постало імпульсом для розшифрування поступово спрощуваних монограм **Ϝ**, **ϝ**, **Ϟ**, на “борисфенах” № 62, 63, 64 (орієнтовно 255 р. до Р. Х.) як належних до магістрату Плейстарха². Цей приклад ілюструє допоміжний принцип тлумачення монограм за їхнім відносним розташуванням. На прикладі монограм № 62, 63, 64 також ілюструється ще один допоміжний принцип: *спостерігається послідовне спрощення (протягом року) монограм, зокрема належних до однієї особи*. Четвертий принцип: антична традиція успадкування професійної діяльності також знайшла відображення в монетних монограмах та скороченнях. Принцип успадкування діяльності, зокрема, від діда до батька та сина ілюструється тлумаченням монограм (скорочень) **ΤΙΜ** (**ΤΙ**) → **Ε** → **ΑΡ**³, що належать, відповідно, **Τιμησίθεος τοῦ δεῖνος**, епоніму орієнтовно 360 р. до Р. Х., його сину, епоніму 328 р. до Р. Х. **Εὐρήμων Τιμησίθεου**, та онуку, **Ἀριστοκλῆς Εὐρήμονος**, епоніму 298 р. до Р. Х. Відповідних прикладів багато.

Складність практичного процесу інтерпретації скорочень та монограм ілюструється помилками, які зроблені, зокрема, як видатними вітчизняними дослідниками, так і автором цього абстракту⁴. Останнім часом розроблений новий принцип, який підвищує надійність тлумачення: *синтез просопографічних інтерпретацій та нумізматичних класифікацій*. Підґрунтям принципу є аксіома: *на вузькому хронологічному відрізку група магістратських імен, реконструйованих реальними історичними особами, має відповідати будь-якій одній нумізматичній групі (підгрупі, типу тощо)*. Наприклад, аббревіатура **ΕΥΠΡ** раніше вважалася

¹ Ніколаєв М. Антична традиція успадкування монетних монограм (на прикладі Ольвії IV–III ст. до Р.Х.). UNIVERSUM. У друку.

² Dana M., Dana D., Nikolaev M. Trois textes sur plomb d'Olbia du Pont: nouvelles formules de malédiction, recoupements prosopographiques et aspects économiques. Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. 2024. 229. P. 97–105.

³ Ніколаєв М. Хронологія Північного Причорномор'я IV–I ст. до Р. Х. Вибрані праці. Ізмаїл. 2022. С. 41–42.

⁴ Ніколаєв М. Щодо епонімного датування монет Ольвії V–I ст. до Р. Х. The Ukrainian Numismatic Annual. 2022. 6. С. 71–93.

складеною зі скорочень імені та патроніма епоніма 340 р. до Р. Х. Εὔ(δωρος) Πρ(ωτογένους). Однак за такої інтерпретації це скорочення явно випадає з підгрупи Пб (Ρο), до якої воно належить. Ба більше, у підгрупі Пб (Ρο) немає складних скорочень: ΔΙΟ, ΑΘΝ, ΑΔΕΙ, ΠΟΣΕΙ, ΑΡΤΕ, ΕΥΒΙΟ. Відповідно, легенда ΕΥΠΡ не має історичного контексту та належить невідомій особі на ім'я, ймовірно, Εὐπρέπης, Εὐπραξίδης, Εὐπραξίς тощо¹.

Касперович Олександр
м. Запоріжжя, Україна

ДО ПИТАННЯ ТИПОЛОГІЗАЦІЇ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЇ НАСЛІДУВАНЬ РИМСЬКИМ МОНЕТАМ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Дослідження варварських наслідувань римських монет на території сучасної України має доволі тривалу історію². Однак за останні два десятиліття відбулося вибухоподібне зростання кількості знахідок таких наслідувань, що актуалізувало запит на вирішення завдання щодо комплексної типологізації та хронологічного впорядкування накопиченого матеріалу.

Як базову схему для класифікації наслідувань доцільно, на нашу думку, взяти систему римських грошових номіналів, які були відповідними прототипами для наслідувань.

1. Денарії (група Д).

Підгрупа Д1. Типологічно ця група відповідає “першій хвилі” наслідувань римських імперських денаріїв на території України³. Це дуже численна група наслідувань: загальну кількість знахідок за останні 20 років можна оцінити щонайменше в 2–3 тисячі екземплярів. Специфічними ознаками цієї групи є такі. **Технологія:** це карбовані “авторськими” штемпелями наслідування, виготовлені зазвичай із високоякісного срібла. **Функція:** участь у локальному грошовому обігу. Значна кількість монет із цієї групи мають ознаки досить довгого перебування в обігу. Ознак “немонетного використання” (наприклад, як прикраси, амулети) фактично немає. **Внутрішня взаємопов’язаність:** фактично ця група є закритою – існує велика кількість штемпельних зв’язків всередині групи, водночас немає штемпельних перетинів із наслідуваннями денаріїв, наприклад, групи Д2. Також існують штемпельні зв’язки між цією групою наслідувань денаріїв та групою А1 наслідувань ауреусів. **Хронологія:** на нашу думку, нижньою хронологічною межею початку виготовлення наслідувань цієї групи, зважаючи на використовувані прототипи, доцільно вважати початок II ст. н. е. Найбільшого розквіту та масовості виготовлення наслідувань цієї групи досягло, ймовірно, у період правління династії Антонінів (особливо часи Марка Аврелія – Коммода). Для встановлення верхньої хронологічної межі виготовлення наслідувань цієї групи маємо врахувати, що останніми денаріями, наслідування яких були виготовлені за цією технологією, є денарії Септимія Севера та членів його родини. Відповідно, верхня хронологічна межа для них – ймовірно приблизно 220-ті роки.

Підгрупа Д2. Типологічно ця група відповідає “другій хвилі” наслідувань римських імперських денаріїв на території України⁴. Для цієї групи характерною є радикальна зміна технології – це плаковані наслідування денаріїв. Група доволі численна, хоча суттєво поступається за своєю масовістю групі Д1. Аналіз пошукових сайтів дає змогу оцінити кількість відомих екземплярів приблизно в межах 500–1000. Специфічними ознаками цієї групи є такі. **Технологія:** ця група наслідувань являє собою плаковані наслідування денаріїв, чим радикально відрізняється від групи Д1. Характерним є досить усталений стиль виконання,

¹ Николаев Н. Новый взгляд на денежную реформу Ольвии второй половины IV в. до Р. Х. STRATUM PLUS. 2023. 6. С. 166–172.

² Мызгин К.В. (2009) “Варварские” подражания римским монетам на территории черняховской культуры // Древности 2009. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Вып. 8. — Харьков: ООО “НТМТ”, 2009. С. 90–92.

³ Касперович, О., Юшкаускас Г. (2021). До питання базової періодизації наслідувань римських імперських денаріїв в ареалі черняхівської культури: концепція двох “хвиль”. *Український нумізматичний щорічник* (5), С. 121–135. <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2021-5-121-135>

⁴ Там само.

вельми наближений до прототипів. Ймовірно, виготовлення цих наслідувань відбувалось доволі централізовано, принаймні невеликою кількістю майстерень. **Функція:** участь у локальному грошовому обігу. Слід зазначити, що значна частина монет з цієї групи не мають ознак тривалого перебування в обігу – навіть незважаючи на технологію (плакування), яка очевидно є менш стійкою щодо обігового впливу, значна кількість таких наслідувань має гарний стан збереження, із майже повністю збереженим посрібленням. Ознаки “немонетного використання” для наслідувань цієї групи нехарактерні. **Внутрішня взаємопов’язаність:** група Д2 є фактично закритою для інших груп – всередині групи існує велика кількість штемпельних зв’язків, які, однак, не виходять за її межі. Водночас штемпельні зв’язки всередині групи є дуже тісними та численними. Також існують численні штемпельні зв’язки із групою наслідувань ауреусів А3. **Хронологія:** датування цієї групи було б досить складним питанням, зважаючи на домінування денаріїв Антонінів як прототипів, але на допомогу приходять штемпельні зв’язки з ауреусами, які своїми прототипами мали ауреуси останньої чверті III ст.¹ Відповідно, ця група наслідувань виготовлялась приблизно протягом останньої чверті III ст. – першої чверті IV ст.

Підгрупа Д3. Литі копії денаріїв. Власне, чи можна вважати наслідуваннями виготовлені за допомогою литва копії монет – питання дискусійне. Однак так чи інакше литі (так звані лімесні) денарії є помітною частиною нумізматичного “ландшафту” на території України тих часів, тож включення їх в аналітичну схему як окремої групи є справді доцільним. Кількісно це дуже велика група. **Технологія:** литво, зазвичай із бронзи, але існують також литі денарії з якісного срібла². **Функція:** безпосереднє призначення копій денаріїв із недорогоцінних металів залишається дискусійним питанням, але можна припустити, що вони все ж таки брали участь у локальному грошовому обігу (наприклад, як дрібні номінали або щось на кшталт рахункових жетонів). Що ж до литих копій із срібла, то їх “грошове” призначення є очевидним. На литих денаріях фактично не зустрічаються ознаки їх “немонетного” призначення та використання, що також непрямо свідчить про їх використання в обігу. **Внутрішня взаємопов’язаність:** відносно копіювання цей критерій не є значущим. Варто лише відзначити, що не тільки денарії ставали моделями для “лімесного” копіювання – це могли бути й інші монети, що за розміром та зображенням були близькими до денаріїв. Автору відомо про лімесні копії антонініанів, каппадокійських драхм, а також про лімесну копію дрібної провінційної бронзи Гордіана III з м. Ефесу. Також існують лімесні копії наслідувань групи Д1, коли вже локальні наслідування ставали моделями для копіювання. **Хронологія:** найімовірніше, масове виготовлення литих копій хронологічно в цілому збігається з періодом виготовлення наслідувань групи Д1, але має більш подовжену верхню межу – приблизно до середини III ст. (про що свідчать литі копії монет того-таки, наприклад, Гордіана III).

2. Ауреуси (група А).

Спільною базовою рисою всіх наслідувань ауреусів, незалежно від технології та періоду їх виготовлення, є досить очевидне їх немонетне призначення – практично всі вони мають отвори, вушка. А це свідчить, що виготовлялись вони не для обігу, а для використання як прикрас, амулетів, підвісок, різного роду донативів. Відповідно, для різних груп наслідувань ауреусів немає сенсу окремо аналізувати їх функцію (призначення) – фактично для всіх вона є немонетною, використання наслідувань ауреусів у грошовому обігу (у повному сенсі цього слова) не передбачалось.

¹ Анохін О. (2015). Фальшивомонетчество у варварских племён на территории современной Украины и Молдовы. Каталог варварских подражаний. — Днепропетровск: Середняк Т. К., 2015, с. 8; Анохін О. (2018). До питання часу карбування та обігу варварських наслідувань. Тези доповідей V міжнародної науково-практичної конференції “Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки”, 21–22 червня 2018 р. Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. С. 38.

² Надвірняк О., Погорілець О. (2019). “Фальшивомонетничество”, “неофіційні імітації” чи “неофіційне монетне виробництво”? До питання присутності “литих” денаріїв I–III століття на “варварських” територіях Південно-Східної Європи (за матеріалами межиріччя середнього Дністра та Південного Бугу). *Український нумізматичний щорічник*, (3), С. 28–41. <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2019-3-28-41>

Підгрупа А1. Це дуже нечисленна група, що хронологічно збігається з групою Д1 наслідувань денаріїв та зв'язана з ними спільними штемпелями. Прикладом може слугувати карбоване золоте наслідування № 106¹ та відкарбоване тим самим штемпелем аверсу срібне наслідування № 28². Золоте наслідування має отвір, срібне – ні. Ймовірно, існувала практика карбування тими самими штемпелями донативів / підвісок із золота, але це явище очевидно не було масовим.

Підгрупа А2. Нечисленна (але помітна) група, прототипами для якої слугували монети середини III ст. (зокрема, найбільш широко використовувались монети Гордіана III), причому не тільки власне римські, а й провінційні (в окремих випадках є очевидним, що прототипами реверсів частини з цих наслідувань слугували реверси провінційних монет). Специфічною ознакою цієї групи є те, що в переважній більшості екземплярів наявні вушка (або їх сліди), що переконливо свідчить про “немонетну” природу цих наслідувань, це – донативи, прикраси, підвіски. Крім того, для цієї групи характерні невеликі розмір та вага (порівняно з іншими групами наслідувань ауреусів). Хронологічно цю групу доцільно віднести до другої третини III ст. Вона займає проміжне місце між групами Д1/А1 та групами Д2/А3 (це припущення ґрунтується на датуванні основних прототипів, що використовувались для відповідних груп). Прикладами наслідувань групи А2 можуть слугувати карбовані золоті наслідування № 12, 35, 222 та ін.³

Підгрупа А3. Це найчисленніша група наслідувань ауреусів. Аналіз штемпельних зв'язків свідчить, що хронологічно ця група збігається з групою Д2 наслідувань денаріїв. **Технологія:** використовувались різні технології. Існують як карбовані в золоті наслідування (незначна частка в загальному обсязі), так і плаковані золотом срібні (незначна частка) та плаковані золотом бронзові (переважна більшість). До того ж для виготовлення всіх трьох варіантів нерідко використовувались одні й ті самі штемпелі. **Функція:** зазначені наслідування ауреусів із самого початку не були призначені для грошового обігу – це донативи, амулети, прикраси, підвіски, про що свідчить наявність фактично у всіх екземплярів отворів та вушок (або слідів вушок). **Внутрішня взаємопов'язаність:** штемпельні зв'язки всередині групи А3 є доволі тісними та численними. Також існують штемпельні зв'язки з групою наслідувань денаріїв Д2, що дає змогу стверджувати, що групи Д2 та А3 належать до одного хронологічного періоду. Водночас штемпельних перетинів із групами Д1 та А1 немає. **Хронологія:** нижній поріг щодо датування цієї групи досить чітко визначається використанням як прототипів аверсів та реверсів – є ауреуси 270-х – початку 280-х років та періоду тетрархії. Відповідно, цю групу наслідувань ауреусів можна датувати приблизно останньою чвертю III ст. – першою чвертю IV ст.⁴

3. Специфічні нечисленні групи, що не можуть бути віднесені до вищезазначених категорій.

Підгрупа С1. Золоті литі копії римських монет (зазвичай це литі золоті копії денаріїв та антонініанів), образно кажучи – золоті “лімеси”. Використовувались як прикраси та донативи. Датування ускладнене, реально встановлюється тільки нижня хронологічна межа (копія не може бути виготовлена раніше прототипу)⁵. Ймовірно, переважна більшість із них була виготовлена в III ст.

Підгрупа С2. Дуже нечисленна група золотих монет та наслідувань, відкарбованих штемпелями, що використовувались на монетному дворі Олександрії Троадської для карбування бронзових монет (період Валеріана – Галлієна). Використовувались як донативи, прикраси, підвіски. Датування є досить очевидним – остання третина III ст.

¹ Анохін О. (2015). Фальшивомонетчество у варварских племён на территории современной Украины и Молдовы. Каталог варварских подражаний. – Днепропетровск: Середняк Т. К., 2015. С. 47.

² Там само. С. 73.

³ Там само. С. 35, 38, 61.

⁴ Анохін О. (2018). До питання часу карбування та обігу варварських наслідувань. Тези доповідей V міжнародної науково-практичної конференції “Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки”, 21–22 червня 2018 р. Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. С. 37.

⁵ Анохін О. (2015). Фальшивомонетчество у варварских племён на территории современной Украины и Молдовы. Каталог варварских подражаний. – Днепропетровск: Середняк Т. К., 2015, с. 14.

Підгрупа С3. Специфічна група наслідувань римських монет періоду тетрархії, що виготовлялись фактично за технологією римських фолісів (бронза з посрібленням). Група нечисленна, має яскраво виражений власний специфічний стиль, всередині групи мають місце численні штемпельні зв'язки. Ймовірно, є продукцією невеликого локального центру. Датується, ймовірно, приблизно першою половиною IV ст. Типовий приклад такого наслідування наведено за № 733¹.

Підгрупа С4. Срібні литі копії бронзових римських монет IV ст. Використовувались як прикраси та донативи. Датуються виходячи з прототипів (нижня межа), але в цілому вся група належить до IV ст.²

Узагальнимо отримані результати у вигляді таблиці, де визначені групи будуть розміщені в хронологічному порядку (таблиця 1).

Таблиця 1

Хронологічно впорядкована типологія наслідувань, монет та монетовидних виробів, що продукувались на території сучасної України під впливом римських монет у період II–IV ст. н. е.

Група	Період	Стисла характеристика
Д1	II – початок III ст.	Карбовані срібні наслідування денаріїв, прототипи від Флавіїв до Северів (беззаперечно домінують Антоніни), призначені для грошового обігу, якісний метал, ознаки довгого перебування в обігу. Найчисленніша група
A1	II – початок III ст.	Карбовані золоті наслідування, з використанням штемпелів групи Д1. Дуже нечисленні, не для обігу, використовувались як донативи, підвіски, прикраси
C1	III ст.	Відлиті в золоті копії срібних римських монет (денаріїв, антонініанів), не для обігу. Мають отвори, використовувались як донативи, підвіски, прикраси
A2	Друга третина III ст.	Карбовані золоті наслідування, прототипами для яких слугували монети переважно другої чверті III ст., причому не тільки загальноімперські, а й провінційні. Мають зменшені розмір та вагу, практично всі мають або мали вушко. Не для обігу
C2	Остання третина III ст.	Золоті монети та наслідування, відкарбовані штемпелями, що використовувались на монетному дворі Олександрії Троадської для карбування бронзових монет (період Валеріана – Галлієна). Використовувались як донативи, прикраси, підвіски
Д2	Остання чверть III ст. – перша чверть IV ст.	Плаковані сріблом наслідування денаріїв, серед прототипів домінують Антоніни, однак серед прототипів реверсів зустрічаються навіть монети періоду тетрархії. Призначались для грошового обігу, зазвичай не мають ознак довгого перебування в обігу, а також ознак немонетного використання. Доволі численна група
A3	Остання чверть III ст. – перша чверть IV ст.	Карбовані золоті, плаковані золотом срібні та плаковані золотом бронзові наслідування ауреусів, прототипами яких слугували римські ауреуси останньої чверті III ст. Не для обігу, практично всі мають ознаки немонетного призначення та використання (отвори, вушка)
C3	Перша половина IV ст.	Специфічна група наслідувань, ймовірно, монет періоду Тетрархії, виготовлені за технологією фолісів (бронза з тонким посрібленням). Мають яскраво виражений власний стиль, стилістично суттєво відрізняються від хронологічно близьких груп Д2 та А3 і не мають з ними штемпельних зв'язків. Ймовірно продукція певної невеликої локальної майстерні
C4	IV ст., приблизно від 320-х років	Відлиті в сріблі копії бронзових римських монет IV ст. (фоліси та їх фракції), фактично всі належать до родини Костянтина I. Не для обігу. Мають вушка або їх сліди, використовувались як донативи, підвіски, прикраси

¹ Анохін О. (2015). Фальшивомонетчество у варварских племён на территории современной Украины и Молдовы. Каталог варварских подражаний. – Днепропетровск: Середняк Т. К., 2015, с. 161.

² Там само. С. 15.

Звісно, це лише один з можливих варіантів типологічного та хронологічного впорядкування нумізматичного матеріалу, що продукувався на території України в період II–IV століть. Однак, на нашу думку, запропонований підхід може бути корисним з погляду подальшого уточнення та доопрацювання з метою створення цілісної, послідовної, хронологічно впорядкованої типології наслідувань, монет та монетовидних виробів, що продукувались на території сучасної України під впливом римських монет, які на цю територію потрапляли.

Література та джерела

1. Анохін О. Фальшивомонетчество у варварских племён на территории современной Украины и Молдовы. Каталог варварских подражаний. Днепропетровск : Середняк Т. К., 2015. 206 с.
2. Анохін О. До питання часу карбування та обігу варварських наслідувань. Тези доповідей V міжнародної науково-практичної конференції “Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки”, 21–22 червня 2018 р. Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. С. 35–38.
3. Касперович О., Юшкаускас Г. До питання базової періодизації наслідувань римських імперських денаріїв в ареалі черняхівської культури: концепція двох “хвиль”. *Український нумізматичний щорічник* (5), 2021. С. 121–135. <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2021-5-121-135>
4. Мызгин К. В. (2009). “Варварские” подражания римским монетам на территории черняховской культуры // Древности, 2009. Харьковский историко-археологический ежегодник. Вып. 8. Харьков : ООО “НТМТ”, 2009. С. 90–106.
5. Надвірняк О., Погорілець О. (2019). “Фальшивомонетничество”, “неофіційні імітації” чи “неофіційне монетне виробництво”? До питання присутності “литих” денаріїв I–III століття на “варварських” територіях Південно-Східної Європи (за матеріалами межиріччя середнього Дністра та Південного Бугу). *Український нумізматичний щорічник* (3), 28–41. <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2019-3-28-41>

Орлик Михайло

PhD з економіки, доцент
м. Кропивницький, Україна

ІМІТАЦІЇ РИМСЬКИХ МОНЕТ ІЗ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Монетні знахідки – важливе джерело для дослідження античної історії України, її етнічного складу, соціально-економічних взаємин та ін. Особлива актуальність проблеми дослідження монетних знахідок підкреслюється значним інтересом дослідників, що присвячують цьому питанню значне місце у своїх працях. У цьому контексті можна згадати роботи Казакевича Г., Котигорошка В., Кольнікової Є., Мизгіна К., Орлика В., Орлика М., Прохненка І. та ін.¹

Нині серед корпусу знахідок античних монет у Закарпатській області виокремлюється група з десяти екземплярів, які ідентифікуються як імітації римських номіналів Роска Фабата та динарія Октавіана Августа. Ці монети походять із трьох різних місць археологічного комплексу Мала Копаня, зокрема: Городище, Челениці I та Челениці II, що є сакральним центром. Ще п’ять монет Роска Фабата були знайдені місцевими жителями в лісі між селами Мала Копаня та Букове.

Загалом, за низкою морфологічних ознак знайдені монети віднесемо до імітацій римського денарія Роска Фабата еравіського типу (рис. 1), що карбувались в Центральній та Східній Європі, починаючи з 58 р. до Р. Х., а за деякими даними – із 62 р. до Р. Х.² й аж до зламу епох. На аверсі імітацій цього типу зображено: голова Юнони Соспیتی праворуч, у головному уборі з козячої шкіри, ліворуч від голови – гілка, праворуч – торквес. На реверсі: жінка стоїть ліворуч, годує змію, праворуч – чотири маленькі цятки навколо великої цятки; псевдолегенда в кельтському стилі.

¹ Кольнікова & Котигорошко 2007; Kolniková & Kotigorofko 2008; Kotygoroshko 2015; Myzgin 2017; Kazakevych 2021; Орлик 2020-а; Орлик 2020-б; Орлик 2021; Орлик 2022; Орлик 2023; Orlyk 2022; Orlyk 2023; Orlyk & Prokhnenko 2023; Орлик & Прохненко 2023; Prokhnenko & Orlyk 2024.

² Numista a. Denarius – Eravisci.

За джерело для наслідувань племена еравісків обрали дуже поширений у гальських землях денарій легата Луція Роска Фабата (рис. 2).

На аверсі: голова Юнони Соспіти праворуч, одягнена в козячу шкіру; ліворуч від голови – деферент, під головою – легенда: L ROSCI4 (Sydenham, 1952, 915). На реверсі: жінка стоїть праворуч, годує змію, позаду жінки – деферент, під основним сюжетом легенда: FABATI.

Рис. 1

Рис. 2¹

Для встановлення більш детальної інформації про склад металу варварських імітацій було проведено аналіз 4 монет із використанням неруйнівного методу аналізу за допомогою експрес-аналізатора XRF (Expert 3L) з використанням методу енергодисперсійної рентгенівської флуоресценції (див. табл. 1)².

Таблиця 1

РФА варварських імітацій денарія Роска Фабата

№ Coin	Ag	Cu	Au	Pb	Bi	Fe	Sn
1	93,90	1,50	1,40	0,8	0,01	1,95	0,37
2	97,70	1,00	0,80	0,32	0,01	0,24	-
3	95,70	2,00	0,90	0,42	0,07	0,43	0,42
4	95,90	2,70	0,70	0,54	0,03	0,2	-

Хімічний склад імітацій засвідчив високий вміст срібла та досить однорідний сплав металів, що застосовувався під час карбування. Цікавим є і той факт, що з досить схожим складом у межах цього археологічного комплексу виявлено імітації Октавіана Августа малокопанського типу, що може свідчити про застосування аналогічних технологій карбування та потенційне спільне походження імітацій.

Не менш цікавою монетною знахідкою є імітація денарія Октавіана Августа, що була виявлена в урочищах Челениця, Середній Грунок та Мала Копаня. Перший екземпляр монети типу Мала Копаня був опублікований у 2007 році в збірнику “Carpatica-Карпатика” Є. Кольниковою та В. Котигорошком³ серед групи випадкових знахідок місцевого населення. Зважаючи на те, що до наукових фондів Науково-дослідного інституту карпатознавства Ужгородського національного університету потрапили тільки чорно-білі світлини знахідок низької якості, а подібний номінал зустрічався вперше, зарисовка аверсу і реверсу супроводжувалась певними складнощами. Унаслідок цього опис був поданий на основі

¹ Numista b. Denarius serratus.

² Орлик В., Прохненко, 2023а: 50.

³ Кольникова Є., Котигорошко В., 2007.

наявного зображення. Відзначалося, що монета не належить до відомих на той час дакійських імітацій республіканських денаріїв. З фронтального боку – залишки нечіткого предмета, який нагадує гілку, нижче якої розміщений надпис: CAESAR. Дослідники зауважили, що подібні написи відомі на денаріях Марка Антонія 46–45 рр. до н. е., але, з огляду на імовірне зображення коня на реверсі, йдеться явно не про римську монету. Учені обережно ідентифікували знахідку як кельтський номінал, очевидно, паннонських типів Капош або Тотфал другої половини I ст. до н. е., наголосивши на неможливості встановлення місця та точного часу карбування, тому що мали справу з першим знайденим екземпляром цього типу.

Рис. 3¹

Через два роки така сама монета (рис. 3) була виявлена в південній частині Малокопанського городища біля розкопу XXXVIII. Стала можливою деталізація зображення.

Аверс: орієнтована направо голова з лавровим вінком, з лівого боку – надпис CAESAR.

Реверс: фіксується повернутий вліво кінь, а під його ногами – лінія як символ водної гладі. Нижче від неї і над конем – залишки невизначених літер. Єдиний чіткий знак у вигляді літери S розміщений перед конем. На хребті коня дві палички, які, на думку дослідників, могли означати вершника або крила Пегаса. Маса – 1,9 г, діаметр – 1,4×1,62 см.

Ми з відомим закарпатським археологом Ігорем Прохненком у спільній статті довели, що монета типу Мала Копаня є імітацією монети Октавіана Августа 19–4 рр. до Р. Х. із Пегасом на реверсі². Розглянемо цю монету детальніше (рис. 4):

Рис. 4³

Obv. Голова Августа у профіль праворуч. Легенда: CAESAR AVGVSUS.

Rev. У колі з намистин Пегас із піднятими крилами праворуч.

Легенда: PETRON TVRPILIAN III VIR.

Аверс імітації має лише частину легенди, з того самого боку від портрета, що і в оригіналі. Проте на реверсі ми бачимо, що Пегаса або коня було віддзеркалено під час карбування. Такий дефект під час виготовлення монет був поширеним і досить часто зустрічається як в імітаціях кельтів, так і в гето-дакійців.

¹ Orlyk, Prokhnenko, 2023b: 12.

² Orlyk, Prokhnenko, 2023.

³ Numista c. Denarius – Augustus P PETRON TVRPILIAN III VIR.

РФА-аналіз варварських імітацій денарія Октавіана Августа

№ Coin	Ag	Cu	Au	Pb	Bi	Fe	Zn
2	95.4	3.4	0.7	0.44	0.05		0.03
3	95.4	3.0	0.9	0.34	0.01	0.37	

Дані аналізу¹ (табл. 1) показали певні розбіжності в складі лігатури. Так, у складі монети 2 наявні домішки Zn, обсягом 0,03, які повністю відсутні в монеті 3, натомість у монеті 3 наявна досить суттєва частка Fe обсягом 0,37. Такі розбіжності можна пояснити тим, що монети були виготовлені з різних партій срібла, що може свідчити, що попри рідкісність монет цього типу їх було випущено щонайменше кілька серій. Таке твердження також можна підтвердити тим, що під час аналізу монет (рис. 3, № 2, 3) не було знайдено штемпельного повторення ані аверсів, що частіше виходять з ладу, ані реверсу, штемпелі якого можуть використовуватися досить тривалий час.

На завершення необхідно також зауважити, що чітко виявлений прототип все ж не дає можливості з'ясувати абсолютну дату цих знахідок. Кожна виявлена на археологічних пам'ятках монета має кілька параметрів дат: випуск, активне застосування та археологізація, тобто момент потрапляння до ґрунту. На основі зазначеного римського оригіналу, взятого дакійцями для наслідування, ми можемо атрибутувати етап випуску датою не раніше 20-х рр. I ст. до Р. Х., а, виходячи з аналізу супутнього матеріалу, археологізацію визначити категорією не пізніше 30-х р. I ст. після Р. Х., що дає змогу використання монет типу Мала Копаня обмежити ймовірним півсторічним діапазоном.

Література та джерела

- Кольникова Е., Котигорошко В. Монеты дакийского городища Малая Копаня. *Carpatica – Карпатика*. – Ужгород : Видавництво УжНУ “Говерла”, 2007. Вип. 36. С. 48–75.
- Kazakevych, G. (2021). Horse-Rider Image on the Coins of the Eastern Celts and the Cult of Celtic War Goddess. *The Ukrainian Numismatic Annual*. 5, P. 81–92.
- Kolníková, E., & Kotigorško, V. (2008) Der dakische Burgwall Malaja Kopanja am oberen Theisgebiet im Lichte der Münzfunde. *Miscellanea numismatica antiquitatis*. P. 125–134.
- Kotygoroshko, V. (2015). The sacred centre of the Upper Tisa region of the Late La Tène period. 398 p.
- Myzgin, K. (2017). Roman Republican Coins and Their Imitations from the Territory of Ukraine and Belarus. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. 290 p.
- Numista a. Denarius – Eravisci URL: <https://en.numista.com/catalogue/pieces225549.html> (date of access: 01.09.2024).
- Numista b. Denarius serratus – Roscia: Lucius Roscius Fabatus; L•ROSCI / FABATI URL: <https://en.numista.com/catalogue/pieces33240.html> (date of access: 01.09.2024).
- Numista c. Denarius – Augustus P PETRON TVRPILIAN III VIR. URL: <https://en.numista.com/catalogue/pieces247775.html> (date of access: 01.19.2024).
- Orlyk, M. & Prokhnenko I. (2023a). Imitation of the denarius of Octavian Augustus of Mala Kopynya type. *East European Historical Bulletin*, (29), 8–21. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.29.292954>.
- Orlyk V. (2022). Finds of Coins of the Pontic State of the Mithridates Eupator on the Territory of the Northern and North-Eastern Part of Ukraine. *Journal of Danubian Studies and Research*, Vol. 12 No. 2. 64–73.
- Orlyk, V. (2023). A grouping of chance coin finds from the time of Mithridates VI Eupator on the territory of the Dnipro Right-Bank Forest-Steppe (in the villages of Moshny, Budyshe, and Lozivok of Cherkasy district, Cherkasy province). *Acta Archaeologica Lodziensia*, 69, 61–70. DOI: <https://doi.org/10.26485/AAL/2023/69/7>.
- Орлик М., Прохненко І. (2023b). Імітації римських денаріїв Роска Фабата з Малої Копані та її околиць. *Український нумізматичний щорічник* (7), С. 40–53. <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2023-7-40-53>.
- Орлик В. (2020-а). Знахідки в басейні р. Тясмин мідних монет Ольвії з Деметрою та “істрійським” варіантом міської емблеми. *Український нумізматичний щорічник*, 4. С. 5–13. DOI: <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2020-4-5-13>.
- Орлик В. (2020-б). Знахідки монет Понтійської держави Мітрідата Євпатора на території Дніпровського Правобережного Лісостепу. *Український історичний журнал*, 6, С. 93–103. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.06.093>.
- Орлик В. М. Знахідки античних монет VI–I ст. до н. е в басейні р. Тясмин. *Український нумізматичний щорічник*. Вип. 5. Переяслав, 2021. С. 5–44. DOI: <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2021-5-5-44>.
- Орлик В. Античні монети VI–I ст. до Р. Х. на Поділлі. *Український нумізматичний щорічник*, (6), 2022. С. 5–45. DOI: <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2022-6-5-45>.
- Орлик В. Давньогрецькі монети та їхні імітації з території Волині. *Український нумізматичний щорічник* (7), 2023. С. 5–24. DOI: <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2023-7-5-24>.
- Prokhnenko I., Orlyk M. The Nankovo Hoard of 1974 in the Context of Roman-Barbarian Relations in the Upper Tisza Region: New details. *Revista Arheologica*, 1 (XX), 2024. P. 123–130.

¹ Orlyk, Prokhnenko, 2023: 19.

Надвірняк Олександр
с. Меджибіж, Україна

Погорілець Олег
с. Меджибіж, Україна

ЛИТІ КОПІЇ АНТОНІНІАНІВ ДРУГОЇ – ТРЕТЬОЇ ЧВЕРТІ III СТ. Н. Е. В ЗОНІ ПОШИРЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКИХ ПЛЕМЕН В МЕЖИРІЧЧІ ДНІСТРА І ПІВДЕННОГО БУГУ

Подальше накопичення статистичного матеріалу стосовно знахідок римських монет I–III ст. в зоні поширення племен черняхівської культури в межиріччі Дністра та Південного Бугу продовжує вносити суттєві корективи в усталені погляди не лише стосовно шляхів і часу надходження окремих номіналів, а й місця і ролі римської монети в політичному, суспільно-економічному, культурному та релігійному повсякденні черняхівського суспільства.

Поміж іншого це стосується антонініанів¹ – римського монетного номіналу, представленого до останнього часу в межиріччі Дністра та Південного Бугу в основному емісіями Гордіана III, Філіппа I, Траяна Деція, Требоніана Гала, Волузiana, Еміліана, Валеріана та ін. Як і у випадку знахідок денаріїв, антонініани фіксуються за межами Імперії, зокрема на північний схід від Дунайсько-Таврійського лімесу і в нашому випадку – у зоні поширення так званих варварських племен між Дністром і Південним Бугом як:

- поодинокі знахідки²;
- поодинокі знахідки разом з іншими номіналами римських монет³;
- у складі депозитів / комплексів, складаючи їх основу⁴;
- у складі депозитів / комплексів разом з іншими номіналами⁵.

Доречно зауважити, що до останнього часу скарби антонініанів на схід від Дністра були невідомі, проте в 2009–2011 рр. зафіксовано перші депозити з антонініанами: у першому випадку – скарб антонініанів (об'єкт Перегінка-Балакирі, Хмельницький р-н, Хмельницька обл.), і в другому випадку – змішані скарби, до яких входили водночас антонініани і денарії (об'єкти Остапківці та Розсоша – Хмельницький р-н, Хмельницька обл.)⁶.

Знахідки антонініанів фіксуються: у культових горизонтах поселень⁷, у житлах⁸; культових горизонтах могильників⁹, у поховальних комплексах¹⁰, на невідновлених локаціях¹¹. Серед антонініанів, як і серед денаріїв, ауреусів та інших номіналів римських монет зустрічаються демонетизовані екземпляри з вушками або з проробленими отворами.

Первинний візуальний аналіз екземплярів антонініанів другої – третьої чверті III ст. н. е., який проводився на основі музейних і приватних колекцій, дає змогу розподілити наявні монети за прийомами технології виробництва на кілька груп:

- 1) антонініани, карбовані на цільнолитих кружках **Ag** (у монетарнях Риму та провінцій);
- 2) антонініани субератні, карбовані на двох суміщених пластинах **Ag** (у монетарнях Риму або провінцій);

¹ У «Словнику нумізмата» Х. Фенглера, Г. Гіроу та В. Унгера «антонініан» – назва римської срібної монети, введеної в результаті монетної реформи імператора Каракалли в 215 р. як новий номінал в 2 денарії (Фенглер, Гіроу, Унгер, 1983: 15).

² Шостопап 2007: 44, № 35; та ін.

³ Брайчевський 1954: 170, № 628; та ін.

⁴ Nadvirniak, Pogorilets, Nadvirniak 2016: 199–220; Надвірняк, Погорілець 2021: 148–173.

⁵ Кодацький, Мызгин 2017: 72–93.

⁶ Адміністративний поділ подається з врахуванням адміністративної реформи 2020 р. (див. Остапенко та ін. 2020).

⁷ Кропоткин 2000: 141, № 1145; та ін.

⁸ Кропоткин 1961: 85, № 1143; його ж 2000: 36, № 1967; та ін.

⁹ Кропоткин 2000: 38, № 2011; Магомедов, Левада 1992: 93.

¹⁰ Кропоткин 1966: 94, № 160; його ж 2000: 39, № 2026; та ін.

¹¹ Кропоткин 1961: 55, № 364; 76, № 918; 77, № 931; та ін.

- 3) антонініани субератні, карбовані на двох суміщених пластинах **Ag** з осердям **Cu/Cu+** (у монетарнях Риму або провінцій).

Разом з вищезазначеними в зоні поширення черняхівських племен у межіріччі Дністра і Південного Бугу зустрічаються:

4) антонініани карбовані на цільнолитих кружках **Ag** (у монетарнях Риму та провінцій) з наступною позолотою (на території провінцій, лімесу або розселення варварських племен);

5) антонініани карбовані на цільнолитих кружках **Cu/Cu+** (у монетарнях Риму та провінцій) з наступною позолотою (на території провінцій, лімесу або розселення варварських племен);

6) антонініани карбовані на цільнолитих кружках **Cu/Cu+** (у монетарнях Риму та провінцій) з наступним посрібленням (на території провінцій, лімесу або розселення варварських племен).

7) антонініани литі **Cu/Cu+** за глиняними формами (на території провінцій, лімесу або розселення варварських племен);

8) антонініани литі **Cu/Cu+** за технологією “coin tree/branch” (на території провінцій, лімесу або розселення варварських племен);

9) антонініани литі **Au** за технологією “coin tree/branch” (на території провінцій, лімесу або розселення варварських племен);

10) антонініани литі **Ag** за технологією “coin tree/branch” з наступною позолотою (на території провінцій, лімесу або розселення варварських племен);

11) антонініани литі **Cu/Cu+** за технологією “moneta-kappa” (на території провінцій, лімесу або розселення варварських племен).

Наявне різноманіття технологічних прийомів виготовлення антонініанів, які виявляють у межіріччі Дністра і Південного Бугу, актуалізує тему “неофіційного монетного виробництва” та фальшивомонетництва і ставить у свою чергу на порядок денний питання присутності та виробництва литих копій антонініанів другої – третьої чверті III ст. н. е. в зоні поширення “варварських” племен Південно-Східної Європи.

Насамперед привертають увагу зразки лиття антонініанів з колишнього Немирівського р-ну¹, а також “відходи” лиття антонініанів з невстановленого об’єкта також колишнього Тиврівського р-ну² Вінницької обл.³ Тож можна припустити, що точки локалізації місць виявлення наведених зразків лиття антонініанів суміщаються з місцевими центрами виробництва литих копій антонініанів.

Зауважимо, що до цього моменту невідомі факти виявлення лиття антонініанів у вже відомих центрах лиття копій денаріїв (Коржівці, Абрикосівка та ін.). Слід зазначити, що нам також поки що не відомі випадки лиття антонініанів з так званого потіну. Обидва факти можуть свідчити про різні хронологічні рамки в часі виготовлення копій литих денаріїв та копій литих антонініанів.

Незначна кількість екземплярів “монет”, які можна було б атрибутувати як “варварські наслідування” антонініанів, мабуть, додає аргументації щодо їх побутування в обігу в середовищі племен черняхівської культури паралельно з емісіями антонініанів імперсько-провінційного карбування.

¹ Pohorilets, Nadvirnyak 2022: 18, fig.9.

² Анохін 2015: 11, рис. 8:3.

³ Сьогодні територія колишніх Немирівського і Тиврівського районів входять до складу Вінницького району Вінницької області (див. Остапенко та ін. 2020).

Література та джерела

1. Анохин О. В. Фальшивомонетничество у варварских племён на территории современной Украины и Молдовы. Каталог варварских подражаний. Днепропетровськ : Середняк Т. К., 2015. 206 с.
2. Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України. Київ : Наукова думка, 1959. 224 с.
3. Кодацкий С. В., Мызгин К. В., Клад денариев и антонинианов III в. из Винницкой области. Записки отдела нумизматики и тореvтики Одесского археологического музея, III, 2017. С. 72–83.
4. Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР. Археология СССР. Свод археологических источников, вып. Г4-4М. Москва : Изд. АН СССР, 1961. 119 с., ил.
5. Кропоткин В. В. Новые находки римских монет в СССР (дополнение к САИ, вып. Г4-4). Нумизматика и эпиграфика, VI, 1966. С. 74–102.
6. Кропоткин В. В. Дополнение к списку находок римских монет. Stratum plus 6, 2000. С. 20–177.
7. Магомедов Б. В., Левада М. Є. Розкопки черняхівського могильника в с. Петриківці. Археологічні дослідження в Україні 1992 року, 1993. С. 92–93.
8. Надвірняк О., Погорілець О. Про деякі аспекти локалізації т. з. «литих» денаріїв I–III ст. н. е. на теренах поширення черняхівської спільноти. Актуальні проблеми нумизматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей V міжнародної науково-практичної конференції, 21–22 червня 2018 р. Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. С. 17–21.
9. Надвірняк О., Погорілець О. “Фальшивомонетництво”, “неофіційні імітації” чи “неофіційне монетне виробництво”? До питання присутності “литих” денаріїв I–III століття н. е. на “варварських” територіях Південно-Східної Європи (за матеріалами межиріччя Середнього Дністра і Південного Бугу. Український нумізматичний щорічник. Вип.3. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 65 – 68.
10. Надвірняк О. В., Погорілець О. Г. Скарб антонініанів з Південного Побужжя. Український нумізматичний щорічник. Вип. 5. Переяслав-Хмельницький, 2021. С. 148–173.
11. Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь нумизмата. 2-е изд., переработанное и дополненное. Москва: Радио и связь, 1983. 404 с.
12. Шостопа А. В. Скарби Черкашини. Черкаси : Вид. Андрощук П. С., 2007. 120 с.
13. Nadvirniak O., Pohorilets O., Nadvirniak O. An assemblage of antoninian from the late roman site of Pereginka (Balakiri) 2. Notae Numismaticae/Zapiski Numizmatyczne XI. 2016. P. 199–220.
14. Pohorilets O., Nadvirnyak O. Distribution of cast copies of Roman denominations in the «barbarian» territories of South-Eastern Europe. Some aspects. Materials for the poster presentation at the XVI International Numismatic Congress. Warsaw, September 11-16, 2022. Khmelnytskyi – Warsaw : Interpress TA, 2022. P. 30.

Лемберг Євген
м. Одеса, Україна

Денисова Антоніна
м. Київ, Україна

КУФІЧНІ МОНЕТИ З С. ВЕРХНІЙ САЛТІВ КОЛЕКЦІЇ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ¹

Історія проникнення та обігу так званих куфічних срібних монет на теренах сучасної Європи привертала увагу дослідників починаючи з XVIII ст.² Вітчизняні дослідники також приділяли увагу цим монетам у контексті історії України³. Завдяки особливостям свого карбування, а саме наявності вказівки конкретного монетного двору та року випуску, такі монети є надійними хронологічними маркерами за *TRQ*⁴ для датування пов'язаних археологічних знахідок. Більше того, епіграфічний характер таких монет дає змогу характеризувати їх як історичні документи – першоджерела, а наявність на деяких куфічних срібних монетах вказівки додаткових імен чи додаткових написів дає можливість вносити уточнення в дані, відомі з історичних хронік. Також виявлення в знахідках різного типу імітацій і одночасних підробок куфічних дирхамів надає змогу дослідникам відтворити зрозумілу картину побутування таких монет і можливих шляхів їхнього проникнення на

¹ Робота виконана під науковим керівництвом доктора історичних наук, доцента кафедри мистецтвознавчої експертизи Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв **Андрія Сергійовича Бойка-Гагаріна**.

² Adler, J. G. C. Museum Cuficum Borgianum Velitris Vol. 1. Early Arabic Printed Books from the British Library. Velitris: Fulgonius. 1782. 172 p. [Originally from Montserrat Abbey Library. Digitized April 26, 2011.].

³ Котляр, М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. 174 с.

⁴ Lockyear, K. DATING COINS, DATING WITH COINS. Oxford Journal of Archaeology. 31(2) . 2012. P. 191–211. <https://doi.org/10.1111/J.1468-0092.2012.00385.X>

територію України. Через низку причин знахідки деяких куфічних монет навіть у межах офіційних археологічних експедицій залишалися зафіксованими лише номінально, без належного нумізматичного аналізу та публікацій. Ця прогалина залишає археологів та істориків без важливих хронологічних та соціоекономічних маркерів, якими є куфічні монети.

Так, зокрема, в колекції Інституту археології НАН України наявна низка такого монетного матеріалу, який ми проаналізували та вводимо в науковий обіг. У цій роботі розглянемо куфічні монети, виявлені археологами в с. Верхній Салтів на Харківщині.

Визначення монет та відомі дані стосовно обставин їх знахідки наводимо нижче.

Найстаріша монета – імітація драхми Сасанідів, VII століття, наймолодша – дирхам Аббасидів, карбування в Північній Африці (можливо, на м. д. Аббасія) у 171? році гіджри (р. г.) (787/788 р. н. е.). З нумізматичного погляду найбільш цікавими виявились монети № 3, 4, 5, з яких дві останні потребують окремої уваги фахівців.

Наведемо короткі описи монет у хронологічному порядку їх карбування.

№ 1. Імітація драхми карбування другого правління (591–628 рр. н. е.), Сасанідського шахіншаха Хосрова II Парвіза, позначка монетного двору нагадує ART? (Ардашир-хварра, зараз у провінції Фарс, Іран)¹ Дата карбування не читається, за деякими ознаками – VII ст. н. е.

Монета має два наскрізних отвори ближче до краю по діагоналі (умовно, тип кріплення “діадема”). На поверхні монети є окремі осередки хлориду міді. Це, а також нетипово низька вага драхми теж свідчать про імітаційний характер монети.

№ 2.1–2.4. Вісім уламків куфічних монет, знайдені разом. У результаті нашого аналізу встановлено, що маємо справу з уламками щонайменше трьох (можливо, чотирьох) різних дирхамів династії Омеядів. Відповідно, вони нами визначені як:

2.1. Два уламки неправильної форми, частини дирхама династії Омеядів, м. д. Дімашк (сучасне м. Дамаск, Сирія), карбування в діапазоні 81–131 р. г. (700–749 рр. н. е.).

2.2. Три уламки неправильної форми. Належать до дирхаму династії Омеядів карбування в діапазоні дат 100–132 р. г. (718–750 рр. н. е.). Монетний двір встановити неможливо.

2.3. Два уламки неправильної форми. Ці уламки відповідають дирхаму династії Омеядів, 128 р. г. (745/746 р. н. е.), часів правління халіфа Марвана II. Встановити монетний двір неможливо.

2.4. Уламок дирхама династії Омеяди, який, можливо, походить ще від одного дирхама або є фрагментом втраченої частини однієї з монет 2.1–2.3.

№ 3. Дирхам карбування лідера Харіджитських повстанців – аль-Даххака бін Кайса аш-Шайбані, 128 р. г. (745/746 р. н. е.), м. д. Куфа (територія сучасного Іраку), належить до групи 4-A². Монета має наскрізний отвір ближче до краю в районі 9 години аверсу, що свідчить про її використання як підвіски.

Її приналежність до чекану хариджитського руху визначається за наявністю релігійного гасла у вигляді напису у верхньому сегменті вище кільцевого напису аверсу: “Немає суду, крім від Бога” (لا حكم الا الله).

№ 4. Локальна імітація куфічного дирхама, вироблена з мідного сплаву. Має два наскрізні отвори ближче до краю по діагоналі одне від одного, один з отворів розламаний до краю монети. Нами встановлено, що вона імітує дирхам династії Аббасидів, карбування монетного двору Мухаммадія, 158(?) р. г. (774/775 р. н. е.), періоду правління халіфа аль-Мансура. Написи мають численні помилки, які були неможливі для офіційного чекану. Почерк написів не відповідає офіційному. Все це дає нам змогу визначити цю монету як локальну імітацію хозарського кола.

№ 5. Дирхам карбування династії Аббасидів, 171? р. г. (787/788? р. н. е.), м. д. – найімовірніше Аббасія, в полі реверса внизу вказано ім'я намісника – Язіда (б. Хатіма аль-Мухаллабі). Монета була обрізана по колу під час побутування, обломлена з одного з країв. Вона цікава наявністю в полі аверсу декількох графіті, найімовірніше зроблених у різний час і різними людьми (промальовки додаються в малюнках 5.1–5.5). Використовуючи

¹ Schindel, Nikolaus. Sylloge Nummorum Sasanidarum: The Schaaaf Collection. Denkschriften. Wien: Verl. der Österr. Akad. der Wiss. 2014. P. 10.
² Wurtzel, C. The coinage of the revolutionaries in the late Umayyad period. / ANS Museum Notes, 23, 1978. P. 176

класифікацію, запропоновану І. Добровольським та ін¹., ми визначили графеми 5.1 та 5.2 як тюркські руни (група II), знак 5.3 – як умовне зображення могили з хрестом (група IV), графіті 5.4 та 5.5 – як написи. Але їх інтерпретація потребує окремого дослідження із залученням фахівців – лінгвістів та графологів.

У результаті проведеної роботи ми визначили куфічні монети з с. Верхній Салтів, які належать до колекції Інституту археології НАН України, та здійснили короткий нумізматичний розгляд. Виявлено кілька цікавих екземплярів, які потребують подальшого аналізу. Ця група монет, імовірно, належить до артефактів Салтівської археологічної культури, асоційованої з народами Хозарського каганату². Ми вважаємо, що саме через територію, підконтрольну каганату, у другій половині VIII ст. перші куфічні монети почали проникати на територію України. Введення в науковий обіг цих нумізматичних знахідок допомагає точніше визначити часові рамки та маршрути їх проникнення – питання, яке залишається дискусійним навіть після майже сторічної полеміки з цього приводу³.

Сподіваємося, що результати цього дослідження допоможуть археологам та історикам уточнити датування супутніх знахідок і доповнити уявлення про побут людей відповідних археологічних культур.

Література та джерела

1. Adler, J. G. C. *Museum Cuficum Borgianum Velitris* Vol. 1./Early Arabic Printed Books from the British Library. Velitris: Fulgonius, 1782. 172 p. [Originally from Montserrat Abbey Library. Digitized April 26, 2011.]
2. Котляр М. Ф. *Грошовий обіг на території України доби феодалізму*. Київ : Наукова думка, 1971. 174 с.
3. Lockyear K. *DATING COINS, DATING WITH COINS.*/ *Oxford Journal of Archaeology* – 31(2), 2012. P. 191–211. <https://doi.org/10.1111/J.1468-0092.2012.00385.X>
4. Schindel, Nikolaus. *Sylloge Nummorum Sasanidarum: The Schaaaf Collection.* /*Denkschriften.* – Wien: Verl. der Österr. Akad. der Wiss, 2014. 263 p.
5. Wurtzel, C. *The coinage of the revolutionaries in the late Umayyad period.*/ *ANS Museum Notes*, 23, 1978. P. 161–199.
6. Добровольский И. Г., Дубов И. В., Кузьменко Ю. К. *Граффити на восточных монетах: древняя Русь и сопредельные страны*. Ленинград : Изд-во Ленинградского уни-та, 1991. 192 с.
7. Березовец Д. Т., Пархоменко О. В. *Салтовская культура. Археология Украинской ССР. Коллективная монография в трех томах.* Т. 3. Киев : Наукова думка, 1986. с. 212–225.
8. Тортика А. А. *Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы* /Монография. Харьков : ХГАК, 2006. 553 с.

¹ Добровольский И. Г., Дубов И. В., Кузьменко Ю. К. *Граффити на восточных монетах: древняя Русь и сопредельные страны*. Ленинград: Изд-во Ленинградского уни-та, 1991. С. 30.

² Березовец Д. Т., Пархоменко О. В. *Салтовская культура. Археология Украинской ССР. Коллективная монография в трех томах.* Т. 3. Киев: Наукова думка, 1986. С. 225.

³ Наприклад, див. §6.2. Тортика А. А. *Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы*. Харьков: ХГАК, 2006. С. 443.

Таблиця 1

Визначення монет

№ з/п	Номер у колекції Інституту Археології	Тип	Вага, г	Розмір, мм	Династія	Правління	М. Д.	Дата емісії
1	КП-1-97-28(3)	Імітаційна драхма	2.23	25–29	Імітація драхми Сасанідів	Імітація Хосрова 2	?	?
2.1	КП-1-97/28 (4)	Дирхам (2 уламки)	1.98 (разом)		Омеяди		Дімашк	XXI р. г.
2.2	КП-1-97/28 (4)	Дирхам (3 уламки)			Омеяди		?	IХХ р. г.
2.3	КП-1-97/28 (4)	Дирхам (2 уламки)			Омеяди	Марван II	?	128 р. г. (745/746 р. н. е.)
2.4	КП-1-97/28 (4)	Дирхам (1 уламок)			Омеяди		?	?
3	КП-1-97-28(2)	Дирхам	2.76	23.7–23.8	Хариджитські партизани під керівництвом аль-Даххака бін Кайса аш-Шайбані		Куфа	128 р. г. (745/746 р. н. е.)
4	КП-1-97/28 (5)	Імітаційний дирхам з мідного сплаву	1.92	22.87–24.94	Локальна імітація	?	“Мухаммадія”(?)	“158(?)” р. г.
5	КП-1-97/28(1)	Дирхам	1.23	20.8–22.1	Аббасиди	Ар-Рашид(?)	Північна Африка, можливо Аббасія	171? р. г. (787/788 р. н. е.)

Ілюстрації

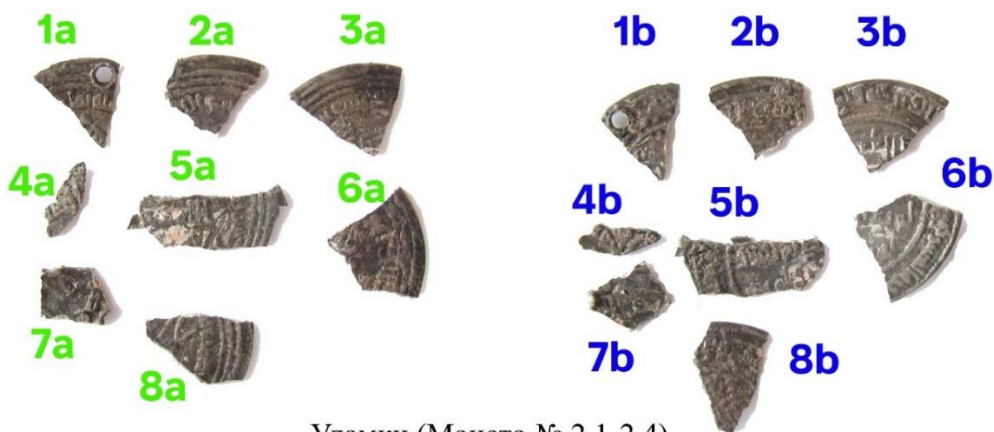

Монета № 1.

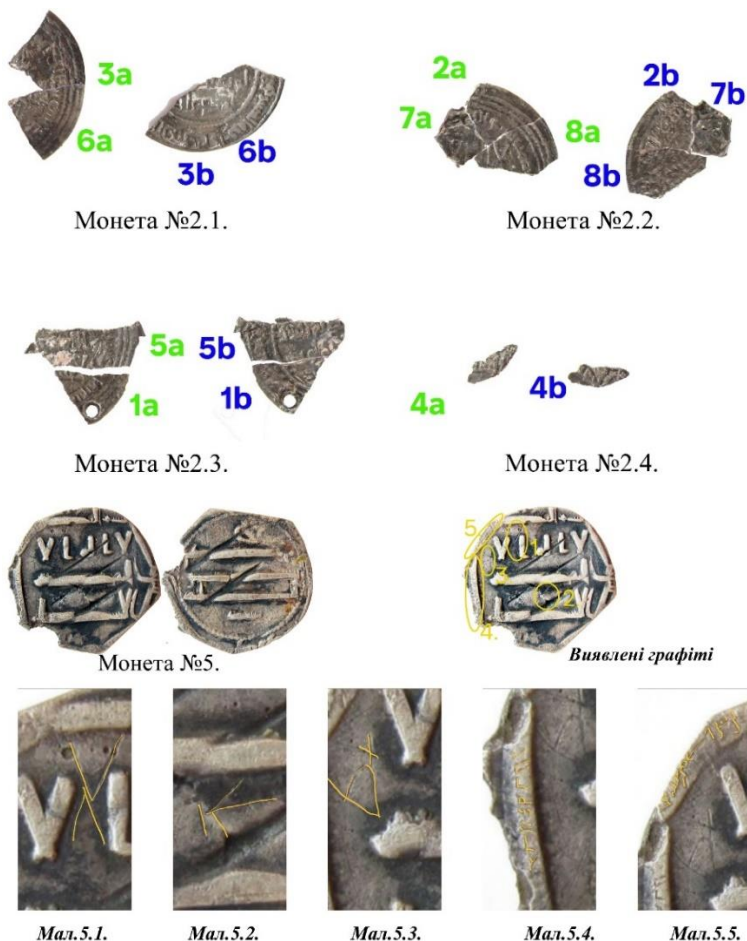
Монета №3.

Монета №4.

Уламки. (Монета № 2.1-2.4)

Мінєєв Олександр
м. Бровари, Україна

ГРАФІТІ ДВОЗУБА НА МОНЕТОПОДІБНІЙ ПІДВІСЦІ З БРОВАРІВ

У цьому повідомленні введемо в науковий обіг монетоподібну підвіску, в основі якої лежить дирхем династії Саманідів з контурним нанесенням графіті двозуба (рис. 1). Монета була знайдена у 2024 р. в Броварському лісі, на півночі біля самого м. Бровари. Вага становить 2,9 г, діаметр 29 мм. Монета карбувалась у часи правління еміра Наср ібн Ахмад (перською احمد بن نصر) або Наср II (دوم نصر) – емір Хорасана, Мавераннахра і Тохаристана з династії Саманідів (914–943).

Результат РФА-аналізу дирхема (табл. 1) відповідає складу дирхемів Саманідів, які карбувались у Аш-Шаші, а також в інших середньоазійських центрах виготовлення дирхемів у першій половині X ст. – міст Самарканд, Андераба, Балх, Бухара. Монета має пробу 950, характерну для дирхемів Саманідів перша половина X ст., та за домішковими елементами монета подібна до вищезазначених дирхемів.

Таблиця 1

Вміст металу дирхеми з графіті з м. Бровари

Тип	Місце аналізу		Ag		Cu	Pb	Au	Bi	Zn	Fe
	сторона	ділянка		ваг. %						
Дирхем	<i>аверс</i>	середина	95,1		3,2	0,99	0,14	0,46	0,26	0,15
Дирхем	<i>реверс</i>	середина	95,1		3,2	0,99	0,14	0,46	0,26	0,15

Серед східних монет Х–ХІ ст. зустрічаються монети та монетоподібні підвіски з графіті та різною символікою, яка зазвичай розміщувалась на полі монети в самому центрі монетного кружка. Це було ознакою безпосередньої важливості самого малюнка, який у давні часи наносив на монету її власник.

У графіті на монетах та підвісках часів Княжої доби могли бути промальовані хрести, стяги, галери, зооморфні малюнки зі скандинавської міфології та князівські знаки. Нанесення графіті виділяються двома іконографічними типами: контурним, за якого окреслюється тіло предмета, та схематичним або лінійним, який дає уявлення лише про його конструктивні особливості.

Як ми можемо бачити в графіті на підвісці, зубці подовжені та злегка відігнуті назовні, з трикутником унизу, нанесені гострим предметом. Сам автор малюнка намагався зробити нанесення рівно, але по контурах видно, що з першого разу йому це не вдалося (рис. 1).

Рис. 1. Контури графіті на дирхемі з м. Бровари

Як відомо з доступних джерел, це графіті на монетоподібній підвісці вважається ідентичним двозубу на печатці Святослава Ігоровича та визначене як княжий знак Рюриковичів. Уже давно відомі знахідки монет та підвісок з графіті двозуба, здебільшого на території середнього Подніпров'я та за кордоном. Деякі екземпляри походять зі Швеції, з острова Готланд, та території сучасної Данії. Але на території сучасних Броварів така знахідка перша та на сьогодні, як відомо, єдина.

З відомих екземплярів таких монет з графіті двозуба, які широко застосовувалися на території середнього Подніпров'я, можемо припустити, що їх використовували військові дружини або формування правлячої військової еліти, зробивши Київ своїм центром. Це пов'язано з тим, що на схожих екземплярах східних монет з двозубом на аверсі спостерігається графіті із символікою військового побуту – мечі, ножі, стяги та роги (рис. 2).

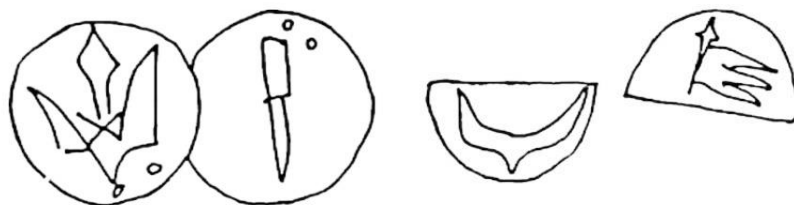

Рис. 2. Відомі графіті із зображенням зброї на куфічних дирхамах

Імовірно давніми торговими шляхами монета потрапила на територію давньої Русі, де з часом почала використовуватись як підвіска в намисті. Доказом тому є два характерні наскрізні отвори, які слугували для протягування нитки. Ще маємо дуже цікаву версію від колекціонера Михайла Шуліки: це було намисто зі східних арабських монет, що слугувало календарем. Саме намисто нараховувало дванадцять монет в одній ув'язці, кожна монета – це

місяць. У центральній частині була монета з графіті двозуба. Припускаємо, що вже пізніше, коли місцеві ювеліри механічно приклепали на монету вушко та її почали використовувати як кулон, то саме тоді й з'явилося графіті двозуба. Бо сам двозуб викарбуваний та відцентрований стосовно самого приклепаного вушка дуже пропорційно. Звернемо увагу на дуже цікавий факт: історія з використанням цієї монети як кулона не закінчилася. Якщо придивитися уважніше, то вже на кулоні можна побачити насічки від гострого металевго предмета, що явно характеризує перевірку на справжність срібла. Такий слід перевірки характерний скандинавським походженням. Цей слід відстежується переважно на багатьох західноєвропейських динарах X–XI ст. Метод такої перевірки найбільш відомий на території Швеції та Англії. Це беззаперечно доводить, що кулон вже пізніше використовували як платіжний засіб.

Рис. 3. Особливості нанесення контурів гострим предметом по полю монети

На думку Олександра Алфьорова, за його дослідженням символіки ми можемо бачити дуже широке використання князівських знаків, які інтенсивно використовувались весь той час: “От власне княгиня Ольга, як пише Повість минулих літ, об’їхала всі свої кордони і ставила ці знаки, позначаючи свою владу. Зрозуміло, що в Середньовіччі влада князя – це сакральна влада, і якщо нам проговорюють про цей епізод в середині X ст., то ми маємо розуміти, що це в цілому сакральний знак, що позначає володіння, а володіння у влади від Бога, але водночас ці сакральні знаки позначали майно наших князів, і їх ставили на кордонах, на різних мітках, худобу таврували обов’язково, на зброї, перснях, денцях посуду. Знаки наповнювали весь той період нашої держави, яка мала назву Русь. Їхні типи, це тризуби, двозуби, знаки багроподібної форми, це знаки з однією паличкою, знаки індивідуальних форм, наприклад дзеркально обернені тризуби, які передавали літеру “Ж” приблизно. Тобто їх величезна кількість, і головне, що нам треба розуміти, що з основи все походить від двозуба, тризуб не був першим знаком, він не є первинним, все походить від двозуба Святослава Хороброго, який він успадкував від свого батька Ігоря”.

Отже, роблячи висновки щодо монетоподібної підвіски з графіті з Броварів, можна бути впевненим, що ця місцевість входила до територій популяризації символіки двозуба. Підвіска поєднує в собі ті культурні та економічні переплетення, які були невід’ємною складовою в житті людей тих давніх часів.

Висловлюємо подяку **Олексію Андрєєву**, науковому співробітнику Національного науково-дослідного реставраційного центру України, за проведений кількісний хімічний аналіз поверхні монети та обговорення результатів щодо їх інтерпретації.

Література та джерела

1. Мельнікова Е. А. Знаки Рюриковичей на Східних Монетах. Історія Русі-України. Київ, 1998.
2. Комар О. Княжі знаки з Десятинної церкви / [наук. ред. Є. Архипова]; МІДЦ. Київ, 2016. 46 с., іл.
3. Равдина Т. И. Погребения X–XI вв. с монетами на территории Древней Руси. Каталог. М.: Наука, 1988. 152 с., ил.
4. Інтерв’ю з істориком Олександром Алфьоровим на Громадському радіо. URL: <https://hromadske.radio/news/2022/08/25/use-pokhodyt-vid-dvozuba-sviatoslava-khorobroho-ukrains-ki-istoryky-stvoriuiut-bazu-tysiach-kniazhykh-znakiv-chasiv-rusi>

СРІБНИКИ З ФОНДІВ БРОВАРСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

У кінці X ст. за часів князя Володимира Великого було прийнято Християнство і карбуються перші монети на зразок візантійських монет (перший тип срібників), далі срібник дещо змінюється (другий, третій і четвертий типи). Традицію чеканки руської срібної монети продовжили Святополк Окаянний та Ярослав Мудрий.

Бровари – місто-супутник Києва, що розташоване на відстані одностороннього переходу до Києва і Вишгорода з південного сходу, воно стоїть на краю Броварського лісу, через який в давнину йшла дорога (давній водорозділ) на переправу через Десну – Дніпро відповідно до вищезазначених міст, на той час великих економічних центрів. Нам відомо вже про чотири знахідки срібників із чіткими локаціями в різних частинах лісу. Розглянемо два срібника, які надійшли до фондів Броварського краєзнавчого музею, а саме Володимира Великого (знайденого в 2021 р.), та Святополка Окаянного (знайденого 2024 р.).

Срібник Володимира Великого знайдений 2021 р. неподалік с. Пухівка Броварського р-ну (за 1,5 км) (рис. 1), яке розташоване північніше від місця знахідки. Вага монети становить 2,85 г, діаметр 27–28 мм. Належить до третього типу срібників, штемпельна пара за каталогом М. П. Сотнікової відповідає № 119¹.

Рис. 1. Срібник Володимира Великого, знайдений 2021 р. неподалік с. Пухівка Броварського р-ну.

Узагальнена характеристика елементного складу металу за результатами РФА аналізу (таб. 1)²:

1. Монета має пробу 950 та домішки, характерні для дирхемів Саманідів перша половина X ст.;
2. Основний та домішковий склад характеризуються відносною відтворюваністю вмістів визначених елементів у трьох ділянках аналізу.

Окремої уваги заслуговує знайдений на весні 2024 р. срібник Святополка Окаянного з унікальною штемпельною парою і складом металу (рис. 2). Він був знайдений за два з половиною кілометри від Броварського лісництва, яке фактично дотичне до межі міста Бровари, лісництво розташоване з південно-східного боку. Вага монети становить 2.72 г, діаметр 28–30 мм.

¹Сотникова М.П., Спаский И.Г. Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет 10 -11 веков. Ленинград: Искусство, 1983. С. 74, С. 162.

²Моисеенко Н.С., Сотникова М.П. О пробе сребреников из музейных собраний. II Международная нумизматическая конференция. Эпоха викингов в Восточной Европе в памятниках нумизматики VIII–XI вв. Санкт-Петербург – Старая Ладога, 3-5 апреля 2015 года. СПб: Знак, 2015 г. С. 219-226.

Рис. 2. Срібник Святополка Окаянного, знайдений неподалік м. Бровари

Аверс за стилістичним виконанням ближче всього до монети з Ніжинського скарбу, № 204-1 за каталогом М.П. Сотнікової. Їх поєднує схожість: 1) маленька фігура князя; 2) маленький хрест на вершині скіпетра; 3) ніс, брови, підборіддя у вигляді крапки – усе як у № 204-1¹. Проте є й відмінності: 1) майстер віддає перевагу крапковому пуансону; 2) усі лінії, можливо, вибиті пуансоном; 3) майстер також копіює княжий знак дзеркально можливо таким чином хрест зображений на правій частині двозуба, що робить цю монету на унікальною, тому що це поки єдиний подібний екземпляр.

Таблиця 1. Результати кількісного аналізу поверхні монет методом РФА

Тип	Місце аналізу		Ag	Cu	Pb	Au	Bi	Zn	Fe
	бік	ділянка	ваг. %						
Святополк	<i>реверс</i>	середина	63,1	33,7	1,31	1,41	0,13	0,26	0,10
Святополк	<i>аверс</i>	середина	54,0	42,4	1,20	1,34	0,14	0,28	0,65
Святополк	<i>аверс</i>	край	66,9	29,2	1,49	1,77	0,18	0,28	0,19
Святополк	<i>реверс</i>	край	59,9	36,7	1,36	1,46	0,14	0,22	0,18
Святополк	<i>Середнє</i>		61,0	35,5	1,3	1,5	0,15	0,26	0,28
Володимир	бік	ділянка	Ag	Cu	Pb	Au	Bi	Zn	Fe
3	<i>аверс</i>	середина	94,5	4,2	0,44	0,18	0,23	0,22	0,19
3	<i>реверс</i>	край	94,7	3,2	0,63	0,17	0,29	0,28	
3	<i>аверс</i>	середина	94,6	4,4	0,41	0,17	0,22	0,22	
3	<i>Середнє</i>		94,6	3,9	0,5	0,2	0,2	0,2	0,2

Узагальнена характеристика елементного складу сплаву за результатами аналізу срібника Святополка (таб. 1):

1. Монета має 600 пробу, яка є дещо вище ніж середнє або медіанне значення пробності серед вибірки срібників з визначеним складом².

¹Сотникова М.П., Спасский И.Г. Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет 10-11 веков. Ленинград: Искусство, 1983. С. 85, С. 191.

²Андреев О. Особливості складу срібників Володимира і Святополка та куфічних дирхемів за результатами рентгенофлуоресцентного аналізу. Доповіді XII Міжнародної науково-практичної конференції «Наукова реставрація: досвід та новації». 21-22 червня 2023 р. Київ: Національний науково-дослідний реставраційний центр України, 2020. С. 3-8.

2. Основний та домішковий склад характеризуються відносною відтворюваністю вмістів визначених елементів у чотирьох ділянках аналізу.

3. За домішковим складом монета має унікальний склад, який характеризується підвищеним вмістом золота. Серед срібників із дослідженим складом зустрічаються лише три монети Володимира III типу з денисівського скарбу та одна типу «Петор» з Ніжинського скарбу з подібним вмістом золота².

Висловлюємо слова подяки **Олексію Андрєєву**, науковому співробітнику Національного науково-дослідного реставраційного центру України, – за проведений кількісний хімічний аналіз поверхні двох монет та обговорення результатів аналізування щодо їх інтерпретації та **Андрію Камишану** – за аналіз типів штемпельних пар вищезазначених монет.

Література та джерела

1. Сотникова М.П., Спасский И.Г. Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет 10-11 веков. Ленинград: Искусство, 1983. С. 74, С. 162.

2. Моисеенко Н.С., Сотникова М.П. О пробе сребреников из музейных собраний. II Международная нумизматическая конференция. Эпоха викингов в Восточной Европе в памятниках нумизматики VIII–XI вв. Санкт-Петербург – Старая Ладога, 3-5 апреля 2015 года. СПб: Знакъ, 2015 г. С. 219–226.

3. Андреев О. Особливості складу срібників Володимира I Святополка та куфічних дирхемів за результатами рентгенофлуоресцентного аналізу. Доповіді XII Міжнародної науково-практичної конференції «Наукова реставрація: досвід та новації». 21–22 червня 2023 р. Київ: Національний науково-дослідний реставраційний центр України, 2020. С. 3-8.

Шереметьєва Катерина
м. Київ, Україна

МОНЕТА СВЯТОПОЛКА ЯРОПОЛКОВИЧА З НУМІЗМАТИЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ РОДИНИ ШЕРЕМЕТЬСВИХ

Нумізматичні дослідження середньовічної Русі важливі для розуміння її економічної історії та політичних процесів. Монети, зокрема срібники Святополка Ярополковича (978–22 березня / 4 квітня 1020), який був князем Туровським (990–1015) та Великим князем київським (1015–1016, 1018–1019), відображають фінансову систему та культурні впливи того часу. Його правління було коротким і відзначалося внутрішніми конфліктами, зокрема боротьбою з братами Святославом, Борисом і Глібом, яких він наказав убити, що призвело до його вигнання з Києва Ярославом Мудрим.

Святополк I Ярополкович, відомий своїми амбіціями і жорсткою боротьбою за владу, залишив після себе важливі матеріальні свідчення – власні монети. Продовжуючи традицію свого вітчима Володимира Великого, Святополк активно карбував монети, щоб замінити іноземне срібло, зокрема арабські дирхеми та західноєвропейські денарії, у грошовому обігу Русі¹.

Монети князя Святополка знаходили в різних місцях, зокрема в Митьковських курганах, датованих першою половиною XI століття. Знахідки цих монет переважно представлені поодинокими екземплярами, тож під час розкопок у зазначених курганах було виявлено лише кілька монет Святополка².

Однією з найбільш значущих і нещодавніх знахідок є Городницький скарб, що був виявлений у Житомирській області у 2020 році. Тоді було виявлено 32 монети, 5 з яких – Святополка.

Проте найвідомішим є Ніжинський скарб, виявлений у 1852 році, який містив близько 200 срібних монет часів правління князів Володимира Святославича (978–1015), Святополка Ярополковича (1016–1018) та Ярослава Мудрого (1018–1054).

¹Комар О. Срібник і златник у системі грошового рахунку Русі. Opusmixtum. 2015. № 3. Київ, 2015. С. 37.

²Сотникова М. Древнейшие русские монеты X–XI веков. Москва, 1995. 193 с.

У цій статті розглянемо срібну монету Святополка з колекції Музею родини Шереметьєвих¹ (рис. 1). Важливість цієї монети полягає в можливості внести нові дані до вже наявних нумізматичних досліджень.

Рис. 1. Срібляник Святополка Ярополковича.
Музей родини Шереметьєвих. Інв. № МШ-NM-201.

Незважаючи на незадовільний стан, наявність численних потертостей і тріщин, що проходять посередині монети, на цьому екземплярі збереглися більшість важливих деталей зображення. Вага монети становить 2,9 г, діаметр – 27 мм, монета з ознаками деформації.

Аверс монети має значний ступінь зношеності, через що ліва частина зображення майже повністю стерта. Однак на іншій ділянці частково збереглося зображення князя на троні: головний убір у вигляді крапкових ліній, що утворюють щось на зразок німба, комірець, складки плаща, що спадають на ноги з лівого боку тулуба, а також умовно позначені руки. Від столу та хреста в руці залишились лише слабкі контури, які значно стерті часом. Над головою князя проглядається подвійний контур із крапок, який оточував поле монети. Легенда містить праворуч фрагментарні літери "...НІСТОЛ", які ймовірно є залишками напису "СВЯТОПОЛК НА СТОЛБ".

На реверсі монети особово-родовий княжий знак у вигляді двозуба, де лівий зубець увінчаний хрестом. Над двозубом розташований маленький рівнокінцевий хрест з кружечками на кінцях. У правому кутку монети зберігся фрагмент подвійного обідка з крапок, який розмщувався по периметру монети. Легенда на реверсі майже повністю стерта, проте частково збереглися літери "...СЄЄ...", що, порівнюючи з іншими монетами Святополка, дає змогу припустити, що первісний текст легенди читався як "+АСЄ ЄГО СЄРЄБРО".

Святополк, як і його батько, за особово-родовий знак використовував різні варіації двозуба: простий та з хрестом². На срібних монетах князя двозуб із хрестом на правому зубці був оточений різноманітними другорядними елементами: на срібнику першого типу – кульковим хрестиком, на срібнику другого типу – кулькою, а на срібнику третього типу – півмісяцем ріжками вгору³.

Зазвичай срібники Святополка Ярополковича мають певні відмінності⁴, які стосуються переважно чіткості зображення та масштабу окремих елементів. Ці відмінності можуть бути пов'язані з різними етапами карбування або з місцями виготовлення монет.

Срібники Святополка І Ярополковича можна порівняти з монетами правителів Русі та сусідніх держав, оскільки вони відображають схожі тенденції в карбуванні, іконографії та технологіях виготовлення. Володимир Великий, прийомний батько Святополка, був першим князем Русі, хто започаткував карбування монет із зображенням себе з короною, хрестом та написами, що підкреслювали його статус і християнську віру. Святополк продовжив цю традицію, демонструючи ідеологічну спадкоємність і зміцнюючи свою владу через монетне виробництво.

¹Музей родини Шереметьєвих. Монета Святополка Ярополковича. Інв. № МШ-NM-201.

²Однороженко О. Гербальдика середньовічної Русі (України): у 3-х т. Т. І: Генеза руської гербальдики. Х–ХІІІ ст. Харків: Фоліо, 2023. 446 с.

³ Там само.

⁴Сотникова М. Древнейшие русские монеты Х–ХІ веков. Москва, 1995. 194 с.

Його брат Ярослав Мудрий також активно карбував монети з християнською символікою та написами кирилицею, використовуючи їх для легітимації своєї влади і поширення християнства.

Польські князі Мешко I і Болеслав I Хоробрий у той самий період карбували монети з християнськими символами та використанням як латиниці, так і кирилиці, що схоже до монет Святополка і підкреслювало їх зв'язок з християнським світом та незалежність.

Візантійська імперія, особливо після хрещення Русі, значно вплинула на монетну справу: монети візантійських імператорів зображували християнські символи та імператорські портрети, які Святополк адаптував до місцевих умов, відображаючи християнську ідентичність Русі.

Порівняння срібників Святополка з монетами інших правителів дає змогу краще зрозуміти впливи та тенденції в монетному виробництві Давньої Русі та сусідніх держав, підкреслюючи важливість монет як політичного інструменту легітимації, економічного розвитку та культурної ідентичності.

Зайончковський Юрій

доцент

м. Харків, Україна

МАТОЧНИК У МОНЕТНОМУ ВИРОБНИЦТВІ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО КРИМУ

Мета пропонованого дослідження – введення у повноцінний науковий обіг цікавої нумізматичної пам'ятки, що свідчить про використання технології застосування маточників у монетному виробництві золотоординського Криму в XV ст. Усі фотозображення монет виконані автором та публікуються вперше.

Маточник – інструмент, на робочій частині якого майстер вирізав позитивне опукле зображення одного з боків монети. Штемпелі виготовляли, вибиваючи їх загартованими маточниками на розпечених залізних болванках. Один маточник давав змогу виготовити кілька ідентичних штемпелів – у цьому й був сенс його використання. Відомо, що у XV ст. маточники застосовували у монетній справі східнослов'янських держав – Новгород, Москви, Твері.

Вивчення нумізматичного матеріалу дає змогу стверджувати, що золотоординські монетні двори першої чверті XV ст. часто відчували дефіцит штемпелів для карбування монет. Цю проблему вирішували двома способами.

1. На монетному дворі для карбування монет використовувалися всі наявні штемпелі незалежно від вирізаних на них легенд¹. Мідні монети могли виробляти штемпелями для дангів та навпаки.

2. У разі відсутності кваліфікованих різьбярів штемпелів залучали недостатньо компетентних майстрів, які часто виготовляли інструменти з кривими, спотвореними монетними легендами².

Очевидно, що застосування маточників могло збільшити кількість штемпелів у роботі.

У 2013 році А. Л. Пономарьов висловив припущення, що маточники використовувалися в Криму для карбування срібних монет від імені хана Бек-Суфі³. Однак ретельне вивчення дангів Бек-Суфі не дає змоги однозначно стверджувати, що застосовувалися маточники. Фактом є те, що висококваліфіковані фахівці могли виготовити кілька практично однакових штемпелів. Центрування окремих елементів візуально практично повністю збігається на різних штемпелях. Відмінності є лише в розташуванні крапок та “галочок”, незначному

¹ Зайончковський Ю.В., Леонов Б.И. К вопросу о мулах. С. 93.

² Зайончковський Ю. Про данги «кримського хана Ярхаса». С. 15.

³ Пономарёв А.Л. Хан Крыма Бек Суфи, его законные данги... – С. 82.

зміщенні окремих елементів легенди. Вимірювання показують, що похибка розташування окремих елементів була незначною і є в межах від 1 до 3 мм¹. Як бачимо, на ординських монетних дворах працювали майстри різної кваліфікації.

Фотозображення нумізматичної пам'ятки, якій присвячена доповідь, розміщено на рис. 1. Це “двоаверсний” кримський данг хана Дервіша, викарбуваний двома ідентичними штемпелями лицьового боку. На них розміщена легенда з ім'ям, титулатурою та побажанням хану, унизу дата – 822 р.х., що відповідає 1419 року від Р.Х.

Данг Дервіша зображений на рис. 2 дає змогу сказати, з яким реверсним працював цей лицьовий штемпель. А. Л. Пономарьов запропонував читати легенду на ньому як “Чекан Криму. Дозволений данік”, “це – один із небагатьох випадків написання номіналу, винятковий для середньовічної практики монетної справи загалом”². З таким прочитанням, однак, погодитися не можна. Зважаючи на палеографічні особливості виконання легенд, можна припустити, що на реверсі зазначено (згори донизу) місце випуску – “Чекан Криму”, титул, ім'я еміра Ідегея та спотворену дату³.

Цей оборотний штемпель використовувався ще з одним лицьовим штемпелем Дервіша (рис. 3) і був “успадкований” наступником Дервіша на кримському троні ханом Бек-Суфі. На рис. 4 розміщена графічна реконструкція штемпелів цього дангу Бек-Суфі. Аналіз штемпельних зв'язків дає змогу віднести цій штемпель до 822 року хіджри⁴.

Слід зазначити, що автору відомо кілька десятків екземплярів монет, зображених на рис. 2, 3, 4 – тобто ці лицьові та оборотний штемпель експлуатувалися досить інтенсивно. У той самий час відомий лише один данг зображений на рис. 1 та лише чотири монети типу, відтвореного на рис. 2.

Вага данга, що публікується, – 1.02 г. Відомі вагові характеристик інших монет, вибитих за допомогою цього штемпеля, – 0.79 і 0.82 г. Модальна вага дангів Дервіша, за даними А. Л. Пономарьова, – 0.86 г⁵. Як бачимо, монета, яка є предметом цього аналізу, має вагу більше нормативної.

Складається цікава ситуація. Існування данга, зображеного на Рис. 1, виготовленого двома ідентичними штемпелями, можна пояснити застосуванням маточника, яким були зроблені ці штемпелі. У той самий час до нас дійшов дуже малий обсяг продукції цих штемпелів. Логічно було б припустити, що виготовлена за допомогою маточника серія штемпелів повинна була залишити значну кількість результатів своєї роботи. Але чомусь не залишила... Крім того, як було зазначено вище, на кримських монетних дворах за часів хана Бек-Суфі висококваліфікованими майстрами ретельно виготовлялися і використовувалися практично однакові штемпелі без застосування технології маточників.

Завершуючи виклад матеріалу, автор хоче висловити надію, що публікація цієї цікавої нумізматичної пам'ятки приверне до проблеми увагу науковців та любителів нумізматики та сприятиме здобуттю нового історико-нумізматичного знання. Поки що виникає враження, що данг на рис. 1 – результат технологічного експерименту на монетному дворі, який чомусь не отримав продовження.

¹ Денисов М.А., Зайончковский Ю.В. Джучидский хан Бек-Суфи... – С. 808 – 809.

² Пономарёв А.Л. Хан Крыма Бек Суфи, его законные данги... – С. 82.

³ Денисов М.А., Зайончковский Ю.В. Джучидский хан Бек-Суфи... – С. 844.

⁴ Там само.

⁵ Пономарёв А.Л. Хан Крыма Бек Суфи, его законные данги... – С. 77.

Ілюстрації

Рис. 1. Данг Дервіша 822 р.х. 1.02 г, 14x17 мм

Рис. 2. Данг Дервіша, Крим, 822 р.х. 0.82 г, 16x14 мм

Рис. 3. Данг Дервіша, Крим. 0.96 г

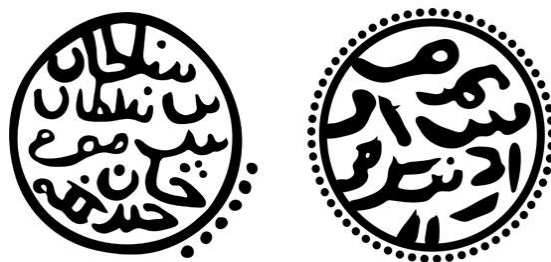

Рис. 4. Графічна реконструкція штемпелів кримського данга Бек-Суфі

Література та джерела

1. Денисов М.А., Зайончковский Ю.В. Джучидский хан Бек-Суфи и его монеты. Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья. 2020. № 12. Нижневартовск. С. 789–870.
2. Зайончковський Юрій Про данги “кримського хана Ярхаса”. Нумізматика і фалеристика. 2023. № 2 (106). С. 14-15.
3. Зайончковський Ю.В., Леонов Б.И. К вопросу о мулах позднеджучидских монет, выбитых штемпелями для чеканки дангов и пулов. Матеріали міжнародної наукової конференції “Краснзнавство і учитель – 2016” (26 лютого 2016 р.). Харків, 2016. С. 92–94.
4. Пономарёв А.Л. Хан Крыма Бек Суфи, его законные данги и лже-Едигей. Материалы докладов и сообщений нумизматических чтений Государственного исторического музея (19-20 ноября 2013 г.). Москва, 2013. С. 76-84.

Ovtcharov Vladimir
Varna, Bulgaria

FORGED SERBIAN GROSHES IN MONETARY CIRCULATION OF THE DOBROUDJA DESPOTAT (XIV CENTURY)

The commencement of active monetary circulation in the Dobroudja Despotat is associated with the imported Serbian silver groshes, which were countermarked in Dobroudja (Овчаров 2019, 67 – 79; Овчаров 2021, 57–64.). More than 90 % belonged to King Stephan Dushan (1331–1355), (Fig. 1). The recapitulation points out that within the boundaries of the Despotate have been found more than 1100 Serbian silver groshes, with about 930 coins uncovered as collective finds and 75

isolated single finds coming from almost all city of the Despotat. The majority of the collective finds are from the Northern zone between Varna and Kalliakra, as well as Nuffurru-Isakcha in the Danube Delta, while the single finds most often come upon in the close vicinity of Varna, Drustar and Ovetch. Most conceivably, they had diffused the circulation of the region about 1350 and remained in active exchange until 1370¹.

Between original coins, very few forged Serbian groshes found. This fact is not surprising since forgeries are as old as money itself. Understandingly, the forged coins were those, which were common on the market. During this period, the counterfeiting of Serbian groshes was a widespread phenomenon, and it got to the point that in some neighboring countries groshes prohibited in commodity money transactions².

Supposing all forged coins in both countries withdrawn from circulation and melted from financial authority. Two of them survived and presented here (Fig. 2). Both coins belong to single finds from North-East Bulgaria.

Metallographic analyses (XRF), show that both coins are made of copper. The first is covered with a thick layer of tin (Sn) (Fig. 2.1) and the second with a thin layer of silver (Ag) (Fig. 2.2), both to resemble legal silver coins. Silver and tin plating are damaged due process of corrosion.

The silver plating of copper cores been used for coin forgery since antiquity within Greek Kingdoms and the Roman Empire³. The most effective method was the immersion of a copper blank into melted silver. Thus, a local melting occurs between the copper blank and silver, forming an intermediary eutectic zone and pure silver layer on the exterior.

The data are scarce regarding tin-plated medieval counterfeits, but it seems that blank copper immersed in melted tin before the coin hammering⁴. However, this technique has been in official use too. For example, the official tin-plated coinage of King Yoan Shishaman (1371–1395)⁵.

Surprisingly both forged Serbian coins, presented here, stand out with their high quality, which might indicate that they belong to official mint, rather than in an illegal workshop. The coins most probably struck with original dies. The facts erase many questions which due to lack of data will remain without answer. Alternatively, the forged coins may accepted at a rate range with original coins. We can speculate that it might have been the personal initiative of a local mint worker using a stolen or worn out dies and not representative of the official fiscal policy.

Literature

1. Атанасов Г. Добруджанското деспотство. В. Търново, 2009.
2. Овчаров В., Дзанев Г. Археометрично изследване на римското сребърно монетосечене по материали от български музеи. Археология. 2016, № 1–2. С. 58–66.
3. Овчаров В. Контрамаркираните грошове в монетната циркулация на Добруджанското деспотство. Нумизматика, сфрагистика и епиграфика. № 15, 2019. С. 67 – 79.
4. Овчаров В. Калайдисаното монетосечене на цар Йоан Шишман (1371–1375). Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, № 16, 2020. С. 147–154.
5. Овчаров В. Неописани контрамарки от Добруджа (XIV век) Нумизматика, сфрагистика и епиграфика. № 17, 2021, С. 57–64.
6. Constantinescu B., Sasianu A., Bugoi R. Adulterations in first century BC: The case of Greek silver drachmae analyzed by X-ray methods. Spectrochim Acta, Part B, Spectroscopy. 2003. № 58. S. 759–765.
7. Dimitrijević S. Srednjovekovni srpski novac. Beograd, 1997.
8. Ingo G., Riccucci C., Faraldi F., Pascucci M., Messina E., Fierro G., Di Carlo G.. Roman sophisticated surface modification methods to manufacture silver counterfeited coins. Appl. Surf. Sci. 2017, 421, S. 109–119.
9. Hložek T., Trojek M. Silver and tin plating as medieval techniques of producing counterfeit coins and their identification by means of micro-XRF. Radiat. Phys. Chem. 2017, 137, P. 234–237.

¹ Атанасов Г. Добруджанското деспотство. В. Търново, 2009. С/ 281–288/

² Dimitrijević S. Srednjovekovni srpski novac. Beograd, 1997. P. 61.

³ Ingo G., Riccucci C., Faraldi F., Pascucci M., Messina E., Fierro G., Di Carlo G.. Roman sophisticated surface modification methods to manufacture silver counterfeited coins. Appl. Surf. Sci. 2017, 421, S. 109–119. Constantinescu B., Sasianu A., Bugoi R. Adulterations in first century BC: The case of Greek silver drachmae analyzed by X-ray methods. Spectrochim Acta, Part B, Spectroscopy. 2003. № 58. S. 759–765. Овчаров В., Дзанев Г. Археометрично изследване на римското сребърно монетосечене по материали от български музеи. Археология. 2016, № 1–2. С. 58–66.

⁴ Hložek T., Trojek M. Silver and tin plating as medieval techniques of producing counterfeit coins and their identification by means of micro-XRF. Radiat. Phys. Chem. 2017, 137, P. 234–237.

⁵ Овчаров В. Калайдисаното монетосечене на цар Йоан Шишман (1371–1375). Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, № 16, 2020. С. 147–154.

Figure legend

Fig. 1 Countermarks on Serbian groshes of King Stefan IV Uros Dushan (1331–1355) from Dobroudja¹.

Fig. 2 Forged Serbian groshes of King Stefan IV Uros Dushan from Dobroudja. 1: Tin-plated grosh (diameter: 20 mm/weight: 1,3 gr.); 2: Silver-plated grosh (diameter: 20 mm/weight: 1,19 gr.).

Зільберс Іго
м. Рига, Латвія

ШТЕМПЕЛЬНІ РІЗНОВИДИ ПОДВІЙНИХ ДЕНАРІЇВ КУРЛЯНДІЇ 1578–1579 років

У грошовому обігу Центральної та Східної Європи в останній чверті XVI ст. істотну частину грошового ринку займають подвійні денарії, масове карбування яких почалося 1566 року у Великому князівстві Литовському та продовжувалося там до 1570 року. Далі у виробництві цього типу монети настає багаторічна перерва, що найімовірніше і спонукало владу Курляндії налагодити власне карбування подвійних денаріїв у 1578 та 1579 роках. Орієнтовані ці монети найімовірніше були на грошовий ринок Литви.

У цьому повідомленні представимо результат дослідження штемпельних різновидів цих монет, виділимо кілька особливостей їхньої емісії. Зазначимо, що вивчення штемпельних ланцюжків є особливо важливим як упорядкування каталогів різновидів тих чи інших монет,

¹ Овчаров В. Неописани контрамарки от Добруджа (XIV век) Нумизматика, сфрагистика и епиграфика 17, 2021, Р. 61.

а й служить вагомим аргументом визначення економічного розвитку регіону, допомагає визначити загальний обсяг емісії, у результаті – визначити роль монети на ринку.

Виходячи із зображення Погонії на монетах, можна виділити три групи монет: монети 1578 року з Погонею, характерною тільки для цього року карбування (рис. 1), монети 1579 року з Погонею також характерною лише для цього року карбування (рис. 2), а також групу перехідного типу монет 1579 року з Погонею 1578 року. Таких перехідних монет нами зафіксовано лише 11 екземплярів (рис. 3). Імовірно така монета могла з'явитися в результаті використання на монетному дворі вальцверку з реверсом монет 1578 року на початку 1579 року. Вважаємо, що на одному валу вальцверку могло розміщуватись 16 кишенькових штемпелів. Швидше за все на $\frac{1}{4}$ частини кола вальцверка розміщувалося парне число кишенькових штемпелів, їх кількість могла дорівнювати 4. Припустимо, що існує 5 валів зі штемпелями Погоні, а також 6 вальцверків з монограмою та датами. Таке припущення ґрунтується на ступені вигину кружки монет цього типу. Щороку в роботу вводили по 3 вальцверки, які й виробляли весь тираж монети – відповідно було виготовлено 3 вали для аверсу та 3 вали для реверсу. Загальна передбачувана кількість штемпельних пар становить 96 комбінацій.

Отже, вважаємо, що зображення Погоні на дводенаріях 1578–1579 років для Курляндії наносилося не єдиним цілісним пуансоном, а кількома можливо до 6 різних частин. Окремими пуансонами наносилися на штемпель такі елементи, як цифри номіналу “Г”, рука зі шпагою, голова коня, передні ноги коня. Окремими пуансонами також наносилася дата карбування на аверсі. Монограма SR на аверсі наносилася маточником, а не пуансонами. Особливу увагу варто приділити зображенню герба Кетлерів на цих монетах – його наносили не пуансоном, а різали штихелем. Підтвердженням цьому може служити нещодавно виявлений екземпляр дводенарію 1578 року, на полі якого герба Кетлерів немає (рис. 4) штемпель.

На сьогодні нам вдалося вивчити майже 200 монет, визначити штемпельні різновиди для дводенаріїв 1578–1579 років, кількість нових штемпелів продовжує зростати. Тому робимо висновок, що остаточна штемпельна сітка буде готова ще не скоро.

Ілюстрації

Рис. 1. Різновиди штемпелів монет 1578 року

Рис. 2. Перехідний тип монет 1579 року із штемпелем реверсу 1578 року

Рис. 3. Різновиди штемפלів монет 1579 року

Рис. 4. Подвійний денарій 1578 року без герба Кеттлерів на полі

Бакалець Олексій

кандидат історичних наук, доцент
м. Бар, Україна

ГАМАНЕЦЬ ІЗ МОНЕТАМИ МОСКОВСЬКОГО ЦАРСТВА, КОРОЛІВСТВА ПОЛЬСЬКОГО ТА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА XVI–XVII СТ. ІЗ СЕЛА ІВАНІВЦІ ЖМЕРИНСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ.

Автор дослідження вводить в науковий обіг втрачений гаманець московських копійок XVI–XVII ст. поблизу с. Іванівці Жмеринського р-ну Вінницької обл. (рис. 1).

Метою дослідження є введення до наукового обігу нового нумізматичного матеріалу, виявленого на території Барської землі Поділля. Проблеми вивчення грошового обігу, ролі західноєвропейських та московських срібних та мідних монет на території України XVI–XVII ст. присвятили свої наукові праці відомі українські нумізмати: І. Спаський, М. Котляр, А. Мельникова, Р. Шуст, С. і І. Розанови, А. Бойко-Гагарін, О. Бакалець, В. Нечитайло та інші. Водночас у зазначеній проблематиці є багато прогалин, які варто заповнити. Це дослідження доводить те, що переважна більшість монет Московського царства на Поділлі з'являлися не як повноправні учасники тодішнього грошового обігу, а як випадкові знахідки загублених гаманців заїжджих сюди московитів. Наші попередні дослідження довели, що московська дротова монета в українському грошовому обігу цього періоду посідала лише 6 місце після грошей Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції, Пруссії, Священної Римської імперії, Голландської Республіки, і то вони переважно були в обігу навколо Київської фортеці, де стояла московська застава¹.

Весною 2023 року під час заготівлі дров у лісі (урочище Котова, розміщене за 2 км від м. Бар), місцевий житель с. Івановець Жмеринського (колишнього Барського) району Вінницької області в коріннях старого дерева виявив розсипані монети переважно Московського царства XVI – другої половини XVII ст. Через деякий час він найшов на тому самому місці ще декілька монет. У Іванівському монетному комплексі разом із 38 срібними і 2 мідними московськими копійками були 3 монети овальної форми: 2 польські білонні денарії Яна Ольбрахта I (1492–1501) (вага 0,21 г і 0,23 г) та срібний акче Кримського ханства Менглі Гірея I (1445–1515) (вага 0,60 г) (рис.2).

Проаналізуємо склад московських копійок часів Івана Грозного (1533–1584). У загубленому гаманці вони представлені 8 московськими копійками. Вага становить: 0,24 г (надламана), 0,26 г, 0,28 г, 0,28 г, 0,29 г, 0,30 г, 0,30 г, 0,32 г. Середня вага цих монет – 0,28 г, за вагової норми – 0,39 г, що свідчить про тривале їх перебування у грошовому обігу².

¹ Бакалець О. Манетні скарби як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648-1781). Київ: Стило, 2012. С.240.

² Мельникова А. Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого. Москва: Финансы и статистика, 1989. С. 252.

Наступник Івана IV – Федір Іванович (1584–1598) у знахідці представлений 7 (17,5 %) срібними копійками. Вага копійок становить: 0,59 г, 0,60 г, 0,63 г; 0,64 г, 0,64 г, 0,66 г; 0,68 г (середня вага – 0,63 г).

На третьому місці за кількістю монет гаманця 5 срібних копійок (12,5%) часів царя Бориса Федоровича Годунова (1598–1605). Вага монет становить: 0,62 г, 0,64 г, 0,64 г, 0,69 г, 0,72 г (середня вага однієї монети становить 0,66 г).

Срібні копійки часів царя Василя Івановича Шуйського (1606–1610) у втраченому гаманці представлені 4 срібними копійками (10%). Вага цих монет становить: 0,60 г, 0,63 г, 0,63 г, 0,64 г (у середньому одна копійка важила 0,62 г). В Іванівській знахідці 2023 року у відмінному стані три срібні копійки (7,5%) часів Владислава Жигмонтавича (1610–1612). Вага монет становить: 0,47 г, 0,48 г, 0,51 г (у середньому – 0,48 г). До часу московсько-польської війни 1612–1613 рр. так званого Другого ополчення на чолі із Пожарським належать 3 (7,5 %) безіменні срібні копійки вагою 0, 64 г, 0, 65 г, 0, 68 г (середня вага монети – 0,65 г). У загубленому Іванівському гаманці наявні у доброму стані 3 срібні копійки (7,5%) доби Михайла Федоровича (1613–1645). Вага становить: 0,47 г, 0,48 г, 0,53 г (середня вага цієї копійки знижується – 0,49 г).

Монети царя Олексія Михайловича (1645–1676) у знахідці представлені 2 срібними (5%) та 2 мідними копійками (5%). Вага копійок становить: 0,55 г та 0,56 г, а мідних відповідно 0,37 г та 0,42 г. Цар Федір Олексійович (1676–1682) в Іванівському комплексі представлений однією срібною копійкою (5%), вага якої становить 0,56 г. У дослідженому гаманці також присутні дві монети період співправління Софії, Олексія та Івана (5%), срібні копійки 70-х років XVII ст.: Івана Олексійовича (1676–1696) (вага 0,55 та 0,58 г відповідно).

Загальна вага 40 монет Московського царства 30-х років XVI ст. – кінця 70-х років XVII ст. в Іванівському комплексі становить 21,27 г. Стан їх збереження добрий, що дає можливість їх ідентифікувати.

Разом із срібними копійками в комплексі виявлено подібні поза формою і вагою два білонних денарії Польського королівства часів правління Яна I Ольбрахта (1492–1501). Вага цих монет становить 0,21 і 0,23 г, тобто близька до ваги московських копійок часів Івана Грозного. Досить добре зберігся в Іванівському комплексі срібний акче з титулом кримського хана Менглі Гірея I (1445–1515) вагою 0,60 г (вага близька до копійки Московського царства, які карбувалися на новгородському монетному дворі).

У цілому кількість досліджених монет становить 43 одиниці, а вага комплексу становить 22,3 г. Найдавнішими монетами Іванівської знахідки є польські білонні денарії часів правління Яна Ольбрахта кінця XV ст., “наймолодшими” – срібні копійки доби Івана Олексійовича кінця 70-х років XVII ст.

Наявність в Іванівському загубленому гаманці двох мідних копійок Олексія Михайловича 50 – початок 60-х років XVII ст. свідчить, що попри виведення їх з грошового обігу після “мідного бунту” у 1662 році, окремі мідні дрітові копійки ще використовувалися деякий час у грошовому обігу. Грошова реформа не вирішила питання про зміну грошового господарства Гетьманщини на користь Московії через стійку традицію використання українцями польських та західноєвропейських монет дукато-талерного типу.

Іванівська знахідка підтверджує, що переважна більшість монет Московського царства на Поділлі були не як повноправні учасники тодішнього грошового обігу, а як випадкові знахідки загублених гаманців.

Рис. 1. Срібні та мідні монети Московського царства, Польського королівства та Кримського ханства XV–XVII ст., виявлені поблизу с. Іванівці у 2023 році

Література та джерела

1. Бакалець О. Монетні скарби як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781). Київ: Стилос, 2012.
2. Мельникова А. Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого. Москва: Финансы и статистика, 1989.

Мамілов Сергій

кандидат фізико-математичних наук,
старший науковий співробітник
м. Київ, Україна

ДВА ПІВТОРАКИ СИГІЗМУНДА ІІІ ВАЗИ КАРБУВАННЯ 1621–1622 РОКІВ МАЛОЇ МАСИ

У 2012 році мені було надано для атрибуції дві монети Речі Посполитої. Зі слів власника монет, вони були знайдені під час земляних роботах на присадибній ділянці в с. Германівка Обухівського району Київської області. Після видалення бруду та промивання в дистильованій воді монети були визначені¹ як півтора гроша (півтораки) короля Сигізмунда ІІІ Вази 1621 та 1622 років.

Опис монет. 1621 рік, аверс: у центрі герб Речі Посполитої з чотирьох частин під короною, під гербом позначення номіналу – **3**, по колу напис **R E X P M D**, далі нерозбірливо і після корони **S I G I S D G**. Реверс: у центрі “яблуко” під хрестом, у центрі яблука **24**, по боках хреста цифри **2 1**. Під яблуком герб “Сас”², по колу напис **R E G P O L O M O N E N O**. Слід зауважити, що останні три букви попали на монету лише нижньою половиною. Маса монети 0,51 г, діаметр монети 20 мм, товщина 0,3 мм.

1622 рік, аверс: у центрі герб Речі Посполитої з чотирьох частин під короною, під гербом позначення номіналу – **3**, по колу напис – перші букви не розбірливі (стерті) **M D L** після корони **S I G I S D : G**. Добре видно обідок останнього напису, оскільки монетна заготовка виступає приблизно на 1,5 мм від напису. Реверс: у центрі “яблуко” під хрестом, у центрі яблука напис не читається, по боках хреста цифри **2 2**. Під яблуком герб “Сас”, по колу напис **R E G P O L O M O N E** і далі не розбірливо. Слід зауважити, що монетна заготовка не зовсім круглої форми. Маса монети 0,66 г, діаметр монети 20 мм, товщина 0,44 мм.

¹ Klimek Z. Katalog zestawienie rysunkow monet 1506-1795. Gdansk. 2001. 326 p.

² Рябцевич В.М. Нумізматика Беларусі. Мінськ. Погоня. 1995. 687 с.

На жаль, визначити метал з якого зроблено монети не вдалося. Незважаючи на те, що монети мають сліди зносу вважати, що втрати маси пов'язані лише з цим не можна. Для порівняння було виміряно маси чотирьох півтораків Речі Посполитої аналогічних років. Їх маси становили: 1,12 г, 1,18 г, 1,14 г, 0,87 г. Остання монета мала схожі ознаки зносу і втрату шматочка металу в центрі. Монети номіналом півтора гроша, карбовані в м. Ризі від імені Густава II Адольфа і датовані 1624 роком має масу 0,86 г і майже не має слідів зносу. За інформацією інтернет-каталогу Ucoin.net¹ півтораки, що карбувалися в м. Ельбінгу шведами, мали масу 0,8 г.

Можна припустити, що ці монети були викарбовані пізніше ніж дати, що на них зазначено за масою більш пізніх окупаційних шведських монет. Чи були це підробки чи це спроба додати в обіг дрібні номінали (чекан півтораків Речі Посполитої припинено після 1627 року) можна буде з'ясувати після виявлення схожих монет та визначення матеріалу їх виготовлення.

Іншою можливою причиною зменшення ваги може бути дефект заготовки для карбування, вирізаного з краю листа, прокатаного з більшою силою. Оскільки ці монети дзвенять при падінні, то зменшення ваги в них не відбулося за рахунок внутрішньої кристалізації металу, що не позначилося на зовнішньому вигляді, однак зменшує вагу та монети не мають характерного для карбованих монет дзвону при падінні.

Гишка Василь
м. Тернопіль, Україна

ЗНАХІДКА ДОМІНІАЛЬНИХ БОН ІЗ С. ДЕНИСОВА НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

Близько двох років тому в с. Денисів Купчинецької сільської громади Тернопільського району Тернопільської області знайдено незвичний “скарб” у вигляді бронзових (також були залізні, проте їх розділити не вдалося через сильну корозію та руйнування) домініальних жетонів, або бон XIX – початку XX ст. (рис. 1). Точна кількість їх невідома, але це кілька тисяч. Серед них були і половинки бон, розрізані порівну, що може свідчити про оплату за половину дня роботи. “Скарб” був захований в металевій ємності, можливо ящику, який до цього часу згнів. Знахідка була неподалік від колишнього фільварку, а зараз геріатичного центру.

Бону виготовлено методом односторонньої штамповки на тонкому листі латуні чи бронзи, а саме, у рамці розміром у середньому 23×20 мм напис у три рядки CIAGLI DZIEN K D, вагою менше грама (рис. 2). Більшість бон має по два отвори діаметром близько 1 мм. Напис перекладається з польської як “Безперервний день”.

Рис. 1. Скарб домініальних жетонів із с. Денисів

¹Міжнародний каталог монет світу. Польща. Шведська окупація Ельбінга (1626-1657). URL <https://uk.ucoin.net/table/?country=poland&period=1312> Актуальність 21.08.2024.

Що до букв К та D, то найбільш вірогідними є дві версії, а саме: (1) кінний день – плата за один день роботи конем, або (2) «К» – назва фільварку або перша буква прізвища його власника, «D» – перша буква назви села, де бони перебували в обігу, – с. Денисів. Знахідка такої великої кількості бон в одному місці і повна їх невідомість в цьому районі може свідчити також про те, що вони з тих чи інших причин не поступили в обіг. Варто зауважити, що про знахідки подібних бон в інших місцях регіону невідомо.

Рис. 2. Металева бона із с. Денисів

Кому саме належали ці бони? Оскільки достовірно ідентифікувати емітента неможливо, залишається тільки робити припущення. У своїх спогадах “Діти війни” уродженець с. Денисова Михайло Шарик¹ зазначає, що до Першої світової війни з півночі та півдня село замикали мастки дідичів Воєнських, які з початком війни втекти до Відня. Крім того, у с. Денисів перед Першою світовою війною жив заможний купець Роман Корпак, який купив землю і заклав добре господарство, яким керував його старший син Михайло. Також у селі на місці знахідки бон був маєток пані Домарадзької, на який нападали опришки. Сьогодні серед високих понад сторічних дерев збереглися рештки цього польського фільварку й у ньому, дещо добудованому та реконструйованому, розміщені геріатричне відділення та дільнична поліклініка.

Що до призначення та умов обігу, найбільш ймовірним періодом його обігу є середина XIX ст. (брак дрібної монети на території Австро-Угорщини) – 1939 рік (окупація Західної України радянською росією, після чого приватні фільварки припинили своє існування). Подібні знаки були в обігу в панських фільварках – (пол. folwark, від нім. Vorwerk – “хутір, ферма, господарство”) – маєток у Польщі, Литві, Україні та Білорусі у XIV–XIX ст., який розміщувався в межах одного поселення – панський сільськогосподарський хутір, багатогалузеве господарство, орієнтоване на виробництво збіжжя на продаж. За панщини у фільварках використовувалася праця кріпаків, пізніше – наймана.

Фільварок був обнесений огорожею/частоколом, включав до свого складу житлові приміщення (для адміністратора та дворової челяді), будівлі господарського призначення (ферми для худоби, свинарники, курятники, комори для збіжжя, сараї тощо), а також систему оранки й угідь. За внутрішнім розташуванням фільварки були моно- та полісекційними, а функціонально розподілялися на вузько- (спеціалізувалися переважно на зернових культурах) і широкопрофільні (виращування зернових, тваринництво, промисли, ремесла). Невеликі фільварки забезпечували лише внутрішні потреби помістя в сільськогосподарських продуктах, а у великих, часто багатогалузевих, фільваркових господарствах виробляли товарне збіжжя й продукти тваринництва. Господарство фільварків велося працею дворової челяді та селян навколишніх сіл, для яких встановлювалася певна норма панщинних днів. У магнатських латифундіях окремі фільварки були вплетені в цілу систему різноманітних господарств і соціальних утворень (ключів, угідь, промислів), якими управляла спеціальна адміністрація (на чолі з комісаром усіх маєтностей, а також провентовим писарем маєтків,

¹ Шарик М. Діти війни: спогади т. 1. Вінніпег, 1955.

економом, губернаторами ключів і власне управителями фільварків). До складу фільваркової адміністрації входили провентові писарі, доглядачі стаєнь, стадники (“стадні писарі”), лісничі, городники, гуменні, побережники, ланові, гуральні писарі тощо. Адміністрації фільварків за роботу виплачувалися солярій (грошова частина) та ординарія (натуральна частина), розміри яких залежали від рентабельності фільварку та сумлінності посадовців.

Упродовж першої половини XVI ст. традиційний економічний уклад українських земель зазнавав помітних змін унаслідок втілення регіональних та загальнодержавних реформаторських проєктів. Володарі Великого князівства Литовського прагнули підвищити продуктивність наявних фільваркових і селянських господарств з метою збільшення виробництва товарного збіжжя. Згідно з “Уставою на волоки” 1557 та поправками до неї передбачалося повсюдне створення на родючих ґрунтах фільваркових господарств, а також використання разом із сільською челяддю (яку осаджували на невеликі земельні наділи) й волосних селян для належного забезпечення фільварків робочими руками.

Значна рентабельність аграрного сектору економіки привела в XVI ст. до помітного розширення існуючих та створення багатьох нових шляхетських фільварків, які все більше набували характеру товарних підприємств. У другій половині XVI – на початку XVII ст. розміри оранки, що належала окремим фільварковим господарствам, коливалися від кількох десятків до кількох сотень моргів. Хоча впродовж XVIII ст. середні подільські фільварки вже мали у своєму складі 250–350 моргів (150–200 га), а окремі великі фільваркові господарства нараховували до 1 тис. та більше моргів землі (600–650 га).

Надалі частка фільваркової продукції в загальному обсязі вирощуваних зернових культур швидко стала перевищувати 20%, оскільки власне селянського виробництва збіжжя вже було недостатньо. Нарощуванню обсягів поставок зерна сприяла стійка ринкова кон’юнктура через чотирикратне зростання європейських цін на зернові (ціни на промислову й ремісничу продукцію зростали значно повільніше). Близько 1/2 виробленого таким чином збіжжя йшло на експорт, а понад 2/3 – на задоволення внутрішнього ринку. На експорт до середини XVII ст. працювали переважно значні фільваркові господарства підприємливих шляхтичів, у т. ч. магнатів, які у своїх володіннях оперативно заводили все нові фільваркові двори-садиби, навіть за рахунок привласнення селянських земель та визиску власних підданих, оскільки один лан фільварку давав дохід щонайменше 35 злотих, а селянські чиншові платежі з такого одноланового наділу були вдсятеро меншими. Абсолютні показники вирощеного таким чином зерна (на початку XVII ст.) уже перевищували вдвічі попередні обсяги й сягнули рекордних близько 3,5 центнера зернових на душу населення. Водночас тваринництво (частково спрямована на експорт), м’ясо-молочна та риболовецька галузі фільваркового виробництва, а також птахівництво, рибицтво, бджільництво, садівництво й городництво, які не були експортно зорієнтованими, залишалися на попередньому рівні й слугували переважно для внутрішнього споживання/продажу.

Назва “фільварок” щодо панських/шляхетських господарств і угідь, а також окремих місцевостей та поселень на західноукраїнських землях зберігалася до першої половини XX ст.

Використання таких бон зумовлено потребою спростити систему обліку обсягів виконаної праці кріпаками або працівниками фільварку. Залежно від виконаної роботи працівник отримував бону із зображенням виконаної роботи і її обсяг, наприклад – знак, на якому зображено чоловіка з косою та буквами “I D” (1 dzien) підтверджував виконання одного дня роботи косара, із зображенням людини та відповідними буквами “I D” – день роботи людини пішої, тобто без допоміжного інструменту, з зображенням колеса – день роботи возом, із зображенням коня та буквами “C D” – свідчив про виконання одного дня роботи запряженим конем тощо. Вартість кожного дня відповідної виконаної роботи відповідно оцінювалась власником маєтку. За виконану роботу працівник отримував жетон з зображенням виконаної роботи, який можна було отоварити в корчмі чи магазині пана, або отримати за нього гроші. Точних умов обігу бон подібного типу невідомо, оскільки невідомо письмових джерел щодо їх випуску та обігу, залишається тільки здогадуватися та будувати версії.

Література та джерела

1. Шарик М. Діти війни: спогади т. 1. Вінніпег, 1955.
2. Гурбик А.О. ФІЛЬВАРОК [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во "Наукова думка", 2013. 688 с.: іл.. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Filvarok>
3. Сайт Купчинської громади. URL: <https://kup.gov.ua/selo-denisiv-12-21-02-29-05-2019/>

Денисова Тетяна
м. Львів, Україна

МОНЕТОПОДІБНІ ЗАМІННИКИ ГРОШЕЙ З ПОДІЛЛЯ КІНЦЯ ХІІІ – ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

Замінники грошей найчастіше з'являлися в обігу під час воєн, різного роду соціальних заворушень і найбільше – економічних криз. Вони випускалися чималою кількістю неофіційних емітентів – місцевою владою (цивільною або військовою), підприємцями, кооперативами, товариствами, купцями, володарями маєтків, військовими частинами тощо¹. Зазвичай ці гроші можна було використати лише певний період часу з урахуванням територіальної обмеженості. Один із давніх замінників грошей датований 1777 роком. Предмет двобічний, круглої форми, виготовлено із латуні, діаметром 19 мм. Побутовував на українських землях у стародавньому Волочиську (тепер місто Хмельницької області).

На аверсі легенда у два рядки: “WOŁOCZYSK / 1777”, посередині реверса проставлено число “3”, яке займає всю площу предмета (рис. 1). Можемо припустити, що це число номіналу. Обидва боки платіжного засобу вздовж краю прикрашені хвилястим орнаментом із трилисником, спрямованим до середини. Аверс оздоблено трьома стилізованими п'ятипелюстковими квітками (дві вгорі, одна під датою), на реверсі дві квітки тієї самої форми обабіч номіналу. Зазначимо, що донині не зустрічалися грошові замінники із цієї місцевості, які б мали іншу дату або номінал. Тому на цей час можемо припустити, що предмети були карбовані 1777 році за певної потреби. Наявність дати та назви населеного пункту дає нам можливість конкретизувати інформацію про емітента монетоподібного грошового замінника. Волочиськ належав до історичних українських земель і протягом 1777 – 1793 років входив до Речі Посполитої, після її другого поділу – до складу російської імперії. Містечко, яким володіли спочатку Юзеф, а згодом Станіслав Потоцькі, у 1771 році отримує ще один Юзеф Потоцький, який мав брата Вінцента, господаря Бродів. Однак через рік у 1772 році Волочиськ було продано державному та військовому діячу Речі Посполитої графу Фридеріку Юзефу Мошинському гербу Наленч (1738–1817). Це була високоосвічена людина, яка мала широке коло зацікавлень. Зокрема, у Волочиську була велика за своїм обсягом бібліотека, яка за заповітом перейшла до його нащадків і інформації про подальшу її долю немає. У іншому його маєтку – Дольську (тепер с. Волинської обл.) – зберігалася менша частина книг, які у 1819 році за заповітом були передані до Волинського ліцею. Відзначимо, що приватна графська бібліотека складалася із книг з історії, філософії, юриспруденції, економіки, географії, природознавства, класичної філології, нумізматики².

Значне місце у житті Фридерика Мошинського займали питання фінансів. Від 1769 року він працює у складі Коронної скарбової комісії, серед інших є фінансовим дорадником короля Станіслава Августа Понятовського. У 1793 році входить до складу комісії сейму Речі

¹ Бойко-Гагарін А. Невідомий жетон – 25 копійок Кременецького військового зібрання. Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти: II Міжнар. наук. конф., 13–14 трав. 2021 р., м. Кропивницький. Кропивницький: ЦНТУ, 2021. С. 39.

² Історичні бібліотечні зібрання та колекції у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: довідник / ред.: Г. І. Ковальчук, Т. Є. Мяскова, О. В. Засць. Київ: НБУВ, 2020. С. 57.

Посполитої, яка розглядала питання фінансової кризи. Саме у володіннях Фридерика Мошинського, крім зазначеного замітника грошей, були інші предмети.

Наступний двобічний замітник грошей має загальний вигляд, подібний до вищеописаного – із датою “1777” та числом “3”. Проте на аверсі вище слова “WOŁOCZYSK” анонімний емітент проставив надчекан у вигляді літер “Н М” (рис. 2). Те, що дата була особливою для землевласника, що її карбував, засвідчує інший двобічний жетон жовтого металу із гладким гуртом діаметром 26 мм. На аверсі вгорі зображена корона із обручем, прикрашеним коштовним камінням. Геральдична корона має дев’ять видимих зубців завершених перлами, що відповідає гідності графа. Нижче монограма із переплених літер “FCM” (рис. 3). Саме такий напис: “Fridericus comes Moszynski” викарбовано на пам’ятнику парафіяльного цвинтаря, розташованого у Чечельнику (тепер селище Вінницької області). На тому самому цвинтарі є ще пам’ятники носіям прізвища Мошинських: Владиславу, який помер у 44-річному віці у 1899 р. та ксьондзу Міхалу, який прожив 52 роки і помер у 1900 році.

Відтак можемо припустити, що монограма на жетоні розшифровується як “Фридерик граф Мошинський”. На реверсі предмета зазначено рік “1777” та є таке саме оздоблення у вигляді трьох квіток – дві вгорі, одна внизу як на вищезазначеному предметі. Обабіч нижньої квітки невиразні літери. Вздовж краю по обидва боки предмета хвилястий орнамент із трилисником, спрямованим до середини. Дата проставлена невдало із проміжком між числами “1” та “777”.

Серед збірок колекціонерів зустрічаються також однобічні жетони із тією самою монограмою під графською короною, проте всі вони мають обабіч монограми проставлену дату “18-02” (рис. 4). Ймовірно інша особлива дата у житті й діяльності Фридерика Мошинського. Попри однакове зображення, жетони мають різні діаметри: 18–19,9 мм. Можемо також припустити, що випуски вищезазначених предметів були пов’язані із фаховою діяльністю та різнобічними захопленнями його старшого брата, Августа Фридерика Констанція (1731–1786). Який, зокрема, розробив проект будівництва домініканського костелу в Тернополі та костелу в містечку Микулинці (сучасна Тернопільська область). Його прізвище в словниках помилково записано як Мощинський (Moszczyński) замість Мошинський (Moszyński)¹.

Так у 1760-х роках Август Мошинський займався карбуванням монет, питаннями функціонування варшавського монетного двору при королі Станіславі Понятовському. Наприкінці свого недовгого життя уклав рукопис із описом діяльності монетного двору до 1782 року включно. Крім того, Август Мошинський давав цінні поради королю під час створення останнім Кабінету медалей. Одним із його захоплень була алхімія і він навіть вибудував у себе велику піч та лабораторію, довгий час займався плавленням міді, срібла, заліза, золота, намагаючись отримати бажаний результат.

Припускаємо, що кінцем вживання вищезазначених заміників грошей є дата смерті власника Волочиська Фридерика Мошинського – 1817 року. Хоча за бажанням господаря ці предмети могли зневажити ще раніше. Зазначені монетоподібні грошові замітники та жетони побутували на землеволодіннях графа Фридерика Юзефа Мошинського наприкінці XVIII – початку XIX ст. Вони сприяють дальшому розвитку знань про вигляд та побутування таких предметів у великих маєтках, обмежених локально.

Література та джерела

1. Бойко-Гагарін, А. Невідомий жетон – 25 копійок Кременецького військового зібрання. Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти : II Міжнар. наук. конф., 13–14 трав. 2021 р., м. Кропивницький. Кропивницький : ЦНТУ, 2021. С. 39–41.
2. Історичні бібліотечні зібрання та колекції у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: довідник / ред.: Г. І. Ковальчук, Т. Є. Мяскова, О. В. Заєць. Київ: НБУВ, 2020. 300 с.
3. Словник художників України / ред. кол. М. П. Бажан (відп. ред.) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1973. 272 с.; Тернопільський Енциклопедичний Словник. Тернопіль: Збруч. 2005. Т. 2. 708 с.

¹ Словник художників України / ред. кол. М. П. Бажан (відп. ред.) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1973. С. 155; Тернопільський Енциклопедичний Словник. Тернопіль: Збруч. 2005. Т. 2. С. 570.

Ілюстрації

Рис. 1. Замінник грошей. “Wołoczysk”. 1777 року

Рис. 3. Аверс. Надчекан у вигляді літер “Н М”

Рис. 4. Аверс, реверс. Монограма із переплєтених літер “FCM”

Рис. 5. Жетон. Обабіч монограми дата “18-02”.

НЕОПИСАНА БОНА ВІЙСЬКОВОЇ КРАМНИЦІ КОША СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

“Щоб нарід міг жити й розвиватися, він мусить зберегти історичну пам'ять і всі ті цінності, що дають йому національну свідомість, силу в боротьбі за існування, особливо цінності, окуплені й освячені кров'ю борців – національних героїв”¹. Корпус Січових Стрільців був одним з найбільш дисциплінованих, вишколених та боєздатних військових формувань Української Армії 1917–1921 років. Роль та внесок Січових Стрільців у боротьбу за незалежність Української Народної Республіки важко переоцінити. Особливо зараз, коли триває боротьба за незалежність та існування українського народу та держави.

Напередодні повномасштабного вторгнення у 2022 році в одному з маленьких сімейних домашніх архівів, який мав у своєму складі з десяток грошових знаків часів Української Народної Республіки була знайдена ця рідкісна, до цього часу не описана в жодному каталозі бона. Якийсь зв'язок власника сімейного архіву або його родини із Січовими Стрільцями встановити не вдалося, скоріш за все бона потрапила до архіву випадково у післявоєнні 40–50-ті роки.

Тож було знайдено бону, а саме грошову розписку на 6 гривень / 3 карбованці 1919 року Військової крамниці Коша групи Січових Стрільців (рис. 1). На жаль, через початок повномасштабної війни будь-які дослідження щодо цього знака прийшлося перервати через приєднання до сил безпеки й оборони України. Щодо бони залишається ще багато питань та не з'ясованих моментів її побутування, але дещо вдалося з'ясувати.

Досвідчені нумізмати та боністи одразу впізнають за зовнішнім виглядом широко відомий випуск приватних бон організацій м. Дунаєвці – Дунаївецького товариства гуртових закупок та Дунаївецького Пожежового товариства (рис. 2). Бона військової крамниці має єдині елементи кліше з означеними вище випусками та виконана на тому самому папері, що і деякі номінали. Простежуються єдині браки та елементи друкарської форми.

Рис. 1. Грошова розписка на 6 гривень / 3 карбованці 1919 р. Військової крамниці Коша групи Січових Стрільців

Рис. 2. Бони Дунаївецького товариства гуртових закупок та Дунаївецького Пожежового товариства

¹ Кучабський В. Корпус Січових Стрільців. Чікаго, 1969. С. 7.

Перенесено без змін слово з помилкою “гро-шові”, співставляючи ці номінали стає зрозумілим, звідки взялася ця помилка. Розмір знака 55x120 мм. Усі елементи ідентичні за розмірами номіналу 20 гривень / 10 карбованців Дунаївецького товариства гуртових закупок.

Спробуємо уточнити часові межі випуску бони військової крамниці. На самій боні зазначено – 1919 року. Відомо, що у березні 1919 року засновано в Крем’янці на Волині “Кіш Січових Стрільців”. Одним з найкращих починів Коша Січових Стрільців була організація культурно-освітньої роботи серед новобранців. Пресова Квартира Січових Стрільців видавала окрему газету – часопис для фронтових стрілецьких частин та місцевого населення “Стрілецька думка” (рис. 3). Аналіз дат та місця друку цих газет дає цікаву інформацію: усі номери за червень та липень друкувалися у Проскуріві, за винятком частини номерів липня, які були віддруковані у м. Дунаєвці в друкарні С.Лехтмана¹.

Рис. 3. Часопис для фронтових стрілецьких частин та місцевого населення “Стрілецька думка”

Можна припустити, що бони були віддруковані приблизно в той самий період у Дунаєвцях. Також відомо, що у червні та липні 1919 року Корпус Січових Стрільців мав низку проблем з постачанням, пов’язаних з браком грошей, бо уряд УНР скупю та недостатньо задовольняв грошові потреби стрілецтва² (3). Жодних згадок про військові крамниці Групи Січових Стрільців поки знайти не вдалося, відомо тільки, що у вересні 1919 року у Проскуріві були засновані власні магазини. Організація такої справи навряд була заснована на порожньому місці – скоріш за все в основу й було покладено досвід та матеріальну базу Військової крамниці Коша групи Січових Стрільців. Щодо номінального ряду – відомий тільки цей знак, але враховуючи схожі Дунаєвецькі випуски, номінальний ряд міг містити бони номіналами 1, 2, 6, 10 та 20 гривень.

Отже, попереду велика пошукова робота як з пошуку інших номіналів, так і інформації, пов’язаної з випуском та побутуванням цього цікавого випуску.

Література та джерела

1. Кучабський В. Корпус Січових Стрільців. Чікаго, 1969.
2. Єсюнін С.М. Часопис січових стрільців: Проскурів, Старокостянтинів, Дунаївці... Хмельницькі краєзнавчі студії. Випуск 12. Хмельницький, 2017. С. 98-102.

¹ Єсюнін С.М. Часопис січових стрільців: Проскурів, Старокостянтинів, Дунаївці... Хмельницькі краєзнавчі студії. Випуск 12. Хмельницький, 2017. С. 98-102.

² Кучабський В. Корпус Січових Стрільців. Чікаго, 1969. С. 251.

ІСТОРІЯ ГРОШОВОГО ОБІГУ

Надвірняк Олександр
м. Меджибіж, Україна

Погорілець Олег
м. Меджибіж, Україна

Станкеєва Анна
м. Київ, Україна

ЕМІСІЯ РИМСЬКИХ МОНЕТ I–III СТ. Н. Е. З КУЛЬТОВОГО ГОРИЗОНТУ
МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БАЛАМУТІВКА-БРІД
(ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ)

Восени 2011 року на захід від с. Баламутівка (Ярмолинецький р-н¹, Хмельницька область) глибокою оранкою на денну поверхню виорано казанок зі сплаву кольорових металів. Обстеження прилеглої території дало змогу виявити ще один казанок із залишками кремації, уламки гончарної кераміки та ін. Обидва казанки та інші речі походять із двох різних “скупчень” знахідок. Наявність у казанках кальцинованих кісток дає змогу стверджувати щодо їх використання як поховальних урн. Виявлені комплекси² були атрибутовані як поховальний інвентар кремацій з римським бронзовим посудом типу *Hemmoor*, а місце фіксації пов’язано з могильником черняхівської культури³.

У 2014 році проведено додаткове обстеження місця виявлення кремацій, що дало змогу уточнити деякі особливості археологічного об’єкта та контексту знахідок⁴. Слід зазначити, що в наступні роки подібні поховальні комплекси виявлено не лише на території Хмельниччини, але й зафіксовано в межах Вінницької, Житомирської, Одеської, Тернопільської та Черкаської областей. На сьогодні відомо близько 70 кремацій, з яких 40 – описані та введені до наукового обігу в колективній монографії “Казанки типу Хеммоор з території України (каталог)”⁵ і становлять окрему групу поховань із римським бронзовим посудом типу *Hemmoor*⁶.

У 2015 році на ділянці, де локалізовано поховальні комплекси з об’єкта Баламутівка-Брід, виявлено ауреус⁷. Монету атрибутовано як емісію Валеріана I (*P. Aurelius Licinius Valerius Valerianus*) (253–260 роки)⁸.

Протягом кількох років поспіль із культового горизонту в зоні фіксації згаданих кремацій (приблизно в радіусі 90–100 м) зібрано 24 денарії⁹.

Отже, монетний комплекс із культового шару в зоні фіксації кремацій із римським бронзовим посудом типу *Hemmoor* на могильникові черняхівської культури Баламутівка-Брід складається з одного ауреуса та 24 денаріїв: 14 карбованих імперських (*Ag*), 8 субератних – (*Ag i Ag / Cu+*), та 2 – литих копій (потін: *Cu+*). Монети розподіляються за емітентами:

¹ Адміністративний поділ подається станом на 2011 рік, тобто на час виявлення поховальних комплексів з римським бронзовим посудом типу *Hemmoor*. За сучасним адміністративним поділом Баламутівка належить до Розсошанської сільської громади Хмельницького району Хмельницької області (див: Остапенко та ін. 2020).

² Передано на зберігання до Державного історико-культурного заповідника “Межибіж”.

³ Надвірняк, Погорілець, 2014. С. 151–155; Надвірняк, Погорілець, 2016. С. 43–44; Петраускас, Надвірняк, Погорілець, 2023. С. 19–22.

⁴ Петраускас та ін., 2014. С. 84–88.

⁵ Петраускас, Надвірняк, Погорілець, 2023.

⁶ Надвірняк, Погорілець, 2016.

⁷ Передано на зберігання до Державного історико-культурного заповідника “Межибіж”.

⁸ Ау; Антіохійський монетний двір; 253 р.; аверс: I IMP CP LIC VALERIANVS AVG, Валеріан, август, лауреат, задріпирований бюст – вправо; реверс: VICTORIAE AVGG, Вікторія править колісницею вправо; RIC 276 [Valerian]. Монетний кружок: діаметр – 18–18,5 мм; маса – 3,68 г; демонетизований – отвір круглий (свердло, діаметр – 1,2 мм), над головою (лівіше) лауреата. Стан монети: поверхня з обох сторін місцями заглажена, наявні дрібні механічні пошкодження, збереглися сліди легкого оплавлення у вигляді “затемнення” металу. Передано на зберігання до Державного історико-культурного заповідника “Межибіж”.

⁹ Передано на зберігання до Державного історико-культурного заповідника “Межибіж”.

Тіт Флавій (*Titus Flavius Vespasianus*) – 1; Траян (*Marcus Ulpius Nerva Traianus*) – 2; Адріан (*Publius Aelius Traianus Hadrianus*) – 4; Антонін Пій (*Titus Aurelius Fulvius Boionius Arrius Antoninus Pius*) – 5 (1 – комеморативна емісія “DIVA FAVSTINA” для Фаустіни Старшої (*Annia Galeria Faustina*) та 1 емісія для Марка Аврелія як цезаря); Марк Аврелій (*Marcus Aurelius Antoninus Augustus*) – 4 (1 – комеморативна емісія “DIVVS ANTONINVS” – для Антоніна Пія), Луцій Вер (*Lucius Ceionius Commodus Verus*) – 1; Коммод (*Lucius Aelius Aurelius Commodus*) – 2, Септимій Север (*Lucius Septimius Severus*) – 1; Каракалла (*Marcus Aurelius Severus Antoninus Augustus*) – 2 (1 – емісія для Плаутілли (*Publia Fulvia Plautilla*) – 1); Олександр Север (*Marcus Aurelius Severus Alexandrus*) – 2 монети¹.

Хронологічно комплекс датується за часом емісії найстаршої монети 80 р. н. е. – денарієм Тіта Флавія (RIC 125), і верхньою (за часом емісії наймолодшої монети) – 253 р. н. е. – ауреусом Валеріана I (RIC 276) [Valerian].

До комплексу належать 22 цілих монетних кружки (враховуючи ауреус Валеріана I), 1 екземпляр – збереженість монетного кружка на 9/10, 2 фрагментованих екземпляра – збереженість кружків 5/10 та 6/10. На 14 екземплярах до чистки монетного кружка зберігалися сліди термічного впливу різної інтенсивності (перебування у вогні) та корозії.

Монетний комплекс з об'єкта Баламутівка-Брід представлений трьома демонетизованими² екземплярами: денарієм Каракалли; денарієм Олександра Севера та ауреусом Валеріана I.

* * *

На відміну від кераміки або, приміром, фібул, тема фіксації та опису римських монетних номіналів, а відтак визначення їх місця в поховальній обрядовості населення черняхівської спільноти навряд чи можна вважати достатнім.

Донедавна це зумовлювалося насамперед обмеженою джерельною базою, по-друге – недостатньою увагою дослідників до комплексного вивчення самих поховальних пам'яток, а також ігноруванням аналізу нумізматичного матеріалу в культовому горизонті черняхівських некрополів.

Безумовно, наукова вартість подібних колекцій, навіть якщо вони потрапляють до музейних фондів, багато в чому втрачається порівняно з речовим матеріалом, який надходить під час археологічних досліджень. Однак відмовлятися від них в умовах, коли “вже понад 20 років на території України відбувається масовий незаконний пошук археологічних предметів”³ навряд чи доцільно. Адже, крім загальної статистики знахідок римських монет, фіксації їх номіналів, встановлення стану, хронології, використання традиційних і відпрацювання нових методик дослідження нумізматичного матеріалу (у тому числі спектрографії, аналізу складу сплаву металів, детекторо- та магнітометрії) за умови продовження накопичення і доопрацювання наявних фондових матеріалів можна отримати повніший масив інформації даних для подальшої аналітики.

У підсумку слід зазначити:

1) монетний комплекс, зафіксований в культовому горизонті в зоні виявлення кремацій з наявністю римського бронзового посуду типу *Netmoog* на могильнику Баламутівка-Брід, засвідчує відносно високу статистику і щільність монетних знахідок на цьому поховальному об'єкті;

2) виявлення демонетизованого ауреуса Валеріана I поруч із зазначеними кремаціями вписується в статистику фіксації римських демонетизованих ауреусів, які знаходять

¹ Надвірняк, Погорілець, 2015: 88.

² У літературі демонетизація римських денаріїв (литих копій, наслідувань) пояснюється використанням: як підвіски, в наборі з іншими прикрасами (намистини), або одиночної прикраси – як амулета (Мизгін 2019: 34); разом з іншими демонетизованими екземплярами – у формі набірних прикрас-підвісок (Nowakowski 2001: 25–28, abb. 1, p. 27); підвісок, донатив, ауреусів (або їх наслідувань) перетворених на підвіски-амулету, що використовувалися в середовищі римських легіонерів та військовослужбовців допоміжних підрозділів як атрибути, остаточно сформованого при Северах культу обожнюваних імператорів і членів їх сімей (Надвірняк, Надвірняк, 2015: 24).

³ Буйських, Шидловський, Івакін 2023: 10.

безпосередньо або в максимальному наближенні до кремацій з римським бронзовим посудом типу Hemmoor на інших об'єктах (Городок / Купин, Вернигородок, Селище та ін.)¹.

3) наявність відносно великої кількості римської монети на обмеженій ділянці в культовому горизонті могильника Баламутівка-Брід дає змогу висловити припущення щодо використання монет у тій чи іншій якості в поховальній обрядовості людності, яка проживала на цій території в першій третині першого тисячоліття н. е.

Література та джерела

1. Буйських А., Шидловський П., Івакін В. Моніторинг пам'яток археологічної спадщини України під час військової агресії РФ. Київські збірники історії, археології, мистецтва та побуту, 1 (4), 2023. С. 3–13.
2. Мизгін К. В. Знахідки римських монет на Волині: Основні категорії та особливості розповсюдження (до проблеми регіонального вивчення). Археологія і давня історія України, 1(30). Київ, 2019. С. 30–42.
3. Надвірняк О. В., Надвірняк О. О. Римська монета та її “наслідування” у контексті поховального обряду племен черняхівської культури. Актуальні проблеми нумізматики в системі спеціальних галузей історичної науки. Тези доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції. Кіровоград, 2015. С. 23–25.
4. Надвірняк О. В., Погорілець О. Г. Нові знахідки бронзових казанів типу Hemmoor на Поділлі. Черняхівська культура. Oium, 4. Київ, 2014. С. 41–49.
5. Надвірняк О. В., Погорілець О. Г. Про деякі аспекти використання римської монети та її “наслідувань” у поховальному обряді племен черняхівської культури (за матеріалами межиріччя Середнього Подністер'я і Південного Побужжя). Археологічні студії “Межибіж”, 4, 2015. С. 86–96.
6. Надвірняк О. В., Погорілець О. Г. Про окрему групу трупоспалень на могильниках черняхівської культури (за матеріалами пам'яток України). Черняхівська культура. Oium, 5. Київ, 2016. С. 151–155.
7. Остапенко П., Перхалюк Р., Бончковський О., Остапенко С. Атлас адміністративно – територіального устрою України. Новий районний поділ та територіальні громади. Видання друге, Київ. 2020.
8. Петраускас О., Коваль О., Погорілець О., Надвірняк О. Археологічні розвідки з верифікації місцезнаходжень римських імпорту на об'єктах черняхівської культури Південного Побужжя (роботи 2014 р.). Археологічні студії “Межибіж” 1–2, 2015. С. 84–88.
9. Петраускас О. В., Надвірняк О. В., Погорілець О. Г. Казанки типу Хеммоор з території України (каталог). Oium, 7. Київ-Меджибіж: ТОВ «Видавничий Дім “Бук-Друк”», 2023. 220 с.
10. Nowakowski W. Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum, Masuren, Polen, Band 1, Warszawa: Instytut archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, 2001. – 135 p. + Tafel.

Шостопал Анатолій
м. Черкаси, Україна

ВЕРСІЇ ЩОДО ПЕРІОДІВ ВИГОТОВЛЕННЯ ІМІТАЦІЙ РИМСЬКИХ ДЕНАРІЇВ В АРЕАЛІ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

На території України поряд із знахідками римських монет I–IV ст. періодично трапляються знахідки імітацій римських монет, виготовлених зі срібла, золота або з міді чи мідно-олов'яних сплавів із послідовним покриттям сріблом або золотом. Якщо частина таких імітацій досить точно копіювала римські зразки, то інша частина – це так звані “варварські наслідування” або “литі копії римських денаріїв”, на яких зображення зроблені примітивніше, а легенди, як правило, не читаються.

“Варварським наслідуванням” римських монет приділяли увагу радянські вчені Брайчевський М. Ю.², Кропоткін В. В.³, Казаманова Л. М.⁴. У їхньому розпорядженні на той час було зовсім мало таких знахідок, що не давало змогу провести глибші дослідження. Висувалися лише гіпотези відносно причин та способів виготовлення таких наслідувань.

За останні 20 років значно зросла кількість знахідок античних монет, у тому числі й різних імітацій римським монетам. У наш час дослідження нових знахідок античних монет на території України проводяться досить активно. Так, К. Мизгін, відомий науковець-нумізмат,

¹ Петраускас, Надвірняк, Погорілець 2023: 28, 31, 54.

² Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України. Київ, 1959. 244 с.

³ Кропоткін В. В. Клады римских монет на территории СССР.

Кропоткін В. В. / Свод археологических источников. Вып. Г 4 – 4. М., 1961. 134 с.

⁴ Казаманова Л. Н., Кропоткін В. В. Подражания римским золотым монетам II – III вв. Вестник древней истории. М., 1964. № 1(87).

дослідник черняхівської культури, приділяє значну увагу й питанням виготовлення та використання “варварських наслідувань” в ареалі черняхівської культури¹.

Фіксацією центрів ливарного виробництва періоду черняхівської культури та аналізом монетної продукції, виготовленої в таких центрах, займаються дослідники з Хмельниччини – О. Надвірняк та О. Погорілець². Тією чи іншою мірою питання наслідувань римським монетам висвітлювались й іншими дослідниками³.

Часто до “варварських наслідувань” відносять усі знайдені монети, які не відповідають нормам карбування, що існували в Римській імперії, хоча це не є правильним. Варварськими наслідуваннями можна назвати лише ті монети, на яких чітко прослідковується варваризація легенд і зображень. Тоді як частина монет, виготовлених у ареалі черняхівської культури, досить точно імітувала римські зразки. Та виготовлялися вони або з менш дорогоцінних металів, або з пониженням проби і ваги. Такі монети можна вважати просто фальшивими.

З погляду тогочасного Риму монети, виготовлені не на офіційних монетних дворах, є фальшивими. Але для представників черняхівських племен не було різниці, де була виготовлена монета, головне, щоб вона відповідала установленим нормам проби та ваги, тоді вона ставала повноцінним засобом місцевого грошового обігу. Якщо ж монета не відповідала установленим нормам, то її виводили з грошового обігу. У переважній більшості це робилось пробиванням у ній отвору, що давало можливість явно бачити який метал був всередині монети. Цей спосіб існував як в античний, так і в середньовічний період⁴.

Імітації римських монет виготовлялися різними способами: відливання монет у виготовлені з глини чи бронзи форми, в яких робилися відтиски з оригінальних монет; вирізання оригінальних штемпелів та карбування ними; карбування методом брокажу, коли з римської монети відтискалися бронзові штампи і ними вже карбувалась певна кількість монет. Усі імітації за способом виготовлення, металом, з якого вони виготовлені, зображеннями і легендами, ваговими даними можна розділяти на декілька груп, при цьому визначені признаки можуть бути наявними у різних групах. Це розділення на групи досить умовне.

У цьому дослідженні ми хочемо розглянути дві групи імітацій римським срібним денаріям, а саме: 1) монети, виготовлені способом лиття з міді чи мідно-олов'яних сплавів із можливим додаванням частки срібла або з подальшим нанесенням на них срібної амальгами, яка під обігу монети швидко стиралася, що давало змогу виявити фальшивку; 2) монети, виготовлені зі срібла (можливо пониженої проби), способом карбування, з примітивними зображеннями і написами – так звані “варварські наслідування”.

Ціллю виготовлення першої групи монет було отримання зиску внаслідок невідповідності проби срібла в монеті, а часто взагалі відсутності дорогоцінного металу в ній. Ми вважаємо, що масове виготовлення таких неповноцінних монет відбувалось у II–III ст.,

¹ Мызгин К. В. Варварские подражания римским монетам на территории черняховской культуры. Древности. Харьков, 2009. С. 90–105.

² Надвірняк О., Погорілець О. Про деякі аспекти локалізації центрів виробництва т. зв. “литих” денаріїв I–III століть н. е. на теренах поширення черняхівської спільноти. Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки. Тези доповідей V Міжнародної наукової конференції. Меджибіж, 2018. С. 17–21.

Надвірняк О. “Фальшивомонетництво”, “неофіційні імітації” чи “неофіційне монетне виробництво”? До питання присутності “литих” денаріїв I–III століття н. е. на “варварських” територіях Південно-Східної Європи (за матеріалами межиріччя Середнього Дністра і Південного Бугу). Український нумізматичний щорічник. № 3. 2019. С. 28–41. Їх же. Погорілець О. Про деякі проблемні аспекти в дослідженні литих копій римських денаріїв в зоні поширення черняхівської культури. Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / редкол.: Баженов Л. В., Блажевич Ю. І., Єсюнін С. М. та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2021. Вип. 31. С. 175–180.

³ Лобода П. Г. Варварские подражания римским монетам черняховского периода. Вестник Одесского музея нумизматики. Одесса, 2006. Вып. 22.

Шостопа А. В. Скарби Черкащини. Черкаси, 2007. 121 с.: іл.

Шостопа А. В. Фальшивые денарии на черняховских поселениях Среднего Поднепровья. Альманах античной нумизматики / отв. ред. А. А. Пятин. № 4. М., 2011. С. 95–102.

Шостопа А. Два скарби римських денаріїв з Чигиринщини. Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали VI науково-практичної конференції. 9–10 листопада 2017 р. Черкаси, 2017. С. 27–30.

⁴ Шостопа А. В. Скарби Черкащини. Черкаси, 2007. 121 с.: іл. Також. Надвірняк О., Погорілець О. Про деякі аспекти локалізації центрів виробництва т. зв. “литих” денаріїв I–III століть н. е. на теренах поширення черняхівської спільноти. Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки. Тези доповідей V Міжнародної наукової конференції. Меджибіж, 2018. С. 23. Також. Коцур В., Бойко-Гагарін А., Кашперський В. Знахідки пізньоримських монет в Україні: історія досліджень. Український нумізматичний щорічник. № 5. Переяслав, 2021. С. 211–227.

Boiko-Naharin A., Sustričov A., Zadorojna A. Cast imitation Roman imperial denarii finds in Podillya region. Acta Archaeologica Lodziensia. Nr. 68. Lodz, 2022. S. 36–48. Анохин О. В. Фальшивомонетничество у варварских племен на территории современной Украины и Молдовы. Каталог варварских подражаний (ел. версія). Днепропетровск, 2015. 206 с.

коли римські монети стали масово надходити до племен, які пізніше увійшли до черняхівської культури. Цей тип імітацій римським денаріям у науковому середовищі та серед колекціонерів отримав назву “лімесних”. Так як однією з версій такі неповноцінні монети могли виготовлятися на кордоні з римськими провінціями, – “лімесі”, – для торгівлі з “варварами”, які на той час не досить добре розбиратись в якості монет. На сьогодні на території України відкриті тогочасні ливарні майстерні, де є місце виготовлення монет. «Локалізація центрів “виробництва” литих денаріїв на території поширення черняхівської культури (Коржівці та Абрикосівка Хмельницької області), а також на інших об’єктах Рівненської, Хмельницької та Вінницької областей) дає підстави засвідчити місцеве виробництво так званих “литих” денаріїв»¹. Тобто денарії, виготовлені з міді чи мідно-олов’яних сплавів могли виготовлятися як на територіях підвладних Риму, так і в ареалі черняхівських племен. Переважно їх відливали у форми з подальшим покриттям тонкою плівкою срібла². Такий спосіб хоч і був технологічно простішим, але він був менш продуктивним від карбування. Водночас коли місцеве населення стало краще розбиратись у якості монет, тоді виготовлення подібних імітацій значно скоротилося. На частині монет, виготовлених із мідно-олов’яних сплавів можна бачити так звану “варваризацію” зображень і написів. Це може свідчити про коригування, підправлення штемпелів або форм, за допомогою яких виготовлялися монети.

Значну групу імітацій римським монетам становлять так звані “варварські наслідування”, на яких зображення і написи лише імітують легенди римських денаріїв. Переважно проба срібла та вагові дані цих наслідувань відповідали пробі римських денаріїв. Постає питання: чому черняхівські майстри відійшли від практики знімання відтисків з оригінальних денаріїв, а стали вирізати власні штемпеля для карбування наслідувань? Хоча варто зауважити, що незначна частина наслідувань все ж таки виготовлення методом знімання відтиску, але з подальшим підрізанням зображень і написів на штемпелі для їх кращого прокарбування на монеті. На нашу думку, виготовлення “варварських наслідувань” в ареалі черняхівської культури розпочалося ще у III ст., але значного поширення набуло в IV–V ст., коли в грошовому обігу римські денарії перебували вже у досить зношеному стані, що унеможливлювало зняття з них хороших відтисків для подальшого виготовлення імітацій.

Так, у скарбі із с. Мельники Чигиринського району, який складався з 406 римських денаріїв від Веспасіана до Септимія Севера і трьох “варварських наслідувань”, останні були у значно кращому стані порівняно з основною масою денаріїв із цього скарбу³. Із цього можна зробити припущення, що виготовлення “варварських наслідувань” поширилося тоді, коли кількість римських денаріїв, що перебували в грошовому обігу в ареалі черняхівської культури, поступово зменшувалася та став відчуватися певний дефіцит обігових засобів. Тоді й запрацювали активніше місцеві майстри, які стали виготовляти монети для наповнення грошового обігу. Через недостатні навички вирізання штемпелів, не розуміння легенд римських монет виходили імітації, що тільки віддалено нагадували оригінали. Ринок сприймав такі монети позаяк їх вага і проба приблизно відповідала римським денаріям. Але й під час виготовлення “варварських наслідувань” черняхівські майстри не упускали нагоди щоб отримати зиск, виготовляючи якусь частину монет із мідною серцевиною, зверху плаковану сріблом.

Таким чином, виготовлення імітацій римських денаріїв із міді чи мідно-олов’яних сплавів в ареалі черняхівської культури відбувалось у II–III ст. із ціллю обману та отримання зиску, тоді як поширення карбування срібних “варварських наслідувань” відбувалось пізніше, і можливо першочергово слугувало наповненню місцевого грошового обігу повноцінною монетою, дефіцит якої став відчуватись у IV–V ст., та частково отриманню певних доходів від виготовлення таких наслідувань.

¹ Надвірняк О. “Фальшивомонетництво”, “неофіційні імітації” чи “неофіційне монетне виробництво”? До питання присутності “литих” денаріїв I–III ст. н. е. на “варварських” територіях Південно-Східної Європи (за матеріалами межиріччя Середнього Дністра і Південного Бугу). Український нумізматичний щорічник. № 3. 2019. С. 35. Також Boiko-Haharin A., Sustrietov A., Zadorojna A. Cast imitation Roman imperial denarii finds in Podillya region. Acta Archaeologica Lodziensia. Nr. 68. Lodz, 2022. S. 36–48.

² Анохин О. В. Фальшивомонетничество у варварских племен на территории современной Украины и Молдовы. Каталог варварских подражаний (сл. версія). Днепропетровск, 2015. С. 12.

³ Шостопап А. Два скарби римських денаріїв з Чигиринщини. Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали VI науково-практичної конференції. 9–10 листопада 2017 р. Черкаси, 2017. С. 27–30.

Джерела та література

1. Boiko-Naharin A., Sustrietov A., Zadorojna A. Cast imitation Roman imperial denarii finds in Podillya region. *Acta Archaeologica Lodziensia*. Nr. 68. Lodz, 2022. S. 36–48.
2. Анохин О. В. Фальшивомонетничество у варварских племен на территории современной Украины и Молдовы. Каталог варварских подражаний (ел. версія). Днепропетровск, 2015. 206с. *Режим доступу: <https://www.academia.edu/19525654>*.
3. Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України. Київ, 1959. 244 с.
4. Казаманова Л. Н., Кропоткин В. В. Подражания римским золотым монетам II – III вв. *Вестник древней истории*. № 1(87). М., 1964.
5. Коцур В., Бойко-Гагарін А., Кашперський В. Знахідки пізньоримських монет в Україні: історія досліджень. *Український нумізматичний щорічник*. № 5. Переяслав, 2021. С. 211–227.
6. Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР.
Кропоткин В. В./ Свод археологических источников. Вып. Г 4 – 4. М., 1961. 134 с.
7. Лобода П. Г. Варварские подражания римским монетам черняховского периода. *Вестник Одесского музея нумизматики*. Одесса, 2006. Вып. 22.
8. Мызгин К. В. “Варварские” подражания римским монетам на территории черняховской культуры. *Древности*. Харьков, 2009. С. 90–105.
9. Надвірняк О. “Фальшивомонетничество”, “неофіційні імітації” чи “неофіційне монетне виробництво”? До питання присутності “литих” денаріїв I–III століття н. е. на “варварських” територіях Південно-Східної Європи (за матеріалами межиріччя Середнього Дністра і Південного Бугу). *Український нумізматичний щорічник*. № 3. 2019. С. 28–41.
10. Надвірняк О., Погорілець О. Про деякі аспекти локалізації центрів виробництва т. зв. “литих” денаріїв I–III століть н. е. на теренах поширення черняхівської спільноти. Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки. Тези доповідей V Міжнародної наукової конференції. Меджибіж, 2018. С. 17–21.
11. Погорілець О. Про деякі проблемні аспекти в дослідженні литих копій римських денаріїв в зоні поширення черняхівської культури. *Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / редкол.: Баженов Л. В., Блажевич Ю. І., Єсюнін С. М. та ін. Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2021. Вип. 31. С. 175–180.*
12. Шостопап А. В. Скарби Черкащини. Черкаси, 2007. 121 с.: іл.
13. Шостопап А. В. Фальшивые денарии на черняховских поселениях Среднего Поднепровья. *Альманах античной нумизматики / отв. ред. А. А. Пятыйгин*. № 4. М., 2011. С. 95–102.
14. Шостопап А. Два скарби римських денаріїв з Чигиринщини. Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали VI науково-практичної конференції. 9–10 листопада 2017 року. Черкаси, 2017. С. 27–30.

Кудін Сергій
м. Харків, Україна

ДВА “СЛІПІХ” ДИРХЕМИ З МОНЕТНОЇ ЗНАХІДКИ В ХАРКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

У 2016 році на території Чугуївського району Харківської області на березі річки Сіверський Донець знайдено три абасидських куфічних дирхеми початку X ст. халіфа аль-Муктадіра та дві круглі монетовидні пластинки (рис. 1–2), що за вагою та розмірами схожі на куфічні дирхеми цього самого періоду.

Самі дирхеми були в незадовільному стані, тому точно ідентифікувати рік та місце чеканки було неможливо, їх зображення не збереглися. Монетовидні пластинки були оглянуті автором, їх зображення та вага додаються. Вага пластинок становить 3,16 г та 3,17 г, розмір відповідно 22,5×25,2 мм та 22,7×23,7 мм. Такі вага та розміри практично збігаються з вагою та розмірами куфічних дирхемів кінця IX – початку X ст. На обох пластинках немає зображень або написів, вони не мають значних механічних пошкоджень, слідів карбування або ударів. На обох пластинках є незначні механічні пошкодження, притаманні монетам, що перебували в обігу. Сліди зубів на поверхні пластинки вагою 3,16 г говорять про те, що це саме сурогат монети, який приймався як оплата поштучно, а не як вагове срібло.

Особливої уваги заслуговує те, що на обох пластинках є сліди лінійного кругового обідка, тонкої, виступаючої нагору лінії з краю пластинки. У пластинки вагою 3,16 г вона

присутня з обох боків та займає приблизно чверть окружності, у пластинки вагою 3,17 г вона є з одного боку та займає так само трохи менше чверті окружності. Очевидно, що поява такого кругового обідка була можлива лише в тому випадку, коли монетна заготовка карбувалася двостороннім монетним штемпелем без надписів або зображень, а лише з круговим обідком. Такий обідок з античних часів з'явився на монетах із метою запобігання її псуванню, а саме крадіжці дорогоцінного металу шляхом відрізання шматочків монети з краю.

В 1960 році нумізмат Всеволод Потін уперше докладно розглянув питання знахідок круглих монетовидних пластинок у знахідках середньовічних скарбів на території Західної Європи¹. Він також звернув увагу на те, що раніше монетовидні пластинки не розглядалися як історичні або нумізматичні пам'ятки, а вважалися витертими монетами, що не викликають інтересу внаслідок того, що немає вихідних даних. Зазвичай такі монети навіть не враховували в знахідках і просто переплавлялися як дорогоцінний метал.

Дослідник Олексій Фомін у своїх роботах дав назву подібним круглим монетовидним пластинкам – “сліпі дирхеми”².

На сьогодні є дві версії щодо появи так званих “сліпих” дирхемів у монетному обігу разом зі звичайними монетами: за однією з них деякі дослідники вважають, що це монетне карбування в “традиційних” емісійних центрах куфічних дирхемів на Сході, але зношеними, виробленими монетними штемпелями, стан яких доведений до останнього ступеня придатності. Як варіант розглядається також потрапляння в обіг напівфабрикатів монет, тобто непрокабованих монетних кружків саме з офіційних монетних дворів.

За версією іншої групи дослідників – поява таких монетних сурогатів виникла саме в місцях, де немає власної офіційної монетної емісії з метою насичення грошового обігу засобами платежу, що мали схожий розмір і вагу з офіційною монетою.

Література та джерела

1. Фомин А. В. “Слепые” дирхемы из кладов IX века. Научные чтения ГИМ 1980–1981: Тезисы докладов и сообщений. М., 1981. С. 1–2.
2. Потин В. М. О серебряных монетовидных пластинках в кладах X–XII вв. Нумизматика и эпиграфика. 1960. Т. II. С. 61–79.

Ілюстрації

Рис. 1

Рис. 2

¹ Потин В. М. О серебряных монетовидных пластинках в кладах X–XII вв. Нумизматика и эпиграфика. 1960. Т. II. С. 61–79.

² Фомин А. В. “Слепые” дирхемы из кладов IX века. Научные чтения ГИМ 1980–1981: Тезисы докладов и сообщений. М., 1981. С. 1–2.

ПРО ПОЧАТОК КАРБУВАННЯ КИЇВСЬКИХ НАСЛІДУВАНЬ МОНЕТАМ ДЖАНИБЕКА

За час, який минув із перших публікацій у 90-х роках ХХ ст., присвячених київським наслідуванням монетам Джанибека (далі – КНД), проявився справжній масштаб їхнього карбування. Якщо на початковому етапі їх розглядали як ще один із численних регіональних випусків анонімних наслідувань золотоординським дангам, що стали карбувати по усій північній периферії володінь Улуса Джучі після початку в 60-х роках XIV ст. внутрішніх усобиць в Орді, то наразі стало ясно, що КНД, крім обслуговування київського грошового ринку, разом із дангом та празьким грошом були основними монетами, що забезпечували в другій половині XIV ст. грошовий обіг на теренах України. Про це свідчать як широкий ареал їх поширення навколо Києва, від Сумщини на сході до Луцька та Чернівецької області, включаючи усе Поділля, на заході, від Гродно в Білорусі на півночі, до Полтавщини на півдні,¹ є повідомлення про знахідки КНД у Криму, так і велика в останній час кількість їх знахідок – одиночних та у складі скарбів XIV ст. Стали відомі й окремі скарби, що склалися лише з КНД – Чорногородський (більше 150 екз.) та неопублікований Пристромський (більше 200 екз.).² За деякими спостереженнями, лише через сайт Віоліті пройшло біля тисячі цих монет. Про масштаб і тривалість карбування КНД свідчить велика кількість штемпельних відмін, довгі штемпельні ланцюжки, наявні в них на відміну від інших наслідувань значної кількості підтипів різної маси – від маси близької до данга у 1,5г, до монеток з масою менше 0,2г. Левова частка КНД має невелику масу, вочевидь вони відігравали роль роздрібною монетою як в зоні обігу данга на сході, так і зоні обігу празького гроша на заході України. Варто додати, що саме досвід набутий під час випуску анонімних КНД міг сприяти в подальшому потужному, можливо, найбільшому за масштабом у Східній Європі, карбуванню в останній чверті XIV ст. у Київському князівстві вже іменних денарів київського князя Володимира Ольгердовича. Проте, починаючи з перших праць українського історика-нумізмата Г. Козубовського, присвячених КНД, який вперше визначив їх київське походження,³ серед дослідників не склалося загальноновизнаної думки – хто і коли розпочав карбувати КНД. Хоча більшість із них схиляється до Володимира Ольгердовича, є також припущення щодо інших можливих емітентів КНД.⁴ Наприклад, про згадуваного в літописах у середині XIV ст. напівміфічного київського князя Федора, про окремі артілі карбувальників, або взагалі самостійне карбування КНД київською міською общиною.⁵ Відповідно і початок карбування теж визначався в широких межах, від часу карбування прототипу КНД – гулястанського данга Джанибека у 752–753 р. х. (1350/51pp.), до 80-х років XIV ст. Така розбіжність думок пояснюється значною мірою тим, що до останнього часу не були відомі скарби монет із КНД раніших середини 70-х років XIV ст. Приміром, тезаврація найранішого такого скарбу – Василицького датується

¹ Горбань П. 2017. О находках имитаций данга Джанибека “киевского” типа в Беларуси. Банкаускі веснік. 12 (653). С. 15–18; Сундук А. Питання просторової локалізації знахідок київських наслідувань Джанибеку. Матеріали Х Всеукраїнської науково-практичної конференції “Археологія і фортифікація України”. Кам’янець-Подільський, 2020. С. 353–357; Хромов К. О монетной чеканке Киевского княжества в 50-е годы XIV века (“киевские” подражания монетам Джанибека). Восточная нумизматика в Украине, часть II. Киев, 2007. С. 60–79; Саввов Р. Подольский полугрошок и денежное обращение в Подольском княжестве. Банкаускі веснік 2016, 3 (632). С. 12–19; Пивоваров С.В. Нумизматичні пам’ятки Буковини. Чернівці, 2002. С. 92–93.

² Горбань П.И., Гулецкий Д. В. Комплекс поздних киевских подражаний дангам Джанибека из-под села Черногородка. Русь, Литва, Орда. Вип. 7. 2019. С. 187–199; Пристромський скарб – приватне повідомлення І. Яковеліса.

³ Kozubovski J. Monety Księstwa Kijowskiego w XIV w. Wiadomości Numizmatyczne. 1994. № 38. S. 121–140.

⁴ Козубовський Г. А. До хронології карбування монет Володимира Ольгердовича Археологія, 4. 2016. С. 27–41; Зразюк З.А., Строкова Л., Хромов К. К., 2007. Монетно-вещевой клад третьей четверти XIV века из с. Василицы, Черкасского района Черкасской области (монетная часть). Восточная нумизматика в Украине, часть II. Киев, С. 118–127; Шостопад, А. Про “київські” наслідування монетам Джанибека. Нумизматика і фалеристика. 2011, 3 (59). С. 36–39; Павлів В. Спроба імітації татарських монет Джанибека Київського князівства у другій половині XIV ст. Львівські нумизматичні записки. 2016. № 13. С. 22–26.

⁵ Хромов К. К. К вопросу о начале монетной чеканки Киевского княжества в XIV в. (о “киевских” подражаниях монетам Джанибека). Тезисы докладов XII Всероссийской нумизматической конференции. Москва, 2004. С. 88; Климовський С. Київські монети Володимира Ольгердовича: пріоритет політики чи економіка? Історико-географічні дослідження в Україні. 10, 2007. С. 372.

часом після 1376 р.¹ На жаль, потрібно визнати, що описи численних знахідок КНД, що можна знайти на різних ресурсах Інтернету, переважно неповні або фрагментарні, що не дає можливості використати їх для аналізу. Однак із допомогою колег автору вдалося ознайомитися з матеріалами двох ранніх скарбів із КНД, із фотофіксацією прийнятної якості та зважуванням усіх монет депозитів, які на погляд автора мають цілком достовірний характер.² Перший з них знайдений у 2015 році на Поділлі, між Немировим та розташованим на південний захід від нього селом Мухівці. До його складу, крім одного КНД (рис.) входило 42 золотоординських данга середини XIV ст. та п'ять празьких грошів Карла IV (рис. 2). Також разом із монетами знайшлися чотири з половиною човноковидні монетні гривні. Склад депозиту типовий для Центрально-Східного Поділля, де в грошовому обігу середини XIV ст. були разом празькі гроші та данги. Скарб ранній, про що свідчить повний брак у ньому поширених на Поділлі галицько-руських грошків Львова, початок карбування яких належить на 1367 рік. Також це підтверджується тим, що усі празькі гроші за їх диферентами належать до першого періоду карбування у 1348 – 1356 роки. Карла IV. Більшість дангів депозиту – 20 екземплярів карбування хана Джанібєка, що типово для скарбів цього періоду. Решта монет: 10 – Бердібека, 7 – Узбека, 3 – Навруза, 1 – Токти, 1 – Хизра. Найстарша монета скарбу – данг Токти 710 р. х. (1310/11 роки), наймолодша – Хизра 761 р. х. (самий кінець 1359/60 роки). Проте скарб чіткіше датує те, що в ньому немає поширеніших на заході Улуса Джучи, ніж монети Хизра, дангів ставленика Мамая хана Абдалаха, карбованих у 764–770 рр. х. (1363/69 роки). Отже, Немирівський скарб можна впевнено датувати початком – серединою першої половини 60-х років XIV ст. Інший подібний скарб знайшли у 2017 році біля річки Сліпорід, поблизу Лубен у Полтавській області.³ Разом знайшлося 56 монет – типовий “гаманець”. Захований на лівобережжі Дніпра в зоні обігу ординських дангів, Сліпорідський депозит складався, крім чотирьох КНД (рис. 3) виключно з дангів: Джанібєка – 29 екземплярів, Узбека – 8, Бердібека – 4, Кульпи – 4, Кильдібека (наслідування) – 1, Навруза – 1, Абдалаха – 4, невизначене наслідування – 1. Найстарша монета скарбу – данг Узбека 714 р. х. (1314/5 роки), наймолодші – два данга Абдалаха 766 р. х. (кінець 1364/65 роки).⁴ Брак у депозиті найпоширеніших серед дангів Абдалаха монет карбованих у 767–770 р. х. (друга половина 1365–1369 років) надає підстави датувати тезаврацію цього скарбу серединою 60-х років XIV ст. Усі КНД розглянутих скарбів масивні: Немирівського скарбу – 0,94 г, Сліпорідського – 1,25 ; 1,33 г; 1,06 г; 0,94 г, що дає змогу віднести їх до початкового етапу карбування КНД як прямих копій данга Джанібєка. Зауважуємо також, що всі КНД Сліпорідського скарбу карбовані різними штемпелями, на деяких із них – № 1 та № 4 (рис. 3) видно потертості, що свідчить про те, що на момент їх тезаврації вони були випущені вже в значній кількості та деякий час перебували в обігу. Таким чином, підсумовуючи отримані результати, можна з високою мірою впевненості стверджувати, що КНД почали карбувати не пізніше початку 60-х років XIV ст. Проте також сумнівно, щоб їх могли почати випускати раніше цього часу. Адже сама потреба у випуску наслідувань дангу на периферії Золотої Орди виникла під час боротьби за владу в Орді після вбивства у 1359 році хана Бердібека, коли внаслідок порушень торговельно-економічних зв'язків та зменшення центрального карбування там виник дефіцит обігової монети. Збіг у часі початку карбування КНД та утвердження у владі в 1362/3 роки в Києві литовського князя Володимира Ольгердовича надає всі підстави вважати, що саме він і став випускати КНД. Підкреслимо, що зважаючи на великий обсяг карбування КНД, потрібні для цього значні ресурси могла забезпечити лише централізована княжа влада. Зазначимо, що випуск КНД вочевидь було першим карбуванням власної монети на території Великого князівства Литовського і, цілком імовірно, першим серед інших північно-східних князівств. Випуск Володимиром Ольгердовичем власної монети, навіть у формі анонімного

¹ Зразок З. А., Строкова Л., Хромов К. К., 2007. Монетно-вещевой клад третьей четверти XIV века из с. Василицы, Черкасского района Черкасской области (монетная часть). Восточная нумизматика в Украине, часть II. Киев, С. 119.

² Щиро дякую нумізматам-дослідникам І. Яковелісу та А. Сундуку за подану інформацію.

³ Форум сайту “Віоліті”. Кошель с дангами Орды на обсуждение. 21 січня 2018. URL: <https://forum.violity.com/viewtopic.php?t=1843026&postdays=0&postorder=asc&start=0&sid=0f2fb3bd12cabd6708edb9700df1f929>
Актуальність 01.07.2024.

⁴ Також дякую за допомогу у визначенні монет Немирівського, Сліпорідського скарбу – Юрію Зайончковському та Леоніду Булаві.

наслідування, був певною мірою небезпечним із причини можливої негативної реакції Орди, але вочевидь потреба київського ринку в обіговій монеті була такою потужною, що перевершувала можливі ризики. Потрібно погодитися з думкою українського історика С. Климовського, що пріоритетом у впровадженні київського карбування була економіка, а не політика.¹ Як наразі наочно видно з великого масштабу карбування КНД, а надалі й іменних денарів Володимира Ольгердовича, Київ залишався і у XIV ст. найпотужнішим торгово-економічним центром регіону.

Ілюстрації

Рис. 1. Київське наслідування монетам Джанібєка з Немирівського скарбу

Рис. 2. Скарб з-під Немирова
* київське наслідування монетам Джанібєка

Рис. 3. КНД Сліпорідського скарбу

¹ Климовський С. Київські монети Володимира Ольгердовича: пріоритет політики чи економіки? Історико-географічні дослідження в Україні. 10, 2007. С. 358–375.

СЛІДИ ЛИТОВСЬКОГО ПРАВЛІННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: КИЇВСЬКІ НАСЛІДУВАННЯ МОНЕТАМ ДЖАНІБЕКА (ДО ПИТАННЯ ДИЗАЙНУ ТА ТЕХНОЛОГІЇ)

Як повідомляють історики, 1362 року після перемоги над ординцями київський стіл посідає Володимир Ольгердович. Ураховуючи, що в Орді була політична і економічна нестабільність через міжусобну боротьбу за престол, постало питання і дефіциту монети. Для Київщини це питання було вкрай важливе, адже вона перебувала в зоні впливу ординської монети, що була тут звичайною. Із приходом литовців із метою покриття дефіциту обігової монети починається карбування її імітацій, наслідувань. Ураховуючи поширеність і впізнаваність карбування хана Джанібека, саме ці монети прийнято за зразок для наслідувань, що увійшли до наукового обігу під назвою київських наслідувань монетам Джанібека (далі – КНД). Що цікавого в цих монетах?

Іконографія. Окремі елементи зображень виконані надзвичайно вміло і з естетичним смаком, особливо ранні випуски. Якщо говорити про зображення, доцільно виокремити основні та допоміжні символи. До основних можливо зарахувати, зокрема, імітацію слів “Султан”, “Справедливий”, “Хан”, “Гюлістан” та ін. Допоміжні – це супровідні символи, маленькі знаки, що “карбувалися на монетному полі поряд із зображенням основної фігури”¹. Зараз склалася ситуація, що в дослідженнях певною мірою ігноруються допоміжні символи, але вони можуть містити важливу інформацію щодо можливого емітента карбування, особливостей технологічного процесу². Загалом для КНД можливо виокремити близько 10 різновидів допоміжних символів.

Плетінка, яка подібно до імітації слова “Справедливий” не зазнала змін в оформленні. Крім ординських монет, плетінка зустрічається в ранньому карбуванні ВКЛ³, фіксується на монетах Володимира Ольгердовича⁴. Щодо різновидів плетінки для київських наслідувань, то можливо виокремити декілька варіацій. Важливим є проведення детальнішого дослідження цих різновидів, і, крім того, можливого зв’язку плетінки київських наслідувань з іншими емітентами.

Серед допоміжних символів, про які говорилося вище, трапляються такі, як квітка і лілія, які належать до другої групи диферентів (ті, що рідко зустрічаються, штучні екземпляри). Квітка, хоча і має риси схематичності, але є справжньою окрасою аверсу, і виступає продуктом праці монетного майстра. А лілія на реверсі є певним чином інтригуючою. По-перше, вона розташована горизонтально, і, по-друге, вона схожа з ліліями на монетах угорських королів.

Щодо металу, з якого виробляли штемпелі, то думки різняться. Можливо припустити, що для офіційного карбування використовували сталеві штемпелі (карбування джучидських монет⁵, монетний двір Ягайла⁶, Подільського князівства⁷), а для наслідувань – бронзові⁸.

¹ Хромова І. К. Сосницький скарб: до питання аналізу та класифікації монет Володимира Ольгердовича. Український історичний збірник. Вип. 13. 2010. С. 22–43.

² Сундук А. Питання просторової локалізації знахідок київських наслідувань Джанібеку. Збірник тез доповідей X Всеукр. наук.-практ. конф. “Археологія і фортифікація України” (27 листопада 2020 р., м. Кам’янець-Подільський). Кам’янець-Подільський, 2020. С. 169.

³ Ремецас Э. Новые данные о начале чеканки монет в Великом княжестве Литовском: монеты Ольгерда и Кейстута. СНБЕ. Вип. 5. Москва. 2015. С. 254, 262.

⁴ Хромова І. К. Сосницький скарб: до питання аналізу та класифікації монет Володимира Ольгердовича. Український історичний збірник. Вип. 13. Київ, 2010. С. 22–43.

⁵ Хромов К. К. К вопросу о технологии чеканки джучидских монет. Тезисы Всероссийской нумизматической конференции. Москва, 2005. С. 77–79.

⁶ Suchodolski S. Stempel menniczy Wladyslawa Jagielly. WN. № 3–4. 1965. S. 221–222.

⁷ Саввов Р., Погорелец О. О начале чеканки монеты в южных землях Великого княжества Литовского (вторая половина XIV в.). Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы. Вильнюс, 2006. С. 280.

⁸ Саввов Р. Наслідувальне карбування подільських півгрошів. Вісник Львівського університету. Львів, 2019. С. 103–107.

Бронзові є більш крихкі, а тому швидше зношувалися, зображення від їх використання не такі чіткі. Можливо, і для карбування КНД використовувалися саме бронзові штемпелі.

Цікавим є наявність дефектів для штемпелей, якими карбували ці монети і дефекти карбування.

Які ж майстри карбували ці монети? За першою позицією Хромова І. К пише, що «..про роботу “запрошених” майстрів навряд чи може йти мова...»¹ (ураховуючи нерозуміння монетником арабської абетки). Разом із тим А. Л. Крижанівський зазначає про можливість переміщення монетного майстра до Львова з Литви чи Києва, який приніс із собою карбування за дровою технологією (для випуску срібних монет Ягайла 1387–1388 років). Для Львівського монетного двору це було незвично, ураховуючи, що там карбували шляхом формування заготовок із листа металу². У цьому випадку вже говориться про можливість переміщення монетних майстрів.

Можливо, є зв'язок між монетним двором Києва і Вільно, адже для раннього литовського карбування використовувалися подібні техніки (карбування з дроту) та й окремі елементи іконографії теж схожі (тамгоподібні знаки, плетінка)³. Отже, київські майстри, спочатку імітуючи монети Джанібека в Києві, потім пішли працювати в Литву чи для організації київського карбування наслідувань Володимир Ольгердович привів із собою майстрів із Вільно? Таким чином, як версію можна припустити, що карбувати КНД могли місцеві майстри і запрошені (у разі їх переміщення між монетними дворами).

Топографія знахідок монет. КНД зустрічаються переважно окремо, а також разом з іншими монетами у формі штучних знахідок, гаманців і скарбів.

Зараз зафіксовано більше 100 знахідок цих монет в Україні. Це області від Чернігівської на півночі до Херсонської на півдні, Львівської на заході до Сумської на сході. Якщо провести лінію між крайніми точками знахідок із півночі на південь, то вона сягне 558 км із заходу на схід – 755 км. Таким чином, монети мають широку географію поширення в Україні. Зустрічаються вони і поза її межами. Не зважаючи на незручність у використанні завдяки малому формату і малій вазі, ці монети були поширеними й брали активну участь в торговельних операціях. Цікаво, що основний ареал поширення збігається з кордонами князівств під орудою литовських очільників – Київська земля, Поділля і Волинь. Хоча просторовим ядром поширення виступає Київська земля⁴.

Заслужують на увагу знахідки далеко від основного ареалу – на півдні України (зокрема, в Херсонській і Одеській областях), що можуть зумовлюватися торгівлею різними товарами (зокрема, сіллю). Крім того, знахідки цих монет на півдні можливо пояснити татарськими набігами, внаслідок яких серед захоплених речей були і ці монети. Але друге припущення є малоімовірним, адже за правління Ольгердовича набіги кочовиків практично не фіксувалися⁵.

Зараз формується публікація з топографією знахідок цих монет. Під час формування списку знахідок фіксувалися тільки ті з них, що мають прив'язку до населених пунктів. Окремі точки мають адресу з назвою вулиць і будинком. Також, враховуючи, що ці монети ідентифіковані та введені до наукового обігу Г. Козубовським у 1992 р.⁶, є великий ризик, що під час вивчення знахідок до 1992 р. вони не були виокремлені як окрема група наслідувань, а були включені, зокрема до ординського карбування. Місця їх знахідок, таким чином, пов'язуються з іншими групами монет.

Обсяг емісії. Про це говорить число варіацій основних і допоміжних символів, значне число штемпельних варіацій, широка топографія поширення. Ураховуючи обставини, такі

¹ Хромова І. К. Монетна справа Середнього і Нижнього Подніпров'я та Південного Побужжя (друга половина XIV – перша чверть XV ст.: дис. канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2011. 195 с.

² Крижанівський А. Монети Галицької Русі XIV–XV ст. Львів, 2019. 172 с.

³ Huletski D. Lithuanian Grand Ducal coins before 1401. Vilnius, 2022. 131 P.

⁴ Сундук А. Питання просторової локалізації знахідок київських наслідувань Джанібеку. Збірник тез доповідей X Всеукр. наук.-практ. конф. “Археологія і фортифікація України” (27 листопада 2020 р., м. Кам'янець-Подільський). Кам'янець-Подільський, 2020. С. 354–356.

⁵ Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). Київ, 1996. 272 с. URL: <http://litopys.org.ua/ivakin/ivak.htm> (дата звернення 28 серпня 2024 року).

⁶ Козубовський Г. Гроші, грошовий обіг Середньої Наддніпрянщини XIV–XV ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06. Київ: Ін-т археології НАН України, 1992. С. 10–11.

масштаби карбування міг забезпечити тільки литовський князь Володимир Ольгердович. Не зважаючи, що монети не несли ім'я свого емітента, найкращі умови для їх поширення фіксуються для земель і князівств, що перебували під контролем литовських очільників.

Таким чином, київські наслідування монетам Джанібека, маючи специфічний дизайн і технологію, виступають важливими пам'ятками удільного карбування. Як продукт праці монетних майстрів вони відображають особливості технологічного розвитку і монетного карбування литовського періоду. Поширюючись переважно на землях під литовським правлінням, ці монети брали активну участь у торговельних операціях.

Література та джерела

1. Хромова І. К. Сосницький скарб: до питання аналізу та класифікації монет Володимира Ольгердовича. Український історичний збірник. Вип. 13. 2010. С. 22–43.
2. Сундук А. Питання просторової локалізації знахідок київських наслідувань Джанібека. Збірник тез доповідей Х Всеукр. наук.-практ. конф. “Археологія і фортифікація України” (27 листопада 2020 р., м. Кам'янець-Подільський). Кам'янець-Подільський, 2020. С. 169.
3. Ремецас Э. Новые данные о начале чеканки монет в Великом княжестве Литовском: монеты Ольгерда и Кейстута. СНБЕ. Вып. 5. Москва. 2015. С. 254, 262.
4. Хромова І. К. Сосницький скарб: до питання аналізу та класифікації монет Володимира Ольгердовича. Український історичний збірник. Вип. 13. Київ, 2010. С. 22–43.
5. Хромов К. К. К вопросу о технологии чеканки джучидских монет. Тезисы Всероссийской нумизматической конференции. Москва, 2005. С. 77–79.
6. Suchodolski S. Stempel menniczy Władysława Jagielly. WN. № 3–4. 1965. S. 221–222.
7. Саввов Р., Погорелец О. О начале чеканки монеты в южных землях Великого княжества Литовского (вторая половина IV в.). Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы. Вильнюс, 2006. С. 280.
8. Саввов Р. Наслідувальне карбування подільських півгрошів. Вісник Львівського університету. Львів, 2019. С. 103–107.
9. Хромова І. К. Монетна справа Середнього і Нижнього Подніпров'я та Південного Побужжя (друга половина XIV – перша чверть XV ст.: дис. канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2011. 195 с.
10. Крижанівський А. Монети Галицької Русі XIV–XV століть. Львів, 2019. 172 с.
11. Huletski D. Lithuanian Grand Ducal coins before 1401. Vilnius, 2022. 131 P.
12. Сундук А. Питання просторової локалізації знахідок київських наслідувань Джанібека. Збірник тез доповідей Х Всеукр. наук.-практ. конф. “Археологія і фортифікація України” (27 листопада 2020 р., м. Кам'янець-Подільський). Кам'янець-Подільський, 2020. С. 354–356.
13. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII-середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). Київ, 1996. 272 с. URL: <http://litopys.org.ua/ivakin/ivak.htm> (дата звернення 28 серпня 2024 року)
14. Козубовський Г. Гроші, грошовий обіг Середньої Наддніпрянщини XIV–XV ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня... канд. іст. наук: спец. 07.00.06. Київ: Ін-т археології НАН України, 1992. С. 10–11.

Саввов Ростислав
м. Хмельницький, Україна

Шевчук Олександр
м. Одеса, Україна

СХІДНІ МОНЕТИ БРОВАРСЬКОГО (РУСАНІВСЬКОГО) СКАРБУ ТА ЗВ'ЯЗОК КАРБУВАННЯ КИЇВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА І ЗОЛОТОЇ ОРДИ

До складу знайденого у 2012 році під Києвом великого скарбу XIV ст., загалом понад 7 000 монет, який отримав у різних публікаціях назви Броварський або Русанівський, крім переважно денарів київського князя Володимира Ольгердовича, входило також за деякими повідомленнями до 2 000 джучидських дангів та їх наслідувань. Атрибуція їх частини – 711 монет, із заявлених у публікації 1 200, приведена в описі цього скарбу білоруським нумізматом Ю. Бореїшею¹. Метою цього повідомлення є введення в науковий обіг ще додаткових майже

¹ Бореїша Ю. Вольнские монеты Федора Любартовича в свете кладовых данных и реконструкции символики Галицко-Вольнского государства. Минск, 2015. С. 227–241. Визначення дангів виконане А. Казаровим.

500 дангів цього комплексу, а також проведення на збільшеному скарбовому матеріалі аналізу з метою виявлення зв'язків карбування Київського князівства та Золотої Орди. У публікації повного тексту цієї доповіді будуть надані, крім інформації з визначення загалом майже 1 200 дангів та їх наслідувань Броварського скарбу, також їх фото (у праці Бореїші фото монет не приведено). Як показало визначення монет, з урахуванням нової партії, збільшення кількості дангів суттєво не позначилося на їх складі (табл. 1). Найранішими монетами комплексу залишилися данги хана Токти карбування “Сарай ал-Махруса” 710 р. х. (1310 рік).¹ А найпізнішими монетами – данги Токтамиша 794 р. х. (1392 рік) кримського карбування із символом віри та данги без дати (тип “Карбовано в місті (області)” у картуші з шестикуткової та шестипелюсткової рамок, що належать до 794–795 р. х. (1392–1393 роки).² Також, як і в попередній, у новій партії східних монет скарбу не виявилися данги однієї з найбільш масових емісій хана Токтамиша датованої 796 р. х. (1394 рік) карбування “Белед Крим”. Імовірність виявлення цих дангів у поки що нерозглянутій третині комплексу східних монет скарбу, з огляду на те, що їх немає серед 1 200 розглянутих монет із можливих до 2 000, низка, що дає змогу погодитися з висновком, за яким Броварський скарб був тезаврований не пізніше другої половини 1393 року.³ Якщо порівняти склад східних монет Броварського комплексу за географією їх карбування зі складом інших подібних скарбів приблизно того ж часу тезаврації: Каратунського 797 р. х. (1395 рік)⁴ із Поволжя та Азовського біля 790 р. х. (1388 рік) із Приазов'я⁵ (табл. 2) то видно, що в них данги Токтамиша та Бек Пулада становлять переважну більшість: 62,9% у Броварському комплексі, 79,1% у Каратунському та 89,6% в Азовському. У Каратунському скарбі найбільше дангів Токтамиша поволзького карбування, а в Азакському – азакського карбування, що пояснюється випаданням у скарби переважно місцевої монети, тоді як в Броварському данги Токтамиша представлені різними емісійними центрами. Згідно з останніми дослідженнями карбування Токтамиша, значна частка його монет із легендою “карбування Сарая”, або “карбування Сарай ал-Джадіда” насправді карбувалися в ханській Орді, Хаджі-Тархані та на монетних дворах Північного Кавказу.⁶ Тому є підстави думати, що насправді в Броварському комплексі найбільше дангів Токтамиша, карбованих на території між Доном та Дніпром у ближчих до Києва монетних дворах “Орду” та “Орду ал-Джадіда” (у таблиці дані зафіксовані згідно з легендами фактично наведеними на монетах). Привертає увагу відносно високий відсоток у Броварському скарбі – 9,6% дангів кримського карбування, які не часто зустрічаються в такій кількості в скарбах знайдених поодаль від Криму. Зазначимо, що в іншому великому комплексі монет Володимира Ольгердовича – Сосницькому, серед його східних монет теж високий відсоток – 15,9% дангів кримського карбування.⁷ Також прикметно, що більшість серед цих кримських монет становлять найпізніші за випуском данги, що датують час тезаврації комплексів. Це підтверджує думку про переважні порівняно з іншими регіонами Орди торгові зв'язки Києва з Кримським улусом, цьому сприяли бажання отримати доступ до товарів чорноморських портів та зручний шлях по Дніпру. Звідти кримська срібна монета потрапляла в київський грошовий обіг, незважаючи на те, що кримські данги Токтамиша з 785 р. х. (1383/4 роки) стали легшими ніж поволзькі або азакські. Для визначення впливу ординського регіонального карбування на київське були проаналізовані та порівняні розподіли за вагою дангів Токтамиша Броварського скарбу різних монетних дворів: “Сарай” та “Орду” (ханська ставка) – 380 монет, “Азак” – 181 монета, з Криму – 104 монет. Розподіл дангів для карбування Сарая, Орду і Азаку одномодальний з максимумом, який припадає на вагу 1,40 г, що відповідає ваговій нормі монет поволзького,

¹ Френ Х. М. Монеты ханов Улуса Джучиева или Золотой Орды с монетами разных иных мухаммеданских династий в прибавлении. СПб., 1832. № 28.

² Лебедев В. П. Каталог монет Крыма в составе Золотой Орды (середина XIII – начало XV в.). Вестник Одесского музея нумизматики. № 2, Одесса, 2000. С. 35а, 38б, 39.

³ Бореїша Ю. Волыньские монеты Федора Любартовича в свете кладовых данных и реконструкции символики Галицко-Волынского государства. Минск, 2015. С. 11.

⁴ Федоров-Давыдов Г. А., Мухаметшин Д. Г. Каратунский клад джучидских монет XIV века. Т. II. Казань, 2020.

⁵ Фомичев Н. М. Клады золотоордынских серебряных монет XIV века из Азова и его округи. // Четвертая ВНК в г. Дмитрове. 22–26 апреля 1996 г.: Тез. Докл. М., 1996. С. 39–40.

⁶ Добромислов Л. Б., Ермолов Ф. В. Чекан Токтамиша в 780–790 гг. х. (1378–1388). Книга вторая. М., 2021. С. 4–5, 43, 45, 50–51.

⁷ Котляр Н. Ф. Клад монет Владимира Ольгердовича. Нумизматика и эпиграфика. т. 8, 1970. С. 99.

азакського карбування та карбування у ханській ставці.¹ Розподіл монет Сарая має дещо більшу ширину ніж монет Азаку, що звичайно пов'язують із більшою зношеністю монет в обігу. Найбільший інтерес серед східних монет Броварського скарбу із причини наведеного їх впливу на київське карбування становлять данги монетних дворів Криму: “Крим”, “Крим ал-Джадіда”, з позначенням місця карбування “Белед” та без позначення монетного двору (із символом Віри). На розподілі за вагою кримських монет видно лише один виразний максимум для монет з вагою 1,30 г, – це переважно данги монетних дворів “Крим ал-Джадіда” та без позначення монетного двору (із символом Віри) карбовані у 785–794 рр. х. (1383–1392 роки). Також спостерігаються сліди існування максимумів з 1,40 г – це данги двору “Крим” 782 р. х. та 783 р. х. (1380 та 1381 роки) карбування, і з 1,20 г – недатовані данги Токтамиша монетного двору “Белед” (139 – 1393 роки). Отримані результати цілком відповідають тому, що відомо з інших досліджень, за якими кримські монети Токтамиша карбувалися з такою нормативною вагою: 1,41 г – починаючи з 782 р. х. (1380 рік), 1,30 г – з 785 р. х. (1383/4 роки), 1,20 г – без датування (1391–1393 роки) та 1,15 г з 796 р. х. (1394 рік).² Зазначаємо, що відповідність дангів Токтамиша з Броварського скарбу ваговим нормам всіх великих емісійних центрів Улуса Джучи свідчить про те, що східні монети в Київському князівстві масово не обрізувалися. У попередньому дослідженні денарів Володимира Ольгердовича Броварського скарбу з їх розподілів за вагою встановлено, що вони карбувалися як фракція кримського данга, а зміна типів денарів відбувалася в такій послідовності: “Плетінка”, тип “К”, “Хрестик”, відслідковуючи падіння ваги данга.³ Денар типу “Плетінка” (зважено майже тисяча монет) карбувався з нормативною вагою – 0,52 г, а тип “К” (зважено понад чотири тисячі монет) – 0,44 г, що складає третину ваги дангів, що випускалися у Мамаєвій Орді в 771 – 781 рр. х. (1370–1379 роки) за часів Мухаммаді з вагою в 1,5 г та з вагою 1,30 г у Криму за часів Токтамиші з 785 р. х. (1383/4 роки). Звичайний в інших знахідках денар типу “Хрестик” у Броварському скарбі представлений лише 14 монетами із загальом 5,5 тисяч денарів комплексу, що можна пояснити збігом у часі початку його карбування з тезаврацією скарбу в 1393 році. Його нормативна вага, визначена з розподілу за вагою, становить 0,34 г, що відповідає дангу зі зменшеною до 1,1 г вагою. Проте данг такої ваги почали карбувати в Криму, як зазначалося, у 1394 році, тобто через рік після можливого часу захоплення комплексу. Невідповідність в часі можна спробувати пояснити тогочасними кризовими обставинами в Золотій Орді, щовиникли після битви у 1391 році Токтамиша з Тимуром. Спричинена поразкою Токтамиша нестабільність влади призвела до прискореної інфляції, падінню ваги данга. Приміром, вже у 1392 році суперник Токтамиша Бек Пулад карбує в Криму данг зі зниженою до 1,20 г нормативною вагою [усі 5 кримських дангів Бек Пулада комплексу, серед яких є один датований 794 р. х. (1392 рік), належать до цієї вагової групи]. У Києві, який у своєму карбуванні, як бачимо з дослідження, орієнтувався на кримський грошовий ринок, вимушені реагувати на ці обставини та перейти до нового стандарту карбування, що призвело до зниження у 1393 році нормативної ваги денара ще до випуску в 1394 році Токтамишем в Криму дангів із вагою 1,15 г.

¹ Федоров-Давыдов Г. А., Мухаметшин Д. Г. Каратунский клад джучидских монет XIV века. т. II. Казань, 2020. С. 25.

² Там саме. С. 27, 30.

³ Саввов Р. Метрологічні характеристики монет Володимира Ольгердовича. Львівські нумізматичні записки. ч.14–15, 2017–2018. С. 5–10.

Таблиця 1

Емітент	Роки правління	Кількість монет	%
Токта	1290–1312	4	0,34
Узбек	1313–1341	26	2,20
Джанібек	1342–1357	56	4,74
Бердібек	1357–1359	17	1,44
Кульпа	1359–1360	7	0,59
Навруз	1360	3	0,25
Хизр	1360–1361	6	0,51
Кільдібек	1361–1362	1	0,09
Мюрид	1361–1363	5	0,42
Азіз Шейх	1365–1367	1	0,09
Джанібек II	1365–1366	1	0,09
Абдаллах	1362–1370	55	4,66
Мухаммад	1370–1380	156	13,22
Туляк	1380	8	0,68
Токтамиш	1380–1395	711	60,25
Бек Пулад	1391–1392	31	2,63
Наслідування, локальне карбування		86	7,29
Іноземні		6	0,51
Усього:		1 180	100,00

Таблиця 2

Комплекси	Броварський		Каратунський		Азовський	
Групи монет за географією карбування	Кількість монет	%	Кількість монет	%	Кількість монет	%
Монети поволзьких дворів (1310–1367 роки)	127	10,8	2 817	12,0	19	2,5
Монети ханів Мамаєвої Орди (Абдаллах, Мухаммад, Туляк) (1362–1380 роки)	219	18,5	1 052	4,5	45	6,0
Монети Токтамиша та Бек Пулада поволзьких монетних дворів (1380–1395 роки)	243	20,6	8 754	37,4	173	23,1
Монети Токтамиша та Бек Пулада карбування Орду, Орду ал-Джадіда (1380–1395 роки)	173	14,7	4 992	21,3	83	11,1
Монети Токтамиша та Бек Пулада карбування Азака (1380–1395 роки)	197	16,7	2 801	12,0	390	52,0
Монети Токтамиша та Бек Пулада карбування Крима (1380–1395 роки)	113	9,6	1 491	6,4	19	2,5
Монети Токтамиша закавказьких монетних дворів (1380–1395 роки)	4	0,3	124	0,5	-	
Монети Токтамиша карбування Хорезма (1380–1395 роки)	12	1,0	346	1,5	7	0,9
Наслідування джучидським дангам та локальне карбування	86	7,3	812	3,5	9	1,2
Іноземні монети	6	0,5	212	0,9	5	0,7
Усього:	1 180		2 3401		750	

Крижанівський Андрій
м. Львів, Україна

ПРО ПІДРОБКИ МОНЕТ ЛЬВІВСЬКОГО МОНЕТНОГО ДВОРУ В XIV СТ.

На аукціоні “Gabinet Numizmatyczny D. Marciniak. Auction 22”, що відбувся 01 лютого 2024 року, з початкової ціни 51 EUR продали львівську монету за 95 EUR (№ лота 3533). Цією монетою виявилася копія галицько-руського грошика, можливо виготовлена шляхом відливу (рис. 1). Як зазначено в атрибуції монети “Підробка з епохи (?). Монета стилістично дуже гарна, відповідає офіційним виробам львівського монетного двору, проте має явно гіршу основу монетної заготовки (з міді?). Як виглядає, була лише посріблена ззовні. Різниця металів не є наслідком зовнішньої корозії, оскільки кружок має притаманну монетам дзвінкість”.

Рис. 1. Монета з аукціону “Gabinet Numizmatyczny D. Marciniak”

Оригіналом, що став взірцем для монети, був різновид 7 “в” галицько-руського грошика Владислава II Ягайла, датованого 1394–1398 років.¹ Конкретний варіант, що використано за зразок – позиція 157 “Каталогу монет, карбованих у Львові в XIV – XV століттях”. Його характерною ознакою є перекарбування букви “I” на помилкову букву “V” у слові “RVSS V (I)E” на реверсі².

Вага монети всього 0,7 г, що значно менше від середньої ваги різновиду 7 “в” – 0,95 г.³ На монеті дуже добре видно незначні відшарування і відпадання срібного покриття, що дає змогу безпомилково стверджувати, що монету підробили. І підробили її у XIV ст. Метою виготовлення цієї підробки був зиск від підкидання її в грошовий обіг. Вигода фальшивомонетника полягала в зекономленому сріблі, оскільки виготовлена вона не зі срібла, а з недорогоцінного металу (ймовірно з міді). Величина зиску складається з вартості срібла, що мала би бути у справжній монеті, за мінусом вартості міді (і навіть тут “умілець” зекономив, бо підробка до того ж ще й легша!).

На польський аукціон монета потрапила, очевидно, із наших земель, оскільки галицько-руські грошики у грошовому обігу на коронних польських землях участі практично не брали і їх у місцевих скарбах майже не фіксують, на відміну від львівських півгрошів, котрі карбували в повній відповідності до польської тогочасної монети (вони брали участь у грошовому обігу на території Польщі нарівні з коронними півгрошами, тому львівські півгроші часто там знаходять у скарбах)⁴. Проте, чи потрапляння підробленого галицько-руського грошика Владислава II Ягайла сталося в наші дні, чи монета походить зі старої польської колекції, в атрибуції монети не зазначено і, ймовірно, ми про це вже й не дізнаємося.

Недавно автору стала відома стара підробка ще однієї львівської монети XIV ст. – галицько-руського грошика Казимира III. Вдалося встановити, що її знайшли як одиничну знахідку в Львівській обл. Вона теж виготовлена з міді, а вилущення частини верхнього шару, що добре видно на реверсі, що свідчить про те, що і ця монета була пізніше посріблена, але внаслідок гірших умов зберігання монети срібний шар став майже непомітним (рис. 2). Її вага – 1,1 г, теж менша від стандартної ваги цих монет 1,28 – 1,30 г.⁵ Оригіналом для цієї підробки слугував грошик різновиду 1 “е”, штемпельний варіант поз. 10 “Каталогу...”⁶.

Такі підробки трапляються у скарбах. Про знахідку серед маси галицько-руських грошиків Людовика Угорського двох тогочасних підробок з XIV ст. згадується у повідомленні про скарб із с. Золотники, Тереховлянського р-ну, Тернопільської обл.⁷ Дослідник історії фальшивомонетництва Андрій Бойко-Гагарін також наводить випадки фальшування монет у Галицькій Русі в XIV і XV ст.⁸

¹ Крижанівський А. Монети Галицької Русі XIV–XV століть. Львів: Накладом автора, 2019. С. 61.

² Там само С. 135.

³ Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV – XV століттях. Львів: Галицька видавнича спілка, ВАТ “Львівобленерго”, 2007. С. 128.

⁴ Там само С. 82.

⁵ Так само С. 126.

⁶ Крижанівський А. Монети Галицької Русі XIV–XV століть. Львів: Накладом автора, 2019. С. 98.

⁷ Лішук М. Знахідка XIV ст. з Тереховлянщини Тернопільської області. Львівські нумізматичні записки. Ч. 19–20. Львів, 2022–2023. С. 14–17.

⁸ Бойко-Гагарін А. С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Київ: Українська академія геральдики, товарного знаку і логотипу, 2017. С. 48–51.

Рис. 2. Монета зі знахідки у Львівській області

Подібні підробки слід вважати, хоч і нелегальними, але повноправними учасниками тогочасного грошового обігу. До того ж серед маси легальних монет тогочасні підробки зустрічаються у скарбах значно рідше, тому за зазначену на початку статті монету заплатили вищу ціну від початкової, хоч організатори акційного дому “Gabinet Numizmatyczny D. Marciniak” й не приховували нелегального її походження. Дві розглядувані нами монети, безумовно, походять із XIV ст.

Погорілець Олег
с. Меджибіж, Україна

“ПОДІЛЬСЬКИЙ ПОЛУГРОШИК” – МОНЕТА ПОДІЛЬСЬКОЇ ЗЕМЛІ КНЯЗІВ КОРІАТОВИЧІВ (II ПОЛ. XIV СТ.)

В 2004 році на Міжнародній науковій конференції “Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність” у Львові нумізматами Ростиславом Саввовим та Олегом Погорільцем введено в науковий обіг монету, яка в історичних джерелах згадувалась як “подільський полугрошик”. Віднайдено металевий еквівалент цій грошовій одиниці, про яку більше ста років знали з архівних документів¹.

Монета карбувалася на висічених срібних кружках діаметром до 2 см (перші аналізи показали 900 пробу срібла) штемпелями, виготовленими за допомогою пуансонів. На аверсі одного типу монет зображено воїна на коні, котрий списом пронизує змія та напис готичними літерами “+MONETA CONSTATINI”. На реверсі монети розміщено герб угорських королів династії Анжу – щит, розсічений вертикально на дві половини. У правій частині щита зображено “балки” Арпадів, в лівій – сім лілій. Напис на латині “+D N DOMINI DE SMOTRIC”. Аналіз написів наголошував на емітента монети – князя Подільської землі Костянтина Коріатовича, який титулував себе князем, дідичем та господарем Смотрича. Зображення на аверсі містило родовий герб Коріатовичів – святого Юрія, який “побиває” змія, герб на реверсі демонстрував васальну підлеглість Коріатовичів угорському королю².

На іншому типі монети на аверсі зображено святого Юрія на коні, котрий списом пронизує змія та напис готичними літерами “+MONETA CONSTANTINI”. На реверсі монети розміщено гербову композицію, яку певний час не вдалося атрибутувати, та напис на латині “+DVCIS D PODOLI[E]”. На цьому типі монети князь Костянтин вже титулував себе “КНЯЗЕМ ПОДОЛІЇ”³.

Вага монет князя Костянтина коливається від 1,1 грама до 0,8 грама для певних різновидів, що свідчить про тривалий термін карбування та пристосування емісій під наявний грошовий ринок у князівстві. Метрологія монет підтверджує, що вага “полугрошиків” зменшувалася протягом певного часу відповідно до погіршення якості домінуючої монети

¹ Погорілець О. Г., Саввов Р. В. Карбування монети на Поділлі в другій половині XIV ст. // Матеріали міжнародної наукової конференції “Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність”. – Львів, 2005. С. 145–153.

² Погорілець О. Г., Саввов Р. В. Монета подільського князя Костянтина. / Нумізматика і фалеристика, 2004, № 4.

³ Шостопап. А. Монети XIV ст. карбовані на Поділлі / Нумізматика і Фалеристика, 2007. № 3 (43). – С. 24–26.

обігу – празького гроша. Технологія карбування “подільського полугрошика”, геральдичні зображення на монеті означали, що монета курсувала в зоні панування празького гроша в Південно-Східній частині Європи, на відміну від зони впливу монет Золотої Орди¹.

Дослідження Р. Савова, О. Погорільця, А. Шостопаля, О. Алфьорова та О. Артюхіна щодо геральдичних зображень на подільських монетах атрибутували зображення аверсу та реверсу першого типу монет як родового гербу Коріатовичів та герба їхнього сюзерена – угорського короля Людовика. Зображення на іншому типі монет певний час було незрозумілим, і тільки в 2013 році “розгадано” зображення на цьому типі монет – ним виявився фрагмент гербу Людовика Анжуйського – дещо змінений геральдичний нашоломник із зображенням увінчаної короною голови страуса, котра тримає в дзьобі підкову. Зображення на першому та другому типах монет Костянтина підтвердило тезу про те, що монета карбувалася в часи, коли Коріатовичі були васалами короля Угорщини та Польщі – Людовика Угорського (угорський король з 1342 року, польський король з 1370 року, помер 10 вересня 1382 року)².

В 2005 – 2007 роках нумізмати Ростислав Саввов та Олег Погорілець друкують низку публікацій, у яких зосереджуються на дослідженні метрології та іконографії монет, роблять спроби визначити розміри емісії та її місце в грошовому обігу Південно-Східної Європи, пояснити економічні та політичні події кінця XIV – поч. XV ст., які спричинили тому, що монети Костянтина є великою рідкістю.

Топографія знахідок монет, яка охоплює Хмельницьку, Вінницьку, Черкаську, Тернопільську та Київську області України, Молдову, Румунію і Угорщину, де зафіксовано більше 15 пунктів поодиноких та скарбових знахідок із загальною кількістю понад 150 монет різних типів та метричних даних, поклала край дискусії про те, що карбування було короткотерміновим та невеликим за емісією. Знахідки свідчать про участь цих монет у грошовому обігу значної частини земель та держав того часу. Статистика відомих знахідок монет за останні двадцять років підтверджує припущення про те, що ще будуть виявлені нові скарби з вмістом монет Костянтина Коріатовича.

У 2015 році нумізмати спробували розв’язати ще одну загадку, пояснити згадуваний в актових документах терміни “Подільська копа” та “Подільська лічба”. Питанням виникнення на Поділлі у XIV–XV століттях місцевої грошової лічильної одиниці – “Подільської копи” та грошової лічби “как у Подолии идет” у свій час приділив увагу Микола Котляр, проте обставини виникнення “Подільської копи” та її грошового наповнення так і не були повністю досліджені. І лише в 2015 році вдалось не тільки дослідити цей процес, а й порівняти його з іншою системою лічби. Рахункові одиниці Подільської землі і Галицької Русі: “Подільська копа” і “Руська копа”, які склались наприкінці XIV ст. та проіснували аж до середини XVI ст., сформувалися на основі місцевої монети та вартували половину копи “широких” (празьких) грошей. Відголоски цієї лічби ще траплялись в актових документах Подільського суду та гродської книги міста Львова. Початкове грошове наповнення цих лічильних одиниць складалось із подільських полугрошиків та львівських грошиків, проте із зникненням із ринку цих монет залишилась лише лічба, яка становила майже половину копи празьких грошей³.

У 2014 році каталогізацію монет Подільського князівства відповідно до раніше відомих монет та нових знахідок вперше зробив київський дослідник Віталій Церковняк. Автор увів до наукового обігу 14 монет із приватних колекцій, виділивши серед них штемпельні монети із зображенням групи: 1) монета з Угорського Національного музею, Дунаївці-1, Черкаси-2; 2) монета Дунаївці-2, Городок-1; 3) монета Національного музею історії України; 4) монета

¹ Погорілець О. Г., Саввов Р. В. Начало чеканки монеты в южных землях Великого княжества Литовского (вторая половина 14 в.). / Международная нумизматическая конференция, посвященная 150 – летию Национального музея Литвы. Тезисы докладов. – Вильнюс, 2006. С. 164–167.

² Алфёров А., Артюхин А. Герб на монете подольского князя Константина Кориатовича / XXI всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений, Москва, 2013. – С. 68–69.

³ Погорілець О. Г. Рахункові одиниці Подільської землі і Галицької Русі: “Подільська копа” і “Руська копа” (II пол. XIV – XV ст.). До питання про виникнення та грошове наповнення / Матеріали III Міжнародної науково – практичної конференції “Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки”, Кіровоград, Київ, Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 48–50.

Черкаси-2. Підсумовуючи свою розвідку, автор зазначив, що: “Вивчення даної теми знаходиться на початковому етапі”¹.

У 2014 році Валерієм Нечитайлом опубліковано “Каталог подільських, молдавських і валахських монет, що були в обігу на Україні у XIV – XVII ст.”, у якому представлено 15 позицій подільських монет, включаючи спільну монету Костянтина та Федора Коріатовича².

У 2016 році вийшла об’ємна стаття групи дослідників, які детально розглянули топографію скарбів монет, зафіксованих у нових публікаціях Р. Саввова та авторських описах О. Погорільця, Б. Кульчицького, В. Косака, В. Шапринського, О. Пінкасевича, І. Яковеліса. Авторам вдалось опрацювати майже 90 подільських полугрошків. Крім повідомлень про топографію та умови знаходження скарбів, стаття містить додаток А, де зафіксовано одиночні знахідки та детальний склад скарбів, в яких траплялась подільська монета, а в додатку Б вміщені фотографії основних типів подільської монети та супутні їм монети³.

Минуло вже двадцять років із часу відкриття “подільського полугрошика” – монети, яку карбував князь Костянтин Коріатович, володар Подільської землі, проте і на сьогоднішній день питання причин виникнення карбування монети в князівстві Коріатовичів, тривалості емісії, змін іконографії та метричних даних не знайшли повних відповідей. Не дивлячись на значні публікації за останні два десятиліття, у дослідженні факту карбування монети Костянтином Коріатовичем у Подільському князівстві багато питань ще залишається “відкритими”. Кожне нове дослідження відкриває одну із сторін цього процесу, поставивши нові запитання. Загальна бібліографія монети становить вже більше 50 статей та повідомлень, опублікованих протягом останніх 150 років, та стосується різних аспектів побутування Подільської землі та правління Коріатовичів на Поділлі. Проте не розробленою залишається загальна стратегія дослідження цього процесу та немає єдиного центру вивчення цього явища.

Монети Костянтина Коріатовича увійшли в нумізматичні каталоги та підручники, вони є гордістю української нумізматики, так як були карбовані на українських землях державним утворенням, що мало усі атрибути незалежної держави⁴. Монети є доказом того, що вже у XIV ст. Поділля було складовою частиною Європи. Політичні та економічні процеси, що відбувалися в цей час на теренах Європи, були притаманні й Подільській землі, формуючи майбутню спільну історію України та Європи.

Прохненко Ігор

кандидат історичних наук
м. Ужгород, Україна

Сухар Арсен

кандидат історичних наук
м. Ужгород, Україна

ВИГОТОВЛЕННЯ ФАЛЬШИВИХ МОНЕТ У ЗАМКАХ ЗАКАРПАТТЯ

Цінність грошей в епоху середньовіччя та раннього новітнього часу значно відрізнялася від її сучасного формату. У наші дні вартість паперової банкноти насамперед гарантується державою, що її випускає. Кілька століть тому цінними були власне самі монети, тобто золото або срібло, з яких вони виготовлялися. Водночас незмінним завжди лишалося те, що карбування всіх номіналів було виключно монополією держави. Незважаючи на це, майже

¹ Церковняк В. Каталогізація монет Подільського князівства карбованих наприкінці XIV ст. (подільський денарій, півгрошки “Смотрич” та “Поділля”) / Нумізматика і Фалеристика, 2014. № 2.

² Нечитайло В. В. Каталог подільських, молдавських і валахських монет, що були в обігу на Україні у XIV – XVII ст.: науково-популярне видання. К., 2014. – 212 с.

³ Бакалець О. А., Пінкасевич О. В., Шапринський В. О. Монети Подільського князівства кінця XIV часу правління Костянтина Коріатовича: топографія знахідок // Матеріали IV Міжнародної науково – практичної конференції “Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку”, – Київ – Бар., 2016. С. 182–197.

⁴ Шуст Р. М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навчальний посібник. Р. М. Шуст., – К.: Знання, 2007. – 375 с.

одночасно з появою офіційного “виготовлення” мірила вартості з’явилися й фальшивомонетники. Хоча це заняття завжди переслідувалося законом, “ремесло” розквітало, особливо в періоди політичної нестабільності. В Угорщині з кінця XIV ст. фальшивомонетники діяли переважно “під патронатом” феодалів, що призвело до масового випуску та широкого розповсюдження підробок. Як зазначив Ф. Калер, вже за часів Сигізмунда Люксембурзького (1387–1437 роки) на території Угорщини функціонували щонайменше три майстерні з виготовлення підробок. Більш того, фальшивки виготовляли і при королівських монетних дворах.¹ Частина цих майстерень продовжили свою діяльність до часів короля Матяша (1458–1490 роки). Особливо активно проявляли себе майстри-фальшивомонетники у північно-східній частині Фелвідека, Верхнього Краю Угорського королівства. Часто ці майстерні діяли під керівництвом або за мовчазної згоди центральної влади та її місцевих представників. Король (або антикороль), щоб задовольнити жагу феодалів до грошей та дивідендів, які приносила б монетна справа, іноді видавав їм дозволи на випуск монет. Тому в багатьох феодальних замках облаштовувалися легальні монетні майстерні.² Спроби законодавчого регулювання монетної справи робилися кілька разів. Зокрема, це II декрет короля Сигізмунда від 1405 року, у якому підробка грошей кваліфікувалася як зрада (порушення монополії короля). Вона включала в себе такі складові: відмова приймати гроші королівських монетних дворів; зниження ваги монет; незаконне виготовлення монет, імітація з дорогоцінних або будь-яких інших металів.³ Зведення законів м. Буди (перша третина XV ст.) містить чіткі процесуальні вказівки стосовно фальшивомонетників: “фальшивомонетник повинен виправдатися таким же чином, як і злочин, присягнувшись спочатку сам, а потім семеро свідків. Якщо хто-небудь із них схибить, кара фальшивомонетника – спалення”.⁴ В епоху Сигізмунда переважала інша форма фальшування – обрізання монет за периметром або виготовлення з однієї монети двох. Такі злочини каралися грошовим штрафом і конфіскацією майна, придбаного на фальшиві гроші.⁵ Після міжусобиць середини XV ст. відносний лад у грошовій системі реформою 1467 року навів король Матяш Гуняді. Його монети, завдяки зображенню названі “монетами з Мадонною”, досить довго і стабільно утримували свою вартість: 1 форинт = 20 грошам = 100 денаріям = 200 оболам. Законодавство короля Матяша також розглядало підробку монет як зраду (декрет I 1462 року). Фальшивомонетниками вважалися особи, які: а) виготовляли підроблені номінали; б) свідомо розповсюджували та використовували в обігу фальшиві гроші (у великій кількості). Владислав II Ягеллон (1490–1516 роки), який наслідував Матяша на престолі, намагався підтримувати цю грошову систему, а ось його наступник Людовик II (1516–1526 роки) знизив відсоток срібла в денаріях наполовину, залишивши водночас ту саму номінальну вартість, що неминуче призвело до інфляції та економічної кризи. У 1526 році Людовик був змушений відкликати ці монети.⁶ Загалом грошова система Угорщини пізнього середньовіччя, основи якої були закладені королем Матяшем у 1467–1470 роках, без суттєвих змін проіснувала до початку 1550-х років. Зображення на монетах (Мадонна та св. Ласло на золотих форинтах, герб та Мадонна на срібних монетах), як і їхня якість (крім окремих спроб зниження ваги), залишалися незмінними і тривалий час протистояли зростаючому австрійському впливу. Двовладдя, що виникло в країні після могацької поразки, чітко відбилася й на випуску грошей. Янош Саполяї (1526–1540 років), якого вважали “національним королем”, карбував власні номінали так само, як і Фердинанд I (1526–1564 роки) із роду Габсбургів. На початку його правління гроші короля Яноша випускали майже всі монетні двори Угорщини; пізніше внаслідок воєнних подій він втратив Кремніце, а з початку 1530-х років мав можливість карбувати монети тільки у

¹ Kahler F. Középkori pénzhamisításunk kérdéséhez (3 rész) / F. Kahler // Numizmatikai közlöny. 1981-1982. № 80-81. Old. 80-81.

² Gyöngyössi M. Középkori és kora újkori hamispénzverés Nyugat-Magyarországon / M. Gyöngyössi // Az Érem. LXXII évfolyam. 2016 / 1. Old. 30-34.

³ Kahler F. A pénzhamisítás bűncselekményének alakulása Magyarországon / F. Kahler // Jogtörténeti tanulmányok V. / Szerk. Csizmadia Andor. Budapest, 1983. Old. 104.

⁴ Blazovich L. Buda város jogkönyve II / L. Blazovich, J. Schmidt. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2001. Old. 455.

⁵ Tóth D. A pénzhamisítás jogtörténete / D. Tóth // Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia konferenciakötete. Pécs, 2015. – Old. 45.

⁶ Szatmári T. A pénzhamisító Bebek / T. Szatmári. 2013, november 1. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.szadvar.hu>.

трансільванському Клужі¹. Після втрати Фердинандом Буди й витіснення з керівних посад німецьких чиновників та угорських вельмож – прихильників Фердинанда, будайський монетний двір у 1529 році перенесено до нової столиці – Пожоня (нині Братислава, Словаччина). Керівництво фінансами здійснював Янош Галлер, та вже в 1531 році Фердинанд був змушений усунути його від справ через конфлікт із міською владою. З 1535 року угорські монети Фердинанда випускав монетний двір у Відні. Загальноприйнятою є думка, згідно з якою найпотужніша хвиля підробки монет на території Фелвідека, підвладного Саполяї, розпочалася в 1530-х роках і тривала до 1550-х років. Але за кілька років до цього, 1527 року кремніцький жупан Бернат Беґеїм повідомив владу Нижньої Австрії про діяльність у Мадяроварі майстерні з підробки різних австрійських монет (“*toppelt Sechsser, dickh pfening vnd Patzen*”), взірці яких він надіслав як доказ.² Мадяровар був володінням королеви Марії Габсбург, яке вона дістала ще у 1520-х роках як весільний подарунок, з чого можемо зробити висновок про те, що фальшування монет в Угорщині в ранньомодерну епоху бере свій початок не з володінь Яноша Саполяї, а саме з територій Габсбургів.³ Загалом XVI століття для фальшивомонетників стало певним “золотим віком”, коли за умов громадянської війни було простіше збагачуватися. Ф. Калер виділив протягом століття два основні періоди, перший з яких назвав “періодом феодальних підробок”. Основні його риси – здійснення злочинів вищими верствами населення, досить високий вміст дорогоцінних металів і точне передавання зовнішнього вигляду монет, якісне технічне оснащення майстерень, що уможливлювало масовий випуск підробок. Феодали, часто користуючись своїм становищем, силоміць добивалися безперешкодного введення до обігу таких підробок, розквіт яких припадає на 1530–1540 роки.⁴ Найбільш впливові вельможі з табору як Саполяї, так і Фердинанда, брали активну участь у карбуванні фальшивок. Достовірно відомо, що в 1530 році монети сумнівної якості випускали у володіннях Петра Перені. У замку Красногорка гемерський жупан Ференц Бебек підробляв срібні денарії короля Яноша, сировину для яких здобував, переплавляючи церковні дзвони з навколишніх сіл. Той самий Бебек у замку Чорбакьо підробляв грошові одиниці Фердинанда. У замку Мурань Матяш Башо карбував імітації денаріїв Саполяї, а в Мукачівському замку, який належав королю, майстерню з підробки грошей організував каштелян Мігаль Бюдї.⁵ Посприяло розвитку фальшивомонетництва і наближення турецької загрози. Священики й монахи, намагаючись врятувати церковне майно та начиння, часто передавали його на збереження до укріплених феодальних замків. Згодом із поширенням реформації феодали, діючи за принципом “*cujus regio, ejus religio*”, часто привласнювали собі церковне майно, прикриваючись тим, що до костелів воно потрапило як дари їхніх прашурів. Зокрема, Другети в себе в Гуменному накопили церковного срібла й золота на 80 тис. форинтів – колосальну суму, як на середину XVI ст. Щоб якось реалізувати награване в такий спосіб добро, предмети церковного начиння, які часто були значною художньою цінністю, переплавляли на монети. “Фахівців” для цієї справи знайти було не важко, адже більшість дворянських резиденцій мали власних майстрів-ювелірів, які за високу винагороду часто погоджувалися на підробку монет. Невдовзі вони навіть створили щось на зразок цеху, на чолі з Петером Тудором.

Порівняно з першим періодом у другому було досить багато суттєвих відмінностей. Фальшивомонетниками тут виступають представники нижчих верств. З огляду на це вміст дорогоцінних металів у монетах значно нижчий або їх взагалі немає, виконання підробок значно примітивніше, що пояснюється неосвіченістю майстрів і простотою інструментів (так звані ковальські підробки).⁶ Кількість фальшивок проти попереднього періоду значно зменшилася. Розквіту така “народна” підробка досягла в другій половині століття.

¹ Gyöngyössy M. Szapolyai János pénzverése (1527-1540) / M. Gyöngyössy // Századok. 149 évfolyam. 4 szám. 2015. Old. 961.

² Huszár L. Magyar várak mint pénzhamisító műhelyek a XVI. században / L. Huszár // Műemlékvédelem. № 13. 1969. Old. 82.

³ Gyöngyössy M. Középkori és kora újkori hamispénzverés Nyugat-Magyarországon / M. Gyöngyössy // Az Érem. LXXII évfolyam. 2016 / 1. Old. 31-32.

⁴ Kahler F. Pénzhamisítás Magyarországon a XVI. században / F. Kahler // A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve 1971. Budapest, 1972. Old. 86–90.

⁵ Komáromy A. Egy hamis pénzverő a XVI. században / A. Komáromy // Századok. 1893. Old. 647–657.

⁶ V. Székely Gy. 16 századi éremlelet Pálmonostoráról / Cumania / Szerk. Bárh J. № 15. Kecskemét, 1998. Old. 10.

Ці фальшиві номінали особливо легко простежуються в археологічних матеріалах. Вони виготовлялися з низькоякісних сплавів або міді, були вкриті тонким шаром срібла, який дуже швидко стирався, викликаючи обурення ошуканих громадян. Але саме така підробка монет із надзвичайно низькою собівартістю була дуже вигідною справою. Не дивно, що за короткий термін підроблені номінали заповнили прикордоння, паралізувавши тим самим усю торгівлю та грошовий обіг, оскільки зарубіжні купці відмовлялися їх приймати. Була підірвана довіра населення і до номіналів більш раннього карбування. У 1538 році в м. Пожонь стани скаржилися, що за кордоном відмовляються приймати навіть карбовані у Кремниці золоті монети, більше того – вже й усередині країни не завжди їх беруть. Щоб хоч якось зарадити економічному колапсу, Фердинанд був змушений видати розпорядження, яким зобов’язав усіх на території Угорського королівства без заперечення приймати монети Матяша, Владислава та Людовика (XIX параграф закону 1535 року). Водночас, щоб запобігти конфлікту в Австрії, він заборонив використання на її території угорських мідних монет (зазвичай із низькоякісного металу, поганого карбування). Також, незважаючи на те, що якість випущених Саполяї номіналів була досить високою, з боку Габсбургів вони піддавалися необґрунтованій критиці. Більше того, на прохання станів Нижньої Австрії вони були заборонені на підвладній Фердинанду території. Довіру до номіналів Саполяї було підірвано настільки, що й його власні прихильники відмовлялися їх приймати. Питання карбування грошей часто піднімалося законодавчими зборами. На будайських зборах 1527 року, скликаних королем Яношем, прийнято постанову, згідно з якою під страхом смертної кари всі були зобов’язані приймати випущені королем номінали. На засіданні 1530 року ухвалили рішення про монополію короля у випуску монет і визнали ці монети єдиним легальним платіжним засобом.¹ У рішенні наступних зборів, що відбулися наприкінці 1530 – на початку 1531 років, були перераховані всі номінали, що вважалися легітимними платіжними засобами: монети Матяша, Владислава II, Людовика, сучасні карбування короля Яноша 1526 й 1527 роки і Фердинанда кремницького випуску. У період від 1543 до 1547 року законодавчими зборами Угорщини прийнято чотири закони, що передбачали покарання за підробку грошей. Зокрема, в параграфі LI закону 1545 року зазначалося: “Якщо осіб, які підробляють гроші (як кажуть, їх виготовляють у багатьох місцях), затримують, згідно з даним декретом вони підлягають покаранню особистому та майновому”.² Щоб якимось чином виконувати законодавчі рішення, до комітетів були відряджені судді та королівські представники, які діяли спільно з віце-жупанами, у супроводі військових. Вони отримали право здійснювати судочинство над підозрілими людьми, будь-то селяни чи представники шляхти, і одразу ж, без апеляцій, на місці виконувати вирок. Однак результатів це давало мало, оскільки підробкою монет займалися переважно залежні від вельмож слуги, які зазвичай мовчали як риба, а якщо й починали давати показання, у феодала завжди була можливість перейти під покровительство іншого короля. Крім того, більшість майстрів із виготовлення ливарних форм були іноземцями (італійці, поляки, німці), які не затримувалися надовго в одному місці. Вони видавали себе за ювелірів, слюсарів, каменотесів та мандрували від однієї садиби до іншої, де була потреба в їхніх “послугах”.

Один із таких шукачів пригод, майстер Міклош, кілька разів бував і на території сучасного Закарпаття. Його історія стала відомою завдяки протоколу дізнання, який в угоданських архівах відшукав дослідник А. Комаромі. Згодом на основі цього протоколу було опубліковано статтю в історичному збірнику “Századok” (“Століття”)³. Майстер Міклош походив із трансільванських саксів (саксонців). У молоді роки вивчав малювання в Шегешварі (Сігішоара, Румунія), згодом відправився мандрувати Німеччиною. Крім малювання, навчався ювелірній справі та обробці каменю. Ще до Могача повернувся до Трансільванії і завдяки протекції родичів став королівським каменярем. Та оскільки жодними знаннями в області архітектури він не володів, був змушений залишити привабливу роботу й податися в мандри.

¹ Gyöngyössi M. Szapolyai János pénzverése (1527-1540) / M. Gyöngyössi // Századok. 149. évfolyam. 4. szám. 2015. – Old. 960.

² Tóth D. A pénzhamisítás jogtörténete / D. Tóth // Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia konferenciakötete. Pécs, 2015. Old. 45.

³ Komáromy A. Egy hamis pénzverő a XVI. században / A. Komáromy // Századok. 1893. Old. 647–667.

Доля привела майстра до Угочанського комітату, де його найняв на роботу володар замку Нялаб, угочанський жупан Габор Перені. Після битви під Могачем, де загинув власник Нялабу Габор Перені, він переїхав до Хуста під покровительство маромороського жупана, капітана Кріштофа Каваші. Власне, тут і розпочалася його “карьєра” фальшивомонетника. Протягом наступних десятиліть він побував у Мукачівському замку в капітана Мігалья Бюдї (де йому склали компанію поляк Станіслав та сілезець Гансель), у Середньому у Ференца Добо, у Гуменному в Дьордя Другета, у Шарошпотоці у Баторі. Виготовляв переважно польські гроші, оскільки їх легше за все було підробляти, а також угорські номінали. На нетривалий період Міклош повернувся на Угочанщину, де влаштувався до сина свого колишнього патрона Габора Перені Яноша. Та оскільки Другети за підробку монет платили більше, швидко повернувся до їхніх володінь у комітатах Унг та Земплін. На початку 1550 років Міклош оселився в замку Другетів у Ясенові, та тут доля відвернулася від нього. За доносом місцевого чиновника його було заарештовано. Хоча Дьордь Другет намагався визволити майстра, своїми діями лише накликав на себе гнів Фердинанда, якому на той час вже вдалося стабілізувати своє положення на угорському престолі. Від серйозних наслідків своїх дій Другета “врятувала” передчасна смерть, а Міклоша було засуджено та невдовзі страчено.

На сьогодні фальшиві монети, а іноді і сліди, що свідчать про їх виготовлення на місцях, простежуються в п'яти замках Закарпаття: Бронецькому, Королівському, Невицькому, Середнянському та Ужгородському. Найбільша колекція підроблених номіналів походить із Королева, що пояснюється значними планомірними роботами, проведеними саме на цій пам'ятці експедицією Ужгородського національного університету. Тут майже половина монет – підробки XV–XVI ст. У Королівському замку Нялаб сліди фальшування монет у середині XV ст. зафіксовані в приміщенні 3 (розкоп IV). Тут виявлено сировину для виготовлення підробок і готову продукцію. Сім фальшивих денарів регента Яноша Гуняді (1446–1453 роки) були спаяні в стопку, ще шість монет Яноша Гуняді і короля Ласло V Постума (1440–1457 роки) були розкидані по підлозі приміщення. Про походження зазначених монет свідчить знайдена поряд із ними сировина для виготовлення подібної продукції, серед якої присутні уламки бронзових гармат. Крім них та іншого лому кольорових металів, у південній частині основного замкового комплексу простежені й інші свідчення ливарної справи (заготовки свинцевих куль, свинцевий брусок зі слідами рубки зубилом, підготована до переплавлення товарна суконна плomba, бронзовий злиток “млинець” та уламок технічної графітової кераміки). Представлені в Королівському замку Нялаб і “ковальські підробки” першої половини XVI ст.

До наукових фондів Інституту карпатознавства Ужгородського національного університету закарпатські нумізмати передали інформацію про серію фальшивих монет, сировини, заготовок та інструментарію для їх виготовлення, походження яких можна впевнено пов'язати з Невицьким замком. Декілька подібних знахідок виявлено і на Середнянському замку, а про перебування на ньому фальшивомонетників свідчать документи.

Отже, на основі даних письмових джерел та археологічних матеріалів можна стверджувати про процес виготовлення в замках Закарпаття угорських та польських фальшивих номіналів із середини XV до другої чверті XVI ст. Активізація діяльності з підробки монет збігається з періодами політичної нестабільності в Угорському королівстві і вкладається в загальнодержавні тенденції грошового обігу.

Ілюстрації

Рис. 1

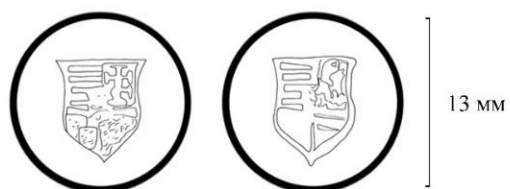
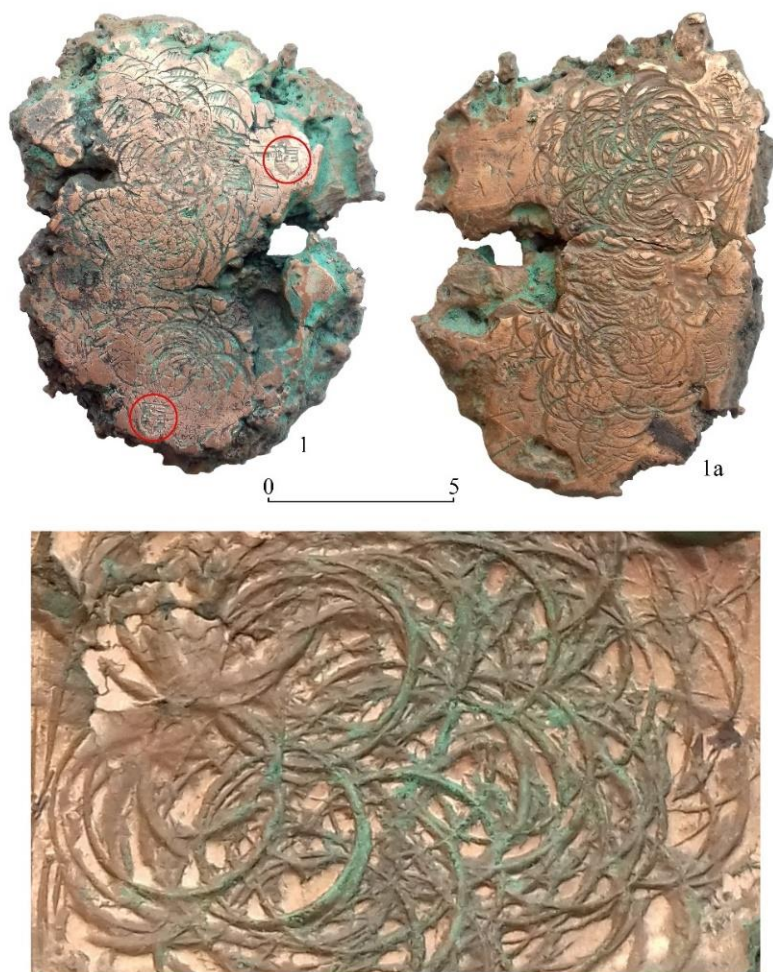

Рис. 2

Рис. 3

ПРИЧИНИ НЕЗАПРОВАДЖЕННЯ ВЛАСНОЇ ГРОШОВОЇ ОДИНИЦІ УКРАЇНСЬКИМИ ГЕТЬМАНАМИ СЕРЕДИНИ – ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Ранньомодерний час в історії України, як і східноєвропейського простору загалом, був надзвичайно цікавою історичною епохою. Унаслідок перехідного стану зазначена епоха характеризувалася своєрідним міксом нових віянь, властивих для десакралізованого світогляду капіталістичного суспільства, і водночас високим ступенем консерватизму та релігійності, що традиційно продовжував середньовічну практику і що особливо цілісно поєднувалося у випадку грошового обігу. Водночас рештки середньовічної традиції в Східній Європі зберігалися значно довше та у більш масштабних проявах, ніж у Західній Європі. Тому ця тенденція зумовила своєрідність історичного поступу східноєвропейського простору, що різко проявилось вже у XVIII ст.¹ Усе це зрештою зумовило величезну роль символізму ледь не в усіх сферах на сході Європи, зокрема і у сфері грошового обігу.

Незважаючи на це, в усій Європі цінність грошей збільшувалася – тенденція, що триває й дотепер, створивши новий тип цивілізації, а саме фінансової². Це проявилось в оформленні ще у XV–XVI ст. однієї з перших де-факто економічних теорій – меркантилізму. Останній робив особливий акцент на значенні грошей, їх кількості, надаючи всім іншим речам вартісного виміру та співвідношення, скріплюючи взаємини між людьми офіційного рівня, тощо³. Саме гроші меркантилізм вважав головним мірилом багатства, а отже, й сили будь-якої держави⁴.

Водночас гроші від часів середньовіччя розглядалися як один із важливих атрибутів суверенності держави. Тому їх емісія була монополізована владою шляхом уведення монетної регалії. Остання давала монархам додатковий суттєвий дохід, оскільки передбачала самостійне визначення державою вмісту відповідного металу в монеті, її загальну вагу та курс, що постійно відходив від реальної вартості металу, з якого карбувалася монета. Аби додатково закріпити державну приналежність грошей на них у Домодерний та Ранньомодерний час доволі часто вміщували й портрет правителя та відповідні легенди із зазначенням державної приналежності. Тож після зміни монарха зазвичай змінювалося і зовнішнє оформлення монети – на ній з'являлося портретне зображення нового володаря. Останнє мало місце й у випадку Речі Посполитої, що до середини XVII ст. поширювала свою юрисдикцію на ті українські землі, на яких виникне Військо Запорозьке (Гетьманщина), так само як і було відображено на монетах інших європейських держав, поширених у той час на українських теренах⁵. Закономірно, що внаслідок тривалого литовсько-польського періоду в нашій історії він не міг не вплинути на наші традиції. Тим більше, що нова українська еліта де-факто сприймала себе як породження й частину річпосполитського світу⁶ та, за словами Т. Таїрової-Яковлевої, навіть “успадкувала менталітет ВКЛ та Речі Посполитої”⁷.

Отже, козацька еліта, безумовно, мала врахувати цей досвід і тенденції в розвитку європейської цивілізації загалом: не лише в площині зовнішнього оформлення, але й насамперед в особливій ролі грошей в житті держави. Їй не бракувало досвіду політичного життя або ініціативності. Активно проводили вони й державне будівництво: створювалися збройні сили, новий військово-адміністративний устрій, системи оподаткування та мит, прикордонна служба тощо. У зв'язку з цим виникає логічне запитання: чому ж не було

¹ Вульф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. Київ: Критика, 2009.

² Ільїн В. В. Фінансова цивілізація. Київ: Критика, 2007.

³ Зіммель Г. Філософія грошей. Київ: Фоліо, 2019.

⁴ Мешко І. М. Історія економічних вчень: Основні течії західноєвропейської та американської економічної думки. Київ: Вища школа, 1994.

⁵ Шуст Р. М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Київ: Знання, 2009. С. 102–130.

⁶ Таїрова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654–1658). Киев: ООО «Издательство „Клио”», 2019. С. 11, 13.

⁷ Там само. С. 15.

запроваджено власну грошову одиницю? Адже ж це чітко задекларувало би постання нової держави на політичній карті Європи та було б одним із засобів її консолідації та економічної самостійності.

Одразу ж зазначу, що наявні припущення щодо можливості карбування власної монети за гетьманування Богдана Хмельницького не обговорюються, бо немає жодного зразка цих монет у доступі для наукового загалу. Їх виклад, так само, як і спростування, є в сучасній літературі¹.

Відповідно зосередимося на питанні причин незапровадження цієї справи Богданом Хмельницьким.

Звичайно, найпростіше пояснення – це брак часу в умовах дуже динамічної військово-політичної ситуації, а, можливо, й свідомі дії з протидії цьому з боку держав, що хотіли прибрати до своїх рук українські землі. Так, це має рацію, але це дуже слабе пояснення ситуації. До того ж монетна справа тоді була відносно нескладною, що засвідчується, зокрема, й масовим характером підробки грошей в досліджуваній період². Закономірно, що те, що було відносно легко на приватному рівні, тим більше було під силу на державному рівні, що довели факти підробки річпосполитської монети в правління Петра Дорошенка.

Відповідно в цій справі маємо комплекс чинників, що поєднують теоретичний (ментально-світоглядний) та практичний (наявні складники матеріального характеру) рівні.

Проблема ментальна – зв'язок із Річчю Посполитою, що її підсвідомо (а почасти – й свідомо) прагнула зберегти козацька старшина, а також і відчуття певних обов'язків перед Річчю Посполитою як “своєю” державою. Усе це зумовлювало сприйняття карбування власної монети як незаконної справи. Попервах, принаймні до сучавської катастрофи 1653 року, цей чинник для Богдана Хмельницького був найбільш вагомим. Мав він значення і для його оточення та навіть і для низки наступних гетьманів. А у випадку широкого загалу – працював у силу усталеної традиції використання відповідних західноєвропейських та річпосполитських монет; тоді як важко було спрогнозувати ставлення населення до нових монет. Також можна згадати конфліктну ситуацію в таборі козацьких військ під Фастовом у 1654 році, коли з ними спробували розрахуватися новою московською монетою³.

Проблема практичного виміру – брак на території Війська Запорозького покладів металів, що використовувалися для монетного карбування в досліджуваній період. Маємо на увазі золото, срібло і мідь. Саме вони були сировиною для карбування монет у всіх тогочасних державах європейської цивілізації. Та їх не було в Гетьманщині. Єдиним засобом їх отримання залишалися зовнішні надходження. Однак в умовах безперервних бойових дій мідь цілковито йшла на військові цілі та її ніхто активно і не продавав. А щодо золота та срібла, то їх нагромадження ускладнювала меркантилістська політика всіх держав-сусідів, так само, як і можливість одразу використовувати отриману монету з благородних металів для покриття видатків на військову сферу (бо саме в монетній формі ці метали значною мірою й надходили). Тож запровадження нової монети означало додаткові труднощі для гетьманської влади.

Звичайно, політична ситуація другої половини XVII ст., що характеризувалася надзвичайним динамізмом змін, об'єктивно сприяла пришвидшенню постановки та вирішення різних завдань державного будівництва, що не вписувались у попередні усталені моделі. Однак тепер на заваді цьому стало посилене прагнення підкорення Війська Запорозького та поділу його території між сусідами.

Щоправда, наступники Богдана Хмельницького намагалися вирішити це завдання державного будівництва, але можливості були надто обмежені. Так, проявами цього можна розглядати пропозицію української сторони до проєкту Гадяцької угоди 1658 року про дозвіл відкрити в Гетьманщині монетний двір. А також звернення гетьмана Івана Самойловича щодо дозволу карбувати монету для задоволення внутрішніх потреб Гетьманщини (останнє було

¹ Шуст Р. М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Київ: Знання, 2009. С. 165–167; Козубовський Г. А. Проблема карбування власної монети в Україні в XVII ст. Магістеріум. Вип. 6. Археологічні студії. Київ, 2001. С. 38–44.

² Бойко-Гагарин А. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: “Украинская академия геральдики, товарного знака и логотипа”, 2017.

³ Літопис Грабянки // Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. Київ: Дніпро, 2006. С. 915.

реалізоване під час короткого карбуванням власної монети у м. Севськ, але карбовані у 1686–1687 роках так звані севські чехи не були самостійною монетою). Крапку на цих процесах поставила зростаюча московська експансія, особливо після Полтавської катастрофи 1709 року. Саме після неї московський цар Петро I одразу ж видав указ про заборону використання немосковської монети в обігу в межах Гетьманщини: “Вивів і вигубив з усієї Малої Русі старовічну польську монету ... натомість наповнив Малу Росію своєю ... монетою”¹.

Таким чином, справа запровадження власних грошей вкотре засвідчує як необхідність попередньої підготовки до цього (що підтвердила й модерна історія), так і особливу важливість цієї справи для повноцінного державного будівництва та стабільного розвитку як суверенної держави. Також досліджена тема висвітлює необхідність міждисциплінарного підходу з метою більш об’єктивної та вичерпної реконструкції будь-якої теми, що вивчається також і в межах історії грошей та грошового обігу.

Література та джерела

1. Бойко-Гагарин А. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: “Украинская академия геральдики, товарного знака и логотипа”, 2017. 550 с.
2. Вульф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. Київ: Критика, 2009. 591 с.
3. Зіммель Г. Філософія грошей. Київ: Фоліо, 2019. 667 с.
4. Ільїн В. В. Фінансова цивілізація. Київ: Критика, 2007. 528 с.
5. Козубовський Г. А. Проблема карбування власної монети в Україні в XVII ст. Магістеріум. Вип. 6. Археологічні студії. Київ, 2001. С. 38–44.
6. Літопис Грабянки / Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. Київ: Дніпро, 2006. 976 с.
7. Літопис Самійла Величка // Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. Київ: Дніпро, 2006. 976 с.
8. Мешко І. М. Історія економічних вчень: Основні течії західноєвропейської та американської економічної думки. Київ: Вища школа, 1994. 175 с.
9. Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654–1658). Киев: ООО «Издательство „Клио”», 2019. 320 с.
10. Шуст Р. М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Київ: Знання, 2009. 376 с.

Zukowski Hubert
Lublin, Poland

IN WHAT YEAR WERE THE LAST LEGAL COINS MINTED DURING THE REIGN OF JOHAN III SOBIESKI?

The work is based on an article by Dr. Witold Garbaczewski. published in the fourth volume of “Rocznik Bydgoski” from 2015 under the title “In what year did the Bydgoszcz Mint cease its regular operations? (the problem of the so-called fake coins from 1685-1692)” and my book, in which I devoted one section to “Forgeries from the era of Johan III Sobieski”.

There has been great disagreement in Polish literature as to when the last legal coin was minted during Sobieski's reign. One of the most respected researchers, Marian Gumowski, gave the date 1688, which most people repeated without question marks.

An earlier researcher, Ignacy Polkowski, linked the closure of the mint with a parliamentary order from 1685. However, he made an incorrect attribution, as he states that the last coin was a six groat from 1685, minted at the Bydgoszcz mint with the letter B. The author probably attributed the letter B to the mint, while in fact these are the initials of Godfryd Bartsch, the manager of the Krakow mint.

---

¹ Літопис Самійла Величка // Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. Київ: Дніпро, 2006. С. 617.

The Ordinary Sejm ordered the closure of mints on May 31, 1685, but we have not known any coins from the Bydgoszcz mint since 1684. The Kraków mint minted only single coins, six groats and three groats, as well as two-ducats. So why haven't coins been minted in Bydgoszcz since 1684? Unfortunately, historical sources do not provide us with the answer, but we can guess that the work of the mint could have been blocked by the Boratini family, which was prevented from executing the contract after the death of Titus Livius Boratini.

Analyzing historical sources, we are certain that the coins minted after the Ordinary Sejm were minted illegally, but we are not sure whether they were minted in the mint. In history, in the years 1667-1668, when, despite the closure of the crown mints by the Sejm, Treasurer Jan Kazimierz Krasiński allowed Boratini to open his offices for 2 years to partially repay the debt.

Analyzing the sources, I did not find confirmation that this situation repeated itself. Looking at coins minted in 1686, 1687 or 1688, we can see a significant deterioration of the purity of silver, which was a serious violation of the ordinance of 1658. Dr. Garbaczewski rightly noted that this situation could have been caused by the desire to increase profit in the last months of the mint's operations. The small number of coins with the 1686 date means that the mint's operation could not last long, and after this episode the mint no longer minted coins for circulation.

The most important coins for this article are those minted in 1686 and we will focus on them. When I started analyzing fake coins, I considered all those minted after 1685 to be illegal and assigned them to the section devoted to fake coins. However, I asked myself a very serious question: Could any pieces from 1686 have remained in the Bydgoszcz mint?

To answer this question, it is necessary to divide the coins into two parts: coins minted with the incorrect coat of arms of the treasurer of Leliwa, Andrzej Morsztyn, which are certainly fake (photo 1), because it was unacceptable to put coins with the wrong coat of arms into circulation, and coins with the correct coat of arms of the treasurer Marcin Zamojski, coat of arms of Jelita (photo 2).

Interestingly, the 1686 coins were described as originals by: Zagórski, Czapski, Gumowski, Kamiński-Kurpiewski, Kopicki and Parchimowicz, while Max Kirmis and Ignacy Polkowski described them as forgeries.

Looking at all the coins with the incorrect coat of arms of the treasurer, we can notice that all of them were minted in very poor quality material, but they were made stylistically correct. If the forger made them with the correct coat of arms of the treasurer and in good quality silver, it would be difficult to recognize them as fakes, because the engravers at the mint changed from time to time.

We can see holes on some of them, which suggests that they may have been removed from circulation and thus marked as fake.

However, let us move on to the analysis of coins with the correct coat of arms of Treasurer Jelita, which may raise doubts. Until I discovered several coins minted in good quality silver, I was sure that all coins minted after 1685 were fake. During a query with Mrs. Anna Bochnak at the Emeryk Hutten-Czapski Museum, a question was asked whether they were not minted earlier with the date 1686? Such cases have happened... The coins are made correctly, there is great attention to style, the appearance of the letters, the bust of the ruler, the coats of arms of Pogoń, Jelita, Janina, as well as the crown above the coats of arms. The different appearance of the eagle may pose the most questions, but a new employee responsible for this element may have joined the team.

The most puzzling thing is the decline in the quality of silver. While the two pieces I know of are minted in high silver, in the remaining ones we can observe a significant decrease in the silver content. It is possible that someone knew that the mint would be closed and, in order to increase profits, lowered the silver content in the coins.

The Bydgoszcz mint did not mint coins in 1685, so what is the chance that they started minting coins again in 1686, which leaves so many questions? Leaving these questions and doubts aside, I keep my fingers crossed that this mystery will be solved and I hope it will happen as soon as possible.

Finally, I would like to briefly describe forgeries from specific years. The first one I managed to note was from 1681, minted in poor quality silver, stylistically correct. The second one from 1682 with errors, the number 2 reversed, and errors in the legend. 1683, some of them made quite correctly,

using poor quality material, and some of them were very makeshift. The forgeries from 1684 are very interesting, and two varieties of coins raise my doubts and may indicate a new engraver in 1684.

Interestingly, in 1685 I did not notice any forgeries.

The year 1686 has the most forgeries and is the best in terms of analysis. Coins from 1687, 1688, 1689, 1691, 1692 are single copies, some of them made in a surprisingly correct way, but made of very poor quality material.

To sum up, coins minted after 1685 certainly do not come from a legal issue, but they could have been minted illegally in the mint or by people working there, but in specialized home workshops. To be able to carry out further analyses, new materials and more copies from specific vintages are needed. The comparative material is too small, but it presents the theses that I raised in the article.

Illustrations

Pic. 1

Pic. 2

Клюєв Андрій
м. Глухів, Україна

АНАЛІЗ МОНЕТНО-РЕЧОВИХ СКАРБІВ ГЛУХІВСЬКОГО ПЕТРОПАВЛІВСЬКОГО МОНАСТІРЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII СТ.

Вивчення європейських та російських монет, які перебували в грошовому обігу Сіверщини в другій половині XVII–XVIII ст., має велике значення для вивчення особливостей міжнародних торговельних зв'язків, насичення регіонального ринку іноземними монетами, вивчення лічби монет та особливостей їх карбування. Писемні та скарбові монетні і речові пам'ятки Глухівсько-Петропавлівського монастиря другої половини XVII–XVIII ст. яскраво демонструють особливості лічби грошей, роль європейської та російської монети на грошовому ринку досліджуваного регіону та суттєво доповнюють уже відомий масив наукових нумізматичних досліджень¹.

¹ Ситий І. М., Белашов В. І. «Памятная книга» Глухівського Петропавлівського монастиря. Путівльський краєзнавчий збірник. Вип. 6. Суми: Університетська книга, 2010. С. 134–168.

За науковими даними, Глухівський Петропавлівський монастир був заснований поблизу с. Будища на правому високому березі р. Клевень (за 26 км від м. Глухова) у 1230 році. Про існування монастиря в період монголо-татарського панування (1239–1362 роки), у період Литовсько-Руської держави (1362–1503 роки) та часу входження до Московського царства (1503–1618) майже нічого не відомо. Відомості про нього з'явилися у 1618 році, коли було укладено Деулінське перемир'я між московським царем Михайлом Романовим (1613–1645) та королем Речі Посполитої Сигізмундом III Вазою (1587–1632). Петропавлівське “монастирище” відійшло до поляків у складі Новгород-Сіверського повіту, який був на торговому шляху, що проходив на Південний Схід через с. Будища та м. Глухів, що зі свого боку сприяло економічному відродженню монастиря та зростанню міста¹.

Інтенсивне відродження монастиря відбулося під час національно-визвольної революції 1648–1676 років та формування Гетьманської держави, яка сприяла зміцненню економічних позицій православної церкви².

Фінансові статки Глухівського Петропавлівського монастиря формувалися за рахунок щедрих пожертвувань з боку українських можновладців, міщан, купців, козацької старшини, від столичної влади. Значні доходи монастирю надходили від продажу горілки, тютюну, дьогтю, риби, меду, від ярмарок, транзитної прикордонної торгівлі Гетьманщини. Досить прибутковими для монастиря були с. Холопкове, с. Баничи, с. В'язенка, с. Ховзівка, с. Будища, с. Мацкове. До них монахи додали Стрільницький млин на р. Клевень, млин у с. Богданівна на р. Шостка, млин на новій Глухівській греблі, Мутинський, Кам'янський перевози та інше³. Таким чином, Глухівський Петропавлівський монастир у другій половині XVII–XVIII ст. накопичив великі матеріальні статки та гроші, якими він розпоряджався і вкладав у різні торгові операції, ярмаркову торгівлю, але в умовах постійних загроз і можливого пограбування частину коштів відкладав у землю як монетні скарби, про що свідчать близько 16 (40) скарбів, знайдених на руїнах монастиря та в навколишніх полях і лісах⁴.

Дослідження скарбового матеріалу, знайденого навколо монастиря у 1993–2020 роках, підтверджує, що його слід розділити на монети другої половини XVII ст. та XVIII ст., а за державною приналежністю – на європейські та російські монети. Усього із 16 зафіксованих скарбів Глухівського Петропавлівського монастиря до першого періоду можна віднести 3 (18,5%) комплекси, до XVIII ст. належать монети 13 (81,5%) скарбів.

Перший скарб був знайдений у 2009 році на полі вздовж дороги до Глухівського Петропавлівського монастиря. Комплекс монет був захований у керамічний глечик. Знахідка містила 400 мідних солідів Речі Посполитої часу правління короля Яна II Казимира (1648–1668). Вага скарбу становила 530 г, однієї монети – близько 1,35 г. Стан збереження монет добрий, вони відкарбовані якісно і на них майже не видно слідів перебування у грошовому обігу. На нашу думку, хтось із монахів спеціально підбирав кращі монети з дрібних пожертв прихожан і відкладав у глечик для схову в землю для подальшого використання у роздрібній торгівлі або на ярмарку. Другий монетний комплекс був знайдений у тому ж році в лісі, поблизу Глухівського Петропавлівського монастиря. Він був на 300 монет більший і містив 700 мідних солідів Речі Посполитої часу правління Яна II Казимира (1648–1668) литовського та коронного карбування 1659–1666 років. Скарб знайдений загорнутим у полотняну тканину, тому монети були сильно окислені. Вага скарбу становила 940 г. Він був захований на деякий час, але власник скарбу не повернувся за своїми монетами⁵.

¹ Бакалець О. А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 роки). Київ: ВД “Стилос”, 2012. 378 с.

² Ситий І. М., Белашов В. І. “Памятная книга” Глухівського Петропавлівського монастиря. Путивльський краєзнавчий збірник. Вип. 6. Суми: Університетська книга, 2010. С. 134–168.

³ Белашов В. І., Бакалець О. А., Клюев А. М. Монетно-речові скарби Глухівського Петропавлівського монастиря другої половини XVI–XVIII ст. (с. Будище). Історичні студії суспільного прогресу. Вип. 5. Глухів, 2017. С. 109–124. Також Коваленко Ю. О. Глухівський Петропавлівський монастир та його округ (історико-археологічний нарис). Путивльський краєзнавчий збірник. Вип. 7. Суми: Університетська книга, 2010. С. 128–129.

⁴ Белашов В. І., Бакалець О. А., Клюев А. М. Монетно-речові скарби Глухівського Петропавлівського монастиря другої половини XVI–XVIII ст. (с. Будище). Історичні студії суспільного прогресу. Вип. 5. Глухів, 2017. С. 109–124.

⁵ Курок О. І., Бакалець О. А., Клюев А. М. Скарби мідних монет Речі Посполитої, Московського царства та Прибалтійських володінь Швеції середини XVII ст. з Сумщини. Сіверщина в історії України. Наукове видання. Випуск 13. Глухів–Київ, 2020. С. 121–128.

Третій скарб був традиційний для українських скарбів 20–80-х років XVII ст. Він виявлений у 2016 році на полі, поблизу підсобного господарства Будищанського будинку інвалідів (колишня територія Глухівського Петропавлівського монастиря). Він був знайдений на поверхні землі після глибокої оранки трактором. У скарбі містилися переважно срібні та білонні монети Речі Посполитої часу правління короля Сигізмунда III Вази (1587–1632), Прибалтійських володінь Швеції королів Густава II Адольфа (1621–1632) та Христини Августини Вази (1632–1654). Знайдено переважно білонні низькопробні соліди, гроші, півтораки. Незначну частину в монастирських скарбах становили срібні коронні орти вагою 7,2 г, 250–700 проби срібла Сигізмунда III Вази (1587–1632) 1621–1623 років (8 екз.), шостаки коронні 1627–1632 рр. вагою 3,48–3,97 г, 375–476 проби срібла (30 екз.). Вага півтораків 1622–1632 років Сигізмунда III Вази (1587–1632) становить 0,6–1,22 г, проба срібла – 250–375. У скарбі їх було 35 екз. Монети переважно потерті, деякі надщерблені. Усього в знахідці 73 монети, це приблизно 200 г низькопробного срібла або майже 6 срібних європейських талерів другої половини XVII ст. Скарб міг бути закопаний більш багатим і впливовим ченцем монастиря¹.

У XVIII ст. за Глухівського періоду в історії Гетьманщини (1708–1782 роки) фінансова могутність Глухівського Петропавлівського монастиря набувала свого найвищого економічного розвитку². У цей період відбулася фінансова реформа Петра I у Московії у 1698–1718 роках. Її результати найшвидше проявилися в Лівобережній Україні, насамперед на території Сіверщини, яка була найближче розміщена до російського кордону. У першій чверті XVIII ст. характер скарбів переважно змішаний, тут наявні російські монети (срібні і мідні).

Перший скарб російських монет XVIII ст. на території Глухівського Петропавлівського монастиря був виявлений у серпні 1993 року. Це були три монети: п'ять мідних копійок Єлизавети Петрівни (1741–1761) 1760 року, десять мідних копійок 1762 року, Петра III (1761–1762) із зображенням барабанів та прапорів і срібний рубль 1768 року Катерини II (1762–1796) вагою 24 г із зображенням портрета імператриці та позначенням аббревіатури Московського монетного двору (ММД)³.

У 2010 році в лісі, поблизу Глухівського Петропавлівського монастиря, виявлено скарб із 426 монет. Серед них 56 мідних російських п'ятаків 20–30-х років XVIII ст. (на нашу думку, захованих монахами). Це п'ятаки 1723 та 1725 років, п'ятаки Петра II (1727–1730) 1727, 1728, 1729, 1730 років із позначеннями монетних дворів – МД, НД, КД. У скарбі також було 300 мідних денег 1730–1741 років та 70 полушок 1730–1740 років імператриць Анни Іванівни (1730–1740) та Єлизавети Петрівни (1741–1761). Найстаріша монета скарбу – п'ятак 1723 року Петра I, наймолодша – деньга Єлизавети Петрівни 1741 року. Період накопичення скарбу становив 14 років⁴. Наступний скарб був виявлений у 2010 році в лісі, поблизу Глухівського Петропавлівського монастиря, який містив 100 мідних копійок імператора Петра II (1727–1730) 1728–1729 років із зображенням на аверсі Георгія Переможця на коні, який вбиває змія списом, на реверсі – хрест, рік карбування та напис під подвійною рисою “Москва”. Інші дослідження цього періоду на території Сіверщини свідчать про те, що у 20–90-х роках XVIII ст. серед усіх скарбів із російською монетою більшість – це мідні гроші певного номіналу або срібні рублі та їх фракції. Цю думку також підтверджує інший скарб із Глухівського Петропавлівського монастиря. Він виявлений у 2010 році в лісі, за Глухівським Петропавлівським монастирем (на нашу думку, відібраний монахами і захований в землю). Оригінальність комплексу полягає в тому, що він містить 53

¹ Армен А. Е. Нумізматичні пам'ятки доби Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Гетьманщини на теренах Глухівщини. Сіверщина в контексті історії України: Збірник наукових статей. Матеріали шостої науково-практичної конференції (17–18 травня 2007 р.). Суми, 2007. С. 58–61. Його ж. Армен А. Е. Грошовий обіг на Глухівщині в період Гетьманщини. Сіверщина в історії України: 36. Наук. праць. Вип. 3. Київ–Глухів, 2010. С. 133–137.

² Коваленко Ю. О. Глухівський Петропавлівський монастир та його округ (історико-археологічний нарис). Путивльський краєзнавчий збірник. Вип. 7. Суми: Університетська книга, 2013. С. 128–129.

³ Белашов В. І., Бакалець О. А., Клюев А. М. Монетно-речові скарби Глухівського Петропавлівського монастиря другої половини XVI–XVIII ст. (с. Будище). Історичні студії суспільного прогресу. Вип. 5. Глухів, 2017. С. 109–124. Також Клюев А. М. Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII–XVIII ст. на території Глухівського району. Сіверщина в історії України. Наукове видання. Випуск 11. Глухів–Київ, 2018. С. 96–104.

⁴ Белашов В. І., Клюев А. М. Монетні скарби колишньої столиці Гетьманщини м. Глухова та його округи (друга половина XVII–XVIII ст.). Збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції “Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку”. Бар, 2014. С. 171–174. Його ж. Белашов В. І., Бакалець О. А., Клюев А. М. Монетно-речові скарби Глухівського Петропавлівського монастиря другої половини XVI–XVIII ст. (с. Будище). Історичні студії суспільного прогресу. Вип. 5. Глухів, 2017. С. 109–124.

монети, які є лише мідними монетами Петра III (1761–1762). Монети датовані лише 1762 роком із зображенням військової атрибутики. Комплекс нараховував 18 монет номіналом 10 копійок, 20 монет номіналом 4 коп., 15 монет номіналом 2 коп.¹.

Інший характер має ще один скарб російських монет, знайдений в лісі, біля Глухівського Петропавлівського монастиря, недалеко від руш його господарської частини. Монетний комплекс містив 200 срібних рублів та 35 полтин. Скарб був загорнутий у полотняну тканину, розміщений у керамічний глечик, який був захований у землю на глибині 70 см. Усі монети були у відмінному стані, вага рублів становила від 28, 44 г до 24 г, проба срібла від 720 до 800, вага полтин – від 14,22 до 12 г, проба срібла від 720 до 800. У комплексі наявні монети імператорів Петра I, Катерини I, Петра II, Анни Іоанівни, Іоана Антоновича, Єлизавети Петрівни, Катерини II. Вдалося дослідити такі монети скарбу: рублі Петра I 1724 року (ММД), 1727 року Петра II, 1733 та 1738 років Анни Іоанівни (СПБ), 1744 року (СПБ.), 1747 року (ММД), 1751 року (ММД) Єлизавети Петрівни, 1762 року (СПБ) Петра III, 1768 року (ММД) Катерини II; полтини: 1734 р., 1735 р. (СПБ.), Анни Іоанівни, 1745 р., 1754 р., 1755 р., 1756 р., 1758 р. (СПБ) Єлизавети Петрівни, 1764 р. (СПБ), 1768 р. (ММД) Катерини II. Найстаріша монета скарбу – рубль 1724 року Петра I, наймолодша – срібний рубль 1768 року Катерини II. Період накопичення скарбу становив 44 роки, тобто два покоління².

Отже, Глухівський Петропавлівський монастир відіграв важливу роль у сакральному, економічному, торговельному і фінансовому житті Сіверщини та, зокрема, Глухівщини другої половини XVII–XVIII ст. Знайдені скарби свідчать про особливості використання в грошовому обігу Сіверського регіону європейських та російських монет досліджуваного періоду. Скарби Глухівського Петропавлівського монастиря потребують подальшого вивчення з метою внесення їх у науковий обіг.

Література та джерела

1. Армен А. Е. Нумізматичні пам'ятки доби Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Гетьманщини на теренах Глухівщини. Сіверщина в контексті історії України: Збірник наукових статей. Матеріали шостої науково-практичної конференції (17–18 травня 2007 р.). Суми, 2007. С. 58–61.
2. Армен А. Е. Грошовий обіг на Глухівщині в період Гетьманщини. Сіверщина в історії України: 36. наук. праць. Вип. 3. Київ–Глухів, 2010. С. 133–137.
3. Бакалець О. А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.). Київ: ВД “Стилос”, 2012. 378 с.
4. Бакалець О. А. Актуальні проблеми української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства (за письмовими та скарбовими джерелами). Збірник наукових статей. Львів: Магнолія, 2015. 232 с.
5. Белашов В. І. Глухів – столиця гетьманської України (1708–1782 р.р.). (від перших поселень до сучасності). Суми: ТОВ «ВПШ “Фабрика друку”», 2019. 419 с.
6. Белашов В. І., Клюев А. М. Монетні скарби колишньої столиці Гетьманщини м. Глухова та його округи (друга половина XVII–XVIII ст.). Збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції “Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку”. Бар, 2014. С. 171–174.
7. Белашов В. І., Бакалець О. А., Клюев А. М. Монетно-речові скарби Глухівського Петропавлівського монастиря другої половини XVI–XVIII ст. (с. Будище). Історичні студії суспільного прогресу. Вип. 5. Глухів, 2017. С. 109–124.
8. Клюев А. М. Монетні скарби м. Глухова та його округи (друга половина XVII–XVIII ст.). Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей III міжнародної науково-практичної конференції, 5–6 листопада 2015. Кіровоград–Київ–Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 66–68.
9. Клюев А. М. Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII–XVIII ст. на території Глухівського району. Сіверщина в історії України. Наукове видання. Випуск 11. Глухів–Київ, 2018. С. 96–104.
10. Коваленко Ю. О. Глухівський Петропавлівський монастир та його округа (історико-археологічний нарис). Путивльський краєзнавчий збірник. Вип. 7. Суми: Університетська книга, 2013. С. 128–129.
11. Курок О. І., Бакалець О. А., Клюев А. М. Скарби мідних монет Речі Посполитої, Московського царства та Прибалтійських володінь Швеції середини XVII ст. з Сумщини. Сіверщина в історії України. Наукове видання. Випуск 13. Глухів–Київ, 2020. С. 121–128.
12. Ситий І. М., Белашов В. І. “Памятная книга” Глухівського Петропавлівського монастиря. Путивльський краєзнавчий збірник. Вип. 6. Суми: Університетська книга, 2010. С. 134–168.

¹ Белашов В. І., Бакалець О. А., Клюев А. М. Монетно-речові скарби Глухівського Петропавлівського монастиря другої половини XVI–XVIII ст. (с. Будище). Історичні студії суспільного прогресу. Вип. 5. Глухів, 2017. С. 109–124.

² Бакалець О. А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.). Київ: ВД “Стилос”, 2012. 378 с. Його ж. Бакалець О. А. Актуальні проблеми української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства (за письмовими та скарбовими джерелами). Збірник наукових статей. Львів: Магнолія, 2015. 232 с. Белашов В. І., Бакалець О. А., Клюев А. М. Монетно-речові скарби Глухівського Петропавлівського монастиря другої половини XVI–XVIII ст. (с. Будище). Історичні студії суспільного прогресу. Вип. 5. Глухів, 2017. С. 109–124.

ГРОШІ СХОВАНІ, ЗНАЙДЕНІ, ПРОПАЛІ: ДВА КАЗУСИ У КИЇВСЬКОМУ ВИДУБИЦЬКОМУ ЧУДА АРХАНГЕЛА МИХАЇЛА МОНАСТИРІ XVIII СТ.

Казус (лат. *casus*) – незвична пригода, випадок, явище, яке не піддається простій логіці й “випадає” зі звичних подій. Історія, у тому числі історія України, знає чимало прикладів таких казусів. Їх вивчення дає змогу заглибитися в ментальну сферу як свідомого, так і підсвідомого стосовно людності конкретної доби, верифікувати систему мислення, її “межі”, а також “побачити” певну розгубленість чи сконцентрованість осіб, які потрапили в казусну ситуацію. Казуси з грошми стосуються як самих грошей (їхнього незвичного сприйняття й застосування, “перетворення”, навіть фальшування, виявленого не відразу, тощо), так і “пригод” із ними. Йдеться саме про “пригоди” грошей в монастирі та їхню (пригод) інтерпретацію діючими особами. В обох випадках ми також маємо можливість з’ясувати, які саме грошові одиниці й валюти функціонували в ужитку як в українських землях, так і в старовинній обителі, заснованій ще в XI ст. Два казуси, про які йтиметься, стосуються загальномонастирської (перший) та індивідуальної (другий) історій.

Казус перший. Хронологічно він відбувався за часів ігуменства Лаврентія Горки та Феодосія Хоменського: за першого скарб був схований, а за другого – виявлена його пропача. Ці двоє ігуменів стали чільними діячами в усій історії, тож їх особи є важливими ключовими фігурами самої події. Лаврентій Горка був вихідцем із козацького стану (с. Стайки Київської сотні й полку), навчався в Київській Академії та був пострижений у монахи в Києво-Печерському монастирі, викладав поетику в рідній академії. У 1713 році митрополит Іоасаф Кроковський призначив його видубицьким ігуменом. Саме в 1713 році братія на чолі з ігуменом вирішила на всякий випадок сховати основну монастирську казну (тривала Північна війна, Петро I активно конфіскував монастирські кошти). Духовний собор обителі виніс рішення сховати казну в старовинній Чудо-Михайлівській церкві XI ст. під правим кліросом. У цьому місці була знята кам’яна підлога й вирита невелика яма. У два горщики, як засвідчує документ, були складені 440 червінців, 26 єфимків і 20 чехів. Горщики запечатали монастирською печаткою, засипали землею, привалили каменем і зверху знову поклали плити підлоги. Так монастирська казна була віддана під охорону самого сакрального місця та Божественної сили. Увесь час перебування Лаврентія Горки на ігуменстві (до 1719 року) монастирська казна залишалася в цьому сховку. Зазначу, що попри це, за часів Лаврентія Горки для монастиря були замовлені й виготовлені коштовні речі без використання схованої казни: напестольна Євангелія в дорогоцінному окладі 1716 року (робота Івана Равича) із написом про його виконання “коштом монастирським” – “сребра гривен 21 и лотов с червоних 13”, потир (напис про виготовлення 14 лютого 1715 року) зі срібла “гривен 5”. А 19 березня 1714 року монастир за 300 золотих і 10 талерів викупив у Івана Тадрини двір на Подолі, який відразу здав в оренду за 40 руб. на рік. Сам Лаврентій далі займався творчістю й викладав в академії, а в монастирі порядкував його намісник Венедикт Григорович¹. Як бачимо, незважаючи на сховану казну, Видубицький монастир мав достатні оперативні кошти, щоб робити цінні замовлення та закупівлі. Проте за наступника Горки ігумена Феодосія Хоменського братія вирішила скористатися своїм скарбом. У 1724 році він був відкритий. Учасники відкриття сконстатували, що підлога на місці, а також камінь над скарбом, обидва горщики запечатані, але грошей в них не було. Спеціальна комісія в Київській духовній консисторії допитала всіх монахів і послушників, взяла з них клятву, що ніхто не торкався скарбу. Зрештою архієпископ Варлаам Ванатович змушений був сконстатувати в доповідній записці в Св. Синод, що гроші зникли “неведомым случаем”². Цей казус, звісно, мав цілком

¹ Ульяновский В. Выдубицкий Чуда Архангела Михаила монастырь: История в лицах, памятниках архитектуры и церковного искусства. Киев: Издательский дом “Музей Шереметьевых”, 2009. С.134–143.

² Там само. С.259.

реальні причини й крадіїв, однак все було зроблено так, що пояснити “чудесне” зникнення коштів виявилось неможливим для барокової свідомості братії й київських консистористів.

Казус другий. Основна подія сталася в січні 1775 року знов-таки в стінах Видубицької обителі за часів ігумена (1774–1781) Мельхіседека Значко-Яворського. Старший брат (на той час 28 років) монастирського послушника Івана Траскевича Федір (обидва походили з “польської” території – с. Ступниці під Самбором, де їх батько був священиком), який був іконописцем і співаком у Санкт-Петербурзі та мав намір здійснити поїздку до Австро-Угорщини в справі доказів про шляхетське походження, на кілька днів зупинився в монастирі. Тут він з допомогою брата й монастирського слюсаря Івана Шанчука здійснив маніпуляцію з грішми, які хотів вивезти (хоча його власне пояснення було іншим: “опасаясь разбойников”) за кордон: у двох голоблях та полозах для саней зробили спеціальні отвори і “вбили” кількасот “денег серебряных”. Після завершення акції всі учасники пішли до комірчини, а коли Федір повернувся до саней, то однієї голоблі, в якій була схована найбільша сума, там уже не було. Федір не захотів розголосу: вигріб усі сховані монети (близько 300), поміняв їх на золоті й терміново виїхав з монастиря і з Києва. Ігумен відразу передав справу до Київської губернської канцелярії. Підозра в крадіжці “грошової голоблі” впала на монаха Ореста Ольховського, який завідував конюшнею монастиря і який врешті виявився крадієм (із відірваною голоблею він пішов у хаші, розрізав і вийняв 273 монети та сховав їх спочатку в конюшні, а вночі поклав до горщика й зарив у сінях власної келії; монети були віднайдені й конфісковані слідчими). Слідство, зі слів Івана Траскевича, з’ясувало походження грошей: Федір, крім власних заощаджень, по дорозі до Києва заїжджав до двоюрідного брата ієромонаха чернігівського Іллінського монастиря Варфоломія, який передав йому значну суму для вивезення її до Польщі (це твердження виявилось хибним). Загалом справа з крадіжкою вже була з’ясована, злодій встановлений, вкрадені гроші віднайдені, аж раптом Федір Траскевич у червні 1775 року повернувся до Києва. Саме завдяки цьому слідство остаточно з’ясувало “державну справу” про вивезення за кордон значної суми коштів. На допиті він назвався Федором Стефановим сином “по прозвищу” Монастирський, у Києві під час навчання ще в юності він отримав “прозвание” Траскевич (навчався іконопису в Лаврі). Федір професійно займався позолотою іконостасів (наприклад, подільської Іллінської церкви) та іконописом. Після виїзду до Петербургу служив Кирилу Розумовському при його домовій церкві співцем. Отримавши відповідні документи (вони були справді вилучені слідчими разом із документами про шляхетське походження від Перемишльського гродського суду), Федір вирішив їхати за кодон для підтвердження свого шляхетства. По дорозі він заїхав до брата в Чернігів, який дав йому лише півтора рублі, інші ж кошти були накопичені за численні роботи з позолоти та іконопису. За його словами, срібних монет було не так багато: у полозах приблизно 180 срібних монет, в одній голоблі – приблизно 270, а в іншій – приблизно 50. Після викрадення у Видубицькому монастирі голоблі з більшою сумою Федір всі наявні срібні монети на Подолі обміняв на 85 “иностранных червонца”, які зашив “в штанный пояс” і так зміг перетнути кордон (його спитали лише про срібні монети, обшукали, але нічого не знайшли). Після подорожі до Києва він повернувся влітку лише з 2 срібними рублями та одним “голландским червонцем”. З’ясувалося, що оскільки Федір не давав клятви вірності царському престолу, тож залишався іноземцем і не міг підлягати російським законам, крім того, офіційно було дозволено вивозити з імперії до 100 червінців (Федір вивіз всього 85 – тож міг би вільно їх вивозити, а не ховати). Суд виніс рішення про побиття Федора канчуками (бо незаконно хотів вивезти 500 руб., а, може, й більше сріблом) і висилку його на польську територію із заборонаю повертатися. Конфісковані 273 руб. сріблом були передані в прибуток Київської губернської канцелярії. На ці кошти мала претензію Малоросійська колегія, яка цілий рік вимагала надіслати їх до Москви, але Київська губернська канцелярія цього так і не зробила¹.

Отже, в основі двох наведених казусів – гроші та намагання їх сховати й зберегти. В обох випадках і монастир, і Федір їх втратили. У першому – незрозуміло як сталася крадіжка, а в другому – крадій і вкрадене були віднайдені. В обох випадках гроші були як російські, так і іноземні – срібні й золоті.

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. ВІ. Вернадського. Ф.160, Київська духовна академія, спр.962 (слідча справа), арк.1-193 зв.

Надвірняк Олександр
м. Меджибіж, Україна

Погорілець Олег
м. Меджибіж, Україна

Перов Роман
м. Київ, Україна

**СИГІЗМУНД ІІІ, ГЕОРГ-ВІЛЬГЕЛЬМ, ГУСТАВ ІІ АДОЛЬФ, ХРИСТИНА І,
МАТІАС І, ФЕРДИНАНД ІІ, ФІЛІП ІV, ЗЕЛЕНТІН ФОН ІЗЕНБУРГ І ... ФАУСТІНА
МОЛОДША. МОНЕТНО-РЕЧОВИЙ КОМПЛЕКС ХVІІ СТ. (ХМЕЛЬНИЦЬКА
ОБЛАСТЬ) (попереднє повідомлення)**

Восени 2019 року північно-західніше м. Меджибожа на місці локалізації об'єкта "Хутір Золотаренка" було виявлено монетно-речовий комплекс із 42 монет та декоративної кульки (імовірно, гудзика) і перстня з демонетизованим римським денарієм замість щитка.

Згідно з наявною інформацією артефакти було сконцентровано на обмеженій ділянці зі сторонами приблизно 5 м х 5 м і лише окремі з них були рознесені технікою по лінії оранки на відстань до 10 метрів. Схема рознесення монет та загальний стан збереження дають змогу припустити, що зібрані артефакти могли становити частину скарбу, що залягав на глибині 15–25 см і був винесений на денну поверхню внаслідок застосування навісного технологічного сільськогосподарського устаткування.

Серед номіналів: грошів – 2; півтораків/дрейпелькерів – 24; трояків – 3; шостаків – 2; ортів – 2; флоринів – 7; патагон – 1; дукат – 1. Найстаршою монетою комплексу є дукат 1575 року, емітентом якого був архієпископ Кельну Зелентін фон Ізенбург (1532–1610). Решта монет вкладається в хронологічний ряд від 1617 року [найстарша монета – орт Сигізмунда ІІІ (1566–1632)] до 1637 року [наймолодша монета комплексу – флорин Фердинанд ІІ Габсбург (1578–1637)].

Найбільше в комплексі представлено емісій Сигізмунда ІІІ Вази – 29 монет (грошів – 2, півтораків – 20, трояків – 3, шостаків – 2, ортів – 2). Чотирма монетами (флоринами) – Фердинанд ІІ; трьома монетами (флоринами) – Матіас (Матвій) І Габсбург (1557–1619); двома монетами (дрейпелькерами) – Георг-Вільгельм Гогенцоллерн (1595–1640). По одній монеті – Густав ІІ Адольф Ваза (1594–1632) (дрейпелькер), Христина І Ваза (1626–1689) (дрейпелькер), Філіп ІV Габсбург (1605–1665) (патагон); Зелентіна фон Ізенбурга (1532–1610) (дукат). Таким чином, можна стверджувати, що комплекс формувався на основі монетного обігу місцевого грошового ринку, де домінували емісії Речі Посполитої.

Одним з артефактів, який дає змогу віднести комплекс до групи монетно-речових скарбів, є кулька білого металу (припускається домінантність **Ag**). Виготовлена з двох напівсфер товщиною до 0,01 мм. Під час виготовлення використовувалися пайка і шліфування. Діаметр кульки – 13 мм, вага – 0,99 г. Стан – задовільний. Наявний отвір – 1,4:3 мм був утворений внаслідок механічного впливу – краї показують напрямок назовні. Можна припустити, що кулька була частиною прикраси/аксесуару одягу – підвіски або гудзика.

Ще один артефакт, який типологізує зазначений комплекс як монетно-речовий скарб, є перстень. Як шинку використано розклепану дротоподібну заготовку білого металу (припускається домінантність **Ag**), шириною від 3,14 до 3,38 мм, довжиною 6,12 см, відновлюваний діаметр – приблизно 18,22 мм. Шинка деформована, розламана на три половинки. На кінчиках шинки, наближених до щитка, – по дві декоративні перпендикулярні насічки.

Як щиток використано денарій Фаустіни Молодшої (130–176 роки н. е.). Монета атрибується за портретним зображенням, оскільки аверс і легенда на ньому не прочитуються внаслідок загладжування рельєфу навколо погруддя Фаустіни Молодшої (вправо). Атрибутування реверсу унеможлиблюється наявністю припою від шинки. Діаметр щитка – від 15,49 до 16,02 мм, загальна вага – 4,37 г.

Наявність демонетизованого денарію дає також можливість віднести зазначений монетно-речовий комплекс до групи скарбів пізнього середньовіччя і Нового часу, в яких у тій чи іншій формі перебувають римські або античні монети¹. У нашому випадку привертає увагу виокремлена К. Мизгіним поки що нечисленна² група комплексів пізньосередньовічних монет, серед яких як прикраси є демонетизовані римські денарії, використані як щитки перстнів/кілець. Також привертає увагу місце походження виокремлених комплексів. Так само, як і з об'єктом “Хутір Золотаренка”, – це Хмельницька обл., причому місце локалізації одного з виокремлених – Летичівський р-н³.

У всіх трьох випадках перстні з римськими денаріями замість щитка мають типологічні паралелі серед подібних виробів протягом XIV–XVII ст. на територіях від Північно-Східної до Південно-Східної Європи, починаючи з давньоруської доби. Найбільш яскраві подібності знаходимо серед так званих щитковосерединних форм, широко відомих як на Поділлі, так і на сусідніх із ним землях Волині⁴.

Попередні висновки:

1) можна стверджувати, що комплекс формувався на основі монетного обігу місцевого грошового ринку, де домінували емісії Речі Посполитої;

2) хронологія монет (із 1617 року до 1637 року), з яких сформовано скарб, може свідчити, що його було тезавровано напередодні або під час подій 1648–1657 років;

3) наявність кульки-підвісу / гудзика та перстня з демонетизованим римським денарієм дає змогу розглядати зазначений комплекс як рештки монетно-речового скарбу;

4) наявність демонетизованого римського денарію дає також можливість віднести зазначений монетно-речовий комплекс до групи скарбів пізнього Середньовіччя і Нового часу, в яких так чи інакше містяться римські або античні монети.

Література та джерела

1. Бойко-Гагарин А. С., Мызгин К. В. Кошелек полуторных грошей Сигизмунда III с денарием Тита из Житомирской области. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2014. № 1117 (серія “Історія”). Вип. 48. С. 242–248.
2. Кучинко М. М. Волинська земля X – середини XVI ст.: археологія та історія. Навч. посібн., Луцьк: Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. 314 с.
3. Кучинко М., Курманський О., Савицький В. Давньоруські перстні з Волинської землі (за матеріалами фондів Волинського краєзнавчого музею). Волинський музей: історія і сучасність: науковий збірник: Вип. 4. Луцьк, 2009. С. 45–46.

¹ Бойко-Гагарин, Мызгин 2014: 242–248; Гайдюков, Мызгин, Олейников 2018: 29–33; Мизгін, Степаненко, Ситий 2018: 15–26; Мызгин, 2019.

² Кирило Мизгін вносить до цієї групи два комплекси, інформація про виявлення яких з'являється на одному з скарбошукацьких аукціонів в березні і червні 2019 р. До складу першого комплексу (не встановлений об'єкт в Летичівському районі Хмельницької області) належали 15 гудзиків-гирьок; 7 підвісок; одного елемента, можливо, портупейного набору; трьох перстнів (двох із щитками у формі сердечок і один – зі щитком із римського денарію: емісія Марка Аврелія, аверс з легендою M ANTONINVS AVG GERM SARM, загальна вага перстня 4.81 г.) та 35 монет (цілих, фрагментованих, зігнутих в рурку). Серед дев'яти монет, які вдалося атрибуувати: угорський денарій середини XVI ст.; півгріш Великого князівства Литовського Сигізмунда II Августа, початку 1550 років; півгріш Великого князівства Литовського Сигізмунда II Августа, припускається – 1554 рік; гріш Речі Посполитої Сигізмунда III Вази 1610 рік; можливо, солід однієї з балтійських держав початку XVII ст.; литовський півгріш, можливо, 1610-х років; грошен Померанії-Вольгаст 1610-х років Філіпа Юлія; грошен 1610–20-х років однієї із земель Священної Римської імперії; 3 австрійських крейцера Фердинанда II (1619–1637 років). Другий комплекс (не встановлений об'єкт в Хмельницькій області) складався з чотирьох перстнів: трьох – Галицько-Волинського типу (XV ст.) і одного – із щитком з римського денарію (консакраційна емісія Марка Аврелія “DIVVS ANTONINVS” 161 р. н. е. (тип: RIC III. Nr. 441a – Aurelius) та 27 цілими і фрагментованими акче Менглі-Гірея (1445–1515) (Мызгин, 2019: 98–100).

³ До адміністративної реформи 2019 р. Меджибіж та його околиці входили до складу Летичівського району Хмельницької обл. (див.: Остапенко та ін., 2020).

⁴ Седова, 1981, Кучинко, 2002; Кучинко, Курманський, Савицький, 2009: с. 45–46.

4. Мизгін К., Степаненко С., Ситий Ю. Про знахідку пантикапейського оболу на ранньосередньовічному Шестовицькому городищі. Український нумізматичний щорічник. Київ; Переяслав-Хмельницький; Кропивницький, 2018. № 2, С. 15–26.
5. Мызгин К. В. Ещё один сюжет о долгой жизни античных монет: римские денарии в качестве щитков перстней периода позднего средневековья и нового времени. “ПриРОНТийский меняла: деньги местного рынка” // VI Международный нумизматический симпозиум (Севастополь, Балаклава 16–20.09. 2019 г.). Материалы научной конференции / отв. ред. Н. А. Алексеенко. Симферополь, 2019. –149 с.
6. Остапенко П., Перхалюк Р., Бончковський О., Остапенко С. Атлас адміністративно-територіального устрою України. Новий районний поділ та територіальні громади. Видання друге. Київ, 2020.
7. Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода X – XV вв. Москва: Наука, 1981. 196 с.

Безпалько Владислав
м. Київ, Україна

“ЩОБ В НАРОДІ ВЖИВАНІ НЕ БУЛИ”: ПРО РЕГУЛЮВАННЯ ОБІГУ НАДКАРБОВАНИХ МОНЕТ У ГЕТЬМАНЩИНІ

У студіях грошового обігу вивчення нестандартних грошових знаків, зокрема фальшивих та надкарбованих монет, займає особливе місце. У світлі нововиявлених джерел нами досліджений епізод історії однієї монети, який певним чином характеризує стан суспільства та грошового обігу як частини повсякдення та політичної культури Гетьманщини середини XVIII ст. Йдеться про срібний рубль Анни Іванівни, що мав надкарбування латинської літери “F” (рис. 1)¹. Інформація про цей випадок відома ще з публікації XIX ст.², однак нові дані значно розширюють наше розуміння події.

Рис. 1. 1 рубль Російської імперії, Анна Іванівна, 1734 рік

Передусім дізнаємося про місце та обставини виявлення надкарбованої монети, а також збільшилася кількість залучених осіб, коли протягом трьох місяців монета від селянина потрапляє до рук цариці. Можна реконструювати таке переміщення монети в часі і просторі: 2 червня 1760 року цим рублем житель м-ка Вороніж Федір Гладин сплатив податок, 30 червня монету від Воронізького сотенного правління отримує Ніжинський полковий суд, 06 липня суд надіслав монету до Генеральної військової канцелярії, а вже 05 вересня гетьман Кирило Розумовський особисто представив рубль “для просмотра” імператриці Єлизаветі Петрівні.

Цариця повеліла гетьману, щоб такі монети в народі вживані не були, і захотіла знати, чи справді вони російського карбування та чи мають уставну пробу срібла. На монетному дворі рубль обстежили та з’ясували, що монета справжня. Сенат на виконання царського повеління спрямував гетьману грамоту з розпорядженням вилучати подібні монети, якщо надалі такі будуть виявлятися. Однак ще цікаві зусилля сенату щодо виявлення джерела таких надкарбувань: зробити запит до польського уряду через колегію закордонних справ. Тобто було очевидним їх іноземне походження, небезпідставність якого також підтверджується

¹ Національний музей історії України. Фонди. Монета рубль Російської імперії, Анна Іванівна, 1734 р. Інв. № НД-793.

² Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещенных в Полном собрании законов с 1649 по 1881 г. Сост. М. Г. Деммени. Вып. 1. СПб., 1887. С. 542–543.

знахідками в наш час із теренів Речі Посполитої польських монет із надкарбуванням літери «F»¹. Допомогти нам зрозуміти це явище може допомогти вивчення контексту події. Уже кілька років тривала Семирічна війна (1756–1763), у якій Річ Посполита (в особистій унії із Саксонією) була союзником Російської імперії та Австрії проти Пруського королівства. Союзним військам на той час навіть вдалося окупувати Берлін, однак прусський король Фрідріх II продовжував боротьбу. Отже, виявлення 1760 року надкарбування з першою літерою імені ворожого монарха відразу набуло гострого політичного характеру та викликало швидку реакцію аж на рівні керівництва імперії (рис. 2)².

Рис. 2. Лист Генеральної військової канцелярії (фрагмент) із зображенням надкарбування літери “F”

У додатках надаємо тексти документів.

¹ Бойко-Гагарин А. С., Гринкевич В. И., Цвирко С. Л., Зайончковский Ю. В. Сводный каталог частных денег второй половины XVIII века в Восточной Европе. Львівські нумізматичні записки. №10. 2013. Львів. 2014. С. 31.

В генералную войсковую канцелярію доношение.

Минувшого июня 30 д. з сотенного воронѣжског правленія при доношеніи в судъ полковій нѣжинскій присланъ рублевик представленній в то сотенное правленіе от подданого бунчукового товариша Федора Чуйкевича жителя воронѣжского Юрка Решутника; кой тогожь июня «2» дня при собраніи имъ Решутникомъ с поданных его жъ Чуйкевича жителей воронежских на указніе консистенти за порціи и раціи денегъ взять в Федора Гладина; и хочай оной рублевикъ по усмотренію суда полкового нѣжинского признается за настоящій а не за какій либо фалшивій; но что на ономъ рублевику на одной сторонѣ невѣдомо кимъ и для чего учиненъ нѣкоторой знакъ; для того оной рублевикъ при семъ к вашей ясневелможности в генералную войсковую канцелярію судъ полковій нѣжинскій к високому усмотренію посылает и о томъ нижайшою покорностию доносить.

Полковникъ Петръ Разумовский
Обозний полковий Леонтий Гриневский
Судия полковой Василь Кулаковский
Полковий писарь Яковъ Почека
1760 году юля 6 дня.

(Діловодний запис): Пол. юля 15 д. 760 году записан к докладу.”.

Центральний державний архів України, м. Київ, ф. 269, оп. 1, спр. 3232, арк. 9.

Додаток 2. 1760 рік, 13 жовтня. Глухів. Лист Генеральної військової канцелярії до чернігівського полковника про заходи щодо вилучення з обігу в Гетьманщині однорублевих монет із надкарбуванням літери “F”.

“Ея Императорскаго Величества Малія Россі[и] обоихъ сторонъ Днепра и войскъ Запорожскихъ Гет[манъ] действителній камергеръ Императорской Сан[кт]питербургской Академіи Наукъ Призидентъ лейб[гвар]діи Измайловского полку подполковникъ и обоих ро[ссий]скихъ императорскіхъ ординовъ стихъ апосто[ла] Андрея и Александра Невского також полского Белого О[рла] и голстинской стія Анны кавалеръ Россійской ипер[и](!) Графъ Кирилль Разумовский.

Гспдну полковнику чернѣговскому Божичу зъ старшиною полковою.

На внесенній от насъ въ Правительствующій Сенатъ листъ с отсылкою представленной к намъ при доношеніи полковой нѣжинской канцелярії серебряной рублевой монеты съ натисненіемъ у оной на одной сторонѣ латинской лѣтеры «F» и съ прошеніемъ резолюціи ежели выпредъ з таковымже знакомъ случатся въ Малой Россіи монеты то слѣдуетли имъ въ народѣ хождение имѣть присланное и намъ сего октября «6» дня высочайшею Ея Императорскаго Величества съ Правительствующаго Сената грамотою дано знать дабы такові съ натисненіемъ лѣтеръ монеты сколько выпредъ ихъ окажется въ народѣ употребляемы небыли, а отбирая оные присилать въ Правительствующій Сенатъ для отдачи къ передѣлки на монетній дворъ и сего ради какъ въ протчіе малороссійскіе полки къ гспдамъ полковникам, а гдѣ онихъ нинѣ нетъ въ полковіе канцелярії такожъ магистрати и другіе подлежащіе // мѣста ордерамы предложено такъ и вамъ предлагается исполнять въ силѣ оной высочайшей Ея Императорскаго Величества грамоти, и ежели выпредъ такові у кого либо с натисненіемъ латинской лѣтеры «F» монеты являться то неупотребляя ихъ въ народѣ отбирать и прислать к намъ для отсылки въ подлежащее мѣсто.

По повелѣнію Его сиятельства Графа Ясневелможного высокоповелителного Гспдна Гетмана и Кавалера подписалъ.

Генералный Писарь Андрей Безбородко.
1760го года октября «13» дня.

(Діловодний запис): Получено 1760 году ноябр 20 д. записан.”.

Центральний державний архів України, м. Київ, ф. 108, оп. 2, спр. 589, арк. 2–2 зв.

Література та джерела

1. Бойко-Гагарин А. С., Гринкевич В. И., Цвирко С. Л., Зайончковский Ю. В. Сводный каталог частных денег второй половины XVIII века в Восточной Европе. Львівські нумізматичні записки. № 10, 2013. Львів, 2014. С. 23–35.
2. Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещенных в Полном собрании законов с 1649 по 1881 г. Сост. М. Г. Деммени. Вып. 1. СПб., 1887. 568 с.
3. Центральний державний архів України, м. Київ, Фонд 269. Похідна канцелярія гетьмана Кирила Розумовського. Опис 1. Справа 3232. 18 арк.
4. Центральний державний архів України, м. Київ, Фонд 108. Чернігівська полкова канцелярія. Опис 2. Справа 589. 6 арк.
5. Національний музей історії України. Фонди. Монета рубль Російської імперії, Анна Іванівна, 1734 р. Інв. № НД-793.

Савицький Володимир
м. Київ, Україна

МОНЕТИ XVII–XIX СТ. ІЗ РОЗКОПОК У ПІДВАЛІ ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ XVIII СТ. “ТРАПЕЗНА ЦЕРКВА” НА ТЕРИТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА “СОФІЯ КИЇВСЬКА” У 2022–2023 РОКАХ (ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ)

У 2022–2023 роках проводилися реставраційні роботи та архітектурно-археологічні дослідження в підвалі Трапезної церкви на території Національного заповідника “Софія Київська”. Археологічний нагляд та розбирання давніх нашарувань підлоги здійснювалися науковцями заповідника під керівництвом Тимура Бобровського. Із листопада 2022 року до листопада 2023 року повністю розібрано підлогу основної частини підвалу, що “піднялася” протягом трьох століть на 0,65–0,7 м від первинної долівки (рис. 1). Зафіксовано окремі нашарування XVIII, XIX та XX ст., а також різноманітні об’єкти, як-от: господарські ями XVIII–XIX ст., стовпові ями другої половини XIX ст. із залишками дерев’яних стовпів тощо. У кожному з цих нашарувань, а також у ямах зібрано величезну кількість (понад 2000) артефактів, зокрема керамічний та скляний посуд, вироби із заліза та кольорових металів, різноманітні предмети побуту тощо.

Окрему категорію археологічних знахідок з підвалу Трапезної церкви становлять монети, що разом з іншими артефактами дають змогу більш точно датувати культурні нашарування та виявлені об’єкти. Усього знайдено 40 мідних та срібних монет XVII–XIX ст. Їх поверхня здебільшого покрита патиною. Атрибутування решти монет або ж уточнення інформації щодо них буде можливо здійснити лише після їх реставрації.

У цій праці монетні знахідки розглядаються в контексті дослідження нашарувань та об’єктів підлоги підвалу Трапезної церкви. Монети, знайдені в різних шарах та об’єктах підлоги підвалу Трапезної церкви, у комплексі з іншими знахідками та історичними джерелами визначають інтенсивність функціонування підвалу в той чи інший проміжок часу та свідчать про можливі періоди укладання, оновлення чи про ремонт підлоги, облаштування самого підвалу тощо¹.

У найнижчому нашаруванні знайдені срібні копійки (“чешуйки”) московського царя Петра I, які перебували в обігу в 1696–1717 роках (рис. 2:1), що дає змогу датувати нижній шар підлоги не раніше 1696 року. У верхньому нашаруванні XVIII ст. та в господарських ямах другої половини XVIII ст. переважають монети часів Петра I, а найпізнішими монетами з шару

¹ Одним із найважливіших та нез’ясованих наразі питань є час будівництва підвалу Трапезної церкви. Сам підвал має склепінчасту конструкцію та змурований із характерної для XVII–XVIII ст. цегли-пальчатки на вапняно-піщаному розчині. Встановлено, що підвал був збудований як окрема споруда, до зведення основної будівлі Трапезної церкви у 1720-х роках, однак точний час цього будівництва невідомий. Деякі дослідники пам’яток НЗ “Софія Київська”, як-от: Віталій Отченашко та Роман Гуцуляк – припускають, що підвал був змурований і повноцінно функціонував уже в XVII ст. або й навіть раніше. У контексті розгляду цього питання важливими є археологічні дані, зокрема і знахідки монет.

є “полушки” 1720 та 1722 років (рис. 2:2). Останні перебували в обігу впродовж 1720-х років. У зазначеному часовому проміжку функціонувала також османська монета султана Сулеймана II, мангір 1099 рік. Хіджри (1687 рік), м. д. Константинополь, що знайдена в цьому ж шарі (рис. 2:3). Саме в цей час, за архієпископа Варлаама Вонатовича (1722–1730), будується нова Трапезна церква Софійського монастиря¹ (підвал якої ми досліджуємо) замість будівлі, що згоріла під час пожежі 1697 року². В цей самий час облаштовуються “підземні виходи, що простягались від Трапезної в два протилежні боки...”³. Щодо часу облаштування самого льоху, то наразі не маємо якихось історичних свідчень, однак за знахідками монет у найнижчому шарі та в найдавніших об’єктах неможливо визначити його нижню часову рамку раніше 1696 року.

У шарі та об’єктах XIX ст. кількісно переважають мідні монети російських імператорів, зокрема це копійки Миколи I, 1842–1853 роки, найпізнішими є копійки Олександра II: 1868 та 1878 роки. Крім одиночних знахідок, у шарі XIX ст. трапився також загублений “гаманець” – скупчення семи мідних монет Миколи I та Олександра II від ½ копійки сріблом до 10 копійок (рис. 3) із залишками кольорової орнаментованої ситцевої тканини (імовірно від торбинки для зберігання грошей). На дні глиняної засипки підлоги XIX ст. знайдені 5 копійок Катерини II, 1771 рік (рис. 4:1) та 2 копійки Павла I, 1799 рік (Рис. 4:2) – очевидно загублені до облаштування нової підлоги у XIX ст.

Серед знахідок із шару підлоги та об’єктів XIX ст. особливу увагу привернули мідні монети, кожна з яких була загорнута в окрему полотняну тканину (рис. 5) або ж містила прилиплі залишки такої тканини (в одному із випадків якогось іншого матеріалу, можливо шкіри) на своїй поверхні. Усього є п’ять таких знахідок із різних місць у підвалі Трапезної церкви. У двох випадках ці монети були знайдені в окремих невеликих ямках, розміщених поруч, решта знахідок походить із пошкоджених та перевідкладених в пізніший час нашарувань. Після зняття тканини та поверхневого очищення встановлено, що це копійки імператорів Олександра I (1801–1825), Миколи I (1825–1855) та Олександра II (1855–1881).

Ми вперше зіткнулися з фактом загортання одиночних монет в окрему тканину та закопування цих монет у спеціально викопані ямки. Мета таких дій поки що є для нас незрозумілою. Аналогічних випадків нам невідомо. Усі п’ять знахідок об’єднує низький номінал: “1” – максимум “2” копійки. Найдавнішою з них є монета Олександра I, 1817 рік, найпізнішою – монета Олександра II, 1868 рік. Ураховуючи контекст знахідок, можна вважати що всі вони були “приховані” у підлогу в один і той самий час, але не раніше 1868 року (дата випуску найпізнішої монети). Відомо, що у 1869–1872 роках здійснюється найбільша перебудова Трапезної церкви (за проектом архітектора Миколи Юргенса)⁴, під час якої вхід до храму облаштовується на осі західного фасаду⁵, натомість вхід до підвалу облаштовується з боку південного фасаду замість колишнього входу з боку західного. Логічно припустити, що під час таких масштабних перебудов могла була закладена і нова підлога в підвалі. Згадані вище стовпові ями попередньо датовані нами другою половиною XIX ст. Їхній верхній край фіксується приблизно на рівні верхньої межі глиняної підсипки підлоги XIX ст. Отож монети, загорнуті в тканину, могли бути прикопані в глиняну підсипку підлоги XIX ст. до закладання нової, вірогідно дерев’яної, підлоги, що, як ми припускаємо, кріпилася на цих стовпах. Імовірно, це відбулося саме в 1869–1972 роках або близько цього часу, про що також свідчить і датування найпізнішої із монет, що були загорнуті в тканину (1868 рік).

Можливо, що ці монети були закладені спеціально перед облаштуванням нової підлоги як дар, подібно до того, як закладали в давні часи монети під час зведення будинку для залучення достатку і благополуччя, успішного будівництва, міцності та тривалого

¹ Болховитинов Е. Описание Киевсофийскаго собора и Киевской иерархии. Киев, 1825. С. 37.

² Локалізація старої Трапезної церкви на сьогодні достеменно невідома, проте на плані Ушакова 1695 року вона позначена з північно-західного боку від Софійського собору.

³ Болховитинов Е. Описание Киевсофийскаго собора... – С. 37. Імовірно в монографії Євгена Болховітінова йдеться про підземні галереї, які були забутовані у XIX ст. і одна з яких (галерея в бік Софійського собору) частково відкрита під час архітектурно-археологічних досліджень у 2022–2023 роках.

⁴ ДАКО. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 434. Арк. 1–1 зв.

⁵ Отченашко В. Трапезна (Тепла або Мала Софія, 1722–1730) / Звід пам’яток історії та культури: Енциклопедичне видання. К., 2021. Кн. 1. Ч. 3: С – Я. С. 1539.

функціонування. Можливо, це пов'язано з якимось іншим ритуалом, невідомим для нас, але пояснити факт “приховування” таких низьковартісних монет якось інакше наразі не видається можливим.

Отже, археологічний контекст знахідок разом з історичними свідченнями свідчить про те, що первинна підлога льоху Трапезної церкви облаштовувалася в першій третині XVIII ст., найімовірніше за архієпископа Варлаама Вонатовича (1722–1730), під час будівництва нової Трапезної церкви. У XIX столітті найпізніший ремонт та закладання нової підлоги, закріпленої на дерев'яних стовпах, могли бути проведені під час перебудови Трапезної церкви у 1869–1872 роках, можливо, дещо пізніше, але найвірогідніше, що не пізніше часів правління імператора Олександра II (1855–1881).

Такими є попередні результати дослідження монетних знахідок і пов'язаних з ними нашарувань та об'єктів підлоги Трапезної церкви. Детальніше вивчення артефактів та отримання більш повної інформації буде можливим після реставрації монет, а також опрацювання усього сукупного археологічного матеріалу і залучення архівних даних.

Джерела і література

1. Державний архів Київської області. Фонд. 17. Опис. 1. Справа. 434. 149 арк.
2. Болховитинов Е. Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии : с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия. Киев: Тип. Киево-Печерской лавры, 1825. 586 с.
3. Отченашко В. Трапезна (Тепла або Мала Софія, 1722–1730) / Звід пам'яток історії та культури: енциклопедичне видання. Київ, 2021. Кн. 1. Ч. 3. С. 1538–1539.

Ілюстрації

Рис. 1. Західна частина підвалу Трапезної церкви на фінальному етапі археологічних розкопок. М. Київ. Археологічні дослідження в підвалі Трапезної церкви на території Національного заповідника “Софія Київська” у 2022–2023 роках (фото Тимура Бобровського)

Рис. 2. Знахідки монет із шару XVIII ст. 1 – “копійка” (“чешуйка”) – монета російського царя Петра I, срібло, 1696–1717 роки; 2 – “полушка” – монета Петра I, мідь, 1722 рік; 3 – Османська імперія, Сулейман II, мангір 1099 року Хіджри (1687 рік), м. д. Константинопіль, мідь. *М. Київ. Археологічні дослідження в підвалі Трапезної церкви на території Національного заповідника “Софія Київська” у 2022–2023 роках*

Рис. 3. Загублений “гаманець” – скупчення семи мідних монет російських імператорів Миколи I (1825–1855) та Олександра II (1855–1881), номіналом від “1/2 копійки сріблом” до “10 копійок”, із залишками кольорової орнаментованої ситцевої тканини (імовірно від торбинки для зберігання грошей). *М. Київ. Археологічні дослідження в підвалі Трапезної церкви на території Національного заповідника “Софія Київська” у 2022–2023 роках (знахідка Олександра Ганишина та Володимира Савицького)*

Рис. 4. Знахідки монет на дні глиняної засипки підлоги XIX ст.: 1 – “5 копійок” монета російської імператриці Катерини II, мідь, 1771 рік; 2 – “2 копійки” – монета російського імператора Павла I, 1799 рік. *Археологічні дослідження в підвалі Трапезної церкви на території Національного заповідника “Софія Київська” у 2022–2023 роках*

Рис. 5. 2 копійки – монета російського імператора Олександра II, мідь, 1868 рік: А – монета в тканині (стан після вилучення з розкопу); В – реверс монети після зняття тканини та поверхневого очищення; С – аверс монети та рештки знятої з неї тканини. *М. Київ. Археологічні дослідження в підвалі Трапезної церкви на території Національного заповідника “Софія Київська” у 2022–2023 роках*

Мойжес Володимир
кандидат історичних наук
м. Ужгород, Україна

НУМІЗМАТИЧНА КОЛЕКЦІЯ З ЦЕРКВИ УЖГОРОДСЬКОГО ЗАМКУ¹

На території Ужгородського замку знаходяться руїни середньовічної церкви, а саме в південній частині замкового двору. У 2018 році археологічна експедиція Ужгородського національного університету розпочала дослідження цієї пам'ятки². За три польових сезони (2018, 2019, 2023) було розкопано 210 м² (рис. 1). Під час цих робіт було зібрано чисельний речовий матеріал, у тому числі монети. Зазначена нумізматична колекція, безперечно, сприяє хронологічному окресленню пам'ятки і її складових, а також дає уявлення про економічний розвиток краю, грошовий обіг і торговельні зв'язки. Для їх визначення нами було використано низку каталогів³.

Загалом за три роки археологічних досліджень було виявлено 122 екземпляри. Кількісно переважають монети Угорського королівства – 104 (це становить 85,25%). Хронологічно вони охоплюють рубіж XI/XII ст. – початок XVIII ст.

Найбільш ранніми з виявлених монет Угорського королівства є:

- *Денар*. Угорське королівство. Калман. 1095–1114. Аверс: у центрі голова, навколо +CALMΛI RE; реверс: у центрі рівносторонній хрест, навколо сліди напису. Ag; діаметр – 11 x 11,5 мм; вага – 0,44 г (рис. 1, 1);
- *Денар*. Угорське королівство. Іштван II. 1114–1131. Аверс: у центрі три хрести між якими знаки – Z – Z, а з обох боків теж знаки TE – TE; реверс: у центрі рівносторонній хрест, навколо сліди напису. Ag; діаметр – 11,5 мм; вага – 0,21 г (рис. 1, 2);
- *Денар*. Угорське королівство. Андрій III. 1290–1301. Аверс: над M подвійний хрест; Реверс: ягня з Хрестовим прапором. Ag; діаметр – 12 мм; вага – 0,36 г (рис. 1, 3);

¹ Підготовлено за грантової підтримки Національного фонду досліджень України в межах проєкту “Між Сходом і Заходом: фунеральна культура заходу України від XI до XVIII століття. Міждисциплінарний аналіз” № 2023.03/0187.

² Мойжес В. Матеріали археологічних досліджень середньовічної церкви на території Ужгородського замку за 2018 рік. Науковий збірник Комунального закладу “Закарпатський обласний краєзнавчий музей імені Тивадара Легоцького” Закарпатської обласної ради. Вип. XVIII–XIX. Ужгород, 2019. С. 38–73.; Мойжес В. Результати досліджень зруйнованих церков Ужгорода. Археологічні дослідження в Україні 2018. Київ, 2020. С. 38–41.

³ Huszár L. Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute. München: Battenberg, 1979. 365 s.; Kopicki E. Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych. Część 1 – 2. Warszawa: Agencja Wydawnicza i Antykwarjat «AWA», 1995.; Réthy L. Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár. I. kötet. Árpád-házi királyok kora. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Kiadása, 1899. 40 old., 18 tabl.; Réthy L. Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár. II. kötet. Vegyesházi királyok kora. Budapest: Hornyánszky V. Kny., 1907. 45 old., 28 tabl.

– *Денар*. Угорське королівство. Карл Роберт. 1338. Аверс: у центрі, в анфас зображено короля, який тримає скіпетр та державу, навколо напис: REGIS•KAROLI. Реверс: у центрі двопільний герб Угорсько-Анжуйський, з обох боків літери – знаки монетного двору, а навколо напис: +M•REGIS•hVnGARIE. Ag; діаметр – 15 мм, вага – 0,52 г (рис. 1, 4);

– *Денар*. Угорське королівство. Людовік I Великий. 1346–1349. Аверс: у центрі корона, навколо напис ...IS LODOVI (повний напис має бути: + M REGIS LODOVIdI); реверс: янгол, який стоїть на колінах вліво. Ag; діаметр – 12 x 13 мм; вага – 0,35 г (рис. 1, 5).

Щодо найбільш пізніх монет Угорського королівства, що були зафіксовані на пам'ятці, то вони, зокрема, представлені такою монетою:

– *Дуаріус*. Угорське королівство. Леопольд I. 1703. Аверс: у центрі двопільний угорський герб, увінчаний короною, з обох боків герба літери К – В (знаки монетного двору); навколо напис: LEOP•DG•R•I•S•A•G•H•B•REX•. Реверс: у верхній половині, у центрі – сидяча постать Божої Матері з дитятком Ісусом, які увінчані німбом, з обох боків літери Р – Н; знизу напис – DUARIUS 1703. Ag; діаметр – 15 x 16 мм; вага – 0,56 г (рис. 1, 8).

Треба зазначити, що серед монет Угорського королівства суттєво переважають монети Сигізмунда Люксембурзького (1387–1437 роки) – 46 екземплярів (тобто 44,23% від загальної кількості монет Угорського королівства). Саме за часів правління цього короля з'являються нові типи монет дрібного номіналу: парвуси та квартінги¹. Вводилися ці монети в обіг насамперед для потреб роздрібної торгівлі² і цим можна пояснити їх значну кількість.

Тому найбільш чисельними є:

– *Парвуси*. 1387–1427. Аверс: герб, навколо літери – знаки монетного двору. Реверс: рівносторонній хрест, між сторонами якого містяться корони. Ag; діаметр їх від 8 до 11 мм, а вага від 0,1 до 0,35 г (рис. 1, 7);

– *Квартінги*. 1430–1437. Аверс: подвійний хрест, з обох боків якого знаки монетного двору. Реверс: корона. Cu; діаметр їх від 9 до 15 мм, а вага від 0,1 до 0,49 г (рис. 1, 6).

Щодо монет інших держав, то їх менше (14,75% від загальної кількості). Найбільш раннім є пенінг з Нідерландів, графство Голландія, що може датуватися серединою XIII ст. Варто наголосити на тому, що така монета з високим ступенем імовірності офіційно виявлена в Україні вперше.

Однак зазначимо, що ця частина нумізматичної колекції переважно представлена монетами Королівства Польського, Речі Посполитої та васальних від неї земель. Розглянемо такі монети:

– *Пенінг*. Нідерланди. Графство Голландія. Флоріс IV – Віллем II – Флоріс V. 1222 – 1243 – 1256. Аверс: профіль повернутий вправо, навколо містився напис, але проглядається дві літери: (+F)LO(RENS). Реверс: у центрі подвійний рівносторонній хрест, навколо містився напис: (+HOLLANT)³. Ag; діаметр – 12 мм; вага – 0,39 г (рис. 1, 9);

– *Півгрош*. Королівство Польське. Ян Ольбрахт. 1492–1501. Аверс: у центрі орел, навколо напис: +MONETA•I•ALBERTI; реверс: у центрі корона, навколо напис: +REGIS * POLONIE. Ag; діаметр – 17 x 18 мм; вага – 1,00 г (рис. 1, 10);

– *Півторах коронний*. Річ Посполита. Сигізмунд III Ваза. 1623. Аверс: п'ятипільний герб під короною, знизу номінал – 3, навколо напис: SIGIS 3 DG – REX PMDL; реверс: яблуко, у середині якого номінал – 24, під ним герб, з обох боків цифри 2 – 3, навколо напис: •MONE•NO – REG•POLO•. Ag; діаметр – 19 x 19,5 мм; вага – 1,03 г (рис. 1, 11).

Отже, огляд нумізматичної колекції з церкви Ужгородського замку засвідчує, що вона відповідає хронологічному діапазону пам'ятки. Верхня її межа визначається початком XVIII ст., що співпадає з часом руйнації храму. Нижня ж межа потребує певних уточнень.

¹ Бойко-Гагарин А. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: Украинская академия геральдики, товарного знака и логотипа, 2017. С. 53.

² Gyöngyössy M. Magyar pénztörténet (1000–1526). Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet és forrásgyűjtemény. Budapest: Bölcsész Konzorcium HEFOP Iroda, 2006. Old. 252.

³ Ідентифікацію провів Андрій Бойко-Гагарін – доктор історичних наук, доцент кафедри Мистецтвознавчої експертизи Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, старший зберігач фондів Музею грошей Національного банку.

Безперечно, наступні археологічні дослідження церкви на території Ужгородського замку дадуть змогу поповнити нумізматичну колекцію, що сприятиме певним науковим уточненням. Але вже зараз бачимо, що вона відображає загальні риси грошового обігу доби пізнього Середньовіччя – ранньомодерного часу в Угорському королівстві.

Література та джерела

1. Бойко-Гагарин А. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: Украинская академия геральдики, товарного знака и логотипа, 2017. 560 с.
2. Мойжес В. Матеріали археологічних досліджень середньовічної церкви на території Ужгородського замку за 2018 рік. Науковий збірник Комунального закладу “Закарпатський обласний краєзнавчий музей імені Тивадара Легоцького” Закарпатської обласної ради. Вип. XVIII–XIX. Ужгород, 2019. С. 38–73.
3. Мойжес В. Результати досліджень зруйнованих церков Ужгорода. Археологічні дослідження в Україні 2018. Київ, 2020. С. 38–41.
4. Gyöngyössi M. Magyar pénztörténet (1000–1526). Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet és forrásgyűjtemény. Budapest: Bölcsész Konzorcium HEFOP Iroda, 2006. Old. 227–286.
5. Huszár L. Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute. München: Battenberg, 1979. 365 s.
6. Kopicki E. Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych. Część 1 – 2. Warszawa: Agencja Wydawnicza i Antykwarjat «AWA», 1995.
7. Réthy L. Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár. I. kötet. Árpádházi királyok kora. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Kiadása, 1899. 40 old., 18 tabl.
8. Réthy L. Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár. II. kötet. Vegyesházi királyok kora. Budapest: Hornyánszky V. Kny., 1907. 45 old., 28 tabl.

Ілюстрації

Рис. 1. Ужгородський замок. Руїни церкви. Монети.

Каглян Олександр
к.б.н., старший наук. співробітник
м. Київ, Україна

Загребя Максим
м. Київ, Україна

РІЗНОВИДИ ОДНОКРЕЙЦЕРОВИХ МІДНИХ МОНЕТ МАРІЇ-ТЕРЕЗИ, ЩО БУЛИ У ВЖИТКУ НА ТЕРИТОРІЇ ГАЛИЧИНИ ТА БУКОВИНИ

Після Розділу Польщі наприкінці XVIII ст. частина західноукраїнських земель була приєднана до коронних спадкових земель австрійських Габсбургів. Таким чином, раніше Закарпаття, яке входило до складу Угорського королівства, а пізніше Галичина та Буковина як підвладне Австрії Королівство Галичини і Лодомерії (Володимирії-Волині) увійшли у сферу впливу австрійської грошової системи – гульдена та крейцера¹. Після експериментального карбування крейцерів і пфенігів із міді в 1747–1750 роках патентом від 27 вересня 1760 року були введені мідні монети, які замінили срібні номінали. Згідно із зазначеним патентом із віденського центнера міді (56 кг) карбували 4920 шт. крейцерів на суму 82 гульдени². Паралельно з Марією-Терезою монети, у тому числі й однокрейцерові, карбував її чоловік – Франц-Стефан Лотарінгський, але в менших кількостях і тиражах та син Йосип II (із 1772 року)³. Згідно із патентом від 08 жовтня 1779 року монетна стопа була полегшена і з 1780 року однокрейцерові монети важили вже 7,77 г. Усього за правління Марії-Терези з 1741 року до 1780 року було відкарбовано **п'ять** основних типів мідних однокрейцерових монет, не враховуючи мідних крейцерів із портретами її співправителів – чоловіка Франца-Стефана Лотарінгського та їх сина – Йосипа II, а також облогових олов'яних нотгельдів м. Егер (Еджер) у 1743 році.

I тип. Пробні випуски з вагою **7,07 гр.** 20,0–22,0 мм. *Аверс:* **M.THERES.D.G. – R.I.G.H.B.R.A.AUST** *Реверс:* **EIN / KREUTZER/1749/W**, гурт пунктирний⁴.

Монетний двір Відень (W):

I різновид: роки карбування 1749 та 1750 роки. Надзвичайно рідкісні монети, які мають один різновид.

II тип. Зображення та розмір аналогічний попередньому типу, але збільшена вага монети: **11,3 г** (реально: 9,5–11,3 г). 24,0–26,0 мм. *Аверс:* **M.THERES.D.G. – R.I.G.H.B.R.A.AUST** *Реверс:* **EIN / KREUTZER/1760/W**, гурт листя.

Монетний двір Відень (W):

I різновид (основний):

роки карбування: 1760, 1761, 1762, 1763 (**рис. 1**).

2 різновид: змінено напис аверсу – додано літеру: **M.THERES.D.G. – R.I.G.E.H.B.R.A.AUST**. Рік карбування: 1760.

3 різновид: змінено перенос літер аббревіатури над головою імператриці. Аверс (замість **D.G. – R.I.**): **D.G.R.–I.**; рік карбування: 1760.

4 різновид: змінено напис на аверсі (замість **AUST**): **AUSI**;

роки карбування: 1761, 1762.

¹ Загребя М., Каглян О. Каталог монет імперії австрійських Габсбургів. Нумізматика і фалеристика. № 4. Київ, 2023. С.20–25. Каглян О., Огуй О., Пивоваров С. Грошовий обіг на західноукраїнських землях у другій половині XVIII століття. Українська нумізматика і боністика. № 1, Київ, 2000. С. 48–62.

² Eypeltauer Tassilio. Corpus Mummorum Regni Mariae Theresiae. Einband: Druckhaus Waiblingen, 1973. 417 s.

³ Austria catalog. Munzen ab 1740 / G. Herinec. Osterreich Munzkatalog. 2024, Wien. 376 s. Каглян О., Огуй О., Пивоваров С. Грошовий обіг на західно-українських землях у другій половині XVIII століття. Українська нумізматика і боністика. №1, Київ, 2000. С.48–62. Novotny V. Mince. Marie Terezie 1740-1780. Hodonin, Kujov: SIKI, 2020. 182s.

⁴ Eypeltauer Tassilio. Corpus Mummorum Regni Mariae Theresiae. Einband: Druckhaus Waiblingen, 1973. 417 s.

5 різновид: змінено перенос у написі та додано додаткову літеру на аверсі (замість G. – R.I.G.): G. R. – I.G.E.; рік карбування: 1762.

6 різновид: зменшено шрифт реверсу. Рік карбування: 1763 (рис. 1).

Монетний двір Грац у маркграфстві Штирія (G):

7 різновид (основний): роки карбування: 1761, 1762, 1763 (рис. 2).

8 різновид: змінено напис аверсу – додано літеру: M.THERES.D.G. – R.I.G.E.H.B.R.A.AUST. Рік карбування: 1762.

9 різновид: змінено перенос літер аббревіатури над головою імператриці на аверсі (замість D.G. – R.I.): D.G.R.–I.; рік карбування: 1763 (рис. 1).

10 різновид: змінено напис на аверсі (замість AUST): AUSI;
рік карбування: 1763.

Монетний двір Халь у князівстві Тироль (H):

11 різновид (основний): роки карбування: 1760, 1765 (рис. 2).

12 різновид: змінено напис аверсу – додано літери (замість M.THERES.): M.THERESIA.; на реверсі форму цифри 1 у році змінено. Рік карбування: 1760.

13 різновид: змінено перенос у написі на аверсі (замість G. – R.I.G.): G. R. – I.G.; роки карбування: 1760, 1765 (рис. 1).

Монетний двір Карлсбург-Кароліна-Алба (C):

Монети цього типу з літерою “C” рідкісні.

14 різновид (основний): роки карбування: 1761, 1762.

15 різновид: змінено перенос у написі на аверсі (замість G. – R.I.G.): G. R. – I.G.; роки карбування: 1761, 1762, 1763, 1764.

Монетний двір Кремніц (Кремниця) у королівстві Угорщини (K):

16 різновид: роки карбування: 1761, 1762, 1763.

Монетний двір Надьбанья (Бая-Маре) у князівстві Трансильванія (N. B.):

17 різновид: роки карбування: 1761, 1762, 1763.

Монетний двір Прага в Богемському королівстві (P.):

17 різновид: роки карбування: 1760, 1761, 1762, 1763.

18 різновид: змінено напис на аверсі (замість AUST): AUSI;
рік карбування: 1762.

Монетний двір Шмольніц (Смольник) у королівстві Угорщина (S.):

19 різновид: рік карбування: 1763.

III тип. Зображення аналогічне попередньому типу, але імператриця М. Тереза зображена у вуалі, вага монети стала **11,38 г** (реально: 11,3–11,46 г). 26,0 мм. *Аверс:* M.THERESIA.D.G. – R.I..H.B.R.A.AUST

Реверс: EIN / KREUTZER/1775/W, гурт листя.

Монетний двір Відень (W):

1 різновид (основний): роки карбування: 1772, 1775.

2 різновид: рік карбування: 1779 (без зазначення літери монетного двору W).

Монетний двір Шмольніц (S.):

3 різновид: рік карбування: 1775.

Монетний двір Гюнцибург у маркграфстві Бургав (G.):

4 різновид: рік карбування: 1779 (рис. 4).

Монетний двір Халь (H.):

5 різновид: рік карбування: 1779.

IV тип. Напис нероздільний, змінене зображення погруддя; замість картуша зімкнутий угорі вінок з пальмової та лаврової гілок; з літерами монетного двору та без них, вагу монети знижено: **7,77 г** (реально: 7,6–8,4 г), 24,0 мм. *Аверс:* M.THERESIA.D.G.R.I..HU.BO.R.A.A

Реверс: EIN / KREUTZER/1780/W, гурт листя. Рік карбування – 1780.

Монетний двір Відень (W):

1 різновид: рік карбування: 1780 з літерою м. д. W (рис. 2).

2 різновид: рік карбування: 1780 без літери W.

Монетний двір Халь (H):

3 різновид: рік карбування: 1780 з літерою м. д. H (рис. 2).

Монетний двір Кремніц (K):

4 різновид: рік карбування: 1780 з літерою м. д. K.

Монетний двір Надьбанья (N):

5 різновид: рік карбування: 1780 з літерою м. д. N.

Монетний двір Шмьольніц (S):

6 різновид: рік карбування: 1780 з літерою м. д. S.

У тип. Без зображення погруддя імператриці (м. д. Гюнцбург – маркграфство Бургау), вага монети: 7–8 г, 23,0 мм. *Аверс:* M.THERES.D.G.R.I.H.V.R.A.A.M.BURG. Увінчаний короною двопільний герб Австрії та Бургау. Оточений гірляндами.

Реверс: EIN / KREUTZER/1772/G., гурт листя. Представлений двома різновидами.

Монетний двір Гюнцбург (для Верхньої Австрії – маркграфства Бургау) (G):

1 різновид: роки карбування: 1771, 1772, 1773, 1774, 1779 (рис. 2).

2 різновид зі зменшеною короною над гербом: рік карбування: 1772.

Література та джерела

1. Austria catalog. Munzen ab 1740 / G. Herinec. Osterreich Munzkatalog. 2024, Wien. 376 s.
2. Eypeltauer Tassilio. Corpus Mummorum Regni Mariae Theresiae. Einband: Druckhaus Waiblingen, 1973. 417 s.
3. Загреба М., Каглян О. Каталог монет імперії австрійських Габсбургів. Нумізmatика і фалеристика. № 4. Київ, 2023. С. 20–25.
4. Каглян О., Огуй О., Пивоваров С. Грошовий обіг на західноукраїнських землях у другій половині XVIII століття. Українська нумізmatика і боністика. № 1, Київ, 2000. С.48–62.
5. Novotny V. Mince. Marie Terezie 1740-1780. Hodonin, Kyjov: SIKI, 2020. 182s.

Ілюстрації

Рис. 1-2. Монети Австрійської імперії.

ДО ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ МОНЕТ У НАРОДНОМУ ВБРАННІ УКРАЇНЦІВ (КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.)

Одним з аспектів історії грошового обігу є використання монет як оздоб, що надзвичайно яскраво втілювалося в українській традиційній культурі. Передусім монети використовувалися для виготовлення жіночих нагрудних прикрас – дукачів, намиста, виробів з бісеру, а також сережок. Різноманітні та виразні у своїх локальних варіаціях подібні вироби, ґрунтовно проаналізовані, зокрема, в працях І. Спаського¹, Г. Врочинської², Г. Стельмащук³. Багатогранна народна спадщина надає й інші приклади використання монет у народному вбранні українців.

У кількох регіонах України було поширеним використання монет як складової весільних головних уборів. Монети у весільних аксесуарах зустрічаємо як видимий елемент оздоблення, а також як прихований, непомітний ззовні. Невід'ємною складовою народного весільного вбрання був вінок нареченої, що мав низку локальних варіацій у формі та оздобленні. Відповідним атрибутом нареченого був віночок чи букетик, що прикріплювався до головного убору або до одягу на грудях, що також мав виражену специфіку залежно від місцевості. Вінок молодої та букетик молодого були маркерами особливого статусу їх власників, крім знакової функції, як і низка інших дій, атрибутів та вбрання у традиційній весільній обрядовості вони наділялися і символічними властивостями.

Декорування монетами святкових дівочих та весільних вінків є характерним для Буковини, Буковинського Поділля, Закарпаття та Гуцульщини в першій половині ХХ ст. Святкові дівочі та весільні головні убори Буковини та Буковинського Поділля (Чернівецький район Чернівецької області) – “коробки”, “карабулі”, “капелюшиння”, “герданик” оздоблювалися рядом монет (“марки”, “шустки”), пришитих до стрічки на нижньому краї⁴. Збережені зразки весільних головних уборів цього регіону кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. з музейних колекцій декоровані переважно нікелевими, рідше мідними, монетами Австро-Угорщини, інколи імітаціями монет⁵. Традиційний весільний обряд та виготовлення головних уборів зберігся в Чернівецькій області і на початку ХХІ ст., однак монети як елемент декору зникли з весільних вінків. У долинян Закарпаття (Хустський район Закарпатської області) весільні та святкові дівочі вінки – “парта”, “косиці” оздоблювали одним або двома рядами монет “гусошів” у нижній частині⁶ (рис.1). У збережених весільних вінках першої половини ХХ ст. з Хустського району бачимо використання нікелевих монет Австро-Угорщини та Чехословаччини⁷. Весільний вінок гуцулів Рахівського району Закарпатської області – “корона” – мав різні варіанти розміщення монет. Один із них передбачав розміщення трьох-п’яти монет над чолом⁸ (рис.2). Монета кріпилася і до вінка-букетика молодого, який пришивали до капелюха – кресані. Використовували як нікелеві, так і срібні монети Австро-Угорщини⁹. Наявність монет (“гусошів”) на вінку-короні відрізняли головний убір нареченої від дружок, а у віночку молодого – від друзів¹⁰. Весільні головні убори гуцулів с. Космач

¹ Спаський І. Г. Дукачі і дукачі України. Київ, 1970. 167 с.

² Врочинська Г. Українські народні жіночі прикраси ХІХ – поч. ХХ ст. Київ: Родовід, 2008. 230 с.: іл.

³ Врочинська Г., Стельмащук Г. Історія традиційних українських прикрас. Київ: Балтія-Друк, 2020. 184 с.: іл.

⁴ Буковинський традиційний одяг /Traditional dress of Bukovina/ Я.Кожолянка, пер. С. Чепига. Чернівці: [б. в.]; Саскатун: Т-во “Буковина”, 1994. 260 с. С. 149-150; Іваневич Л. А. Традиційний одяг українців Поділля (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.): історія, класифікація, конструктивно-художні та регіонально-локальні особливості: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2021. 797 с.: іл. С. 579.

⁵ Там само. С. 577–579.

⁶ Коцан В. В. Етнокультурні маркери в контексті пограниччя: традиційний народний одяг та ідентичність населення Закарпаття ХІХ – початку ХХІ ст.: дис. доктора історичних наук: 07.00.05. Інститут народознавства НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Львів, 2021. 846 с. С. 129, 169, 651.

⁷ Там само. С. 651.

⁸ Там само. С. 328-329.

⁹ Там само. С. 677.

¹⁰ Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 10. Традиційне повсякденне та обрядове вбрання / [голов. ред. Г. Скрипник]; НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2018. 640 с.: іл. С. 174.

Косівського р-ну Івано-Франківської обл. оздоблювалися трьома монетами, що кріпилися до нижнього краю вінка молодої та вінка на головному уборі молодого¹. Виготовлення традиційних весільних головних уборів із використанням сучасних українських монет зберігається в Космачі і на початку ХХІ століття (рис. 3). Варто зазначити, що у вищезазначених вінках монети були лише одним з елементів складного за своєю композицією головного убору, що яскраво та ошатно декорувався штучними квітами, стрічками з бісеру, листям барвінку, скляними деталями.

Непомітні зовні монети як складові весільного головного убору зустрічаємо на Західному та Буковинському Поділлі, Гуцульщині. На Поділлі віночок молодого, що кріпився до шапки, виготовляли з барвінку, до нього прикріплювали чотири монети або чотири пари монет (“ментики”), що розміщувалися під вовняними кульками, також кріпили зубчики часнику². Такий же віночок до шапки молодого виготовляли й на Покутті, однак монет не використовували³. В Надвірнянському районі Івано-Франківської області вінок для нареченого та дружбів, що кріпився на грудях, виготовляли з монети, в якій робили отвір та накладали зверху листочки барвінку, додавався хліб та зубчик часнику, все це обшивали червоною ниткою та обвивали позліткою. Виготовлення цього атрибута відбувалося під час обряду, що мав назву “золотити вінок”⁴. У вінку нареченої на Західному та Буковинському Поділлі в основі вінка був обруч з барвінку, до якого прикріплювали чотири монети або пари монет⁵. Використання монет у весільних вінках, що непомітні ззовні, яскраво демонструє символічну складову подібної практики, в контексті традиційної весільної обрядовості вона мала на меті створити позитивні проєкції на майбутнє молодят. Монета символізувала, очевидно, достаток і багатство, виконувала також і функцію оберегу на рівні з низкою інших дій та предметів. Прикметним є те, що виготовлення таких вінків – елемент збереженої та трансформованої традиційної весільної обрядовості – відбувалося і протягом другої половини ХХ ст.. Свідченням цього є, зокрема, барвінкові віночки з Західного Поділля, до яких прикріплені монети СРСР номіналом одна копійка 1970-х років, деякі з них витерті з обох сторін (рис.4).

Отже, використання монети як елементу оздоблення в українському народному вбранні не обмежується нагрудними жіночими прикрасами. Яскравим свідченням цього є традиційні святкові та весільні головні убори, обрядові атрибути, що активно побутували наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.. Використання монет у весільному вбранні мало на меті не лише декорування вбрання та демонстрацію майнового статусу, але й передбачало символічні функції відповідно до традиційних уявлень. Як елемент традиційної весільної обрядовості, в окремих місцевостях виготовлення весільних вінків з монетами зберігалось протягом ХХ – початку ХХІ ст.

Література та джерела:

1. Буковинський традиційний одяг /Traditional dress of Bukovyna / Я.Кожолянко, пер. С. Чепига. Чернівці: [б. в.]; Саскатун: Т-во “Буковина”, 1994. 260 с. С. 149-150;
2. Врочинська Г. Українські народні жіночі прикраси ХІХ – початку ХХ ст. Київ: Родовід, 2008. 230 с.: іл.
3. Врочинська Г., Стельмашук Г. Історія традиційних українських прикрас. Київ: Балтія-Друк, 2020. 184 с. іл.
4. Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 10. Традиційне повсякденне та обрядове вбрання / голов. ред. Г. Скрипник: НАН України ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2018. 640 с. : іл. С. 174.
5. Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 4. Весільна обрядовість / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2016. 688 с.: іл. С. 184.

¹ Врочинська Г., Стельмашук Г. Історія традиційних українських прикрас. С. 75.

² Іваневич Л. А. Традиційний одяг українців Поділля. С. 359.

³ Стельмашук Г. Г. Традиційні головні убори українців. Видання друге, доповнене і перероблене. Львів: Априорі, 2013. С. 218.

⁴ Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 4. Весільна обрядовість / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2016. 688 с.: іл. С. 184.

⁵ Врочинська Г., Стельмашук Г. Історія традиційних українських прикрас. С. 62.

6. Іваневич Л. А. Традиційний одяг українців Поділля (друга половина XIX – початок ХХІ ст.): історія, класифікація, конструктивно-художні та регіонально-локальні особливості. Монографія: ФОП Мельник А. А. Хмельницький, 2021. 797 с.: іл. С. 579.
7. Коцан В. В. Етнокультурні маркери в контексті погранич: традиційний народний одяг та ідентичність населення Закарпаття XIX – початку ХХІ ст.: дис. доктора історичних наук: 07.00.05. Інститут народознавства НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2021. 846 с. С. 129, 169, 651.
8. Спаський І. Г. Дукачи і дукачі України. Київ, 1970. 167 с.
9. Стельмашук Г. Г. Традиційні головні убори українців. Видання друге, доповнене і перероблене. Львів: Апріорі, 2013. 275 с. С. 218.

Ілюстрації

Рис. 1. Весільні дружки, Хустський район, Закарпатська область, 1930-ті роки

Рис. 2. Молоді з Ясіня, Рахівський район, Закарпатська область, 1930-ті роки

Рис. 3. Весілля в Космачі, Косівський район, Івано-Франківська область, 2010-ті роки

Рис. 4. Барвінкові вінки з монетами, Чортківський район, Тернопільська область, 1970–1990-ті роки.

Потильчак Олександр
доктор історичних наук, професор
м. Київ, Україна

РОЗМІННА КРИЗА 1923–1924 РОКІВ: ДО ПИТАННЯ ПРОВЕДЕННЯ ГРОШОВОЇ РЕФОРМИ В УСРР

Історія першої радянської грошової реформи в Україні охоплює два хронологічні етапи¹. На етапі паралельного обігу (грудень 1922 – лютий 1924 років) червінець співіснував на ринку з “совзнаками” зразка 1923 року, а в завершальній фазі реформи – в лютому – червні 1924 року відбулося повне витіснення грошової маси “совзнаків” червінцем шляхом їх викупу.

Характерною особливістю проведення цієї грошової реформи в УСРР стала розмінна криза. Під час паралельного обігу валют, а згодом і в період остаточного витіснення “совзнаків” з грошового ринку червінцем населення територій, віддалених від емісійних центрів України, особливо в її регіонах, відчувало гострий брак розмінної монети та банкнот дрібних номіналів, темпи емісії яких попервах не задовольняли потреб порівняно об’ємного грошового ринку республіки.

10 жовтня 1923 року Чернігівський губернський відділ фінансів повідомляв валютне управління Наркомату фінансів УСРР про “великі труднощі в розміні червінців під час купівлі

¹ Більшість сучасних дослідників історії фінансової грошової реформи 1920-х років виділяють три періоди (етапи) її проведення (див.: Денежная реформа 1921-1924 гг.: создание твердой валюты. Документы и материалы / сост. Л.Н. Доброхотов. В.Н. Колодежный, В.С. Пушкарев. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. С. 11-12).

товарів”¹. За повідомленням податкового управління тієї ж губернії, тамтешнім відділенням держбанку до кінця листопада 1923 року було введено в грошовий обіг 10,000 банківських білетів номіналом 1 червінець. Проте для покриття дефіциту банкнот дрібних номіналів (1 та 3 червінці) на місцевому ринку цього виявилось замало, а попит на червінці зріс до рівня, коли його ринкова ціна в “совзнаках” перевершила офіційний обмінний курс. Водночас населення притримувало червінці як засіб убезпечення своїх грошових заощаджень від знецінення та не поспішало обмінювати нові, забезпечені золотом банківські білети, на радянські грошові знаки 1923 року².

Зростаючий попит на червінець провокував зростання його курсу обміну на “совзнаки”. Паралельно спостерігалось й стрімке зростання ціни на імперське й радянське монетне золото (див. табл. 1).

Таблиця 1. Динаміка курсу обміну червінця на “совзнаки” та ціни на десятирублеві золоті монети в Полтавській губернії у жовтні – грудні 1923 року (в тис. рублів)

Дата торгів	Обмінний курс червінця (в тис. рублів “совзнаками”)		Ціна на монетне золото (в тис. рублів “совзнаками” або червінцями)	
	Держбанку	Комерційний	Держбанку	Комерційна
24.10.1923	6,300	6,300	6,300	8,600
01.11.1923	7,000	7,200	7,000	10,200
06.11.1923	7,650	-	7,650	-
14.11.1923	8,650	9,000	-	14,000
21.11.1923	10,400	11,000	-	17,000
30.11.1923	13,200	14,000	13,200	22,500
08.12.1923	16,300	17,300	16,300	26,000
15.12.1923	19,100	21,000	19,100	16,50 ч. р.
22.12.1923	22,200	24,500	22,200	16-15,50 ч. р.
31.12.1923	28,500	31,000	28,500	17 ч. р.

Примітка: Таблицю складено автором за даними ЦДАВО України. Ф. 30. Оп. 1. Спр. 1132. Арк. 46, 48, 52, 56, 60, 64, 68.

На початку травня 1924 року валютне управління Народного комісаріату фінансів УСРР фіксувало випадки використання в роздрібній торгівлі банківського срібла та розмінної білонної монети імперського карбування, причому за суттєво заниженим стихійним обмінним курсом. Наприклад, у Харківській губернії за банківський рубль дореволюційних емісій пропонували 40 копійок новою монетою, а за рубль у розмінній царській срібній монеті місцеве населення платило тільки 25 копійок у монеті 1921–1924 років карбування. У Києві старе банківське срібло на ринку оцінювалось трохи вище – 50 копійок новою монетою за один рубль³, а ось масово “викинутий” на чорний ринок царський білон, не маючи попиту в населення, взагалі втратив будь-яку цінність⁴.

У прикордонній з Польщею та Румунією Подільській губернії припинення приймання під час офіційних платежів старої срібної та золотої монети не лише спричинило гостру розмінну кризу, але й реальний грошовий голод, що вплинув на скорочення обсягів кооперативної та біржової торгівлі. Зокрема, в березні 1924 року обсяги закупівлі товарів Вінницькою райспоживспількою скоротилися порівняно з попереднім місяцем на 31%, а обсяги їх реалізації – на 24%. За цей самий період обсяги реалізації товарів губерньською робітничою кооперацією знизилися на 19%. Кількість оборудок Вінницької біржі в березні скоротилася на 18%, а їх суми в грошах – на 44%⁵.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) Ф. 30. Народний комісаріат фінансів УСРР. Оп. 1. Спр. 1132. Доповіді і відомості губернських фінвідділів про стан валютних ринків по губерніях за жовтень-грудень 1923 р. Арк. 2.

² ЦДАВО України. Ф. 30. Оп. 1. Спр. 1132. Арк. 5, 12.

³ ЦДАВО України. Ф. 30. Оп. 1. Спр. 2030. Інформаційні доповіді фінінспекторів Наркомфіну УСРР про хід грошової реформи на Україні в 1924 р. Відомості про валютні курси в червні 1924 р. (24 квітня – 25 жовтня 1924 р.) Арк. 4.

⁴ ЦДАВО України. Ф. 30. Оп. 1. Спр. 2030. Арк. 6.

⁵ ЦДАВО України. Ф. 30. Оп. 1. Спр. 2030. Арк. 5

Зростання довіри населення до нових радянських грошей ілюструє динаміка золотовалютного чорного ринку. Зокрема, якщо в лютому 1924 року золота царська десятка в Подільській губернії торгувалася за ціною 15 рублів новими грошима, то 15 березня вона коштувала вже 13 рублів 80 копійок, а 01 квітня 1924 року – 10 рублів 80 копійок. Подібною була й динаміка цін на радянські золоті червінці. В лютому вони торгувалися на чорному ринку губернії по 13 рублів 25 копійок за монету; в березні – 11 рублів, а в середині квітня ціна червінця знизилася до 9 рублів 72 копійок. Якщо вірити звітам фінансових органів губернії, то розмінну кризу перших місяців фінального етапу грошової реформи на Поділлі вдалося ліквідувати в середині травня 1924 року, коли губернський фінансовий відділ отримав 583,000 рублів дрібними банкнотами¹. Для подолання розмінної кризи на Волині тамтешній фінвідділ у травні 1924 року отримав “підкріплення” в сумі 682,000 рублів казначейськими білетами нового зразка дрібних номіналів. Відносно стабільними були й ціни волинської “чорної біржі” царського монетного золота. Зокрема, в кінці квітня 1924 року ціна золотого імперіала 1898 року карбування зросла з 10 рублів 80 копійок до 11 рублів, а ось ціна золотих десятків емісії 1899 року навпаки зменшилася – з 10 рублів 25 копійок до одного червінця².

За даними Київського ГФО, в другій половині квітня 1924 року грошовий ринок губернії вже не відчував гострого дефіциту розмінної монети. Передусім це стосувалося губернського центру, а ось в навколишніх містах та сільській місцевості дрібних грошей ще бракувало. Для подолання розмінної кризи губернський фінвідділ протягом квітня-травня 1924 року отримав дрібними банкнотами 1,815,000 рублів³. За повідомленням валютного управління Наркомфіну УСРР, станом на 10 травня 1924 року гострий дефіцит казначейських білетів розмінних номіналів і монетного срібла спостерігався в Запоріжжі, де напередодні розпочався обмін старих радянських грошей на червінці⁴.

Попри відчутну розмінну кризу фінального етапу реформи, регульована інтервенція казначейських білетів нового зразка розмінних номіналів і нового банківського монетного срібла та білону у формі так званих підкріплень дала змогу до середини травня 1924 року в основному подолати розмінну кризу та грошовий голод в УСРР. Єдиним чинником, здатним спровокувати рецидив грошового голоду, залишався триваючий активний обмін совзнаків на червінці.

Мокляк Ярослав
доктор історичних наук, професор
м. Краків, Польща

ФІНАНСИ “ЛЕМКО-СОЮЗУ” У США ТА КАНАДІ, 1929–1931 РОКИ

Від початку існування організація “Лемко-Союз” (The Lemko Association in the USA and Canada) об’єднувала іммігрантів з Галичини та Закарпаття. Вони виїхали з бідних карпатських сіл у капіталістичний світ і як робітники виконували важку фізичну роботу. Заробляли мало, соціального забезпечення не було, тому легко налагоджували контакти з робітничим і комуністичним рухами. В Америці також діяла радянська агентура, яка проникала в іммігрантські середовища. Ключова тема статті – фінанси “Лемко-Союзу”, отже, про ідеологічний напрям цієї організації згадано між іншим.

Жвава дискусія щодо побудови фінансової системи “Лемко-Союзу” тривала в 1929–1931 роках, тобто від заснування організації до прийняття першого статуту в 1931 році.

Спочатку фінансування “Лемко-Союзу” було пов’язане з витратами на видання пресового органу “Лемко”. Невдовзі була запроваджена ініціатива створення Залізного (Вічного) фонду, щоб забезпечити культурно-освітні цілі в довгостроковій перспективі. Ідея полягала в тому, щоб накопичити капітал, з якого лише відсотки мали йти на поточні операції. Спершу акція проводилася неузгоджено, без будь-якої координації між осередками

¹ Там само.

² Там само, арк. 6.

³ Там само, арк. 6.

⁴ Там само, арк.11.

“Лемко-Союзу”, але незабаром у газеті “Лемко” почали з’являтися статті з аналізом важливості фінансів для функціонування “Лемко-Союзу”.

Проект Михайла Шостака. Першим був проєкт Михайла Шостака з філії в Гезлетоні, штат Пенсильванія, який у квітні 1929 року оголосив програму розвитку структури “Лемко-Союзу”. Шостак посилався на слабку діяльність лемківських комітетів, що діяли в 1920-х роках, які “не вижили, тому що не мали доброї основи”. Шостак запропонував використати існуючі та добре функціонуючі структури допомогових організацій в Америці, як-от Общество русских братств та інші, членами яких було багато лемків. Водночас Шостак установив для членів новостворених відділень щомісячну плату в розмірі 25 центів. Із суми 25 центів він запропонував 15 центів віддати на “фундамент”, тобто до Залізного фонду, а решту 10 центів на видання газети “Лемко”.¹

Проект Григорія Хом’яка. Наступним був проєкт Григорія Хом’яка з Атласу, штат Пенсильванія. Він представив його 18 серпня 1929 року на мітингу в сусідньому Кульпмонті, а газета “Лемко” опублікувала його 01 вересня. Хом’як запропонував заходи у двох тематичних блоках. Перший блок включав створення допомоги членам “Лемко-Союзу” “що впали в біду”. У другому блоці він деталізував “національні блага”, тобто підтримку культурно-освітньої роботи серед лемків в Америці та в Європі, що потребувало постійного припливу коштів. Він зосередився на допомозі кооперативам і лемківським бурсам у Польщі. Хом’як пішов навіть далі, ніж фінансова стабілізація організації, оскільки він запропонував підготувати проєкт статуту “Лемко-Союзу”.²

Методичні заходи Димитрія Вислоцького – Проєкт \$10,000.00. Офіційному заснуванню “Вічного фонду” передували теоретичні міркування Димитрія³ Вислоцького. У серії публікацій під заголовком “Філософія Ваня Гунянки” в березні 1930 року. Вислоцький опублікував колонку із назвою “Гроші”. Він вважав, що традиційні членські внески лише покривають поточні потреби організації, але не дають змоги їй розвиватися. Високо оцінив започаткування різних фондів: видавничого, для бурс (у Горлицях і Новому Сончі) та інших, але – як підкреслив – системних рішень не було. Гроші він представляв як запоруку безпеки людини: “справедливість не любить безгрошів’я і нещасливих”, – повторював неодноразово. Він застерігав піддаватися традиційним віруванням, коли писав: “Вчили і продовжують вчити, що тільки Бог є всемогутнім. Так тільки вони вчать. А гроші справді всемогутні!”.⁴ Ці слова свідчать про те, що гроші займали важливе місце в житті Вислоцького.

Першим центром лемківської імміграції, який спробував системно організувати фінанси “Лемко-Союзу” був відділ у Клівленді, Огайо. На початку 1930 року це була найбільша філія з капіталом 785,50 дол. Доки фінанси не були офіційно врегульовані у статуті “Лемко-Союзу”, статус Клівлендського фонду розглядався як загальноорганізаційний, хоча він перебував під наглядом місцевого правління. До березня 1930 року “Залізний фонд” Клівленда становив понад 1000 доларів. Серед тих, хто почав вкладати гроші в другу тисячу, були жителі таких штатів: Пенсильванія, Нью-Джерсі, Вісконсін і Коннектикут. До травня 1930 року було зібрано додатково 221,78 доларів США.⁵

12 червня Вислоцький опублікував статтю під заголовком «Як зібрати до кінця 1930 року. 10 тис. “Залізного фонду”», до якої він долучив план із 14 пунктів. План включав список міст у США, населених лемками, з приписаними для них сумами, які мали бути зібрані до кінця 1930 року, що мало дати загалом 10 500,00 дол.⁶

“Залізний фонд” у статуті Лемко-Союзу 1931 року. Зберігати гроші в банках стало практикою, але завдяки ініціативі з Клівленда процедура збільшення капіталу включала купівлю державних облігацій. У липні 1930 році філія в Клівленді придбала облігації на суму 1000,00 доларів США. Неможливо визначити суми, зібрані в інших філіях, але слід

¹ Шостак М. W. Hazleton, PA. Рада ч. 2. Lemko. 1929. Ч. 4. Philadelphia, Pennsylvania, 1929. С. 1.

² Хом’як Г. Атлас, Па., Lemko. 1929. Ч. 9. Philadelphia, Pennsylvania, 1929. С. 1.

³ Як прихильник комуністичної Росії, використовував російську форму свого імені та прощтовхував російські мовні шаблони в газету, яку редагував.

⁴ Гунянка В. Гроші. Lemko. 1930. Ч. 12. Cleveland, Ohio. 1930. С. 4.

⁵ Ткач С. На другу тисячу “Желізного фонду” жертвовали. Lemko. Cleveland, Ohio. 1930. Ч. 18. 1930. С. 1.

⁶ Як зібрати \$10,000.00 Желізного Фонда до кінця 1930? Lemko. 1930. Ч. 21. Cleveland, Ohio. 1930. С. 2.

припустити, що загальна сума не перевищувала 2000,00 доларів, оскільки лише у звіті за 1933 рік зазначено, що вона була перевищена.¹

Початок 1931 року був періодом підготовки до першого загального З'їзду "Лемко-Союзу". З'їзд відбувся в Клівленді 22 лютого 1931 року. На з'їзді було обрано законну Головну Раду, прийнято статут і регламентовано принципи діяльності "Залізного фонду"².

Деталі про "Залізний фонд" можна знайти в статуті "Лемко-Союзу". У §15 п.2 розділу "Фонди" читаємо: «"Залізний фонд" є національною фундацією, з якої тільки доходи можуть бути використані на національні та організаційні цілі, а сам капітал залишається недоторканим». Зі свого боку §16 уточнює способи зберігання фонду: "тільки в окремих державних установах або в національних будівлях". У розділі "Будівництво фонду" деталізовано джерела його постачання: 1) добровільні внески приватних осіб; 2) пожертви та спадщини; 3) добровільні внески закладів опіки; 4) доходи від церемоній, організованих спеціально для фонду. Для збору грошей відповідно до §18 визначено першу неділю серпня – день пам'яті жертв "нашого народу", постраждалих у Першій світовій війні. Статут також описує інші фонди, зокрема: Фонд оборотних коштів, який складався з надходжень від різноманітних заходів, ігор, пікніків, публікацій, добровільних внесків, членських внесків та відсотків від "Залізного фонду".³ Доходи та витрати зростали з кожним роком. У 1934 році досягли суми 10 000,00 дол., а в 1938 році перевищили 35 000,00⁴.

Заключні зауваження. В часи Другої світової війни організація продовжувала підтримувати комуністичну ідею. Вічний фонд становив лише 3560,05 дол. США, але звіт за 1945 рік показав загальну суму 18 330,83 дол., включаючи всі кошти та вклади, розміщені в касі Головної Управи "Лемко-Союзу", банках і позиках.⁵

У 1947 році нереалізована дотепер ідея десятитисячного фонду ендаументу була здійснена купівлею державних облігацій на 10 000 доларів⁶. У той час після виселення лемків з рідних сіл у межах операції "Вісла" організація почала критикувати післявоєнну Польщу та Радянський Союз.

Ілюстрації

Рис. 1. Копія статуту "Лемко-Союзу" зі штабом у Клівленді, Огайо, США (1931).

¹ Protokół z obrad II Zjazdu Lemko-Sojuzu, 1933 // Protokoły Zjazdów Lemko-Sojuzu, 1931-1935. Red. J. Moklak, Kraków 2016. C. 21.

² Баволяк М. О наших народных дѣлахъ. Lemko. 1930. Ч. 46. Cleveland, Ohio. 1930. C. 2.

³ Statut Związku Łemkowskiego w USA i Kanadzie, 1931 // *Materiały organizacyjne instytucji łemkowskich w Ameryce. Część pierwsza.* Red. J. Moklak, Kraków 2016. C. 71-72.

⁴ Protokół z obrad VII Zjazdu Lemko-Sojuzu, 1938 // Protokoły Zjazdów Lemko-Sojuzu, 1936-1939. C. 143-144.

⁵ Протокол засіданій 12-го головного съїзда Л.С., отбывшогося 23-24 декабря, 1945, в Юнкерс, Н.Й. Karpatska Rus. 1946. Ч. 6. Yonkers, New York. 1946, C. 4.

⁶ Протокол XIII Головного Съїзда Лемко-Союза. Karpatska Rus. 1947. Ч. 41. Yonkers, New York. 1947. C. 4.

ФУНКЦІОНУВАННЯ “ТОРГЗІНУ” В КИЄВІ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ

“Спеціальна контора для торгівлі з іноземцями на території СРСР” як відділ у системі московської торгівлі була створена в липні 1930 році. Згодом вона увійде в історію як “Торгзін” (рос. “Торгсин”). Наприкінці 1930 року “Торгзін” почав розширювати географію своєї діяльності, яка до цього обмежувалася столицею Радянського Союзу. Було ініційовано процес його перетворення на організацію всесоюзного рівня. Вже у січні 1931 році “Торгзін” надано статус Всесоюзного об’єднання при Наркоматі зовнішньої торгівлі СРСР¹.

До початку 1932 року в УСРР функціонувала низка відділень “Торгзіну” в таких містах, як Одеса, Київ, Миколаїв, Херсон, Харків та Маріуполь. Їм підпорядковувалися магазини в Шепетівці, Вінниці, Житомирі, Бердичеві та Бердянську. В січні 1932 році створено Всеукраїнську контору “Торгзіну” (виокремлена з Харківського відділення), але без відповідного положення та чітко встановлених правил діяльності. З 01 квітня 1932 року після запровадження в лютому в республіці обласного адміністративно-територіального поділу почали діяти обласні контори “Торгзіну”, а Всеукраїнська контора на певний час припинила роботу. Натомість контролюючі функції перебрало на себе представництво Уповноваженого Всесоюзного об’єднання “Торгзін”. Однак воно не мало відповідних повноважень для оперативного управління мережею. В липні 1932 року відбулася чергова реорганізація й наново сформовано Всеукраїнську контору із затвердженим положенням, однак знову-таки без необхідних оперативно-управлінських компетенцій. І нарешті в серпні 1932 року для неї були визначені більш конкретні права та обов’язки щодо керівництва українською системою “Торгзіну”².

Відповідно до офіційних радянських документів головними завданнями “Торгзіну” були: реалізація частини експортного фонду всередині Радянського Союзу через залучення валюти із закордону з її покриттям відповідними товарами, визначеними відправниками коштів; збут краму в обмін на побутове золото та лом; продаж товарів за іноземну валюту та карбовану золоту монету; обслуговування інтуристів тощо³.

Початково “Торгзін” був націлений на обслуговування саме іноземців, але згодом відкрив свої двері й для радянських громадян. Особливо це стало відчутним під час Голодомору 1932–1933 років, коли комуністичний режим зробив “Торгзін” головним знаряддям пограбування змучених від штучного голоду українців. За словами історика В. Марочка: “Реквізиціями церковного золота більшовики займалися в роки революції та протягом 20-х роїв, здираючи позолоту з церковних храмів, ікон та іконостасів. Забрати побутове золото в населення було набагато складніше, тому вирішили скористатися дефіцитом, а для селян – штучним голодомором, позбавивши їх хліба та продуктів харчування. Вони мали їх купувати лише в торгсинах за побутове золото, монети царського карбування...”⁴.

¹ Детальніше про структуру та функціонування Всесоюзного об’єднання “Торгзін”, а також Всеукраїнської контори, у тому числі в Києві та Київській області, див.: Осокіна Е. А. Золото для індустріалізації: “ТОРГСИН”. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. 592 с.; Горюх М. Золото – державі! Торгсин у радянській Україні, 1931–1936. Київ: HREC PRESS, 2020. 320 с.; Марочко В. Торгсини Києва: хліб за золото. *Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ*. Київ: Фенікс, 2008. С. –65; Марочко В. Торгсини Києва в роки Голодомору. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2009. № 15. С. 63–77; Мельничук О. Система ВУК “Торгсину” на Київщині: організаційна структура. *Питання історії України*. 2009. № 12. С. 264–267.

² Доповідна записка про діяльність Торгзіну в Україні за 10 місяців 1932 року. ЦДАВО України. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 168. Арк. 3;

³ Тези доповіді про стан Київської обласної контори “Торгсін”. ДАК. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 5016. Арк. 1.

⁴ Марочко В. Торгсини Києва в роки Голодомору. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2009. № 15. С. 68.

Київське відділення “Торгзінун” почало функціонувати з травня 1931 року¹. У квітні 1932 року його реорганізували в Обласну контору з підпорядкуванням їй Житомирського відділу². Поступово в місті сформувалася розгалужена мережа торгзінівських крамниць, де за валюту, валютні іноземні перекази, золоті монети, побутове золото можна було придбати продовольчі та інші товари.

Зокрема, магазини працювали на вулиці Воровського (у наш час вул. Хрещатик), а також неподалік Бессарабського ринку. На вулиці Карла Маркса, 4 (вул. Архітектора Городецького) в приміщенні артілі “Стандарт” діяла крамниця для обслуговування інтуристів. Також магазини були в Гостинному дворі на Червоній площі (нині Контрактова площа), на вулиці Революції, 32 (охоплювала нинішні вул. М. Грушевського, Володимирський узвіз та вул. П. Сагайдачного), Степанівській, 7 (вул. Старовокзальна), Червоноармійській, 72 (вул. Велика Васильківська) та інших локаціях міста. На вулиці Пушкінській, 4 (вул. Є. Чикаленка) розміщувалася Київська облконтора “Торгзінун”.³

Свідок Голодомору в Києві Л. Нечипоренко пригадував, що: «Крім торгівлі “комерчеським” хлібом, була ще торгівля через “Торгсин” – торгівля з іноземцями. Тут велася торгівля лише іноземною валютою та коштовностями золота та срібла. Були ті “Торгсини” забиті всіляким добротним крамом, а найбільше продуктами харчування: біла мука, різні крупи, пшоно, рис, цукор, сало, м’ясо, різні ковбаси, шинка, масло, консерви. Вітрини магазинів були майстерно оформлені руками вмільців, які мали добрий смак і тямались на психології голодної людини»⁴.

Водночас І. Осьмушко, який мешкав у роки Голодомору в селі Пуца-Водиця, зазначав, що “на Хрещатику був спеціальний магазин, до якого люди змушені були нести обручки, сережки, інші дорогі речі, а дехто – долари, отримані від родичів з-за кордону”⁵. Киянка Ф. Хацет, згадуючи про своє дитинство в Києві, засвідчила, що її мати обмінювала золоті речі на продукти харчування в торгзінівському магазині на тодішній вулиці Карла Маркса⁶.

26 березня 1933 року постановою президії Київської міської ради “Торгзінун” для розширення його торговельної мережі надавалося приміщення на вулиці Революції, 46 (сюди мали перемістити крамницю з вул. Революції, 32), а також площі промтоварного об’єднання на вулиці Дмитрівській, 10, колишнього Рибтресту в будинку №3 на Радянському майдані (зараз Майдан Незалежності), меблевої крамниці Київ-Торгу на розі вулиць Воровського та Леніна (сучасна вул. Богдана Хмельницького)⁷.

Станом на 01 червня 1933 року, в апогей Голодомору, Київська облконтора “Торгзінун” мала в Києві орієнтовно 18 магазинів. Водночас по місту функціонувало близько 17 дрібних торгових точок (кіосків, яток тощо)⁸. Так, навесні 1933 року в розпорядження “Торгзінун” міська влада надала кіоски на Троїцькому ринку (діяв на місці сучасної Троїцької площі), що раніше належали міськспоживчспілці. Планували також передати кіоски на Бессарабському ринку⁹.

Водночас діяли пункти скупівлі побутового золота та лому, біля яких утворювалися черги з бажаючих здати дорогоцінний метал, аби отримати товарні ордери або бони, які можна було отоварити в торгзінівських магазинах (у 1933 році товарні ордери скасували, а замість них ввели забірні книжки). Наприклад, під лом золота відвели приміщення на вул. Дмитрівській, 4, Червоноармійській, 33, Пушкінській, 11 (приміщення артілі “Посланець”), на Сінному базарі (приміщення перукарні “Гігієна”)¹⁰.

Наголосимо, що головними постачальниками побутового золота та золотих монет для київського “Торгзінун” були кияни та сільське населення приміської смуги. Загалом за 1932 рік Київська облконтора скупила 454 кг золотих монет та 630 кг побутового золота, з цієї кількості

¹ Осокина Е. А. Золото для индустриализации: “ТОРГСИН”. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. С. 53.

² Тези доповіді про стан Київської обласної контори “Торгсин”. ДАК. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 5016. Арк. 1.

³ Там само. Арк. 2.

⁴ Нечипоренко Л. 33-й рік: спогади / Упоряд.: Молдавський Р., Шугальова І., Тесленко Л. Житомир: ТОВ «Видавничий дім “Бук-Друк”», 2023. С. 139–140.

⁵ Цит. за: Горох М. Золото – державі! Торгсин у радянській Україні, 1931–1936. Київ: HREC PRESS, 2020. С. 168.

⁶ Кияни – свідки Голодомору / Упор. та заг. ред. Р. Круцик. Київ, 2009. С. 135.

⁷ Постанова Президії Київської міськради. ДАК. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 5176. арк. 25.

⁸ Марочко В. Торгсини Києва: хліб за золото. *Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ*. Київ: Фенікс, 2008. С. 60.

⁹ Постанова Президії Київської міськради. ДАК. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 5176. Арк. 25.

¹⁰ Тези доповіді про стан Київської обласної контори “Торгсин”. ДАК. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 5016. Арк. 2.

на Київ припало 398 кг та 493 кг відповідно¹. За 9 місяців 1933 року (в розпал геноциду) Всеукраїнська контора “Торгсину” акумулювала 20,8 млн валютних карбованців, з яких 5 млн дала саме Київська міська контора².

Отже, маємо констатувати, що у роки Голодомору-геноциду комуністичний режим використав “Торгсін” як головний інструмент “викачування” дорогоцінностей у змучених від голоду-геноциду українців. Вони несли у його крамниці родинні коштовності та прикраси, оклади ікон і нагрудні хрестики, нагороди, побутове срібло і золото тощо, аби врятувати себе та свої сім’ї від голодної смерті.

Література та джерела

1. Горох М. Золото – державі! Торгсин у радянській Україні, 1931–1936. Київ: HREC PRESS, 2020. 320 с.;
2. Кияни – свідки Голодомору / Упор. та заг. ред. Р. Круцик. Київ, 2009. 416 с.
3. Марочко В. Торгсини Києва: хліб за золото. *Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ*. Київ: Фенікс, 2008. С. 65;
4. Марочко В. Торгсини Києва в роки Голодомору. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2009. № 15. С. 63–77.
5. Мельничук О. Система ВУК «Торгсину» на Київщині: організаційна структура. *Питання історії України*. 2009. № 12. С. 264–267.
6. Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ. Київ: Фенікс, 2008. 584 с.
7. Нечипоренко Л. 33-й рік: спогади / Упоряд.: Молдавський Р., Шугальова І., Тесленко Л. Житомир: ТОВ «Видавничий дім “Бук-Друк”», 2023. 264 с.
8. Осокина Е. А. Золото для индустриализации: “ТОРГСИН”. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. 592 с.;

Ілюстрації

Рис. 1. Торгсін, товарний ордер на 1 рубль із наддруком “Київ”

¹ Марочко В. Торгсини Києва: хліб за золото. *Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ*. Київ: Фенікс, 2008. С. 62.

² Там само. С. 63

ГРОШІ «ТОРГСИНУ»: ТОВАРНІ ОРДЕРИ, РОЗРАХУНКОВІ («ЗАБОРНІ») КНИЖКИ, РОЗРАХУНКОВІ ТОВАРНІ КНИЖКИ (1930–1936)

“Спеціальна контора для торгівлі з іноземцями на території СРСР” (скорочено рос. “Торгсин”) з’явилася в роки гострої валютної кризи часів радянської промислової індустріалізації. Вона швидко подолати шлях від відділу в системі московської торгівлі (18 липня 1930 року) до Всесоюзного об’єднання при Наркоматі зовнішньої торгівлі СРСР (4 січня 1931 року). Відомість організація набула 14 червня 1931 року, коли радянським громадянам дозволили купувати в її крамницях товари за золоті монети старого карбування. Перелік валютних цінностей згодом розширили – іноземна валюта, побутове золото, срібло, платина, коштовне каміння¹.

Вивчати історію “Торгсину” почали на початку 1990-х років, тобто після розпаду СРСР. Своєрідними зачинателями стали історики О. О. Осокіна та В. І. Марочко, які досліджували тематику на всесоюзному та всеукраїнському рівнях². Останній започаткував регіональний напрям, що набув чималої популярності³. З початку 2010-х років плеяда дослідників, зокрема В. Л. Танасюк, О. Ю. Мельничук, І. В. Шуйський, О. Ю. Орешкін, звернулася до питань функціонування окремих облконтор, відділень, магазинів⁴. Водночас питання грошового обігу всередині системи залишалося недостатньо вивченим. Саме паперовим грошам “Торгсину” присвячено цей допис.

Для обмінних операцій з іноземцями організація зазвичай використовувала чеки, замовлення, забірні книжки. Спеціальні стандартизовані документи в “Торгсині” з’явилися після допуску радянських громадян. З кінця 1931 року до липня 1933 року роль грошових знаків виконували товарні ордери (ТОТи), типографське оформлення яких було єдиним на всій території СРСР. Існувало 11 номіналів (від 1 коп. до 25 руб.). Кожний ТОТ, крім вартості, містив факсимільні підписи голови і члена Правління об’єднання, печатку з назвою міста, де його видали і дозволяли використовувати, правила користування (на звороті). Повернути здані цінності назад в обмін на невикористані ТОТи було неможливо. Держзнак здійснив два випуски ТОТів: перший перебував в обігу до кінця 1932 року (на папері з водяними знаками), другий – з кінця 1932 року до липня 1933 року (без водяних знаків)⁵. Рішення про перевипуск, можливо, пов’язане зі швидким розгортанням торговельної мережі “Торгсину” (з 282 крамниць у грудні 1932 року до 1058 – у квітні 1933 року)⁶. Відмова від паперу з водяними знаками дала змогу пришвидшити друк бонів, зменшити їх собівартість, водночас і спростила можливість фальшування. У січні 1933 року співробітники економічного відділу у

¹ Осокіна Е.А. Золото для індустріалізації: «Торгсин». Москва: РОССПЭН, 2009. С. 19; Осокіна Е. А. Золотая лихорадка по-советски. Родина. 2007. №9. С. 111.

² Осокіна Е.А. Золото для індустріалізації: «Торгсин». Москва: РОССПЭН, 2009. 592 с.; Osokina E. Stalin's Quest for Gold. The Torgsin Hard-Currency Shops and Soviet Industrialization. Ithaca, 2021. 348 p.; Марочко В. І. Торгсин: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933). Український історичний журнал. 2003. №3. С. 90–103.

³ Марочко В. І. Діяльність торгсінівської системи міста Києва. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2008. Вип. 18. С. 163–175.

⁴ Танасюк В. Л. Створення та функціонування українського представництва Всесоюзного об’єднання по торгівлі з іноземцями “Торгсін” (1931–1936 рр.): дис. ... док. філософ. 032. Умань, 2021. 229 с.; Мельничук О. Ю. Київська обласна контора “Торгсину” (1931–1936 роки.): становлення та функціонування: автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01. Київ, 2015. 18 с.; Шуйський І. В. Всеукраїнська система Торгсин на Харківщині: створення та функціонування (1931–1936 рр.): дис. ... док. філософ. 032. Запоріжжя, 2021. 248 с.; Орешкин О. Ю., Деятельность Всесоюзного объединения по торговле с иностранцами в СССР (Торгсин) в 1932–1935 гг. (на материалах Ивановской промышленной области): дис. ... канд. истор. наук. 5.6.1. Иваново, 2022. 248 с.

⁵ Денисов А. Е. Бумажные денежные знаки РСФСР, СССР и России 1918–2005 годов. Ч. 3. Ведомственные, военные и специальные выпуски денежных знаков СССР 1924–1991 годов. Москва: Издательский дом “Финансы и кредит”, 2007. С. 51–53; Державний архів Миколаївської області. Ф. Р-1358. Оп. 1. Спр. 18. арк. 17.

⁶ Державний архів Дніпропетровської області, Ф. Р-1822. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 61.

Владивостоці викрили групу студентів Гірничого інституту, які займалися виготовленням та збутом підробних ТОТів номіналом 3 та 5 руб.¹

Бони другого випуску друкували до початку квітня 1933 року, коли “Торгсин” вирішив упровадити розрахункові (“забірні”) книжки та одноденні квитанції (на пред’явника). ТОТи перебували в обігу до 01 червня, а до 15 числа тривав обмін². Згодом строки подовжили до 15 серпня для хворих і осіб, що мешкали задалеко³.

“Забірні” книжки (шість серій вартістю від 50 коп. до 100 руб.), захищені від підробок спеціальною сіткою, складалися з титульного і контрольних талонів (номіналом від 1 коп. до 10 руб.). Останні під час купівлі товарів відрізали та наклеювали на спеціальні бланки підрахунку. Для економії часу в Москві, Ленінграді, Харкові, Ростові-на-Дону дозволили пакувати їх без наклеювання. Згодом талони знищували у присутності комісії з представників Держбанку, “Торгсину”, райфінвідділу⁴. Правильність відрізання талонів радили перевіряти одразу біля каси, адже надалі претензій з цього питання не приймали⁵.

На титульній сторінці книжки касир чорнилом фіксував прізвище власника і ставив печатку крамниці, яка її видала. Оформлення одноденної квитанції не потребувало документів, що посвідчують особу. Все зводилося до проставлення печатки з написом “одноденна”⁶. Термін дії книжки обмежувався трьома місяцями. Коли він спливав або в документі залишалися контрольні талони лише великих номіналів, покупці мусили переоформити книжку. Самостійно зрізані талони крамниці не приймали, а прострочені одноденні квитанції не отоварювалися без дозволу директора магазину⁷.

В обігу “забірні” книжки перебували до жовтня 1934 року (оформлення припинили 01 серпня)⁸. Відрізання і наклеювання невеликих талонів радше спричиняло проблеми, ніж полегшувало роботу працівникам. Новим платіжним документом стали товарні книжки нового зразка⁹. Під час обміну на їх звороті проставляли печатку з номером старої книжки, датою обміну, підписом касира. Відбулося також повернення до практики прикріплення здавача до крамниці, що видала документ. Обмежили клієнтів і в можливості оформити більше однієї книжки, якщо розмір зданих цінностей не перевищував 100 руб.¹⁰

Існувало три різновиди товарних книжок: для звичайної торгівлі (отримували власники золота, срібла, діамантів, перлин); для одержувачів переказів і покупців за валюту; для портової торгівлі¹¹. Вони різнилися кольором, написами, номіналом – до 10 руб. і від 10 до 100 руб. Візуально це були аркуші паперу з шістьма горизонтальними смугами. На верхній смузі розташовувалися титульний талон та контрольний ордер, де фіксували ім’я власника і розмір суми, решта смуг складалися з корінців розрахункових талонів і контрольної стрічки з цифрами для оперативного контролю за залишком¹². Разові (одноденні) квитанції (номінали до 1 руб. та до 10 руб.) вводилися виключно в універмагах Москви, Ленінграда, Харкова, Одеси та Києва. В інших містах клієнти отримували одноденні прийомні квитанції.¹³ Одержувачі грошових переказів і власники інвалюти з середини липня 1934 року послуговувалися іменними розрахунковими чековими книжками, які брошурувалися по 8 чи

¹ Иващенко В., Ши Мо. Установление органами ОГПУ контроля советского государства над золотовалютными операциями населения СССР через систему Торгсина в 1930-е годы (на примере Дальнего Востока. Проблемы финансов, кредита и бухгалтерского учета в условиях реформирования экономики: материалы Межд. науч.- практ. конф. Хабаровск, 2017. С. 244.

² Більшовик. 10 квітня. 1933; Більшовик. 30 квітня. 1933.

³ Більшовик. 22 липня. 1933.

⁴ Державний архів Вінницької області (далі Держархів Вінницької обл.). Ф. Р-485. Оп. 2. Спр. 51. Арк. 104.

⁵ Осокина Е.А. Золото для индустриализации: «Торгсин». Москва: РОССПЭН, 2009. С. 490.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 4–8.

⁷ ЦДАВО України. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2–3, 10, 15; Державний архів Чернігівської області. Ф. Р-5599. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 46; Держархів Вінницької обл. Ф. Р-485. Оп. 2. Спр. 51. Арк. 97.

⁸ Державний архів Сумської області. Ф. Р-1615. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 209; Правда Прилуччини. 26 липня. 1934.

⁹ Осокина Е.А. Золото для индустриализации: «Торгсин». Москва: РОССПЭН, 2009. С. 90.

¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 16; Спр. 135. Арк. 27–28; Осокина Е.А. Золото для индустриализации: “Торгсин”. Москва: РОССПЭН, 2009. С. 389.

¹¹ Поливанов В. Учет и организация работы в торговой сети Торгсина: практическое руководство // Под ред. М. Азовского. Москва: ЦУНХУ Госплана СССР, 1935. С. 68.

¹² ЦДАВО України. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 55 зв. – 56.

¹³ ЦДАВО України. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 22.

16 листів (чеків). На титульному листі зазначали початкову суму і залишали зразок підпису, а під час купівлі використовували розрахункові талони¹.

Розрахункові товарні книжки проіснували до моменту ліквідації “Торгсину” (лютий 1936 року), після чого їх анулювали. Аби не втратити кошти, відвідувачів “Торгсину” змушували отоварюватись без огляду на ціни чи потреби.

Отже, за неповні шість років існування “Торгсин” встиг розробити, запровадити та вивести з обігу три різновиди грошових знаків, що використовувалися всередині організації. Звісно система намагалася врахувати помилки і недоречності, поліпшити процедуру видачі чи використання, проте в умовах підвищеного попиту, передусім 1932–1933 років, та коротких строків уникнути помилок було складно. Відвідувачі не завжди розумілися на процедурних особливостях або навпаки – використовували виявлені недоліки з метою шахрайства. Паперові гроші “Торгсину” є унікальним джерелом з історії епохи та рідкістю, що, безперечно, стане окрасою будь-якої боністичної колекції.

Ілюстрації

Рис. 1. Товарний ордер Торгсину (ТОТ). Другий випуск (кінець 1932 – липень 1933 років). З приватної колекції Лева Миколи Григорчука

Рис. 2. Правила користування товарним ордером Торгсину. Другий випуск (кінець 1932 – липень 1933 років). З приватної колекції Лева Миколи Григорчука

¹ ЦДАВО України. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 32 зв., 59.

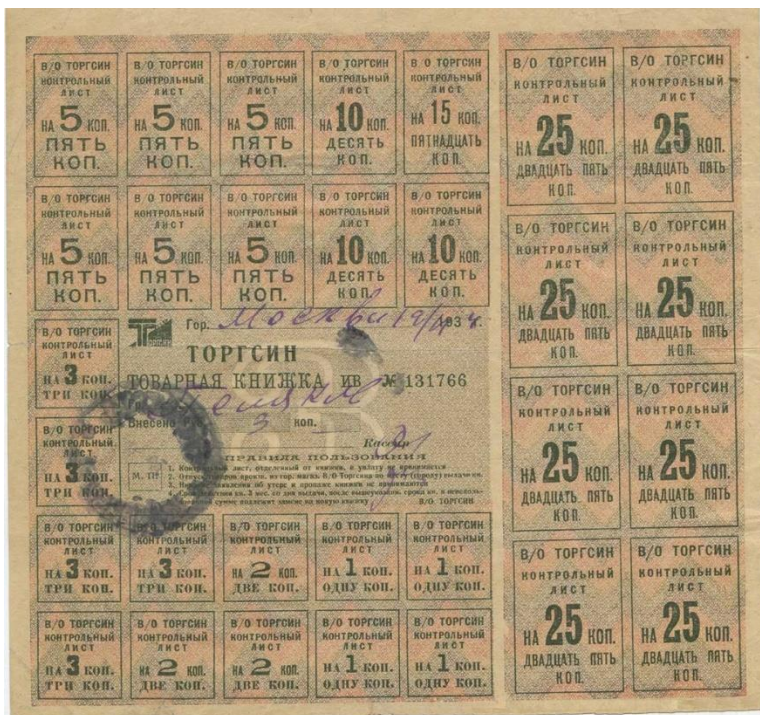

Рис. 3. Розрахункова (“заборна”) книжка “Торгсину”, 1934 рік. З вебсайту Fox-Notes

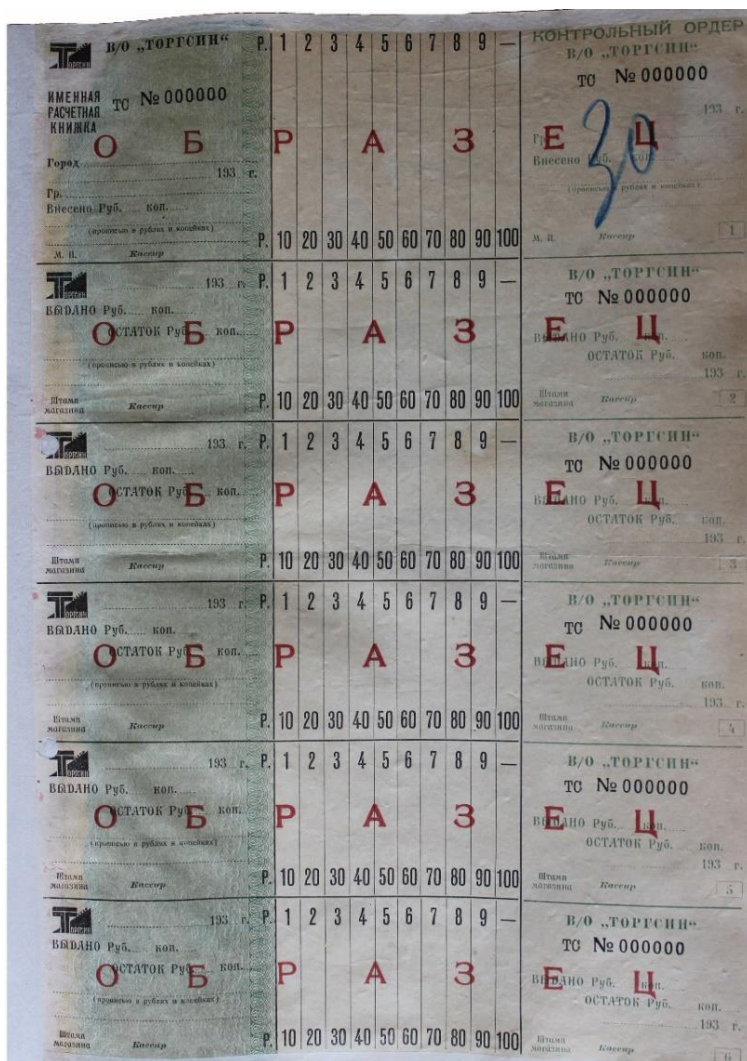

Рис. 4. Іменна розрахункова книжка “Торгсину”. Зразок. 1934–1935 роки. ЦДАВО України

Рис. 5. Іменна розрахункова книжка “Торгсину”, 1935 рік. Для одержувачів переказів і покупців за валюту. Архів УСБУ в Чернігівській області

ІСТОРІЯ БАНКІВ, БАНКІВНИЦТВА, ЦІННИХ ПАПЕРІВ ТА ТОРГІВЛІ

Томазов Валерій

доктор історичних наук
старший науковий співробітник
м. Київ, Україна

ГРЕКИ-БАНКІРИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ТА ЇХНІЙ ВНЕСОК У РОЗВИТОК
РЕГІОНУ

Бурхливий економічний розвиток українського півдня наприкінці XVIII – на початку XIX ст., зокрема чорноморських та азовських портів – Одеси, Миколаєва, Таганрогу, Бердянська, Маріуполя, Керчі та інших, – забезпечив приплив іноземного торгового капіталу. Італійські, французькі та грецькі купці засновували тут філії своїх фірм, намагаючись контролювати міжнародну торгівлю російськими товарами, в тому числі південно-українським та бессарабським збіжжям.

Грецькі торгові дома були найпотужнішими. Так, на 1870 р. із 20 найбільших компаній, що спеціалізувалися на хлібній торгівлі, 10 було засновано греками. Провідну роль серед грецьких купців відігравали вихідці з о. Хіос в Егейському морі: родини Маврогордато, Родоканакі, Петрококкіно, Раллі, Аверіно, Скараманга, Севастопуло, Каралі, Сканаві, Ксіда та ін.

Представники зазначених родів, спираючись на значні фінансові ресурси та міжнародні зв'язки, спромоглися створити могутні торгово-фінансові імперії, відділення яких розташовувались у провідних економічних центрах по всьому світу – Ліворно, Лондоні, Флоренції, Марселі, Парижі, Константинополі, Смирні, Калькутті, Відні – та управлялися виключно родичами. Оселившись у південних портових містах України, вони протягом пів століття – від кінця XVIII до середини XIX ст. – тримали у своїх руках майже всю міжнародну морську торгівлю пшеницею, отримуючи надприбутки, які використовували для розширення інших сегментів своєї економічної діяльності. Згодом їм належали також потужні банки, пароплавства, страхові товариства, промислові підприємства, великі земельні ресурси та сотні міських фешенебельних будинків.

Засновником впливової фінансово-торгової імперії був Федір Павлович Родоканакі, який народився на о. Хіос у 1799 р.¹ у родині місцевого купця Павла Еммануїловича Родоканакі з гілки Влаху (23 вересня 1749 р., Хіос – 08 липня 1801 р., Хіос) та Янгу Георгіївни Раллі (03 березня 1763 р., Хіос – 18 вересня 1845 р., Ліворно)². Разом зі своїми братами – Пандья (Панделієм; 1786–1846), Еммануїлом (1789–1855), Петром (1791–1822), Георгієм (1795–1855), Стефаном (1796–1882) та Лукою (1801–1834) – він створив експортно-імпортну фірму, що спеціалізувалася насамперед на торгівлі збіжжям. 22 січня 1819 р. брати підписали договір про створення торгового дому, який мав чотири філіали: у Смирні, Ліворно, Одесі – та головне представництво у Константинополі. Статутний капітал одеського філіалу становив 150 тис. турецьких піастрів³. Представником родини в Одесі був призначений Федір Павлович, який оселився тут у тому-таки 1819 р. та, як він зазначає у своєму духовному заповіті,

¹ Зустрічаються різні дати народження Ф. П. Родоканакі, однак у документах бачимо: у клопотанні про зарахування до 1-ї гільдії одеського купецтва, датованому 1819 р., Федір Павлович зазначений як 20-річний (Держархів (Держархів) Одеської обл., Ф. 4, Оп. 1а, Спр. 411, Арк. 6); у клопотанні про дозвіл на виїзд за кордон, датованому 15 листопада 1854 р., зазначений як 54-річний (Российский государственный исторический архив (далі – РГИА), Ф. 1286, Оп. 1854, Д. 15, Л. 1–2), з чого випливає, що він народився десь наприкінці 1799 року.

² Держархів Одеської обл., Ф. 4, Оп. 1а, Спр. 411, Арк. 6; *Argenti P. Libro d'oro de la noblesse de Chio*: 2 vol. London: Oxford University Press, 1955. V. 2. P. 141–142.

³ *Терентьева Н.* Одесские купцы Родоканаки / Подвижники и меценаты. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. С. 154; *Καρδάσης Β.* *Ο ελληνισμός του Ευξείνου Πόντου*. Αθήνα: Εκδόσεις Μίλητος, 1998. Σ. 207.

“...здійснював торгівлю спільно з моїми братами, як у Західній Європі, так рівно і в тутешньому краї чесно та добросовісно...”¹.

12 червня 1819 р. Федір Павлович за власним бажанням та з дозволу херсонського військового губернатора графа О. Ф. Ланжерона набув російського підданства², а 09 червня того самого року він звернувся з проханням про зарахування його до 1-ї гільдії одеського купецтва та оголосив капітал, “власними трудами придбаний”, у 50 100 рублів³. Рішенням Херсонської казенної палати від 11 листопада 1826 р. Ф. П. Родоканакі був долучений до 1-ї гільдії⁴. Однак російською мовою, як і більшість греків-хіосців, особливо першого покоління, не володів, про що свідчить його офіційний заповіт, складений грецькою мовою⁵.

Ф. П. Родоканакі виявився надзвичайно здібним комерсантом. Його фінансові статки швидко зростали. Основу експорту торгового дому “Ф.П. Родоканакі” становила південноукраїнська та бессарабська пшениця, а також інші продукти сільського господарства – льон, вовна, шкіра, а імпортувалися – бруківка, кава, вина, а також європейські меблі, тканини тощо. У 1827 р. загальний оборот фірми становив близько 1,2 млн рублів, а через десять років – у 1838 р. – понад 5,5 млн⁶. На 1861 р. “він (Ф. П. Родоканакі. – В. Т.) здійснює вельми велику закордонну торгівлю та банківські справи, й обіг його простягається від 3,5 млн до 5 млн рублів сріблом”⁷.

Контори та комерційні агенти торгового дому “Ф.П. Родоканакі” працювали й в інших портових містах Чорного та Азовського морів, наприклад у Миколаєві та Ростові-на-Дону⁸.

З метою успішної конкуренції на торгових ринках Ф. П. Родоканакі почав створення власної флотилії. У 1835 р. у нього з’явився вітрильник “Нептун”, вантажністю 337 тонн. Згодом були спущені на воду судна “Родоканакі” (350 тонн) і “Кондор” (140 тонн), зареєстровані в Марселі. У 1855–1857 рр. на замовлення торгового дому було побудовано ще чотири кораблі. У 1859 р. судновласник придбав паровий буксир, який зареєстрував в одеському порту⁹. Ф. П. Родоканакі був першим одеським купцем, який мав власний пароплав (“Михайл”)¹⁰.

Значному збагаченню сприяли і банківські операції. Ф. П. Родоканакі був одним із засновників Петербурзького міжнародного (1869 р.), Азовсько-Донського (1871 р.), Ростовського-на-Дону (1871 р.) та Кишинівського (1871 р.) комерційних і Бессарабсько-Таврійського земельного (1872 р.) банків¹¹. Нерухоме майно Ф. П. Родоканакі на 1851 р. складалося з десяти кам’яних будинків в Одесі та трьох маєтків у Бессарабії, загальною площею у 27 000 десятин землі¹².

Треба зазначити, що Федір Павлович, як і більшість купців-хіосців, був щедрим меценатом і філантропом. Він був одним із засновників та незмінним членом правління Грецького благодійного товариства¹³. Його коштом було засновано у 1871 р. грецьке жіноче училище в Одесі, яке отримало назву Родоканакіївське¹⁴. За заповітом Ф. П. Родоканакі школі на острові Хіос пожертвовано 5 000 рублів, лікарні на Хіосі – 3 000 рублів, одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві – 2 000 рублів, 10 000 рублів для одного з богоугодних закладів Афін

¹ Держархів Одеської обл., Ф. 188, Оп. 1, Спр. 4, Арк. 1–1 зв.

² РДІА, Ф. 1343, оп. 39, С. 4108, арк. 4–4 об.

³ Держархів Одеської обл., Ф. 4, Оп. 1а, Спр. 411, Арк. 3, 6 зв.

⁴ Там само, Арк. 20–22 зв.

⁵ Там само, Ф. 188, Оп. 1, Спр. 4.

⁶ Янниці Ф. Греческий мир в конце 18 – начале 20 ст. по русским источникам (к вопросу об изучении самосознания греков). Москва: [б. изд.], 2000. С. 180.

⁷ РДІА, Ф. 40, Оп. 1, Спр. 16, Арк. 22.

⁸ Морозан В. Деловая жизнь на юге России в XIX – начале XX века. Санкт-Петербург: Изд-во “Дмитрий Булавин”, 2014. С. 91, 109, 225.

⁹ Там само. С. 51.

¹⁰ Скальковский А. Записки о торговле и промышленных силах Одессы, составленные в 1859 г. Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова и К^о, 1865. С. 118.

¹¹ Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. С. 82, 84.

¹² РДІА, Ф. 1286, Оп. 1854. Спр. 15, Арк. 1.

¹³ Держархів Одеської обл., Ф. 765, оп. 1, Спр. 1, Арк. 11–11 зв.; Спр. 3, Арк. 1–2 зв.

¹⁴ Детальніше див.: Терентьева Н. Указ. соч. С. 157–158; Αυγητίδης Κ. Ορ. cit. Σ. 102–109.

та по 2 000 рублів – чотирьом богоугодним закладам Одеси, кошти на одне іменне ліжко в Стурдзівському закладі сестер-жалібниць¹.

Такий розмах економічної, а також філантропічної діяльності, звичайно, не залишався поза увагою міської та імперської влади. Федір Павлович неодноразово відзначався різними нагородами та почесними званнями, залучався до громадських та державних органів, що сприяло зміцненню соціального становища родини на новій батьківщині. Так, він був серед 17 осіб, які увійшли до спеціального комітету, створеного для розробки проекту положення про громадське управління Одесою, а також обраний одним із перших гласних Одеської міської думи². 11 квітня 1834 р. Ф. П. Родоканакі одним із перших серед одеських комерсантів³ отримав звання спадкового почесного громадянина⁴. Федір Павлович був нагороджений золотою медаллю на Аннинській стрічці з написом “за ревність” для носіння на шії, золотою медаллю на Олександрійській стрічці за сприяння приборканню 1837 р. чуми в Одесі, а також бронзовою медаллю на пам’ять про війну 1853–1856 рр. на Аннинській стрічці⁵. 23 серпня 1848 р. уряд вшанував його почесним званням комерції радника⁶, що починаючи з 1824 р. надавалося купцям, які перебували у 1-й гільдії купецтва 12 років поспіль, та прирівнювалося до VIII класу статської служби. 1861 р. Ф. П. Родоканакі був нагороджений орденом св. Станіслава 3-го ступеня. У клопотанні про нагородження зазначається, що “старший член Одеського відділення Комерційної ради⁷, спадковий почесний громадянин, комерції радник та одеський 1-ї гільдії купець Федір Родоканакі тривалою 30-річною своєю службою в цьому званні та відомими в торговому відношенні значними комерційними оборотами, чи не першим у Новоросійському краї, звертає на себе особливу увагу начальства”⁸. Федір Павлович був нагороджений і закордонними орденами: тосканським св. Йосифа 3-го ступеня за виконання обов’язків почесного консула цієї держави у м. Одесі⁹ та командорським хрестом грецького ордена Спасителя за допомогу голодуючим мешканцям острова Крит¹⁰.

Федір Павлович помер 24 лютого 1882 р. у віці 84 років та був похований в Одесі¹¹, а його справу продовжили син Перикл Федорович та зять Микола Федорович Маврогордато.

Кримська (Східна) війна негативно вплинула на діяльність грецьких експортно-імпортних компаній, що спеціалізувалися на міжнародній торгівлі збіжжям та іншою продукцією сільського господарства. Вони зазнавали значних збитків. Згодом на ринку з’явилася дешевша північноамериканська пшениця. Окрім цього, грецькі торгово-фінансові фірми в другій половині XIX ст. зазнавали жорстокої конкуренції з боку єврейського капіталу. Перед грецькими купцями, зокрема хіосцями, постало питання визначення свого майбутнього. Багатьом із них довелося закрити свої фірми на Півдні України та перебратися в інші країни.

¹ Держархів Одеської обл., Ф. 188, Оп. 1, Спр. 4, Арк. 4.

² Шевченко В. Вказ. пр. С. 141, 145.

³ Там само. С. 129.

⁴ Там само.

⁵ РДІА, Ф. 40, Оп. 1, Спр. 16, Арк. 22–23 зв.

⁶ Там само.

⁷ Членом цієї ради був уже у 1840 р.: Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1841 год. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1840. Часть 2. С. 115.

⁸ РДІА, ф. 40, Оп. 1, с. 16, арк. 22–23 об.; Новороссийский календарь на 1860 високосный год. Одесса: Гор. типография, 1859. С. 279.

⁹ РДІА, Ф. 40, Оп. 1, С. 16, Арк. 22–23 об.

¹⁰ Держархів Одеської обл., Ф. 1, Оп. 140, Спр. 41, Арк. 1–4.

¹¹ Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Одесса: Фотосинтетика, 2005. Часть IV: 1875–1891 гг. / авт.-сост. Л. Белоусова, Т. Волкова, Г. Малинова, В. Харковенко. Часть IV. С. 216–217.

Ілюстрації:

Рис. 1. Мапа Хіоса. Г. Ф. Камачіо. Кольорова калькографія. 1571–1575 рр.

Рис. 2. Хіоський аристократ. Ф. Арістеїс. Акварель. 1936 р.

НАГЛЯД ЦЕРКВИ ЗА ПРАВИЛЬНІСТЮ МІР ТА ВАГИ В ДАВНІЙ РУСІ

У період становлення будь-якої грошово-вагової системи перед владою постає важливе завдання – вберегти еталони міри та ваги від спотворень. У кожній окремо взятої держави були свої способи збереження мір та ваги власної монети. У Давній Русі, наприклад, одним із шляхів розв’язання цієї проблеми стало поставлення грошово-вагової системи під нагляд духовництва. На це була низка причин, зокрема паралельне використання іноземної та місцевої монети в Давній Русі, спроби зацікавлених осіб змінити встановлені міри та вагу задля незаконного збагачення, а також роль церкви в цей період.

Тож дослідження нагляду церкви за правильністю мір та ваги в Давній Русі становить для нас певний науковий інтерес. Це сприятиме кращому розумінню сутності безпекових заходів відносно збереження еталонів місцевої валюти, особливостей церковної юрисдикції в Давній Русі і труднощів, з якими вона стикалась.

Почнемо з того, що в період становлення Давньої Русі характерною рисою економічного життя було побутування іноземних грошей – західноєвропейських денаріїв, візантійських солідів та міліарісіїв, арабських динарів та дирхемів та ін.¹ Спочатку їх використовували як самостійну розмінну валюту, а згодом, коли в Давній Русі зв’явилася власна монета та лічильні найменування (гривні, ногати, куни, резани, векші), іноземні монети могли використовувати як сировину для виготовлення власних грошей. Протягом певного часу іноземні та місцеві грошово-вагові системи співіснували, проте зі зменшенням обсягів надходження іноземних грошей давньоруські набували все більшого значення, що, зокрема, і призвело до систематизації наявних грошових еквівалентів. Так, згідно з короткою редакцією “Руської Правди” сформулювалося співвідношення, а саме: одна гривня = двадцять ногат = двадцять п’ять кунів = п’ятдесят резан = сто п’ятдесят векш.²

Коли постало питання доручення нагляду за мірами та вагами, давньоруські князі, попри тенденцію “перенесення” візантійського устрою на Русь, вирішили цього разу не повторювати за імперією³. Згідно з Уставом князя Володимира Святославовича “искони уставлено есть и поручено святым епископиам городския и торговый всяческая мерная и спуды и свесы и ставила: от бога тако искони уставлено епископу блюсти бес пакости”, ні применшити, ні перебільшити⁴. З наведеного уривку зрозуміло, що, покладаючи цю роль на духовництво, влада апелює до давності і святості такого обов’язку, адже “от бога тако искони уставлено”. Про те, що міри сипких речей, важення та самі ваги перебували під контролем церкви, дізнаємось і з торговельного договору Мстислава Смоленського з німцями, і з грамоти Всеволода Новгородського церкві Св. Івана. Згідно з першим документом “аже капь, чимь то весятѣ, и измѣна боудѣте, а любо льгче боудѣтъ, то есть епоускати обѣ в – ѣдино мѣсто, что лѣжить оу св. Богородице на горе, а другая оу Латинеской церкви”⁵. А з другим – “вѣсити имѣ [товари. – А. Г.] въ притворѣ святого Ивана, гдѣ дано, ту его и дрѣжати”⁶.

Таким чином, влада делегувала нагляд за еталонами міри та ваги в Давній Русі церкві, але чому? По-перше, тому, що церква мала значний вплив на політику (князі були схильні дослухатись до порад духовництва, церква завжди була опорою влади), по-друге, тому, що церква була морально-етичним провідником і помічником по життю християнина, а по-третє, тому, що церкви були розташовані поблизу з торговими домами і священники легко могли навідуватись до торговців і перевіряти правильність мір і ваги, чи не шахрують вони. Отже, саме церкві доручили нагляд за збереженням еталонів мір та ваги, до того ж “за все то

¹ Шуст Р. М.. Нумізмати́ка: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. 2-ге вид., стер. К.: Знання, 2009. С. 69.

² Памятники русского права / под ред. Юшкова. С. В. М: Гос. изд-во юрид. лит., 1952. С. 79.

³ Левицький В. Церковне судівництво в церковних уставах XI і XII віку. Богословія, Л., т. VIII. Кн. 3–4, 1930. С. 230.

⁴ Памятники русского права / под ред. Юшкова. С. В. М: Гос. изд-во юрид. лит., 1952. С. 242.

⁵ Владимирский-Буданов М. Ф. Хрестоматия по истории русского права [3-е изд. Киев], 1885). С. 108.

⁶ Та само. С. 235.

ему (єпископу, духовній особі. – А. Г.) дати слово в день суда великого, яко о душах человеческы”¹.

Водночас за зважування та вимірювання товарів церква отримувала свою грошову частку, через що на цю роботу пізніше стала претендувати світська влада, яка, зрештою, і виборола собі це право. Таким чином, одним з етапів становлення грошово-вагової системи в Давній Русі було поставлення еталонів мір та ваги під нагляд церкви.

Література та джерела

1. Шуст Р. М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. 2-ге вид., стер. К. : Знання, 2009.
2. Памятники русского права / под ред. Юшкова С. В. М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1952.
3. Владимирский-Буданов М. Ф. Хрестоматия по истории русского права [3-е изд. Киев], 1885.
4. Левицький В. Церковне судівництво в церковних уставах XI і XII віку. т. VIII. Кн. 3–4. Л.: Богословія», 1930.

Артюхін Олексій
м. Київ, Україна

ІКОНОГРАФІЯ КНЯЖИХ БУЛЛ ДИНАСТІЇ МОНОМАХОВИЧІВ XI–XIII СТ.

Вивчення середньовічної історії України за допомогою сфрагістики сприяє персоналізації тієї епохи, а також відкриттю нових імен. Основним історичним джерелом у цьому процесі виступає давньоруська висла печатка – княжа булла. Для того щоб простежити зміни іконографії на княжих буллах, необхідно розглядати останні як систему.

У період Давньої Русі княжа булла виступала атрибутом князівської влади, тому над виготовленням матриць працювали найкращі майстри, яких нерідко запрошували з Візантії. Грецькі гравери залишали на вирізьблених ними матрицях стильові елементи, які належали до візантійської іконографії. Тому в систематизованому матеріалі не важко встановити руське чи грецьке авторство певної пам'ятки. Простежимо ці тенденції на прикладі княжих булл представників династії Мономаховичів.

Почнемо з печатки засновника династії – князя Володимира Мономаха (рис. 1). Свинцева кругла печатка, краї якої мають вирізи, зумовлені формою заготовки. Поле перфороване. Канал для шнура розташований вертикально, з незначним зміщенням по діагоналі. Заготовка одинарна, лита. Розміри – 22,5×24 мм. Товщина – 2,5 мм. Вага – 9,7 г. Місце знахідки – Київська обл. Місце зберігання – сфрагістична колекція Музею Шереметьєвих, № VP-470.

Печатка, що містить повне ім'я її власника (князя Володимира Василя Мономаха), є великою рідкістю. Привертає увагу погрудне зображення св. Василя з реалістичним прорисом обличчя, що досягається використанням дрібних, уточнювальних елементів у портреті та високою деталізацією. Зображення голови дещо дисонує з симетричними, але вузькими плечима. Цей стилістичний прийом бере початок з ранньовізантійської іконографічної традиції, в якій голова зображувалася непропорційно великою. Обличчю передано похмурість через дещо насуplied брови. Перед нами князівська печатка, виготовлена візантійським майстром. Опис печатки. Л. Б. Погрудне зображення св. Василя Кессарійського в єпископському вбранні. Обабіч фігури у стовпчик напис:

О	Р
А	А
ГІ	СІ
О	Λ
С	І

(Святий Василій).

¹ Памятники русского права / под ред. Юшкова С. В. М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1952. С. 242.

З. Б. Напис грецькою мовою у п'ять рядків:

Κ Ε Ρ Ο

Τ Θ Σ Ω Δ Ο

Ρ Α Σ Ι Λ Ι Ω

Ρ Λ Α Δ Ι Μ Ε

Τ Θ Μ Ο Ν

(Господи, допоможи рабу своєму Василю Володиміру Мономаху).

Рис. 1. Печатка князя Володимира Василя Мономаха

Розглянемо також печатку сина Володимира Мономаха – Мстислава Федора Гаральда Великого (рис. 2). Свинцева кругла печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка одинарна, лита. Розмір – 24×25/20 мм. Товщина – 3 мм. Вага – 10,1 г. Місце знахідки – с. Стрижівка Коростишівського р-ну Житомирської обл. Місце зберігання – сфрагістична колекція Музею Шереметьєвих, № VP-120.

На лицьовій стороні зображено фігуру св. Федора анфас у повний зріст. У правиці тримає спис, який зображено досить схематично. Щит зображено у формі трикутника, оскільки подано його вид збоку. Сама фігура святого не пластична, динаміка рухів не передана. Волосся святого передано крапками. Зображення обличчя має схематичний характер. Таким чином, можемо констатувати, що були задіяні стилістичні прийоми, які дають змогу спростити зображення задля зменшення площі рельєфу на печатці, що дає можливість використати невелику заготовку. Кириличний напис та інші деталі вказують на роботу руського майстра.

Опис печатки. Л. Б. Ростове зображення св. Федора зі списом у правиці, лівицею спирається на щит. Навколо голови святого німб. Обабіч стовпчастий напис:

Α Θ

Γ Ε

Η Ο

Ο Δ

(Св. Федір).

Навколо крапковий обідок.

З. Б. Напис кирилицею:

С П С Н

Г Н Р

С В О Є Г О

Θ Є О Д

(Спаси Господи раба свого Федора).

Навколо крапковий обідок.

Рис. 2. Печатка Мстислава Федора Гаральда Великого

Можна зробити висновок щодо динамічності іконографії княжих булл XI–XIII ст. У XI ст. простежується певний вплив візантійської культури. З XII ст. спостерігаємо домінування давньоруської стилістики, яка з часом проявляється у спрощених і навіть схематичних зображеннях. Безперечно, художня складова зображення на княжій буллі з часом нівелюється схематичністю зображень. Як правило, у кожному мистецькому явищі можна спостерігати занепад. Так і з зображеннями на княжих буллах: на ранніх печатках ми спостерігаємо художній розквіт в іконографії, а на пізніх – занепад. На нашу думку, це пов'язано насамперед з тим, що висла печатка з атрибута княжої влади поступово перетворювалася на звичайний предмет канцелярського обігу.

Шатіло Оксана

доктор філософії (економіка), доцент
м. Київ, Україна

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ БАНКІВ (З XII СТ. ДО ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ)

Слово “банк” походить від італійського слова “banco” й означає стіл. Колись у торговельних та інших районах міст Італії за невеликими столами сиділи міняйли, які обмінювали гроші для мандрівників і торговців. Пізніше з'явилися нові види послуг, у яких гроші давалися під проценти на певний період. Відтак слово “banco” перетворилося на “banca”, “банк”¹.

Банк – це кредитно-фінансова установа, важливими функціями якої є акумуляція тимчасово вільних коштів, здійснення грошових розрахунків, надання позики підприємствам, установам, громадянам та ін.²

У кожній державі є десятки або сотні різних банків, а загальний нагляд за їх діяльністю здійснює центральний банк. Проте так було не завжди. Передумовами виникнення банків у світі були³:

- розвиток товарного обміну, грошових і кредитних відносин;
- розвиток кредитної справи і розширення операцій з обслуговування клієнтів;
- системність у кредитуванні;
- видача кредитів не лише для задоволення споживчих потреб, а й на проведення господарських операцій;
- одночасне виконання розрахункових і кредитних операцій установами банку;
- платність кредиту як умова прибутковості функціонування банку та виробничого використання банківської позики.

¹ Мої гроші. Як розумно витратити, заробити і заощаджувати кошти / пер. з англ. Віти Левицької. Київ: Книголав, 2021. 200 с.

² Завадський Й. С., Осовська Т. В., Юшкевич О. О. Економічний словник. Київ.: Кондор, 2006. 355 с.

³ Банківська система: навчальний посібник / [Ситник Н. С., Стасишин А. В., Блашук-Девяткіна Н. З., Петик Л. О.]; за заг. ред. Н. С. Ситник, ЛНУ імені Івана Франка, Львів, 2020. 580 с.

Основні етапи розвитку банківської системи зумовлені соціально-економічними змінами, які впливали на адаптивність та вдосконалення послуг банків (табл. 1.).

Нині особливостями розвитку банків є:

- інноваційні технології, які включають: безконтактні розрахунки, ідентифікацію за допомогою біометричних технологій, мобільні додатки, систему інтернет-банкінгу, блокчейн, бездротові платежі, які реалізуються шляхом технології NFC;
- банківський нагляд, який здійснює Національний банк держави для сприяння безпеки та фінансової стабільності;
- впровадження фінансових технологій, які приводять до змін традиційної банківської моделі: використання онлайн-банків і фінансових платформ, які пропонують новітні форми обслуговування;
- банківська конкуренція, що є провідним чинником розвитку та вдосконалення банківських продуктів;
- глобалізація банківського сектору, що сприяє підвищенню рівня якості та розширення асортименту банківських послуг;
- фінансова інклюзія задля залучення різних верств населення через різноманітні фінансові технології;
- ефективне оцінювання ризику та оперативне реагування на нього.

Отже, банки відіграють важливу роль у функціонуванні сучасної економіки, оскільки сприяють економічному зростанню держави та інтеграції в міжнародну фінансову систему.

Таблиця 1

Основні етапи розвитку банківської діяльності¹

XII ст. – кін. XVII ст.	Виникнення державних банків (період з 1156 р. до заснування Англійського банку в 1694 р.)	У середні віки банки створюються купцями, спочатку в Італії, пізніше у Франції, Гамбурзі, Нідерландах, Англії. У 1156 р. з'являється один з перших громадських жиробанків “Монтенєва” у Венеції. У 1587 р. у Венеції відкривається перший державний жиробанк. Банки створюються для проведення розрахунків та надійного зберігання коштів, а також еволюціонують разом з розвитком грошового обороту
Кін. XVII ст. – XVIII ст.	Розподілення банків на універсальні та спеціалізовані	Створення Англійського банку в 1694 р., який мав право торгувати золотом, дисконтувати векселі, видавати позики під заставу, приймати внески. Виникнення спеціалізованих банків. Поширення депозитних операцій. Поява емісійних банків
XIX ст. до теперішнього часу	Розширення повноважень банків у всіх сферах економічної діяльності, зокрема, на ринку цінних паперів	Поширення депозитних банків в Англії, Шотландії, Австрії, Німеччині, Швейцарії й Північній Америці. Створення центральних банків, які монополізували функцію емісії банкнот. Починають формуватися повноцінні банківські системи

Література та джерела

1. Мої гроші. Як розумно витратити, заробляти і заощаджувати кошти/ пер. з англ. Віти Левицької. Київ: Книголав, 2021. 200 с.
2. Завадський Й. С., Осовська Т. В., Юшкевич О. О. Економічний словник. Київ : Кондор, 2006. 355 с.
3. Банківська система: навчальний посібник / [Ситник Н. С., Стасишин А. В., Блашук-Дев'яткіна Н. З., Петик Л. О.]; за заг. ред. Н. С. Ситник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 580 с.
4. Онищенко Ю. І. Основні етапи еволюції банківської діяльності. Науковий вісник Херсонського державного університету. Вип. 6. Част. 5. 2014. 45–49 с.

¹ Банківська система: навчальний посібник / [Ситник Н. С., Стасишин А. В., Блашук-Дев'яткіна Н. З., Петик Л. О.]; за заг. ред. Н. С. Ситник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. С. 11. Онищенко Ю. І. Основні етапи еволюції банківської діяльності Науковий вісник Херсонського державного університету Вип. 6. Част. 5. 2014. С. 46.

ЕФЕКТИВНІ ВАЛЮТНІ ТРАНСАКЦІЇ 1571 РОКУ ЯК ЗАПОРУКА БЕЗПЕКИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Активна фаза війни росії¹ проти України перейшла у контратаку ЗСУ на території агресора, і експерти почали висловлювати думки про те, що створення “сірої зони” за межами України може стати сприятливим чинником для захисту України, звільнення окупованих територій або обміну територіями. У відповідь ворог посилив атаки на Донбасі і бомбардування критичної інфраструктури України, підтверджуючи, що основною метою війни є знищення України і українців. У такому разі логічним є висновок про те, що гарантованою безпекою України та сусідніх країн було б повне знищення бойової спроможності противника – московії. Так правильно називали цю азіатську країну протягом століть наші пращури і всі іноземні правителі до моменту, коли московити почали інтенсивно переписувати свою історію і замовляти перемальовування карт з перенесенням кордонів Європи східніше за московію.

Свої перші гібридні війни московити почали ще в 1487–1492 роках, коли вони спробували захопити територію Київщини, Поділля, Волині і Чернігівщини за допомогою “підрозділів без розпізнавальних знаків”, формально захищаючи їхню православну віру². А потім оголосили про бажання прийняти їхні території під свою опіку, виступаючи в ті часи в ролі збирачів земель Русі. Таким чином, до них відійшла більша частина території “верховських князів” – невеликих руських феодальних князівств, розташованих на березі річки Ока. У ті часи противники одразу ж давали жорстку відсіч московитам. А ті, у свою чергу, продовжували покращувати свою тактику і з часом навчилися значно швидше повідомляти про підтримку “гібридних” військ та захоплювати все більші території. Усвідомлюючи загрозу експансії московії, представники влади сусідніх країн неодноразово доходили до висновку, що знищення бойової спроможності ворога було просто необхідним для ефективного забезпечення безпеки на своїх землях.

З цієї метою наші пращури та їхні сусіди регулярно ходили походами на московію, оточували ворога, захоплювали столицю, примушували противника до переговорів на вигідних для себе умовах і повертали собі окуповані території. Це на деякий час зупиняло війни і давало можливість нашим військам відновити свої сили. Загальновідомою є інформація про похід козацької армії гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного 1618 року, який попрямував разом з 30-тисячним козацьким військом на підтримку польському королеви Владиславу³. У результаті стратегічних дій союзницьке військо примусило московитів погодитися на принизливі для них умови Деулінського миру і віддати Чернігівщину та Смоленщину – всього 29 міст. Це на деякий час зупинило московитів. Вони продовжили свою війну зі спробами окупації українських та інших сусідніх земель у новій польсько-московській війні 1632–1634 рр. Але і там знову зазнали ганебної поразки від союзницького війська, у складі якого воювало 40 тисяч козаків.

Про більш ранні та успішні походи широкому загалу відомо мало. Зі зрозумілих причин московити не прагнули повідомляти світу про свої регулярні поразки. Вони ретельно знищували інформацію про справжні факти успішних походів проти москви. Тому для того, щоб відновити невідомі сторінки нашої славетної історії, варто звернутися до оригінальних джерел, які зберігаються у закордонних архівах. Лише протягом кількох місяців цього року ми знайшли у Військовому архіві Швеції листи про те, що козаки двічі захоплювали москву в липні 1610 р. і перемогли московитів у 1607 р. І що далі ми заглиблюємося в історію, то цікавішою вона стає.

¹ З початку російської агресії автор пише всі назви топонімів і прізвищ ворогів України з маленької літери у своїх текстах.

У перекладах документів збережене оригінальне написання з великої літери.

² Йдеться про перший етап Московсько-Литовської війни 1487–1494 рр.

³ Скарби шведських архівів. Документи з історії України / Упоряд. Марина Траттнер. Одеса, 2021. С. 58.

Ми можемо знайти детальний опис шляху, яким кримський хан Девлет-Гірей успішно ходив палити Москву в 1571 р. Він зображений на карті Мегмеда Різи, яка також зберігається у Військовому архіві Швеції (Krigsarkivet, Topografiska kartor, Ryssland, 33:47). Вперше вона була представлена на виставці “Україна – Швеція: На перехрестях історії (XVII–XVIII ст.)” у 2008 році¹. Опис написів на карті зробив історик і тюрколог Олександр Галенко та опублікував їх у своїй статті “Східна Європа XVI–XVIII ст. на карті османського історика Мегмеда Різи”:

“Центральним орієнтиром для кримців під час походів на Москву була місцевість, де локалізувалися витoki трьох порівняно значних річок. На карті її саме так і підписано: “Виток трьох великих річок” (“Üç büyük su başı”) – рідкісний татарський топонім. Ідеться про Сейм (“Şem”), Оку (“Oka”) і Сосну (“Sesne”), які беруть початок поблизу міста Кромі. Звідси можна було вийти на шлях, який пролягав лівим берегом Оки, щоб таким чином уникнути необхідності переправлятися через неї біля Москви. Похід 1571 р., наскільки відомо, пролягав саме лівим берегом Оки. Схоже, що цим маршрутом намагався підійти до міста й золотоординський хан Ахмат у 1480 р. Місце витoku трьох річок, щоправда, зображене й підписане на карті Г. де Ліля: “Витoki трьох річок: Сема, Окки та Шесни» (“Sources des 3 rivières de Sem, Occa et Szesna”). Однак тут, на відміну від мапи Мегмеда Різи, лінію татарських походів (власне Муравський шлях) позначено на схід від цієї місцевості. Отже, османський картограф у цьому випадку відредагував своє джерело, а не лише скопіював його. Не доходячи до “витoku трьох великих річок” маршрут, як можна подумати, роздвоювався. Насправді на цьому місці – закінчення його петлі, яку він робив по московських володіннях. Кримці, за спостереженнями Г. Д. де Боплана, ніколи не поверталися з набігу дорогою, якою вони вторгалися на територію супротивника. Це робилося для того, аби уникнути перехоплення чи засідки”².

Схоже, що тим самим шляхом через Оку на Москву в 1521 році ходив і кримський хан Мехмед I Герай разом з військом, до складу якого входили ногаї, литовці під воєводством Остафія Дашкевича, а також казанські татари. Похід, здійснений у 1571 році, описується таким чином: “Під Кромами кримське військо переправилося через Оку і в обхід Серпухова... Татари пограбували та спалили московські посади й Земляне місто. Майбутню Красну площу після цього називали “Пожар” (пожежа). 3 червня вогонь також перекинувся на Кремль: згоріли Опричний двір та палац царя, у пожежі загинув і поранений головнокомандувач московського війська князь Іван Більський”³. В “Історії Швеції” 1688 р. авторства Самуїла Пуфендорфа описується цей похід на Московію і надаються дані про те, що татарське військо спалило Москву разом з 30 000 московитів⁴.

Після успішного походу на Москву 1571 року автор мапи з описом походу підтверджує факт того, що московити з 1571 року і до Петра I знову платили данину кримському хану, тобто так, як вони робили це з самого початку заснування Московії як васала і данника Золотої Орди: “...син хана, показаним на цій карті шляхом досяг підніжжя московського трону, спалив [його] пекельним вогнем, [тоді як] сам московський цар сховався в якомусь замку⁵. Коли ж він, затиснутий обставинами, зажадав пощади, із ним було укладено мир під умовою, щоби йому давати ханам сто тисяч рублів на рік, у кожному рублі по двісті акче, і московські царі таки стали давати – цар Петро теж давав...”⁶.

¹ Україна – Швеція: На перехрестях історії (XVII–XVIII ст.): 1 жовтня 2008 – 30 березня 2009 р., м. Київ; 9 квітня – 31 травня 2009 р., м. Дніпропетровськ: Каталог міжнародної виставки / Уклад. Ю. Савчук. К., 2008. С.18.

² Галенко О. І. Східна Європа XVI–XVIII ст. на карті османського історика Мегмеда Різи / Український історичний журнал. 2014, № 5. С. 44–45.

³ Бiкiнедiя. [https://uk.wikipedia.org/wiki/Спалення_Москви_\(1571\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Спалення_Москви_(1571)). Актуальність 14.09.2024.

⁴ Puffendorf S. Innledning till swänska historien, med där till fogad ökning ställt emot en fransos, Antoine Varillas benämnd; under authoris egen censur uttålkad af Petro Brask, Lincopia-Gotho: og med kongl. maj. ts allernådigste privilegio uppå Thomas Anderszon Bergmanns bekåstnad. + Bunden med Samuel Pufendorfs Till-Ökning /.../ till Swänska historien.. Tryckt af Johann Georg Eberdt, Stockholm, 1688. P. 436.

⁵ Англійський дипломат Джером Горсей повідомив про те, що “російський цар утік у день Вознесіння з двома синами, скарбами, двором, слугами й особистою охороною”.

⁶ Галенко О. І. Східна Європа XVI–XVIII ст. на карті османського історика Мегмеда Різи // Український історичний журнал, 2014, № 5. С. 37.

Донедавна залишався невідомим розвиток подій одразу ж після цього походу. Ми нічого не знали про ефективні валютні трансакції 1571 року, які могли стати запорукою безпеки на українських землях. Про них ми дізналися з листа кримського хана, який він надіслав польському королю 2 серпня 1571 року. Цей лист було знайдено 27 липня 2023 року у французькій онлайн-бібліотеці Gallica.bnf.fr, в томі з документами Катерини Медічі. Оригінальна назва: *Pièces concernant la Pologne, la Russie, la Suède et le Danemark, et principalement les relations de ces pays avec la France (1567–1660)*.

Виявляється, що кримський хан торгував спаленою вщент московою з прилеглими територіями і разом з усіма благами цієї країни 02 серпня 1571 року. Їх вартість оцінювалася у 800 000. За ці гроші московити були б “зобов’язані служити польському королю і в мирний час, і в умовах війни, за винятком протистояння з турками”. У листі була вказана лише цифра 800 000. Припущення щодо типу валюти зробив український доктор історичних наук Дмитро Вирський. Він вважає, що це татарська валюта – аспр. Тому що вимога була від татар. Аспри або акче були дрібними срібними монетами Османської імперії і Кримського ханства. Вони також називалися аспра або аспрон¹. Якщо рахувати обмінний курс: 50 аспрів за 1 злотий, то виходить: 16 000 злотих на рік, 64 000 злотих за 4 роки. У ті часи за 500 злотих можна було купити 1 село. Тобто вартість спаленої вщент “Москви разом з усією країною, яка залишилася від Московії, та всіх благ цієї країни” дорівнювала вартості 128 сіл. На наших землях були тисячі сіл. Населення становило приблизно 2 мільйони людей. Тобто вся московія оцінювалася як невеличка частинка тогочасної України.

Далі переклад листа з французької мови, який зробив український науковець, доктор історичних наук Євген Луняк, у паузах між боями на фронті, де він звільняє Україну від російських окупантів:

Стосовно данини, яку вимагали татари у поляків

Після того як завдяки божій милості та вдачі татарин переміг ворогів короля та своїх, він почав вимагати, як було домовлено раніше і як це обіцяв польський король, щоб йому [татарину – Є. Л.] було видано платню за чотири роки, але, якщо не виявиться в наявності потрібних грошей одночасно, він [татарин – Є. Л.] готовий задовольнитися половиною, щоб йому зробили виплату за два роки, а решту коштів він погоджується, щоб король видав йому у будь-який інший спосіб. Однак, якщо він [татарин – Є. Л.] не хоче задовольнитися цими дарами, то може зробити так, як робив це завжди та як вчинив це сьогодні, без будь-якого узгодження та не вказуючи причини, захопив московські володіння. І дав знати згаданому королю таке, що як звичайний чоловік, так і імператор, маючи дві руки, обидва служать лише своїй вірі, своєму Богу та могилам своїх предків, і що король, маючи також дві руки та свого Бога, цим дуже пишається, і що він [татарин – Є. Л.] не минав жодної нагоди допомогти королю. Однак, якщо останній не захоче виконати свою обіцянку, той [татарин – Є. Л.] прийде з усією своєю силою до нього, щоб все руйнувати. Відповідь, яку вони прагнуть отримати, має бути такою, щоб вони задовольнилися своєю часткою.

Стосовно цієї данини

Король Польщі має сплатити данину за цей один рік татарам у сумі 800 000. Однак впродовж чотирьох років не було нічого, жодних союзницьких зобов’язань через те, що згадані татари не вчиняли жодних дій проти згаданих московитів. У будь-якому разі імператор татар вже відправляв нещодавно до Польщі своїх посланців, щоб вимагати згадану данину, на що йому вже давали відповідь. Тож їм знову відповіли, що вони не робили жодного лиха й жодної шкоди згаданим московитам, як це було обумовлено з Його Величністю й вимагалось від них зробити.

Зважаючи на це, татарський імператор, будиши сильно обурений і розгніваний, не говорячи ні слова, вирушив у поле з усіма своїми силами й попрямував шукати згаданих московитів, розгромив і знищив їх, як це було з ним раніше домовлено. Через це він почав знову вимагати данину, і якби польський король йому відмовив, це призвело б до війни між ними. Але,

¹ У середині 1500-х років 1 аспр міняли на 2/3 гроша або на 2 угорських динарії.

якщо польський король виконає свою обіцянку, татарин обіцяє передати в його руки Москву з усією країною, яка залишиться від Московії, та всі блага цієї країни. Згадані московити тоді б зобов'язані були служити польському королю і в мирний час, і в умовах війни, за винятком протистояння туркам. Відповідь, яку вимагали татарські посланці, була незабаром їм надана. Відомо, що польський король підтримав татар і наказав відправити їм певну суму з вказаної данини, бо немає нікого, хто міг би надати необхідну допомогу так, як це роблять згадані татари. Бо це люди війни й вони можуть продовжувати її нескінченно, будучи у великій кількості, вони здатні здійснювати хоч і 31 сутичку щодня, постійно перебуваючи в полі, й саме це дозволяє їм розбивати своїх ворогів.

Вимога татарського хана до короля Польщі і таке інше.

02 серпня 1571 року

Спалення московії і, можливо, ця пропозиція її продажу призвели до того, що Іван IV був змушений знову клястися у вірності кримському хану, платити йому данину, віддати Астрахань і заручників та відмовитися від ідеї збирача земель Русі і успадкування Другого Риму. Це призвело до послаблення військової спроможності московії і завершення Лівонської війни в 1583 році, що, у свою чергу, певним чином вплинуло і на забезпечення безпеки на наших землях до наступної війни.

Ми продовжуємо переймати досвід ефективної боротьби з ворогами від наших прашурів, досліджувати оригінальні джерела в закордонних архівах і звільняти Україну від окупантів. Боротьба триває. Перемога буде за нами.

août 1571.

Touchant le tribut demandé par les Tartares aux Polonois. 196.

Depuis que par la grace divine et de la fortune,
le Tartare a vencu les ennemis du Roy et les siens
Il demande, comme cy dessus est dict, que le dict
Roy de Pologne luy paye la pension due de
quatre années, et sil n'est fourny d'argent pour
l'heure, Il se veutz contenter de la moytie, a
scauoir des deux années, et luy donner le reste
affin que le dict Roy voye, quil se veutz soumettre
a toute raison. Mais sil ne se vouloit contenter
de cest offre, et tousiours faire comme Il a faict
Jusques au jourd'uy, sans s'accorder et mettre
fin a la cause, et prendre possession de Moscou.
Que le dict Roy sache, quil est homme et Empereur
ayant deux mains aulxquelles Il se fye, et a son
Dieu et a son cymitaire. Et que luy estoit Roy
ayant aussi deux mains aulxquelles et a son
Dieu Il se pourra fyer. et que ainsi Il ne
donneroit point la moindre occasion au Roy.
mais sil ne vouloit satisfaire a sa promesse,
quil veit avec toute sa force encontre de luy
pour le ruiner. La responce quilz auront
se scura a leur partinient.

Touchant le Tribut.

Le Roy de Pologne doit payer de Tribut
chescun an aulx Tartares la somme de 200000.
mais depuis quatre ans en ca rien n'est a
cette baillie, a cause^{que} les dictz Tartares n'ont
rien faict contre le dict Moscovite. Toutefois

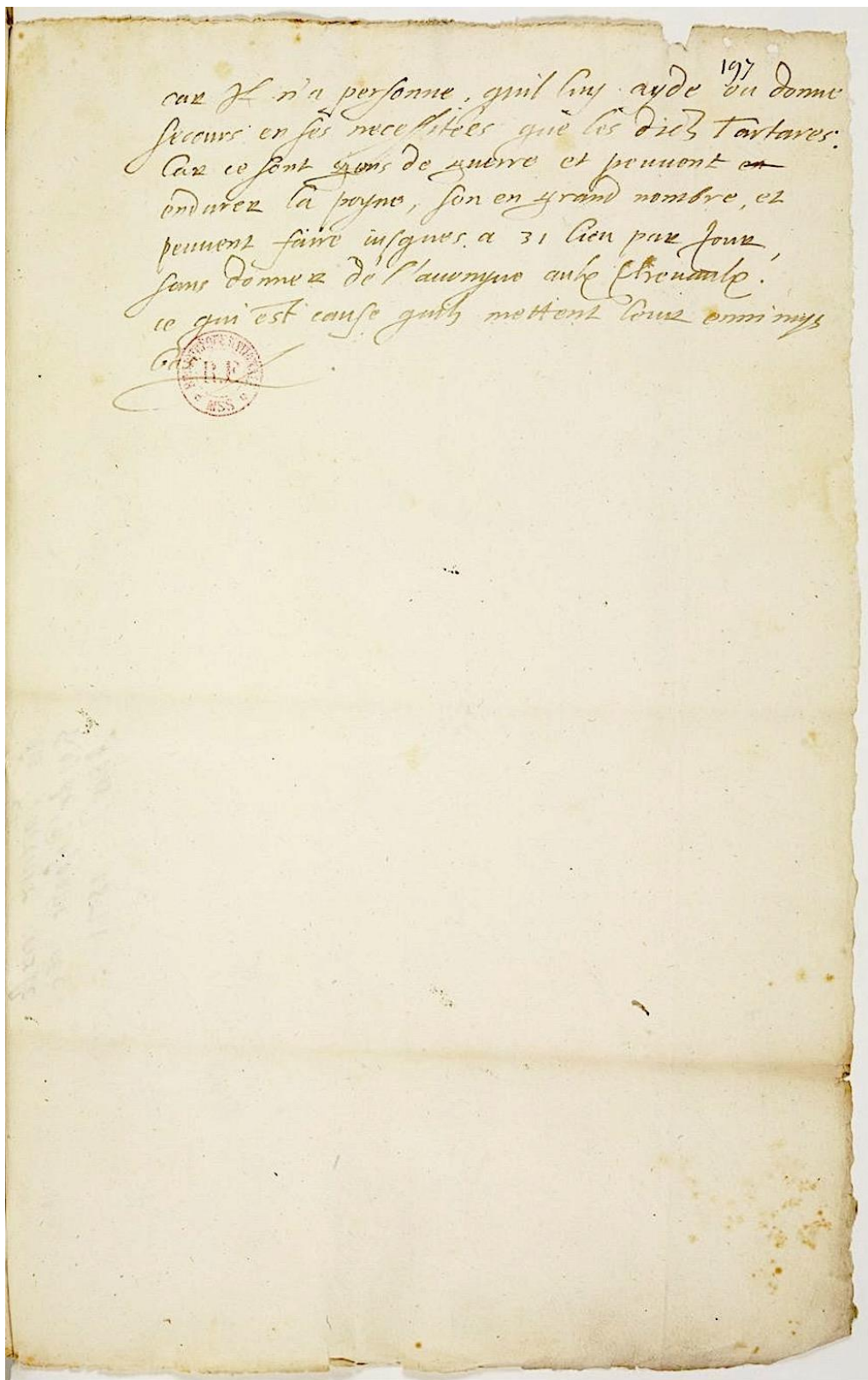

L'empereur des Tartares enuoyat dernièrement
à la Cour de Pologne ses ambassadeurs
demander le dict Tribut, surquoy on a respondu.

Qu'on les renuoyat s'en rien baillez, aussi bien
n'auoit ils point fait de mal ny de dommage
au dict Moscovitte, de façon que sa M^{te} ne
pensat point leur rien deuoir.

Surquoy l'Empereur des Tartares fort courroucé
et fache, sans dire mot se met au champ avec
toute sa puissance, et va trouuer le dict Mosco-
vittre, le defaict et le ruine, comme cy apres
les lieux sont nommez. Parquoy il demande
son Tribut en bon escient, et si le dict Roy
de Pologne luy refuse le payement, il ne
peut attendre que la guerre.

Mais si le Roy de Pologne satisfait a sa promesse,
Le Tartare luy promet de mettre la ville de
Moscou entre ses mains avec tout le pays
qui rest au dict Moscovittre, et le chasser
du chasser du tout hors du pays. Les dictz
moscovittres sont tenuz de seruir au dict Roy
de Pologne en tout et par tout, ou il les
vult employer, excepté contre le Turc. La
responce que les ambassadeurs du dict Tart
auront, vous sera bien tost mande. Il
faut que le Roy de Pologne entretienne les
Tartares, et dict on que le dict Roy leurs
enuoyera une bonne partye du dict Tribut,

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France. Département des Manuscrits.

Рис. 1. Лист кримського хана до польського короля від 02 серпня 1571 року

Рис. 2. Карта Мегмеда Рези

Рис. 3. Монети XVI ст., які згадані в документі:

Талер, Священна Римська Імперія, курфюрство Саксонія, Альберт I, 1565.

Дукат, Угорське Королівство, Фердинанд, 1565.

Талер, Священна Римська Імперія, імперське місто Любек, 1568.

Дукат, Велике князівство Литовське, Сигізмунд Август, 1563.

4 гроші, Велике князівство Литовське, Сигізмунд Август, 1565.

3 гроші, Велике князівство Литовське, Сигізмунд Август, 1563.

½ гроша, Велике князівство Литовське, Сигізмунд Август, 1548.

Література та джерела

1. Галенко О. І. Східна Європа XVI–XVIII ст. на карті османського історика Мегмеда Різі / Український історичний журнал, 2014. № 5.
2. Puffendorf S. Innledning till swänska historien, med där till fogad ökning ställt emot en fransos, Antoine Varillas benämnd; under authoris egen censur uttålad af Petro Brask, Lincopia-Gotho: og med kongl. maj:ts allernådigste privilegio uppå Thomas Anderszon Bergmanns bekåstnad. + Bunden med Samuel Pufendorfs Till-Ökning /.. / till Swänska historien..Trykkt af Johann Georg Eberdt, Stockholm, 1688. P. 436.
3. Скарби шведських архівів. Документи з історії України / Упоряд. Марина Траттнер. Одеса, 2021. С. 58.
4. Україна – Швеція: На перехрестях історії (XVII–XVIII ст.): 1 жовтня 2008 – 30 березня 2009 р., м. Київ; 9 квітня – 31 травня 2009 р., м. Дніпропетровськ: Каталог міжнародної виставки / Уклад. Ю. Савчук. К., 2008. С. 18.

МОНАСТИРІ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ ТА БАНКИ У ХІХ СТ.

Початок активних відносин українських монастирів із банківськими установами, найімовірніше, слід віднести до кінця XVIII століття. З того часу фіксується доволі сталий процес вкладення монастирів чи на користь монастирів у банки, чи установи, які мали банківський характер. Цілей цих вкладів від самого початку було дві: 1) збереження капіталу та 2) отримання відсотків з нього за певний період.

Найперші установи, з якими монастирі Київської митрополії мали справу, були створені в Москві. Це – “Сохранная казна” (1772 р.) та “Московский императорский воспитательный дом” (1764 р.), які, незважаючи на свої назви, виконували кредитно-фінансові функції. Їх діяльність поширювалася на всю імперію, і, крім того, вони ще й користувалися підтримкою імператорської сім'ї.

На українських землях першопрохідцем у відносинах з кредитно-фінансовими структурами стала Києво-Печерська лавра. Перший банківський внесок на її користь був здійснений 24 січня 1799 року якоюсь невідомою особою в Москві в “Сохранную Казну” на суму 1000 руб. “государственными ассигнациями на вечное содержание”. І з цього внеску щорічно (“по прошествии года”) Лавра повинна була отримувати 50 руб.¹

За період з 1799 року до 1842 року на рахунок Києво-Печерської лаври в “Московской Сохранной Казны” було внесено 467 вкладів від різних осіб загальною сумою на 84 110 руб. “серебром”². Вклади розрізнялися двох типів – 5% та 4%. Перші з них створювалися від 1799 року до лютого 1830 року, а другі – вже з лютого 1830 року. Суми вкладів постійно зростали. Так, за період 1799–1830 років вклади було здійснено на суму 37 435 руб. 52 коп. (тобто за 31 рік), а за період 1830–1742 років – 46674 руб. 65 коп. (тобто за 12 років).

Далеко не одразу монастирі митрополії почали цікавитися можливостями банківської системи і далеко не одразу вона завоювала в них довіру. Їх керівництво висловлювало свої сумніви і вагалася, боячись втратити вже наявний капітал. Достатньо показова ситуація трапилася з відомим Троїцьким Мотронинським монастирем на початку ХІХ століття. Колишній його ігумен Мельхиседек Значко-Яворський, перебуваючи вже на посаді архімандрита Петропавлівського Глухівського монастиря, вирішив допомогти своїй колишній обителі, посприявши внесенню її грошей у банк. 05 березня 1802 року він написав лист-відповідь тодішньому діючому ігумену Мотронинського монастиря Феодосію щодо його вимоги скасувати внесення 1000 руб. на рахунок “Московского Императорского воспитательского дома” із поясненням, що ситуацію вже виправити неможливо. Мельхиседек у листі запевняв Феодосія, що “вы верно всякого года по 40 руб. будете получать в вашу обитель”³. Білет на 1000 руб. був виписаний ще 18 квітня 1801 року за № 7289. А щоб остаточно заспокоїти Феодосія, від Мельхиседека цілій низці монастирів з особистих коштів було виділено по 100 руб.

Якщо ж порушувати питання про довіру до банківської системи в Київській митрополії, то, мабуть, достатньо показовими в цьому питанні є особисті вклади вищого керівництва – київських митрополитів, зокрема Серапіона (Александровського), Євгенія (Болховітінова) та інших.

Від середини ХІХ століття співробітництво між монастирями і банками почало розвиватися інтенсивніше. Очевидно, це зумовлювалося як загальним темпом розвитку фінансових установ, так і тими реформами, що були започатковані в Російській імперії. Проте, якщо на початку ХІХ століття цей процес був фактично не контрольований вищою церковною

¹ ЦДІАУК, ф. 128, оп. 1 банк. Спр. 88. Арк. 27.

² ЦДІАУК, ф. 128, оп. 1 банк. Спр. 87. Арк. 1а.

³ ІР НБУВ, ф. II, № 4082. Арк. 1-1 зв.

владою, то від середини XIX століття він уже перебував під більш пильним оком вищого керівництва.

Показовою впродовж другої половини XIX століття можна вважати діяльність у фінансовій сфері Успенського Виноградського (Ірдинського) монастиря. Постійні прибутки він отримував також від грошей, вкладених під відсотки в різні цінні папери державних та приватних закладів: від 7,2% (1858) до 69,9% (1855), в середньому – 27,6% (1848–1870). Так, з 1838 р. монастир отримував 4% на рік за білетом “Київського приказу громадського призріння” (№ 1047) на вкладені ієромонахом Амфілохієм 500 руб. асигнаціями та 142 руб. 85 коп. сріблом “на вічний оборот”. Такі ж самі відсотки надходили й за білетом Державного Позикового анку (№ 9347) на 5715 руб. сріблом, вкладені у 1845 р. графінею Анною Орловою-Чесменською¹. У 1860 р. Київська Духовна Консисторія дозволила монастирю покласти гроші на збереження під відсотки “у Почесних громадян Яхненка і Симиренка”; ще раніше вклад туди само був зроблений з дозволу київського митрополита Ісидора². Також у 1869 р. було покладено під відсотки 500 руб. у Київську контору Державного Банку та 1000 руб. у Скопинський банк³.

На 1889 р. монастир мав у своєму активі, крім вкладень у державні банки, тільки 2 документи від приватних фірм – “тратти” з “Торгового дому Почесних громадян братів Яхненка і Симиренка”. Після краху цієї фірми монастир користувався тільки послугами державних закладів.

На 1897 р. монастир мав лише 20 державних банківських білетів “недоторканного капіталу”⁴. Взагалі, для Ірдинського монастиря у другій половині XIX ст. було характерно капіталовкладення в цінні папери під відсотки. Так, у 1876 р. “доходних” білетів нараховувалося 10 на суму 15 606 руб. 62 коп.⁵, у 1882 р. – 12 на суму 17 529 руб.⁶, у 1893 р. – 16 на суму 15 879 руб.⁷, у 1897 р. – 20 на суму 16 679 руб.⁸.

Усі свої наявні капітали Ірдинський монастир тримав або у вигляді цінних паперів, про які йшлося вище, або ж готівкою в самій обителі в казносховищі “в кам’яній стіні між вівтарем і ризницею” в Успенській церкві. З огляду на можливість пограбування ігумен Іларіон у липні 1886 р. попросив дозволу у Консисторії зберігати “ящик з одними тільки процентними паперами у коморі Черкаського Повітового Казначейства...”, що й було вдоволено⁹.

На початку XX століття монастир почав користуватися ще однією формою грошових заощаджень – державною ощадною касою. Так, у 1910 р. на його рахунок “Державної ощадної каси при Черкаському казначействі за № 3419” було 1400 руб.¹⁰

Упродовж усього XIX століття взаємодія з банками охопила всю систему Київської митрополії. Однак лише після революційних подій і державних перетворень на початку XX століття тут почалося обговорення створення власної кредитно-фінансової установи. У результаті цього з’явився проєкт київського Єпархіального банку, який у 1913 році розробив майбутній відомий український церковний діяч – на той час ще тільки протоієрей Василь Липківський (1863–1927)¹¹. Однак, незважаючи на впевненість багатьох сучасних дослідників у створенні цієї установи¹², вона насправді так і не запрацювала. Проєкт Василя Липківського так і залишився проєктом.

Таким чином, ми можемо бачити, що монастирі Київської митрополії починаючи від кінця XVIII століття і до початку XX століття достатньо активно користувалися послугами банківських установ, причому як державних, так і приватних. Основна мета, зрозуміло, полягала в намаганні забезпечити монастирі постійними прибутками.

¹ ЦДІАУК, ф. 127, оп. 699, спр. 1055, арк. 3 зв.

² ДАЧО, ф. 354, оп. 1, спр. 2, арк. 64 зв., 76, 86.

³ ДАЧО, ф. 354, оп. 1, спр. 2, арк. 125.

⁴ ЦДІАУК, ф. 824, оп. 1, спр. 10а, арк. 1 зв.-2.

⁵ ЦДІАУК, ф. 127, оп. 861, спр. 6, арк. 4.

⁶ ЦДІАУК, ф. 127, оп. 861, спр. 9, арк. 1.

⁷ ДАЧО, ф. 149, оп. 12, спр. 86, арк. 166.

⁸ ЦДІАУК, ф. 824, оп. 1, спр. 10а, арк. 1 зв.-2.

⁹ ЦДІАУК, ф. 127, оп. 858, спр. 280, арк. 1 зв.-4.

¹⁰ ЦДІАУК, ф. 127, оп. 768, спр. 427, арк. 7.

¹¹ ЦДІАУК, ф. 127, оп. 1006, спр. 159, арк. 3–4.

¹² Крохмалюк Д. Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга половина XIX століття – 1917 р.). Вісник Національного банку України. 2000. №9. С. 58–63; Новікова І. Церковно-релігійний фактор розвитку фінансово-кредитного сектору в умовах інституційних змін епохи вільного підприємництва. International Scientific Journal. Международный научный журнал, 2015, № 2. С. 65–72.

Література та джерела

1. Державний архів Черкаської області (ДАЧО), ф. 149, оп. 12, спр. 86.
2. ДАЧО, ф. 354, оп. 1, спр. 2.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАНУ (ІР НБУВ), ф. II, № 4082.
4. Крохмалюк Д. Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга половина XIX століття – 1917 р.). Вісник Національного банку України, 2000, № 9. С. 58–63.
5. Новікова І. Церковно-релігійний фактор розвитку фінансово-кредитного сектору в умовах інституційних змін епохи вільного підприємництва. International Scientific Journal. Международный научный журнал, 2015, № 2. С. 65-72.
6. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАУК), ф. 127, оп. 699, спр. 1055.
7. ЦДІАУК, ф. 127, оп. 861, спр. 6.
8. ЦДІАУК, ф. 127, оп. 861, спр. 9.
9. ЦДІАУК, ф. 127, оп. 858, спр. 280.
10. ЦДІАУК, ф. 127, оп. 768, спр. 427.
11. ЦДІАУК, ф. 127, оп. 1006, спр. 159.
12. ЦДІАУК, ф. 128, оп. 1 банк, спр. 88. Арк. 27.
13. ЦДІАУК, ф. 824, оп. 1, спр. 10а.

Крицук Роман
м. Варшава, Польща

НЕОПУБЛІКОВАНА АКЦІЯ КИЇВСЬКИХ ШТУЧНИХ МІНЕРАЛЬНИХ ВОД 1834 РОКУ З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ У ВАРШАВІ

Оглядаючи колекцію акцій та облігацій кабінету монет і медалей Національного музею у Варшаві торік, автор цього допису виявив вкрай цікавий предмет – акцію на 250 рублів Київських штучних мінеральних вод, яка датована 30 серпня 1834 року. Варто зазначити, що цю акцію не описано у відповідній літературі, а отже, вона публікується вперше.

Цей об'єкт був придбаний Національним музеєм 23 березня 1925 року від Юзефа Заборського, про якого ми згадаємо пізніше, і отримав інвентарний номер 49330 MNW. Варто зазначити, що цей об'єкт присутній на цифровій платформі музею¹.

Що ж являє собою ця акція? Це два аркуші паперу розміром 441 на 359 і 434 на 355 мм, кожен аркуш поділено на чотири сторінки, на першому аркуші заповнені тільки дві з них, а на другому – чотири сторінки, на яких розміщено правила Правління товариства.

Акціонерне товариство було засновано 07 серпня 1834 року в Києві. Воно мало виробляти штучну мінеральну воду за методом доктора Г. Струве², аналогічно до подібної компанії, що існувала тоді в Дрездені. За налагодження робіт Струве отримував грошову винагороду у вигляді двох тисяч саксонських талерів і акцій на суму дві тисячі рублів облігаціями. Загальний капітал товариства мав становити 50 тисяч рублів у вигляді 200 акцій по 250 рублів кожна. Водночас зазначалося, що в разі нестачі коштів для облаштування виробництва стартовий капітал міг бути збільшений до 75 тисяч рублів і 300 акцій. Усі власники акцій з рівними частками матимуть рівний голос під час обговорення справ акціонерного товариства. Правління товариства мінеральних вод звітуватиме безпосередньо київському генерал-губернатору. Також зазначалося, що акції можуть передаватися і продаватися від однієї особи до іншої, з подальшою позначкою на них, але водночас обов'язково треба було повідомляти про подібні передачі та продажі правління товариства. Отримання прибутку мало відбуватися раз на рік, і з прибутку акціонерів утримували частину коштів, що йшли на покриття витрат правління товариства, наприклад на виплату річної платні у вигляді 900 і 600 рублів для листовпорядника (фактично головного бухгалтера комітету) та наглядача.

¹ *Akcja Towarzystwa Wód Mineralnych Sztucznych w Kijowie*. <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/602904>

Лодер Ю. Х. О приготовлении искусственных минеральных вод по методу доктора Струве в Дрезденѣ и проект заведения подобных вод в Москвѣ, 1825.

Акція з фондів Національного музею у Варшаві була виписана 30 серпня 1834 року, за номером 196, на ім'я Острозького повітового предводителя дворянства Зволинського, про якого, на жаль, докладнішої інформації знайти не вдалося.

Виробництво штучних мінеральних вод 1834 року розташувалося на Печерську, в будівлі перебудованого після пожежі 1819 року Царського (Маріїнського) палацу, і зі змінним успіхом працювало там до реконструкції 1870–1871 рр. До кінця XIX століття через появу великої кількості аналогічних фірм і масового завезення справжньої мінеральної води “Боржомі” з Кавказу більша частина підприємств штучних мінеральних вод або збанкрутувала, або перепрофілювалася під виробництво лимонаду.

Життя Юзефа Заборського (1858–1939), на жаль, так само не є цілком дослідженим польськими істориками. За освітою він був інженером і шкільним другом Станіслава Яна Маєвського (1860–1944), спільно з яким 1889 року він заснував знамениту фабрику олівців “Majewski St. i S-ka” в Прушкові. У 1897 році він також був одним із засновників пруського товариства залізниці “Єднання”, а в 1908–1912 рр. був видавцем і редактором залізничної газети “Łącznik”¹. Ймовірно, що саме через професійне спрямування він і почав збирати акції та облігації різних підприємств, які згодом продав кабінету монет і медалей Національного музею у Варшаві.

Від автора хотілося б зауважити, що колекція Національного музею у Варшаві щодо українських предметів вкрай слабо досліджена. Виною тому є і довгий період відсутності спеціалістів, які б володіли українською мовою, і використання застарілих понять польських музейних працівників, які тривалий час, до 90-х років XX століття, могли записувати українські, білоруські, вірменські, грузинські, азербайджанські предмети як “російські”. До того ж вони могли абсолютно не знати історії та географії територій, де ці предмети були зроблені.

Література та джерела

1. Лодер Ю. Х. О приготовлении искусственных минеральных вод по методу доктора Струве в Дрездені и проект заведения подобных вод в Москвѣ. Москва: “Университетская типография”, 1825. 15 с.
2. Muzeum Narodowe w Warszawie. Zbiory Cyfrowe. Akcja Towarzystwa Wód Mineralnych Sztucznych w Kijowie. URL: <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/602904> Актуальність 29.08.2024.
3. Muzeum Dulag 121. 15 sierpnia 1859 roku urodził się inżynier Józef Zaborski. URL: <http://dulag121.pl/kartka/15-sie/> Актуальність 29.08.2024.

---

¹ 15 sierpnia 1859 roku urodził się inżynier Józef Zaborski <http://dulag121.pl/kartka/15-sie/>

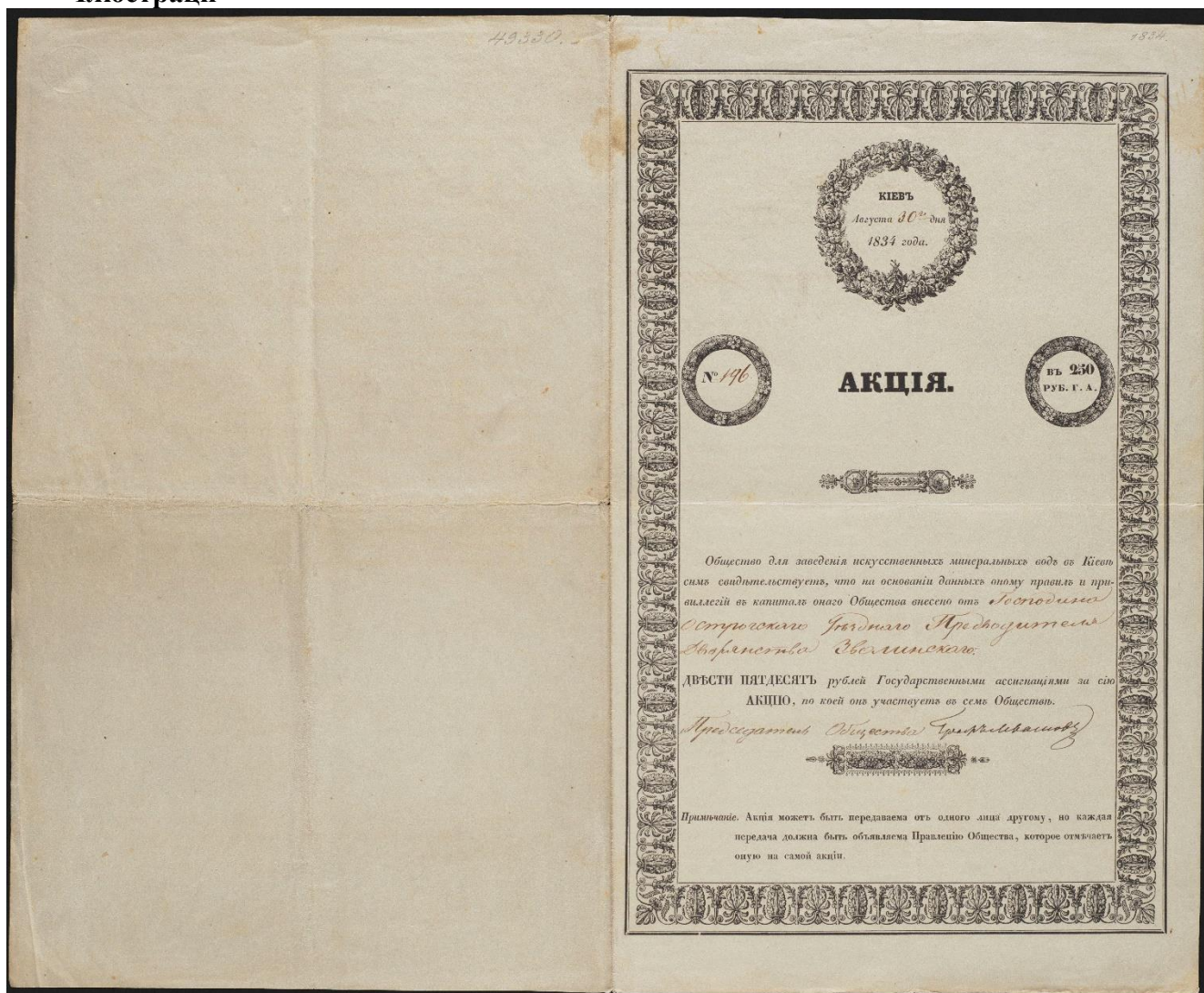

Рис. 1. Лицьовий бік акції

только въ некоторой части на надобности Заведенія; шутъ же раздаются наличнымъ Акціонерамъ; опущенію шутъ же опущенію чрезъ почту.

25) Въ сихъ же общихъ собраніяхъ, въ конхъ Гг. Акціонеры изыскать равный голосъ, совѣщаемо будеть о состояніи Заведенія вообще, а также объ усовершенствованіи или расширеніи оного, если будеть пужно.

24) Выписки протоколовъ общихъ собраній, для извѣщенія публики причисляемыя будуть въ Губернскихъ Вѣдомостяхъ.

25) Дополненія къ симъ правиламъ, если въ чемъ представляныя необходимыми, зависѣть будуть отъ усмотрѣнія Комитета.

Въ заключеніе сего Комитетъ поручаетъ Гг. членамъ, на конхъ возложены особыя обязанности, приступитъ шперъ же къ соображеніямъ и исполненію оныхъ по порядку во всѣхъ оппонаціяхъ, и о томъ поспѣшнѣ войти въ Комитетъ съ докладными записками, со стороны же Предсѣдателя Комитета даны будуть предписанія Кіевской Губернской Сиротинельной Комиссіи о передачѣ дворцовыхъ зданий въ вѣдѣніе члена хозяйственной части, и Кіевскому Уѣздному Казначей, о томъ, чинъ хранящаяся въ кладовой, принадлежащая сему Обществу сумма, поступаетъ въ распоряженіе Комитета.

Подлинное подписали: Генералъ-Губернаторъ, Генералъ-Адъютантъ Графъ Левашовъ, Губернскій Предводитель Графъ Тышкевичъ, Полковникъ Звегинцовъ, Предсѣдатель Уголовной Палаты Подолнскій, Подполковникъ Баронъ Финингофъ, Коллежскій Ассессоръ Ламбергъ Понятовскій, Коллежскій Ассессоръ Рудницкій, Докшоръ Ширмеръ, Докшоръ Гронниковскій и Г. Чайковский.

Съ подлиннымъ вѣрно: Полковникъ Звегинцовъ.

1854-го года Августа 7-го дня. Комитетъ Высочайше дозволеннаго къ учрежденію здѣсь заведенія искусственныхъ Минеральныхъ водъ, по способу Доктора Спруве, состоявше изъ лишь, избранныхъ актомъ Гг. Акціонеровъ, состоявшихся 5-го Августа, именны: Предсѣдателя Комитета, Его Сіятельства Генералъ-Губернатора Графа Василія Васильевича Левашова и членовъ: Губернскаго Предводителя Дворянства Графа Тышкевича, Гвардіи Полковника Звегинцова, Кіевскаго Уѣзднаго Предводителя Дворянства Понятовскаго, Подполковника Барона Финингофа, Надворнаго Совѣтника Подолнскаго, Коллежскаго Ассессора Рудницкаго, Докшора Ширмера, Докшора Гронниковскаго и Дворянина Чайковского, и приступая согласно изъясненному въ томъ же актѣ желанію Гг. Акціонеровъ къ распоряженіямъ, по учрежденію сего заведенія нужнымъ, находить принять къ исполненію слѣдующія правила:

1) Заведеніе Кіевскихъ искусственныхъ Минеральныхъ водъ, должно быть устроено во всемъ сходно съ Дрезденскимъ, за чинъ Доктору Спруве заплачено будеть изъ суммы Общества двѣ тысячи шадеротъ Саксонскихъ и предоставленъ ему безденежно акцій суммою на двѣ тысячи рублей ассигнаціями; по приномѣ Г. Спруве обязанъ будеть и шперъ сообщать Кіевскому заведенію свѣдѣнія о всѣхъ своихъ опкерышнхъ и усовершенствованіяхъ по сей часши.

2) Изъ сей же суммы Общества выплачиваеиася Московскому Заведенію искусственныхъ Минеральныхъ водъ, согласно условію, вознагражденія десяти тысячъ рублей ассигнаціями.

3) Для составленія капитала 50 тысячъ рублей, предложено раздать 200 акцій, цѣною каждая въ 250 рублей; по какъ суммы сей на всѣ первоначальные расходы, устройство зданий и заведенія, можетъ случиться недостаточно, по продолжанъ раздачу акцій до 500, для возвышенія капитала до 75 тысячъ рублей.

4) На счетъ собранной уже наличной суммы приступитъ немедленно къ устройству и приспособленію Кіевскихъ дворцовыхъ зданий, предоставленныхъ по Высочайшему повелѣнію, для помѣщенія сего заведенія, которые по личному удостовѣренію Комитета соединяють въ себѣ всѣ удобства и выгоды не только для пріема водъ и ваннъ, но и для жительства посѣтителей.

5) Заведеніе сіе состояннѣ будеть подъ главнымъ начальствомъ Генералъ-Губернатора, которому Комитетъ обязанъ по временамъ доносить о состояніи оного, а по истеченіи года представлять обо всемъ подробные отчеты.

6) По управленію заведеніемъ и дѣлами Общества при Членѣ Комитета имѣть будуть особенныя свои обязанности, одинъ по производству письменныхъ дѣлъ и оппеченности; другой по части сиротинельной и хозяйственной, а преній по ча-

Рис. 2-3. Правила правління акціонерного товариства, стор. 1-2

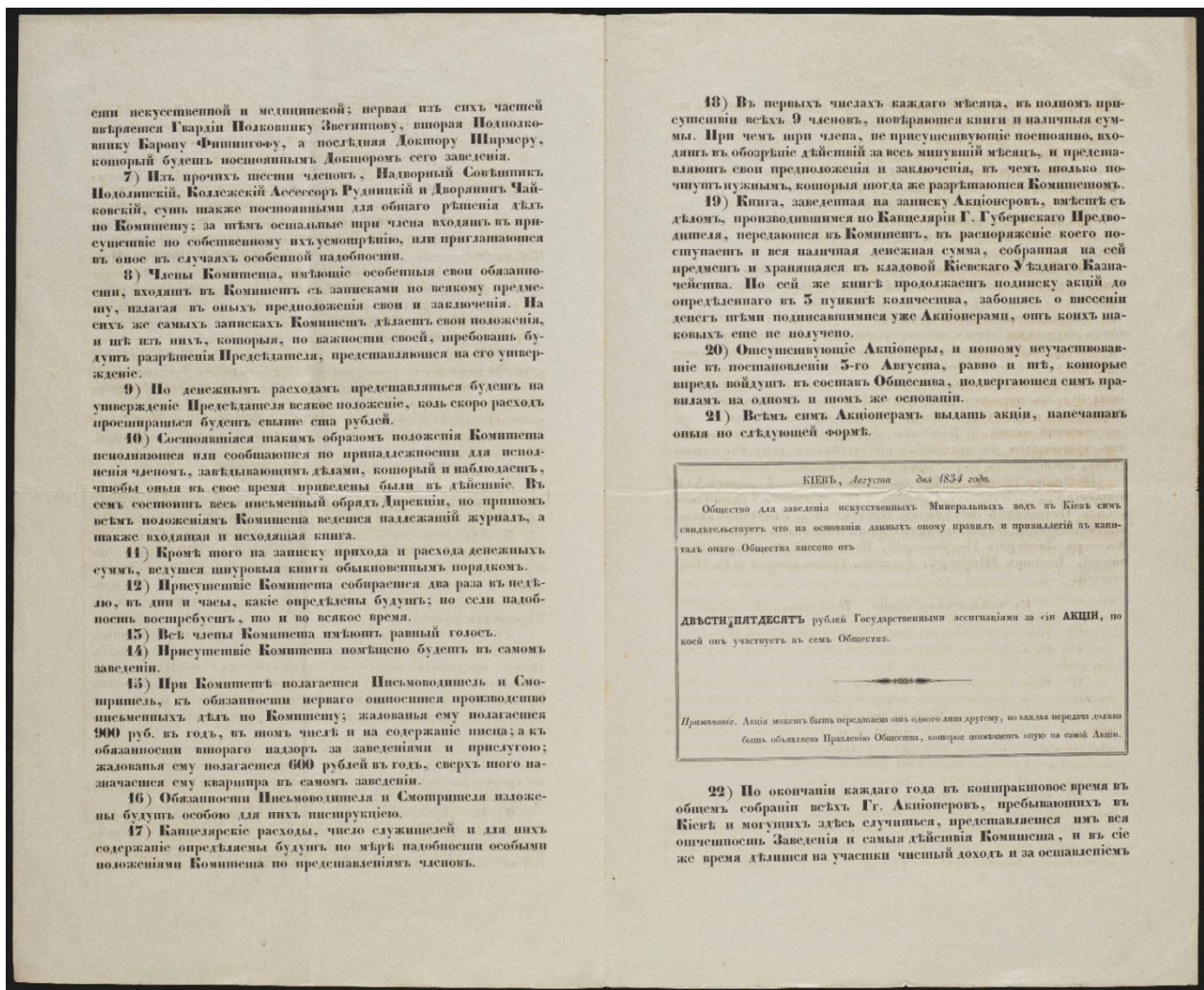

Рис. 4-5. Правила правління акціонерного товариства, стор. 3-4

Рис. 6. Пляшка води Київських штучних мінеральних вод, м. Київ
Зібрання Національного заповідника "Софія Київська"¹.

¹ Висловлюємо подяку Тараненку Сергію Пантелійовичу за надану можливість ознайомитись із музейним предметом та зробити його фото – Р. К.

ЄВРОПЕЙСЬКІ ІНВЕСТИЦІЙНІ ПОТОКИ У СТАНОВЛЕННЯ КРИВОРІЗЬКО-ПРИДНІПРОВСЬКО-ДОНЕЦЬКОГО ПРОМИСЛОВОГО РЕГІОНУ У 1870–1918 РОКАХ

Україна для більшовиків часів Української революції 1918–1920 рр. мала особливе значення. Наприкінці 1919 р. під час третьої інтервенції радянської росії проти України Совет народних комісарів видав “Таємничу інструкцію Троцького щодо окупації України” для більшовицьких агітаторів, яких відправляли в Україну, де зазначалося: **“Пам’ятайте, нам конче треба повернути Україну до Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, сталі й Чорного моря Росія існувати не може. Вона задихнеться, а за нею і советська влада і ми з вами”**.

Донедавна ми вважали, що історію промисловості Південно-Східної України докладно вивчено і додати до неї вже нічого, а тим паче чимось вразити. Та ось навіть нам, професійним історикам, відкрилась багато в чому невідома сторінка історії краю, події якої прославили наш регіон не лише в російській імперії, а й далеко за її межами.

Що ж то за події відбувалися в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст., в її південно-східній частині – тоді Катеринославській губернії (сучасна Дніпропетровська, Донецька, Луганська і Запорізька обл.), яка має надзвичайно вигідне географічне розташування та природні багатства – вугілля на сході, залізна руда на заході, марганцева – на півдні, що зробили український регіон потужним промисловим центром?

Відповідь на це питання дає дослідження табуйованої за радянських часів теми іноземного інвестування і підприємництва в Україні, завдяки надходженням яких тут створився новий промисловий регіон з двома великими центрами – Донецький у Юзівці (нині м. Донецьк) і Придніпровський у Катеринославі (нині м. Дніпро). Саме цей регіон став центром залучення капіталу і досвіду з Англії, Франції, Бельгії, Німеччини, Швейцарії, Голландії та США. Виник новий ринок індустриальних цінних паперів. За свідченнями сучасників, “на закордонних ринках акції цих заводів, що приносили великі дивіденди, від яких давно відвикли іноземні капіталісти, стояли так високо, що достатньо було додати до назви фірми слово “дніпровський” або “донецький”, щоб розраховувати на легкий збут акцій за кордоном”.

Серед небагатьох збережених джерел для дослідження теми (через знищення архівів більшовиками, “залізну завісу” і окупацію території у 1941–1943 рр.) є унікальна музейна колекція індустриальних цінних паперів українських промислових підприємств, створених завдяки масштабному надходженню іноземних інвестицій за часів капіталістичної індустриалізації українського регіону. Джерелом надходження паперів став Дмитро Піркл, меценат із Дніпра, який упродовж 2010–2018 рр. скуповував і дарував їх Дніпропетровському національному історичному музею ім. Д. І. Яворницького. Із загальної кількості колекції – 231 одиниця – до індустриальних належить 192, інші – облігації державних позик імперії, що розміщувалися на європейському грошовому ринку, в тому числі залізничних товариств і банків.

Цінні папери – акції та облігації – це елементарні частки, з яких складався капітал акціонерних товариств (далі – АТ) промислових і фінансових груп. Їх колекціонування має назву “скрипофілія” (від грецького *scrip* – документ і *philos* – любити, тобто “любов до документів”). Скрипофілія належить до спеціалізованої галузі нумізматики і є галуззю фінансової історії.

АТ для діяльності в Україні створювалися як за кордоном – у Брюсселі, Парижі, Лондоні, Берліні, Женеві, так і в російській імперії (за ініціативою, з капіталом і технологіями іноземних підприємців). Там друкувались і поширювались цінні папери, над створенням яких працювали художники, імена яких читаємо на документах. Маючи економічний зміст і юридичну форму,

вони водночас були й візитівкою компанії. Наші цінні папери друкувались у 12 бельгійських і 8 французьких друкарнях, мають великий формат, різнокольорові і різномовні, з панорамними малюнками територій, підприємств, зображенням заводів, шахт, цехів, робітників, продукції, гербів міст. Важливою особливістю документа є факсимільні підписи на ньому засновників, керівників та членів правління, серед яких імена, що увійшли до енциклопедій світу.

Тема, яка об'єднала нашу колекцію, – індустріальний зліт Південно-Східної України наприкінці XIX – на початку XX ст., задля запуску механізму якого були залучені європейські банки, підприємці і промисловці з їх активністю, новітніми технологіями і з чималими грошима. Особливо це стосується ареалів Донбасу і Криворіжжя, які були фактично розвинуті і розбудовані вихідцями із Західної Європи. Сучасні великі міста будувалися навколо заснованих європейцями промислових підприємств в українських степах – Кривий Ріг, Дніпро, Кам'янське, Донецьк, Маріуполь, Єнакієво, Нікополь, Макіївка, Костянтинівка, Лисичанськ, Луганськ, Краматорськ, Дружківка, Горлівка та багато інших міст та містечок.

За рахунок масових потоків іноземних інвестицій європейських банків і промислових компаній – переважно французьких і бельгійських – розвинулися та сформувалися кам'яновугільна, залізрудна, металургійна, машинобудівна і хімічна промисловість, що стали основою індустріалізації.

У колекції є акції та облігації майже всіх металургійних товариств, 25 кам'яновугільних, найбільших залізрудних, трамвайних, хімічних, що діяли в українському регіоні.

Піонером в освоєнні Донбасу був англієць Джон Юз, після нього з'явилися французькі та бельгійські інвестори, вплив яких став надалі значущим.

Початок фінансування української індустріалізації поклав заснований у 1864 р. банк “Генеральне товариство для заохочення розвитку торгівлі і промисловості у Франції” – *Societe Generale pour favoriser le developpement du commerce et de l'industrie en France* (завичай іменувався – Генеральне Товариство)¹.

Однією з перших успішних спроб банку стало засноване в Парижі одним із керівників банку і промисловцем Поленом Талабо АТ Криворізьких залізних руд (1881). Основний капітал АТ становив 5 млн франків. Правління видало 10 тис. акцій по 500 франків, які розібрали протягом 24 годин! Генеральне Товариство взяло на себе підписку на половину його акційного капіталу. Успішне підприємство видало 60 тис. акцій і мало капітал у 30 млн франків (1921). До того ж створення АТ Криворізьких залізних руд стало вирішальним у справі початку першої індустріалізації України. У привабливому для інвесторів регіоні створюються десятки підприємств, одним із найкращих було АТ “Дубова балка”, правління якого очолив Анрі Луї Ле Шательє, вчений і відомий діяч гірничої справи Франції. На акції компанії стоїть його підпис².

У 1897 р. банк заснував у Бельгії за участю російських, французьких і бельгійських банків і промислових діячів “Генеральне Товариство для гірничої і металургійної промисловості (Омніум)” з капіталом у 25 млн франків і збільшив його за рік до 38,2 млн франків (14,3 млн руб.). Це було найбільше банківське об'єднання, у портфелі якого опинилася значна частина акцій і облігацій першокласних кам'яновугільних та металургійних підприємств українського регіону³. На акції “Омніум” підпис віце-президента банку барона Елі д'Уассель⁴.

У 1910 р. банк заснував у Парижі АТ “Російський Гірничий і металургійний Уніон”, що об'єднав великі металургійні підприємства регіону. Головою правління “Уніону” став Поль Думер (Paul Dumer) – фінансист, міністр фінансів Франції, підприємець і майбутній президент Франції (1931–1932), вбитий російським анархістом у Парижі під час книжкового ярмарку.

¹ Бовыкин В. И. Французские банки в России. Конец XIX – начало XX в. Москва: РОССПЕН, 1999.

² Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Акція у 100 франків АТ Рудників Дубової Балки. № 06341. Париж, 1913. Інв. № Н-18865, КН-200138.

³ Бовыкин В. И. Французские банки в России. Конец XIX – начало XX в. Москва: РОССПЕН, 1999. С. 95–97.

⁴ Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Акція привілейована в 500 франків Генерального товариства для гірничої і металургійної промисловості в Росії (ОМНІУМ). №08988. Брюссель, 1897. Інв. №Н-18874, КН-200147.

Значні пакети цінних паперів українських підприємств також мали банки Паризько-Нідерландський та Паризька Національна облікова контора.

У збірці музею – 59 цінних паперів АТ, що діяли в українському регіоні з французьким капіталом – повністю або частково.

Якщо Франція витрачала гроші для інвестування через банки, то бельгійські інвестиції носили переважно індустріально-технічний характер підприємництва: засновниками АТ були промисловці, інженери промислових і транспортних підприємств. Але за їхніми спинами часто стояли банки – Генеральне Товариство Бельгії (*Societe General de Belgique*) та Льєзький банк (*Banque de Liege*), що брали на себе розв’язання питань фінансування промисловості. Брюссельська Біржа була основним ринком для іноземних цінних паперів підприємств на Сході України¹.

Найбільша кількість колекції належить до бельгійських АТ – 99 одиниць, заснованих як за бельгійськими (84), так і за російськими Статутами (15). Від 1880 до 1917 року в Україні відкрила діяльність 91 бельгійська компанія². Найважливішими об’єктами підприємництва були чорна металургія і міське господарство (трамваї).

Головний поштовх масованого руху бельгійців до регіону дали цінні папери Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства, яке у 1889 р. збудувало Дніпровський завод у с. Кам’янське поблизу Катеринослава. Фінансувала підприємство відома в промисловому світі компанія “Коккріл” з міста Серен, індустріального серця Бельгії. Основний капітал – 5 млн руб. (20 тис. акцій по 250 руб.). На художній облігації Т-ва 1890 р. читаємо підписи усіх засновників, директорів та адміністраторів АТ, в тому числі і генерального директора “Коккріла” Адольфа Грейнера, а також голови правління Т-ва з 1898 р. барона Фернана де Макар³. Завод не мав рівних собі в імперії. Нечувані дивіденди сплачувалися за акціями: від 5% у 1891 р. до 40% у 1900 р. Високоприбуткові папери котирувались на СПб, Брюссельській і Паризькій біржах, де курс акцій зріс від 1 500 франків у 1891 р. до 7 610 франків у 1898 р. За 1896–1900 рр. Т-во сплатило 10 млн руб. дивідендів. Таким чином, акціонери двічі повернули собі свій капітал і мали величезний завод, вартість якого майже погашена⁴.

На Брюссельській біржі котирувались акції і Російсько-Бельгійського металургійного Т-ва (1895), якому належав Петровський металургійний завод (тепер Єнакієвський, Донецька обл.). Фінансував Т-во синдикат бельгійських банків на чолі з банком “Генеральне Товариство Бельгії” і Російський для зовнішньої торгівлі банк. До складу правління увійшли бельгійці: директор банку Е. Деспре, О. Неф-Орбан, О. Біс, місцеві підприємці Ф. Єнакієв, Б. Яловецкий, представники російського банку Н. Суцов, А. Бунге, підписи яких читаємо на акціях Т-ва. Усього Т-во видало 80 тис. акцій, розміщених у Бельгії, Франції, Німеччині. Важелі реального контролю РБМТ були в розпорядженні бельгійського банку⁵.

Найбільшу кількість акцій – 125 986 – і суму основного капіталу в 38 993 000 франків (1912 р.) видало Т-во “Російський Провіданс. Маріуполь” – філія гіганта сталеплавильної компанії “Провіданс”, що мала металургійні заводи в Бельгії та Франції⁶. На різнокольорових акціях та облігаціях читаємо підписи бельгійця графа Леона де Терн, француза Т. Ломбардо, діяча міжнародного бізнесу, банкіра, засновника і члена правління багатьох АТ в Україні⁷.

Швейцарських акцій маємо 2, це підприємства кам’яновугільної промисловості, засновані у 1907 р.

¹ Мошенський С. З. Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи. Лондон. Xlibris. 2014. С. 203, 358.

² Пеетерс В. Сталь у степу. Київ: Посольство Бельгії, 2010. С. 68–69.

³ Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Облігація 5% на 250 рублів кредитних Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства. № 01738. Катеринослав, 1890. Інв. № Н-18710, КН-199174.

⁴ Мошенський С. З. Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи. Лондон. Xlibris, 2014. С. 382.

⁵ Бовыкин В. И., Пеетерс В. Бельгийское предпринимательство в России. Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России. Москва: РОССПЕН, 1997. С. 213.

⁶ Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Акція привілейована у 500 франків АТ “Російський Провіданс. Маріуполь”. Серія В. № 65439. Маршиєн-о-Пон, Бельгія. 1905. Інв. № 18630. КН-198829.

⁷ Бовыкин В. И. Французские банки в России. Конец XIX – начало XX в. Москва: РОССПЕН, 1999. С. 133–135.

Американські капітали були інвестовані в Нікополь-Маріупольське т-во (3 млн руб.), що збудувало металургійний завод біля Маріуполя, який з часом перекупили французи, бельгійці та німці.

На акції машинобудівних заводів Гартмана підписи засновника АТ Густава Ріхарда Гартмана, фінансиста, директора Дрезденського банку.

У часи “залізної гарячки” в регіоні (1895–1900 рр.) заводи зростали як гриби: у 1895 р. їх було 7, у 1898 р. – вже 12, у 1900 р. – 16, у 1902 р. – 20. За рахунок іноземних інвестицій у 1890–1900 рр. виробництво металу в імперії зросло на 321%. У той час про імперію говорили, що вона “здивувала світ створенням промисловості”. Це диво відбулося завдяки українському регіону, де виробництво металу зросло на 708%(!) – з 13 до 92 млн пудів¹. У той самий час на Уралі воно зросло всього на 80% – з 28 до 50 млн пудів. “Урал упав, повалений новим прибульцем – гірничопромисловим Півднем”, – констатували дослідники на початку ХХ ст.

Українська промисловість збагатилася на іноземні капітали, будували її іноземні інженери за іноземними зразками. З 18 доменних заводів російськими були тільки 2, решта іноземні. На Сході України частка іноземних інвестицій у нові металургійні підприємства досягала 95%, а участь внутрішніх капіталів російських інвесторів навряд чи перевищувала 5%”².

На 1900 р. сума іноземного капіталу, вкладеного в економіку десяти регіонів імперії, становила 2,020 млн золотих франків. З них найбільше – 888 млн – вкладено в український регіон – Донецький басейн (так іноземці називали територію Південно-Східної України). За сумою вкладення перше місце належало Бельгії – 550 млн, друге – Франції (275 млн). На долю Німеччини і Великої Британії припадало 29 і 34 млн золотих франків³ відповідно.

Період використання акцій, рент і облігацій в імперії був перерваний у 1917 р. Протягом грудня 1917 р. – березня 1919 р. Рада народних комісарів своїми декретами припинила виплати за облігаціями та дивідендами за акціями, заборонила всі операції з цінними паперами аж до притягнення до суду і конфіскації майна. Наступним кроком була націоналізація приватних промислових підприємств і передача їх органам радянської влади. Акції та облігації, що залишилися у населення імперії та Європи, стали звичайнісінькими папірцями. Але все ж таки їх зберігали зі сподіванням на реалізацію.

Зі здобуттям Україною незалежності почався процес повернення прихованих за радянських часів сторінок її історії. Налагодження зовнішніх відносин з країнами Європи відродили дослідження їх спільної історії, пошук і колекціонування цінних паперів, тепер уже як антикваріату. Кількісно невелика, але вельми вагома за змістом музейна колекція має величезне значення як для України, так і для Європи.

Література та джерела

1. Бовькин В. И. Французские банки в России. Конец XIX – начало XX в. Москва : РОССПЕН, 1999.
2. Бовькин В. И., Пеетерс В. Бельгийское предпринимательство в России. Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России. Москва : РОССПЕН, 1997.
3. Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Акція у 100 франків АТ Рудників Дубової Балки. № 20520. Париж, 1913. Інв. № Н-18865, КН-200138.
4. Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Облігація 5% на 250 рублів кредитних Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства. № 01738. Катеринослав, 1890. Інв. № Н-18710, КН-199174.
5. Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Акція привілейована в 500 франків Генерального товариства для гірничої і металургійної промисловості в Росії (ОМНІУМ). № 08988. Брюссель, 1897. Інв. № Н-18874, КН-200147.
6. Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Акція привілейована у 500 франків АТ “Російський Провіданс. Маріуполь”. Серія В. № 65439. Маршиєн-о-Пон, Бельгія 1905. Інв. № 18630. КН-198829.
7. Колекція цінних паперів Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького. Група “Нумізматики”.
8. Мошенський С. З. Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи. Лондон. Xlibris, 2014.
9. Пажитнов К. А. Развитие каменноугольной и металлургической промышленности на Юге России. Научно-общественный журнал “Народное хозяйство”, 1905. № 3.
10. Пеетерс В. Сталь у степу. Київ : Посольство Бельгії, 2010.

¹ Мошенський С. З. Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи. Лондон. Xlibris? 2014. С. 307.

² Пажитнов К. А. Развитие каменноугольной и металлургической промышленности на Юге России. Научно-общественный журнал “Народное хозяйство”, 1905, № 3. С. 34–36.

³ Пеетерс В. Сталь у степу. Київ: Посольство Бельгії, 2010. С. 20.

Ілюстрації

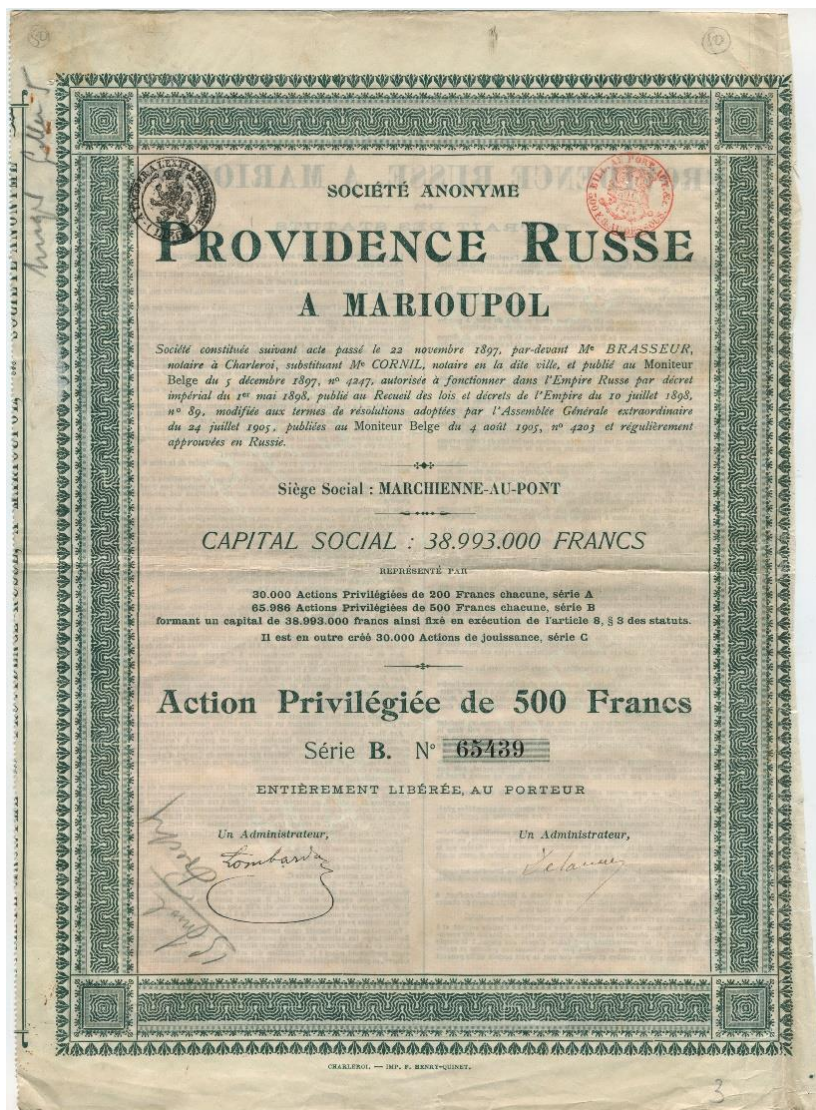

1. Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Облігація 5% на 250 рублів кредитних Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства. № 01738. Катеринослав, 1890. Інв. № Н-18710, КН-199174.

2. Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Акція привілейована в 500 франків Генерального товариства для гірничої і металургійної промисловості в Росії (ОМНІУМ). № 08988. Брюссель, 1897. Інв. № Н-18874, КН-200147.

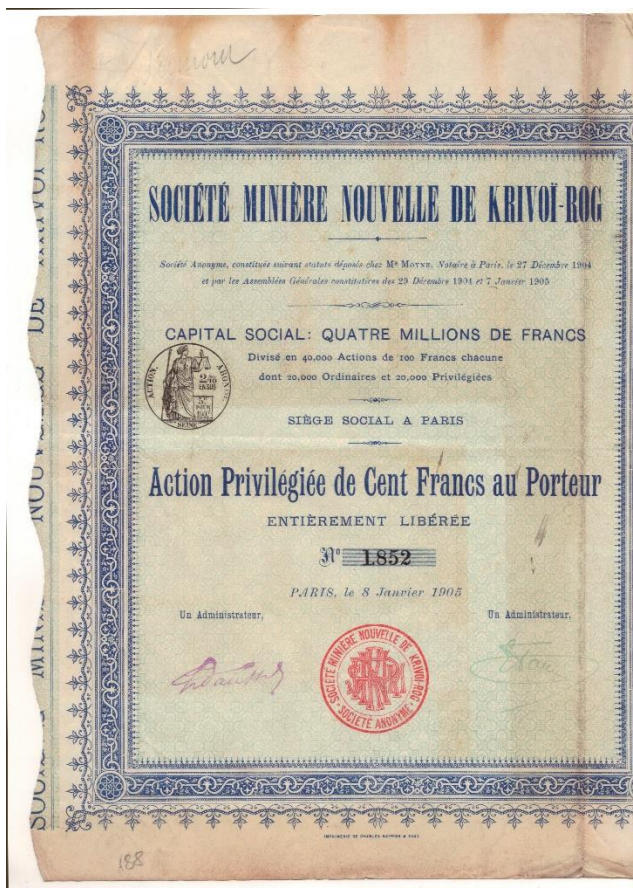

3. Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Акція привілейована у 500 франків АТ “Російський Провіданс. Маріуполь”. Серія В. № 65439. Маршиєн-о-Пон, Бельгія, 1905. Інв. № 18630. КН-198829.

4. Облігація 4,5% у 500 франків генерального товариства чавуноплавильних, залізо-і-сталеробних заводів в Росії. Макіївський завод. № 03500. Париж, 1900.

5. Акція привілейована у 100 франків Нового Гірничого товариства Кривого Рогу. № 1852. Париж, 1905. Інв. № Н19141, КН-200799.

6. Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Акція у 100 франків АТ Рудників Дубової Балки. № 06341. Париж, 1913. Інв. № Н-18865, КН-200138.

Корпусова Ірина
м. Одеса, Україна

Янов Дмитро
кандидат історичних наук
м. Бутучень, Республіка Молдова

ТОРГОВІ ПЛОМБИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. В КОЛЕКЦІЇ ОДЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ

Переважна частина свинцевих печаток та пломб, що зберігаються в колекції Одеського археологічного музею НАН України (далі – ОАМ), належить до періоду Візантійської імперії (так звані молівдовули). Однак у колекції є також 7 свинцевих пломб ХІХ – початку ХХ ст. З них одна пломба (№ 7 в описі) походить зі старої колекції музею, сформованої до Другої світової війни. Обставини та час її надходження до музею наразі встановити не вдалося. Решта пломб надійшли нещодавно: № 1 – у 2008 р., інші – у 2024 р. Усі вони публікуються вперше, крім пломби № 1¹. Ця пломба була знайдена в районі сіл Іванівка та Северинівка Березівського району Одеської області та передана в дар музею В. Л. Люлькою. Пломби № № 2-6, зі слів особи, яка їх знайшла, походять з району Лузанівка в м. Одеса. Саме в Лузанівці, недалеко від моря, розташована станція Одеса-Сортувальна. Це одна з найбільших станцій в Одесі, яка була відкрита в 1914 р., у складі залізниці Одеса – Бахмач. Імовірно, пломби були знайдені саме в районі цієї станції. Вони були придбані та подаровані музею І. В. Корпусовою.

Знахідки свинцевих пломб становлять значний інтерес для історії торговельних відносин та торговельно-грошового обігу. Зокрема, знахідки подібних предметів, особливо зафіксовані під час археологічних досліджень, свідчать про географію торговельних зв'язків регіону, а знахідки свинцевих заготовок та пломбіраторів, так званих булотиріїв, свідчать про функціонування в місці знахідки центру виробництва або транзиту продукції, яка запаковувалася та пломбувалася, або митниць чи поштових станцій, які також здійснювали пломбування товару².

Однак, на відміну від більш ранніх знахідок, торгові пломби ХІХ – початку ХХ ст. мають помітно менше значення як історичне джерело через значно більшу кількість збережених тогочасних письмових джерел. А втім, вони можуть розглядатися як додаткове джерело з краєзнавства та історії розвитку торгівлі.

Пломби з фондів ОАМ використовувалися для маркування текстильних, аптекарських, парфумерних та промислових товарів. Вони вказують на надходження товарів до Одеси з інших промислових центрів Російської імперії (Москва, Кострома, Лодзь, № 1–4) та поза її межами (Париж, № 7), а також на переміщення товарів із центральної частини Одеси до її віддалених районів (№№ 5–6).

Опис свинцевих пломб з колекції ОАМ

1. Товарна пломба товариства братів Ганешених. Москва. Сvineць. Розмір 23×25 мм. Інв. № 58696. Бл. 60-х рр. ХІХ ст. Пломба має напис на одному боці у 4 рядки: БРАТ./ГАНЕШИ/НИХЪ/ВЪ МОСКВЕ.

Ця пломба використовувалася для опечатування пакунків із сукном московської фабрики з виробництва пряжі та сукна Товариства “Брати Ганешини та Ко”³.

2. Товарна пломба фабриканта М. П. Павлова. Москва. Сvineць. Розмір 24×22 мм. Інв. № 58834. Кін. ХІХ – поч. ХХ ст.

Л. б.: напис Н.П. ПАВЛОВЪ у лінійному колі, розетка у центрі. З. б.: напис МОСКВА у лінійному колі, знизу та зверху – розетки.

¹ Корпусова, Озерянская 2019: 39–40.

² Romankevich, Yanov: 16–20.

³ Корпусова, Озерянская 2019: 39–40.

Цією пломбою було опечатано тюки з тканиною фабрики М. П. Павлова, привезені до Одеси¹.

3. Товарна пломба м. Кострома. Свинець. Розмір 18×20 мм. Інв. № 58833. Кін. XIX – поч. XX ст.

Л. б.: напис КОСТРОМА у лінійному колі. З. б.: напис Бр.3 (?) у лінійному колі.

Цією пломбою було опечатано невідомий товар, який прибув до Одеси з Костроми. Найімовірніше, це були тюки з тканинами, оскільки в Костромі було багато ткацьких фабрик.

4. Товарна пломба з м. Лодзь, імовірно Б. Ліхтенштейна. Свинець. Розмір 10 мм. Інв. № 58832. Імовірно, період від початку Першої світової війни до 20-х рр. XX ст.

Л. б.: напис ЛІХТЕНШТЕЙНЪ вгорі по колу, нижче – розетка, під нею напис – ЛОДЗЬ. З. б.: нерозбірливий напис.

Найімовірніше, цією пломбою були опечатані коробки з одягом, виготовленим кравцем Бернардом Ліхтенштейном з Лодзі².

5. Товарна пломба купця Ш. В. Гейльбейна з Одеси. Свинець. Розмір 13×14 мм. Інв. № 58831. Кін. XIX – поч. XX ст. Л. б.: Напис по колу: Ш.В.ГЕЛЬБЕЙНЪ. У центрі букви МКЧ. Внизу зірочка. З. б.: напис ОДЕССА у лінійному колі. У центрі, ймовірно, зображена велика літера Ш, на яку накладено зображення стріли. Нижче, праворуч, – зірочка. Згідно з Довідковою книгою про одеських станових купців 1916 року Гельбейн Шулім Вольфович (Шая Вольфов) – одеський купець 2-ї гільдії. Торгував годинниками та металевими виробами. Його магазин був розташований в Одесі на вул. Кондратенка, 25 (сучасна вул. Ніни Строкатої, до 26.07.2024 – вул. Буніна). Пломбою з музейних зборів, ймовірно, були опломбовані упаковки з товаром, яким торгував пан Гельбейн³.

6. Товарна пломба І. Б. Сегалья. Свинець. Розмір 16×19 мм. Інв. № 58830, 1900–1913 рр.

Л. б.: Вгорі по колу напис дуже стертий та не читається. У центрі – літери І.Б. Внизу – напис СЕГАЛЬ. З. б.: Напис у два рядки ОДЕССК./ОТД (Одеське відділення). Ця пломба використовувалася для опломбування ящика з аптекарськими товарами Торгового дому “І. Б. Сегаль”. Відділення цього торгового дому в Одесі з’явилося близько 1900 р. Магазины торгового дому розташовувалися за адресами Гаванна, 11 та Преображенська, 64. Тут можна було придбати аптекарські та парфумерні товари, хірургічні інструменти, перев’язувальні засоби, натуральні мінеральні води. У 1913 р. Одеську філію придбало Південно-Російське Товариство Торгівлі Аптекарськими Товарами⁴.

7. Французька товарна пломба. Інв. № 42162. Свинець. Розмір 16×19 мм. Кін. XIX – поч. XX ст. На обох сторонах пломби розміщено напис: PARIS у центрі, PARFUMERIE / HYGIENIQUE по колу (Паризька гігієнічна парфумерія).

Література та джерела

1. Корпусова И., Озерянская И. Находка товарной пломбы товарищества братьев Ганешиных на территории Одесской области. Al XVIII-lea simpozion de numismatică. Chişinău, 2019. P. 39–40.
2. Одеса. Будинок торгового дому “І. Б. Сегаль” (XIX ст., 1900 р.). Блог Antique про архітектуру України. 14.07.2011. URL: <https://archexplorer.wordpress.com/2011/07/14/одеса-будинок-торгового-дому-і-б-сегаль/>. Актуальність 26.08.2024.
3. Справочная книга обь Одесскихъ сословныхъ купцахъ и вообще о лицахъ и учрежденияхъ торгово-промышленнаго класса по г. Одессѣ на 1916 годъ. Personalhistory.ru. 14.03.2022. URL: <https://personalhistory.ru/papers/01004012025.htm>. Актуальність 24.04.2024.
4. Усадьба промышленников Павловых. Livejournal. 16.04.2018. URL: <https://vladimirtan.livejournal.com/267252.html>. Актуальність 26.08.2024.
5. Bernard Lichtenstein i łódzkie korzenie wranglerów. Baedekerlodz.blogspot.com. 06.10.2016. URL: <http://baedekerlodz.blogspot.com/2016/10/bernard-lichtenstein-i-odzkie-korzenie.html>. Актуальність 26.08.2024.
6. Yanov D., Romankevich V. Two Ottoman seals from Izmail and its vicinity. International Journal of Turkology. 2020. no. 7. P. 16–20.

¹ Усадьба промышленников Павловых 2018.

² Bernard Lichtenstein i łódzkie korzenie wranglerów 2016.

³ Справочная книга 1916.

⁴ Одеса. Будинок торгового дому “І. Б. Сегаль” 2011.

ЗЕМЕЛЬНИЙ БАНК ГІПОТЕЧНИЙ У ЛЬВОВІ: ДІЯЛЬНІСТЬ І ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Першим, хто видав монографію, присвячену 25-річній діяльності Земельного Банку Гіпотечного, був Микола Творидло (1884–1952), відомий український економічний діяч на західноукраїнських землях, інженер і агроном¹. Але, по-перше, ця бібліографічна рідкість практично відсутня у бібліотеках, а по-друге, у ній відображена хронологія діяльності “Земельного Банку Гіпотечного” лише до 1935 р., тоді як він функціонував до 1939 р. Тому розкриття історичних відомостей про цей банк є надалі актуальним і потребує системного висвітлення та оцінки з метою використання його досвіду.

У 2024 р. минуло 20 років організованої у Львові Міжнародної науко-практичної конференції “Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність”. Упродовж 14 і 15 травня 2004 р. у приміщеннях Львівського національного університету ім. І. Франка пролунали унікальні виступи та дискусії вчених і практиків з рекордною чисельністю іноземних учасників (більше ніж 40). Під час конференції Львівське товариство колекціонерів у прекрасних залах колишнього палацу Потоцьких презентували перший номер науково-популярного часопису “Львівські нумізматичні записки”. Саме на сторінках цього часопису вперше за роки незалежності України опубліковано інформацію про Земельний Банк Гіпотечний у Львові з ілюстративним матеріалом емітованих ним цінних паперів². А в матеріалах конференції було проведено ретроспективний аналіз діяльності цього банку за весь період його функціонування³. Частково про історію Земельного Банку Гіпотечного було згадано в ювілейному альбомі, присвяченому 20-річчю НБУ, який вийшов у світ українською і англійською мовами 2011 р.⁴.

Офіційно Земельний Банк Гіпотечний розпочав свою діяльність у Львові 01 квітня 1910 року. Сума основного капіталу банку становила 1 млн корон, який був розділений на 2500 акцій по 400 корон (50% – іменні і стільки ж – на пред’явника). Відповідно до статуту кожних п’ять акцій забезпечували власникові один голос на загальних зборах акціонерного товариства. Найбільшими акціонерами Земельного Банку Гіпотечного були представники українського духовенства, українські фінансові організації та депутати Галицького парламенту, зокрема: митрополит А. Шептицький – 100 акцій; Товариство “Дністер” – 100 акцій; Крайовий Союз Кредитовий – 25 акцій; Народна торгівля – 25 акцій; д-р Т. Соловій – 25 акцій (рис. 1). До складу першої Надзірної Ради увійшли: Т. Дембицький, К. Левицький, Т. Кормош, Є. Олесницький, В. Охримович, І. Макух, О. Сасевич, Ю. Січинський, С. Смаль-Стоцький і Й. Жук.

Усю діяльність Земельного Банку Гіпотечного (1910–1939) поділяють на три основні періоди: 1-й – 1910–1914 рр.; 2-й – 1914–1924 рр.; 3-й – 1924–1939 рр. Для кожного з цих періодів була характерна своя особлива ситуація. Перший період діяльності Земельного Банку Гіпотечного був найбільш успішним в умовах сприятливої кон’юнктури на ринку. Якщо у 1910 р. банк надав 200 позичок на суму 1047,7 тис. корон і вексельних позик у сумі 2420,92 тис. корон, то у 1914 р. вже видав позичок на 6479,062 тис. корон, а вексельних на 4343,453 тис. корон. За цей період банк видав 1846 позик на 7355,5 тис. корон шляхом розміщення заставних листів власної емісії (рис. 2) п’яти номіналів: 100, 200, 1000, 2000, 10 000 корон. Земельний Банк Гіпотечний розміщував їх за курсом 97 та 100 корон, що було взаємовигідно для банку і

¹ Творидло М. Земельний Банк Гіпотечний. Львів, 1935. 88 с.

² Швець В. Є. Перший український іпотечний банк у Львові / Львівські нумізматичні записки. № 1. Львів, 2004. С. 46–50.

³ Швець В. Є. До історії створення і розвитку першого українського іпотечного банку / Матеріали міжнар. наук. конф.: “Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність” (14–15 травня 2004 р.), ЛНУ ім. І. Франка, Львів, 2005. С. 405–413.

⁴ Гроші України / [авт-ри тексту Р. Шуст, А. Крижанівський, О. Целуйко, В. Швець, О. Вовчак, З. Комаринська]. – К.: Національний банк України, 2011. С. 406–408.

вкладників, оскільки заставні листи приносили 4,5% прибутку на рік і були забезпечені невеликими селянськими господарствами (тоді на фондовому ринку переважали заставні листи, які приносили 4% прибутку на рік). У 1914 році стан вкладів і поточних рахунків Земельного Банку Гіпотечного становив 4811,926 тис. корон. Залучення вкладів розширило надання кредитів селянським господарствам і українським кооперативам. Поповнення оборотних коштів банк забезпечував за рахунок дисконту векселів (рис. 3). Суми дисконтованих векселів стрімко зростали, причому це були векселі окремих осіб (у середньому до 1500 корон) і кооперативів (понад 22 тис. корон). Динамічний розвиток Земельного Банку Гіпотечного сприяв збільшенню акціонерного капіталу в 1913 р. на 2 млн корон. Оскільки тримачі попередніх акцій мали щорічно 6% зискоділу (дивідендів), то вже до кінця квітня 1914 р. акціонерний капітал банку зріс на 300 тис. корон. Одним із чинників могутнього зростання Земельного Банку Гіпотечного в цей період була підтримка зі сторони українців-депутатів. Наприклад, у зв'язку з неврожайним 1913 р. банк отримав урядову допомогу в сумі 2 млн корон, яку розмістив у формі дешевого кредиту для сільських господарств у рахунок майбутніх врожаїв. Одночасно банк надав безвідсотковий кредит для кооперативних спілок через векселі для Крайового Союзу Кредитового (1 млн корон).

Другий період у розвитку Земельного Банку Гіпотечного – період воєнних лихоліть та інфляції розпочинається відразу з початком Першої світової війни. Керівництво банку 29 серпня 1914 р. разом з готівкою, цінними паперами і документами переїхало до Відня. Унаслідок війни Земельний Банк Гіпотечний недоотримав боргів за усіма позичками, а також до банку звертались клієнти за претензіями. Тому 04 квітня 1916 р. вжито таких заходів: підвищено статутний капітал до 3 млн корон; знижено господарські й адміністративні витрати; створено резерв втрат і зменшено розмір дивідендів до 3%; розширено діапазон діяльності банку (комісійна торгівля цінними паперами, валютою, товарами, нерухомістю, посередництво у відбудові підприємств). Використання цих видів діяльності спричиняли можливості у зв'язку із зростанням урядових виплат усіх з приводу участі їхніх родичів у війні, а банк стає агентом Воєнного Кредитового Закладу, створеного для фінансування ліквідації завданої війною шкоди. Це сприяло надходженню коштів, але попит на кредити обмежувався короткостроковими кредитами осіб на відбудову своїх осель, однак це були штучні доходи, оскільки ці субсидії здійснювалися за рахунок емісії, що спричинило гіперінфляцію. Незважаючи на ситуацію, банк проводив зважену і далекоглядну політику, зокрема від 1917 року налагоджує зв'язки з українською еміграцією в Америці та Європі, що сприяло розширенню експорту продукції вітчизняних виробників та забезпеченню грошових переказів сезонних емігрантів своїм родинам. З проголошенням Української Народної Республіки Земельний Банк Гіпотечний фінансував спілку “Товарообмін”, що сприяло розвитку всеукраїнської торговельної кооперації. 1918 рік для банку ознаменувався придбанням будинку у Львові за 1 млн 100 тис. корон, що з огляду на гіперінфляцію стало вигідною інвестицією. У цей період банк здійснював також добродійну допомогу, зокрема: виплатив на продовольче забезпечення українському війську 300 тис. корон; створив стипендіальний фонд для українських студентів. Найбільшою шкоди банку завдала гіперінфляція, якою відразу скористалися боржники і погасили свої позички знеціненою валютою. Адже після розпаду Австро-Угорської імперії Польща провела грошову реформу (100 корон = 70 польських марок). Якщо курс долара США до корони наприкінці війни становив один до семи, то у польських марках одразу зріс до 15, а в 1923 р. – 9,8 млн.

Третій період у діяльності Земельного Банку Гіпотечного розпочався новими урядовими реформами Польщі. Так, спочатку було заборонено усім банкам здійснювати трансакції в іноземній валюті, а згодом (у 1924 р.) введено в обіг польський злотий. У результаті обміну за курсом 1,8 млн марок за один польський злотий маса вкладників грошей у банках, які мали меншу суму на рахунку, втратили свої вклади. Новий курс долара США становив 5,2:1, однак і в цих умовах Земельний Банк Гіпотечний опинився в кращій ситуації. Після переоцінки майна курс акцій банку становив один злотий, тоді як курс акцій великих польських банків був на рівні 0,10–0,50 злотого за акцію. Станом на 01 січня 1925 р. акціонерний капітал

Земельного Банку Гіпотечного становив 262 тис. злотих, вклади – 196 174 злотих, а видані кредити – 563 933 злотих. Головною фінансовою опорою банку став власний будинок, який після переоцінки коштував 240 тис. злотих. Незважаючи на неврожайний 1924 р. та “подвійний” курс польського злотого (населення знімало свої вклади з рахунків і обмінювало на валюту), Земельний Банк Гіпотечний утримувався на ринку, а загальні збори від 25 квітня 1925 р. прийняли рішення про підвищення акціонерного капіталу до 1 млн злотих шляхом заміни давніх акцій новим номіналом 25 злотих (рис. 4). На кінець 1925 р. банк мав чистий прибуток у сумі 19 823,27 злотих, який дав змогу виплатити дивідендів (зискоділу) 6%, а наступного року завдяки операціям з валютою (10 млн злотих) прибуток зріс до 57 193,57 злотих, що дало можливість виплатити зискоділ у розмірі 5%.

Згідно з черговими змінами в банківському законодавстві, що відбулися в 1928 році у Польщі, Земельний Банк Гіпотечний укотре змушений розширити суму акціонерного капіталу до 5 млн злотих та випустити акції нового типу (рис. 5). Цей період діяльності банку відзначився високим рівнем фаховості у здійсненні грошово-кредитної політики, інноваційністю та високою маневреністю під час світової кризи 1931–1933 рр. Наприклад, Земельний Банк Гіпотечний уклав угоду зі Станіславським єпископством про надання кредиту для придбання ключа Богородчани від іноземця Шенборна в сумі 450 тис. доларів США. Ця подія значно підвищила авторитет банку як елемента світової банківської системи, який водночас об’єднував господарство західноукраїнських земель з економікою Америки та Європи через своїх кореспондентів в Амстердамі, Антверпені, Берліні, Брюсселі, Відні, Вінніпегу, Гданську, Лондоні, Нью-Йорку, Парижі, Харкові та інших містах світу.

Отже, упродовж 29 років діяльності Земельний Банк Гіпотечний виділювався своєю особливою та динамічною траєкторією розвитку, що сприяло формуванню національної банківської системи, незважаючи на відсутність української держави. Цей досвід є цінним для вчених і практиків із таких причин: по-перше, проблема іпотечного кредитування сьогодні є однією з актуальних в Україні, оскільки її розв’язання дасть змогу залучати дешеві кредитні ресурси для розвитку як сільського господарства, так і всієї економіки шляхом розміщення заставних листів, забезпечених майном; по-друге, це був перший український банк, оскільки у своїй діяльності використовував українську мову, вів облік і розвивав фахову термінологію, яка ще й сьогодні, на жаль, не відновлена; по-третє, Земельний Банк Гіпотечний упродовж своєї діяльності розв’язував складні завдання, які часто виникають і тепер. Тож його досвід є прикладом вирішення актуальних проблем.

Література та джерела

1. Творидло М. Земельний Банк Гіпотечний. Львів, 1935. 88 с.
2. Швець В. Є. Перший український іпотечний банк у Львові / Львівські нумізматичні записки. № 1. Львів, 2004. С. 46–50.
3. Швець В. Є. До історії створення і розвитку першого українського іпотечного банку / Матеріали міжнар. наук. конф.: Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність (14–15 травня 2004 р.), ЛНУ ім. І. Франка, Львів, 2005. С. 405–413.
4. Гроші України / [автори тексту Р. Шуст, А. Крижанівський, О. Целуйко, В. Швець, О. Вовчак, З. Комаринська]. – К. : Національний банк України, 2011. 503 с. С. 406–408.

Ілюстрації

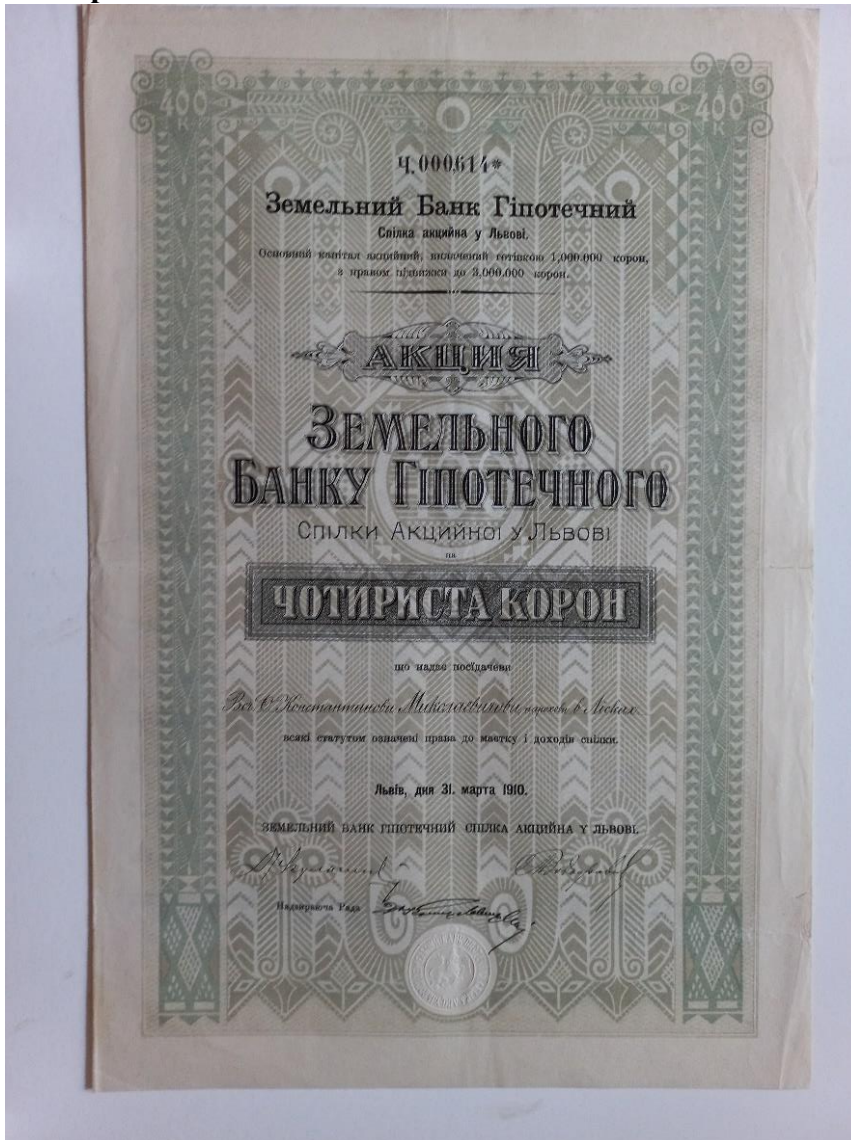

Рис. 1. Акція 400 корон (іменна) Земельного Банку Гіпотечного. Львів. 01.03.1910

Рис. 2. Лист заставний 1000 корон Земельного Банку Гіпотечного. Львів. 20.12.1913

ПОШТОВІ ЛИСТІВКИ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМИ БАНКІВСЬКИХ УСТАНОВ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідження присвячене історії банків різних міст України через призму колекції зображень поштових карток Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного. Потрібно одразу зауважити, що в архіві зберігаються не оригінальні листівки, а репродукції зображувальної сторони поштових карток з колекції відомого українського філокартиста Михайла Забочення. Незважаючи на це, фотокопії поштових карток все одно є історичними документами, оскільки на фотографії відтворено вигляд споруд банку та навколишню місцевість. Такі артефакти можуть багато розповісти про минуле українських міст і визначних споруд, що були там збудовані.

Поштова картка “Відділення державного банку в Кременчуці”. Відділення державного банку було відкрито в 1884 р., але розташовувалось воно в орендованому приміщенні. У 1900 р. державний банк переїхав у спеціально для нього побудовану будівлю на вул. Київській¹. Нині будівля має статус пам'ятки архітектури місцевого значення, в ній розташовані державні установи².

Фото “Черкаси. Повітова скарбниця” (рис. 1). Будинок збудовано в 70-х роках XIX ст. черкаськими підприємцями Ф. І. Лисаком та М. Ф. Гаркавенком³. Оригінальне фото імовірно зроблено на початку XX ст. фотографом Яковом Мойсейовичем Золотаревським, а поштова картка виготовлена в літотипографії М. В. Зисіна та Я. М. Золотаревського. У довіднику м. Черкаси за 1913 р. зазначено, що в Повітовій скарбниці працювали: скарбник, надвірний радник Петро Макарович Назаревич; старший бухгалтер, колезький секретар Філарет Юхимович Панасюк; касир I категорії, колезький асесор Олексій Григорович Рублевський та ін.⁴

Будинок розташовувався на вул. Суворівській (Б. Вишневецького, 35). У наші дні в споруді працює Черкаська дитяча музична школа № 1 ім. М. В. Лисенка.

Фото “Будівля селянського банку в Кам'янець-Подільському”. Селянський поземельний банк був заснований для роботи в аграрному секторі. Кам'янець-Подільське відділення Селянського поземельного банку було серед перших дев'яти відділень цього банку, утворених в імперії. Керівником Кам'янець-Подільського відділення було призначено голову місцевого відділення Держбанку князя Стокасімова Миколу Миколайовича⁵.

Створена з метою полегшити селянам можливості придбання землі, ця банківська установа також сприяла активізації фінансового життя міста. Новий банк давав можливість селянам, узявши певну позику, збільшувати свої наділи шляхом приєднання земель, що продавалися.

Навесні 1883 р. відбулося урочисте відкриття Селянського поземельного банку⁶. Нині в цій будівлі міститься поштове відділення.

Для Миколаєва другої половини XIX – початку XX ст. характерний бурхливий економічний розвиток. Місто стало відомим завдяки своєму суднобудівному заводу, який був одним із найбільших у Російській імперії. Завод займався побудовою військових та цивільних кораблів. Завдяки вигідному географічному положенню місто розвивало торгові зв'язки з

¹ Історія будівлі банку на площі Перемоги Кременчук. (б. д.). Околиці Кременчука.

URL: <https://okrain.net.ua/article/read/istoriya-zdaniya-banka-na-pl-pobedy.html>

² Киевская улица в Кременчуге открытка номер 23. (б. д.). Окраины Кременчуга.

URL: <https://okrain.net.ua/ru/photos/image/Kievskaja-ulica-Gorod-Kremenchug-foto23.html>

³ Калюжна С. (2023). Будинок з музикою: що береже історія особняка Лисака-Гаркавенка у Черкасах. Суспільне Черкаси.

URL: <https://suspilne.media/cherkasy/620957-budynok-z-muzikou-so-bereze-istoria-osobnaka-lisaka-garkavenka-u-cherkakah/>

⁴ Справочная книга Адрес-Календарь гор. Черкасс на 1913 год.

⁵ Данілов І. (1998). Розвиток банківської справи на Поділлі: сторінки історії. Підприємництво на Хмельниччині: історія та сучасність. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції.

⁶ Селянський поземельний банк, 1903–1914 рр. (б. д.). Історія та легенди Кам'янця-Подільського.

URL: https://turism-kp.com.ua/budunku/pozemelnyy_bank.shtml

іншими регіонами, що сприяло економічному зростанню. Як наслідок такого економічного підйому в місті відкрились перші банківські установи, всі вони зосереджувались на Великій Морській вулиці. Декілька банківських установ відображені на поштових картках з колекції.

Фото “Миколаїв. Державний банк”. Миколаївське відділення Державного банку було відкрито 05 серпня 1868 року, а в 1904 р. банк отримав власну будівлю, зведену в псевдокласичному стилі на розі вул. Спаської та Глазенапівської (суч. вул. Декабристів)¹.

Фото “Миколаїв. Санкт-Петербурзький Міжнародний банк”. 11 липня 1904 року відкрилось Миколаївське відділення Санкт-Петербурзького Міжнародного банку, що розташовувалось спочатку на вул. Спаській в орендованому в купця Л. І. Форштетера будинку. Зважаючи на відсутність у Миколаєві відповідного приміщення для банку було викуплено ділянку землі спеціально для будівництва нового спеціалізованого будинку.

Новий будинок банку мав 2 з половиною поверхи. Фасад будівлі був оздоблений цементним тинькуванням, прикрашеним мережею орнаментів, карнизів та фігур. Цоколь усієї будівлі було облицьовано гранітом, весь фасад будинку витриманий у стилі “Ампір-Модерн”².

Від початку заснування і впродовж всього періоду експлуатації будинку в ньому розташовувалися банківські установи.

Фото “Миколаїв. Руський для зовнішньої торгівлі банк”. Будівля банку була побудована в стилі неоренесансу в період з 1904 по 1906 р., за проєктом архітекторів Ю. М. Дмитренка та Ф. О. Гайдукова. Ініціатива відкриття банку для зовнішньої торгівлі в Миколаєві належить А. Я. Поммеру³. Андрій Якович Поммер (1851–1912) – одесит у третьому поколінні, купець, банківський діяч⁴. Головна сфера діяльності Руського для зовнішньої торгівлі банку – кредитування торгівлі, в тому числі зовнішньої, фінансування підприємств цукрової промисловості та інших галузей⁵. Сучасна адреса будівлі: вул. Велика Морська, 58. Сьогодні в приміщенні розміщується палац культури МВС.

Фото “Полтава. Об’єднаний банк”. Банк був утворений на основі об’єднання трьох збанкрутілих банків, які раніше входили до групи Л. С. Полякова: Південно-Російського промислового, Московського міжнародного торгового та Орловського комерційного. Банк діяв з 1909 до 1917 року та мав 92 відділення, в тому числі й за кордоном. Основним напрямом діяльності Об’єднаного банку було фінансування промисловості. Філіал Об’єднаного банку в Полтаві розташовувався в орендованому будинку на розі теперішніх вулиць Соборності й Котляревського. Керуючим банківського відділення був Говоров Василь Павлович, який проживав у цьому самому будинку. У 1943 р. будинок був пошкоджений, у ході його відбудови було зроблено перепланування, змінено фасад та добудовано два поверхи⁶.

Фото “Полтава. Будівля товариства взаємного кредиту”. Товариство взаємного кредиту – це тип фінансової установи, яка функціонувала на принципах кооперації. Такі товариства були поширені в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Основна мета цих товариств полягала у наданні кредитів своїм членам на взаємовигідних умовах. Будинок Полтавського товариства взаємного кредиту зруйнований, зараз на тому місці сквер Героїв України⁷.

Фото “Будинок земельного банку в Полтаві”. Будинок був споруджений для потреб Земельного банку – фінансової установи, що спеціалізувалася на кредитуванні землевласників та аграрного сектору. Рік побудови – 1901, проєкт О. І. Ширшова в стилі ренесанс. Нині в будинку Аграрний коледж управління і права⁸.

¹ Рукавіцин І. (2013). Установи Державного банку на українських землях на початку XX століття. Вісник Національного банку України (207), С. 4–9.

² Финансовый дворец Николаева. (б. д.). Bazar of Nikolaev. URL: <http://bazar.nikolaev.ua/content/финансовый-дворец-николаева>

³ Газета “Одесские новости” № 3033 от 06.08.1894

⁴ Андрей Яковлевич Поммер — Традиция. (б. д.). Традиция. URL: https://traditio.wiki/Андрей_Яковлевич_Поммер

⁵ Высочайше утвержденный устав Русского для внешней торговли банка. (1874). Полное собрание законов Российской империи, 2, 805.

⁶ Відділення Орловського банку в Полтаві. (б. д.). Пам’ятки України. URL: <https://zabytki.in.ua/uk/4053/viddilennya-orlovskogo-banku-v-poltavi> (б. д.).

⁷ Старая Полтава. facebook. URL: https://www.facebook.com/starapoltava/photos/a.214795129262292/705520176856449/?type=3&locale=mt_MT

⁸ Будинок Земельного банку (б. д.). mistaua.com.

URL: https://mistaua.com/Пам'ятки/Пам'ятники_архітектури/Будинок_Земельного_банку/708/?setcity=53

Фото “Будинок земельного банку в Харкові” (рис. 3). Основною декларованою метою на першому етапі існування нової харківської фінансової установи було надання відносно дешевого кредиту повноправним землевласникам (у повітах) та домовласникам (у містах) під заставу нерухомого майна без передачі банку права власності.

Для банку побудували нову будівлю в стилі неоренесанс, за проєктом та під керівництвом О. М. Бекетова (1862–1941). Будівництво коштувало 1 млн 200 рублів¹.

Під час Другої світової війни будівля сильно постраждала. У 1948–1953 рр. її відновили за проєктом архітекторів Г. В. Сіхарулідзе та А. Ю. Лейбфрейда. У березні 2022 року будівля постраждала від російських ракетних обстрілів – були пошкоджені віконні рами, вибите скло у вікнах².

Підсумовуючи, можна сказати, що дослідження поштових карток з колекції Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного дає змогу ознайомитись з історією розвитку банківської справи та архітектурними особливостями будівель банківських установ різних міст України. Попри те, що архів містить репродукції, а не оригінали листівок, ці фотокопії є важливим джерелом для вивчення розвитку банківської системи в Україні, її ролі в суспільному житті та внеску до архітектурної спадщини країни.

Ілюстрації

Рис. 1. Черкаси. Повітова скарбниця

Рис. 2. Миколаїв. Санкт-Петербурзький Міжнародний банк

¹ Здание Земельного банка в Харькове. (б. д.). Пам’ятки України.

URL: <https://zabytki.in.ua/ru/2171/zdanie-zemel'nogo-banka-v-kharkove#:~:text=Адрес:%20Украина,%20Харьковская%20обл.,Конституции,%202028.>

² Будівля Земельного банку в Харкові. (б. д.). Пам’ятки України. URL: <https://zabytki.in.ua/uk/2172/budivlya-zemel'nogo-banku-v-kharkovi>

Рис. 3. Земельний банк в Харкові

Лихацький Євген
м. Вишгород. Україна

Бойко-Гагарін Андрій
доктор історичних наук, старший дослідник
м. Київ, Україна

ФАЛЬШУВАННЯ ГРОШОВИХ ДОКУМЕНТІВ ТА ЦІННИХ ПАПЕРІВ У 1990-ТІ РОКИ В УКРАЇНІ

Фальсифікати українських **цінних паперів** у порівнянні з фальшивими грошима зустрічаються зрідка. Насамперед це пов'язано з особливостями їх обігу – операції з ними припадають здебільшого на людей, які мають спеціальне обладнання або обізнані в елементах захисту цінних паперів та легко можуть відрізнити оригінал від підробки. Пересічний громадянин майже не знайомий з українськими державними цінними паперами, винятком, напевно, є тільки приватизаційні **майнові сертифікати** (рис. 1). Такі фальшиві папери, хоч і зрідка, але все ж таки можна зустріти та ознайомитися з методами їх фальшування. Одразу зауважимо, що екземпляри, які можна було б віднести до “суперпідробок”, авторам не відомі. Попри те, що майнові сертифікати мали іменну форму, фактично була масова протизаконна купівля-продаж, сертифікати скуповувалися фінансовими спекулянтами, а отже, це було добре підґрунтя для шахрайств та фальсифікацій. Найбільш часто зустрічаються підробки, зроблені на струменевих принтерах типу DeskJet 500. Щодо інших державних та приватних цінних паперів, то здебільшого маємо справу з випадками шахрайства, а не фальшування.

Більш цікаві та різноманітні підробки **компенсаційних сертифікатів** – спеціальних платіжних засобів, які видавалися на суму компенсації грошових заощаджень громадянам України установами Ощадного банку України та Національної страхової компанії “Оранта”. На протигагу приватизаційним сертифікатам компенсаційні сертифікати не були іменними, а перебували у вільному обігу¹ – їх можна було купити, продати, подарувати, залишати у спадок або вкласти. За інформацією Національного банку України, компенсаційних сертифікатів було випущено в обіг на суму 3 335 млн гривень. Усе це робило компенсаційні сертифікати привабливим об'єктом для фальшувальників. Більша частина підробок припадає на номінал у 2 000 000 українських карбованців.

¹ Положення про порядок обліку, умови зберігання та погашення компенсаційних сертифікатів в установах банківської системи, № 137 від 05.06.1996.

У наведеного нижче фальшивого компенсаційного сертифіката папір жовтуватий, не люмінесцентний, цупкий (рис. 2). Водяних знаків немає, але є їх імітація (рис. 3), номер виконано плоским друком замість високого, відрізняється розмір цифр нумератора. Спосіб друку – офсет.

Фальшиві компенсаційні сертифікати зустрічаються як з фальшивими печатками відділень Ощадбанку, так і з оригінальними печатками підприємств або організацій, які не могли випустити такі компенсаційні сертифікати в обіг.

Рис. 1. Фальшивий компенсаційний сертифікат номіналом 2 000 000 українських карбованців

Рис. 2. Оригінальний та фальшивий компенсаційні сертифікати на просвіт

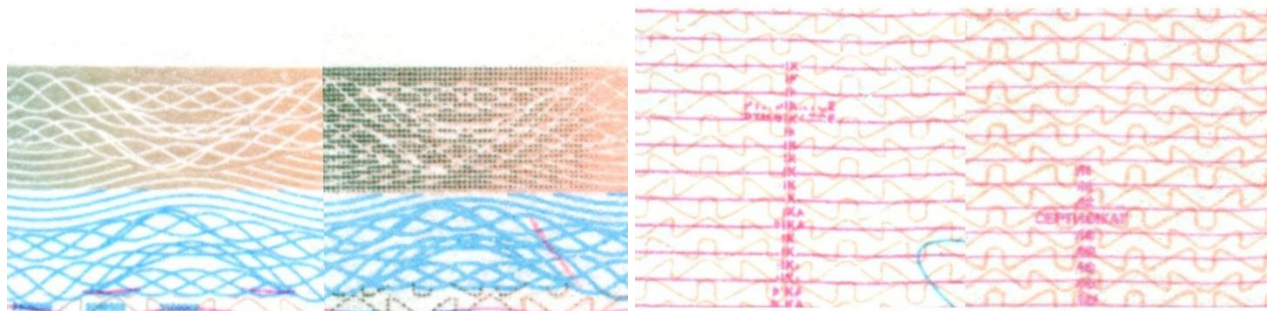

Рис. 3. Оригінальний та фальшивий компенсаційні сертифікати

Розділ VI

ВИДАТНІ НУМІЗМАТИ, КОЛЕКЦІЇ ТА НАУКОВІ ШКОЛИ

Mitev Nevyan

PhD

Dobrich, Bulgaria

EUROPEAN COINS (16 – 17TH CENTURY) FROM THE COLLECTION OF REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – DOBRICH

Dobrich is a district town in Bulgaria, which is located about 50 km in the northwest direction from Varna. It is also the center of the South Dobruja geographical area. In the Regional Museum, many archaeological artifacts from different eras are kept. One of the richest collections is the numismatic, which numbers more than 10,000 specimens. In this article I will present a total of 5 thaler coins from this depository. They are distributed as follows: a gulden thaler (60 kreuzer) of Kingdom of Bohemia, struck in 1565 year during the reign of emperor Maximilian II (1564 – 1575)¹; one silver ecu of county of Horn, Netherlands, Philippe de Montmorency (1540 – 1568)²; a rijksdaalder from 1567, duchy of Brabant, Spanish Netherlands, Phelipe II (1555 – 1598)³; 1 thaler of Saxony, struck in 1593 during the co-rulers Christian II (1591 – 1601), Johann Georg (1591 – 1656) and Augustus (1591 – 1616)⁴; The last specimen published in this paper is an ¼ thaler (ort) of the Polish-Lithuanian ruler Sigismund III Vasa, struck in Gdansk (1624)⁵.

After the conquest of Bulgaria by the Ottomans at the end of the 14th century, the Ottoman coin became the main unit of payment in the Bulgarian lands. Along with it, however, foreign emissions circulate on the market, especially European ones, which enter more massively in these latitudes at the end of 15th – beginning of the 16th century. Thaler coins were well received by the local population⁶. The most common specimens found throughout the European part of the Ottoman state are the issues of Sigismund III Vasa, and especially his three groszy coins⁷. Their quantity in places even exceeds that of Ottoman coins. So the specimen of this ruler presented here is among relatively common European coins. However, the other four specimens are much rarer than the aforementioned coins. Emissions of the Holy Roman Emperor Maximilian II are also well known, but his issues from the Kingdom of Bohemia are rarer. The remaining three specimens from the collection of RMH-Dobrich, are interesting examples of European coinage from 16th century.

The specimens published here almost certainly originate from the geographical range of Dobruja. Since the coins have not been found in regular archaeological excavations and they were donated to the museum by different people through the years, various hypotheses can be put forward as to their arrival here – via the trade route or simply brought as booty to these places or some other reason. But in any case, these numismatic monuments complement our known European coins that circulated in these latitudes, and in general in the Bulgarian lands during the period of Ottoman rule.

¹ Gulden/60 Kreuzer – Maximilian II (Joachimsthal) – Kingdom of Bohemia – Numista (Actuality:14.09.2024)

² Davenport, J. Standard Price Guide to World Crowns & Talers 1484 – 1968. Volume 7. Krause Publications, 1984, № 8679.

³ URL: <https://cdncoin.com/products/spanish-netherlands-brabant-15> (Actuality:14.09.2024)

⁴ Davenport, J. Standard Price Guide to World Crowns & Talers 1484 – 1968. Volume 8. Krause Publications, 1984, № 9820.

⁵ Kopicky, E. Monety Zygmunta III Wazy, Szczecin, 2007, № 1488.

⁶ Penchev, V. (2014). *Srebrni evropejski moneti ot XVI, XVII i XVIII vek, ot fonda na NIM – Sofia* [Silver European coins from the sixteenth, seventeenth and early eighteenth century in the NMH collection, Sofia] – *Izvestia na Natsionalna istoricheski muzey*, XXVI, 2014, 109 – 150; Krastev, K. (2017). *Monetni nominali v balgarskite zemi prez XVI – XVII vek* [Coin denominations in Bulgarian lands during the 16th – 17th centuries]. – *Istorikii*, 10, 2017, 42 – 84.

⁷ About the question see Mitev, N. (2019). Coins of Sigismund III Vasa (1587 1632) from the region of Varna, Bulgaria. – *Wiadomości Numizmatyczne*, R. LXIII, 2019, z. 207, 223 – 231 and the literature cited there.

Catalogue

Kingdom of Bohemia, Maximilian II (1564 – 1575), Gulden thaler (60 kreuzer), 1565, Joachimsthal mint

Obv. Circle inscription: MAXIMI·II·D·G·R·MI·S·AVG·GER·HV·BP&·REX. Crowned armored half-bust of Maximilian II, with scepter and orb. Value inside orb.

Rev. Circle inscription: ARCHI·DVX·AVS·DVX·BVRG·MARCH·MOR·1565. Two headed eagle with Bohemian and Hungarian shield. 1. Ar; RMH – Dobrich, inv. № I 516. Unknown location, probably the coin was found in the area of Dobrich. Donated by Petar Stefanov Stamov from Tolbuhin (Dobrich). Dimensions: D. 38,5 – 39 mm., W. 24, 19 g.

Netherlands, County of Horn, Philippe de Montmorency (1540-1568), Silver ecu (daalder)

Obv. SANCTUS·MARTINUS PATRONUS·WIERTEN• *St. Martin on horseback using his sword to cut a piece of his cloak on behalf of beggar sitting below. Coat of arms of Weert underneath. Legend between pearled circles surrounding.*

Rev. PHS·BAR·D·MONTM·C·AB· HORN·D·D·WIERT. Tilted arms of Montmorency and Hoorne, covered by ornate helmets, mark of the Order of the Golden Fleece above the shield of Montmorency. Legend between pearled circles surrounding. 2. Ar; RMH – Dobrich, inv. № I 517. Unknown location, probably the coin was found in the area of Dobrich. Donated by Petar Stefanov Stamov from Tolbuhin (Dobrich). Dimensions: D. 40 mm., W. 28, 70 g.

Spanish Netherlands, Felipe II (1555 – 1598), Duchy of Brabant (Anvers), 1567, Bourgondische Rijksdaalder

Obv. PHS...ISP... REX. DVX. BRA. A crowned Burgundy cross bearing a firesteel in heart.

Rev. DOMINVS MIHI ADIVTOR Crowned shield surrounded by the collar of the Order of the Golden Fleece. 3. Ar; RMH – Dobrich, inv. № I 520. The coin was discovered during excavation works for a water supply in the town of Tolbuhin, Vasil Kolarov street. Dimensions: D. 38,5 – 39 mm., W. 29, 25 g.

Electorate of Saxony (Albertinian Line), Christian II (1591-1611), John George I (Hans Georg I) (1591-1656), Augustus (August) (1591-1615), 1 Thaler, 1593

Obv. CHRISTIAN·IOHAN·GEORG·ET·AVGVSTVS + 1/2-length facing figures of 3 brothers in circle, head of middle figure divides date (1593), small imperial orb above

Rev. FRAT·ET·DV CES·SAXON: 13-fold arms with central shield of electoral Saxony breaks legend at bottom 4. Ar; RMH – Dobrich, inv. № I 1153. The coin was donated by Mr. Aleksandar M. Gospodinov from Tolbuhin (Dobrich). According to the information the specimen originates from the village of Pchelnik. Dimensions: D. 40 – 41 mm, W. 29, 05 g.

Polish-Lithuanian Commonwealth, Sigismund III Vasa (1587 – 1632), ¼ thaler (ort), Gdansk mint
Obv. Circle inscription: SIGIS III. D: G: REX.POL:M....R PR Crowned bust of Sigismund facing right within inner beaded circle.

Rev. MONETA. CIVIT. GEDANENSIS. Coat of arms of the city of Gdansk. Above 24. 5. AR; RMH-Dobrich, inv. № I 506. The specimen originates from the village of Spasovo. The coin is in some places worn. Dimensions: D. 29 mm., W. 6, 18 g.

Гуржій Іванна
кандидат історичних наук
м. Київ, Україна

ПРАЦІ ЙОГАННА ЕККЕЛЯ З НУМІЗМАТИКИ У ФОНДІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Протягом останніх десятиліть нумізматичні видання для сучасників є зразками книжкової та дослідницької культури кількох поколінь і століть. Як джерела вони містять цінну інформацію для нумізматів, істориків і вчених інших наукових галузей про монети, паперові грошові знаки, медалі, розкривають процеси їхнього виробництва, фальшування монет та банкнот. Також ознайомлюють з класифікацією медалей і монет з різних європейських країн доби античності та середньовіччя.

Вагомим багатотомним виданням у фонді Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) є відома праця австрійського нумізмата Йоганна Іосифа Ілларія Еккеля (Johann Joseph Hilarius von Eckhel) – “Doctrina nummorum veterum” (“Вивчення старовинних монет”).

Народився майбутній колекціонер 13 січня 1737 року в м. Енцерсфельд в сім’ї Йоганна Антона Еккеля, керуючого Монтекуккольського маєтку графа Зінцендорфа. Освіту здобув у єзуїтському коледжі у м. Відень, де у віці чотирнадцяти років був прийнятий до ордену¹. Деякий час викладав у школі поезію та риторiku: спочатку у м. Штайр, а потім у м. Відень. Інтерес до стародавніх монет перейняв від свого брата Йозефа Хелла, разом з яким він описав і провів інвентаризацію колекції Гранеллі, а в 1769 році вони разом обробили нумізматичну колекцію угорського графа Міхая Вічая (1727–1781). У 1771 році Еккель вже самостійно опрацював колекцію монет Пауля Фештетича (1725–1782). У 1772 році його призначено хранителем кабінету монет в єзуїтському коледжі і того ж року він вирушив до Італії з метою вивчення старовинних пам’яток і монет. У Флоренції Йоганна найняли для оброблення колекції монет і медалей великого герцога Тосканського Леопольда. Після розпуску в 1773 році ордену єзуїтів, під час повернення Йоганна Еккеля до м. Відень в 1774 році, імператриця Марія Терезія призначила його професором старовини та нумізматики у Віденський університет, де у 1776 році Еккель став директором Мюнц-кабінету. У 1779 році з’явився його “Catalogus Vindobonensis numorum veterum”². У багатотомній праці про стародавні монети “Doctrina nummorum veterum” (1792–1798) Й. Еккель застосував географічний принцип класифікації античних монет, визначивши і систематизувавши понад 70 тис. монет. Ця праця принесла йому славу як засновника античної нумізматики. Помер видатний вчений і колекціонер у м. Відень, у 1798 році.

Слід зазначити, що насамперед ми розглянемо вісім томів праці “Doctrina Numorum Veterum” (“Вивчення старовинних монет”), які мають ознаки належності до бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії, а також до бібліотеки університету Святого Володимира. Видання друкувалося з 1792 року до 1798 року у м. Відень у друкарні “Губернатор Джозеф Камесіна & Ігнатій Альберті” (“Sumptibus Josephi Comesina. Impressit Ignatius Alberti”). На кожному томі проставлено круглу чорного кольору печатку: “Biblioth. Academ. Vlnensis” та овальну коричневу “Bibliotheca Universitatis St. Vladimiri”.

Праця “Вивчення старовинних монет” потрапила до фонду НБУВ з бібліотеки університету Святого Володимира, доля якої вирішувалася в 1926–1927 роках, тоді, зокрема, йшлося про те, чи розформувати її та передати різним вищим навчальним закладам за профілем, чи залишити як окремий фонд та передати його до Всенародної бібліотеки України (далі – ВБУ). У той час було створено спеціальну комісію під керівництвом С. Пастернака та різних представників Академії наук для вирішення питання про доцільність передавання бібліотеки університету Святого Володимира до фондів ВБУ³. У 1927 році з огляду на цілісність зібрання університету Святого Володимира остаточно прийнято рішення зберегти його як єдину колекцію й офіційно передати на постійне зберігання до ВБУ.

Також у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій знайдено вісім томів праці “Doctrina Numorum Veterum”, що мають підтвердження належності до бібліотеки барона де Шодуара Станіслава Яновича (Stanislas Baron de Chaudoir 1790–1858). На кожному примірнику розміщені екслібрис “Ex Bibliotheca STANISLAI Lib. Bar DE CHAUDOIR” і овальний штампель “Волинського Губернського комітета по охроне памятников искусства и старины”, які свідчать про те, що примірники перебували в одному з найкращих музеїв Волині, де було зібрано колекцію старовинних монет, гравюр і предметів періоду античності, створену Станіславом Яновичем.

¹ Эггелъ Йозеф-Гиларий . Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). Санкт-Петербург. 1904. Т. XL (79). С. 222.

² Eckhel J. Catalogus Musei Caesarei Vindobonensis Numorum Veterum. 2 Bände. Wien: Kraus, 1779 – Т.1-2.

³ Дубровіна Л., Онищенко О. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918-1941: 80-річчю Національної академії наук України та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського присвячується. НАН України. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Київ: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. 1998. С. 156.

Барон де Шодуар Станіслав Янович – відомий археолог, колекціонер-нумізмат, ентомолог, знавець історії і старожитностей, фахівець з філології та політичних наук. Народився і виховувався в сім'ї купця першої гільдії Яна Йозефа Шодуара (Jean Joseph de Chaudoir 1746–1839)¹. Станіслав Янович мав багату колекцію старожитностей доби Київської Русі та грецьких чорноморських колоній, з яких частину придбав петербурзький Ермітаж, а частину відвезли до Англії. У його величезній бібліотеці зберігалися старовинні рукописи та стародруки, автографи польських королів, усього близько 40 тис. томів. Рукописи та архівні матеріали барона Шодуара є в НБУВ, Житомирському обласному краєзнавчому музеї та в Державному архіві Житомирської області. Станіслав Шодуар залишив велику бібліотеку, яка містила до 30 тис. одиниць зберігання, Більшість з яких з галузі нумізматики. Каталог до неї в 7 томах Шодуар склав особисто. Він і досі залишається в рукописі².

У 1932 році відбулося передавання родової книгозбірні баронів Шодуарів з бібліотеки Волинського Державного науково-дослідного музею до ВБУ. До ВБУ надійшла лише її частина³, усього близько 9 тис. одиниць. Потім тривало надходження цінних рукописів з колекції до бібліотеки. Останню її частину її з архіву Житомирського обласного краєзнавчого музею було отримано в 1979 році.

Наступні примірники багатотомного видання “Вчення про стародавні монети” Йоганна Еккеля, що потрапили до фонду НБУВ, мають ознаки належності до Загінецької бібліотеки, яка сформувалася як родове книжкове зібрання Урбановських і Стажинських. Це зібрання має універсальне наповнення: від рукописів Х ст. до каталогів видавництв і книжкових магазинів кінця ХІХ ст. Найчисельнішою групою у складі Загінецької бібліотеки є книги. Чимало і періодичних видань (газети, часописи, брошури, альманахи). Водночас брошур менше, найчастіше вони перебувають у складі власницьких конвалютів, об'єднаних за тематичним принципом. Їм у чисельності поступаються альманахи, газети та журнали. Кожний примірник видання Йоганна Еккеля має екслібрис “BIBLIOTECIA ZAHINIECKA”, такий книжковий знак наявний на форзаці кожного тому.

Першим засновником і власником родової Загінецької книгозбірні вважається представник дворянського роду граф Кшиштоф Урбановський (Krzysztof Urbanowski 1779–1820?), який заповів свою колекцію молодшому брату Антонію.

Граф Антоній Урбановський був власником городецького маєтку, в якому містилася багата літературно-мистецька колекція, що нараховувала близько 10 тис. книг. Вона набула особливої популярності, бо розміщувалася в глухому поліському селі. Після смерті графа в 1842 році його зібрання перейшло до Едуарда Стажинського. Щоб воно повністю не зникло, частину нумізматичної колекції перевезли до м. Варшава, згодом – до м. Дрезден, а решту ще пізніше – до подільського маєтку в с. Загінці (звідси походить умовна назва книжкової колекції).

Від Едуарда Стажинського вона перейшла до його сина Болеслава (1834–1917)⁴, а він перевіз її в с. Загінці. У 1882 році Загінецька бібліотека налічувала близько 20 тис. томів одиниць зберігання, що фіксується наявністю родинного каталогу “Katalog biblioteki Zahinieckiej”⁵, укладеного за мовним принципом, тобто книги польською, латинською, німецькою, італійською, російською, англійською, слов'янською та грецькою мовами. У 1912 році об'єднану книгозбірню Урбановських-Стажинських у дочки Болеслава Стажинського Розалії Марії Шембек викупила Марія Браницька для свого онука князя Кароля Радзивілла (1886–1968), яку перевезла до родинного маєтку в м. Біла Церква. Там зібрання перебувало впродовж чотирьох років, а після революції 1917 року, як нерідко траплялося з приватними колекціями, розділилася. На початку 20-х років ХХ ст. бібліотеку перевезено до

¹ Шодуар Станіслав Иванович. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп. т.). Т. 78. Санкт-Петербург. 1903. С. 765.

² Інститут рукопису НБУВ. Фонд 1. Каталог. Кн. 3. № 1168-5154. Кн.4. № 5155-9016.

³ Архів ІР НБУВ. Книга надходжень 1957–1985 pp. Арк. 40.

⁴ Bolesław Starzyński // Tygodnik ilustrowany. Warszawa, 1876. № 22. Cz. 1. – S. 340.

⁵ Katalog biblioteki Zahinieckiej // ІР НБУВ. Фонд 1. Спр.1066. 134 s.

Києва, більша частина надійшла до ВБУ, а перед тим протягом деякого часу зберігалася в бібліотеці Білоцерківського краєзнавчого музею.

Також з бібліотеки університету Святого Володимира, сформованого фонду “Роки” до НБУВ, потрапило франкомовне видання “Choix Des Pierres Gravées Du Cabinet Impérial Des Antiques Représentées En XL. Planches Décrites Et Expliquées Par M. L'Abbé Eckhel Directeur De Ce Cabinet Et Professeur Des Antiquités En L'Université De Vienne” (“Вибір гравірованих каменів з Імператорського кабінету антикваріату, представлено у XL таблицях, описані та пояснені паном абатом Еккелем, професором старожитностей Віденського університету”). Примірник надруковано у м. Відень в 1788 році, на форзаці проставлено овальну, фіолетову печатку “Библиотека Императорскаго университета Св. Владимира”.

Під час дослідження видань з бібліотеки Кременецького Василіанського монастиря, що наразі зберігається в НБУВ, знайдено працю Йоганна Еккеля “Kurzgefasste anfangsgründe zur altenumismatik” (“Короткі початкові причини стародавньої нумізматики”). Примірник вийшов у світ у віденській друкарні “Des heraudgebers” (“Видавець”) в 1807 році. На форзаці видання зроблений напис чорнилами “Cremenetska 738”, на титульному аркуші розміщена овальна печатка “Библиотека Императорскаго университета Св. Владимира”. Це дає підставу вважати, що такий примірник з бібліотеки монастиря потрапив до університету Святого Володимира, де й зберігався до передавання до ВБУ на початку 20-х років ХХ ст.

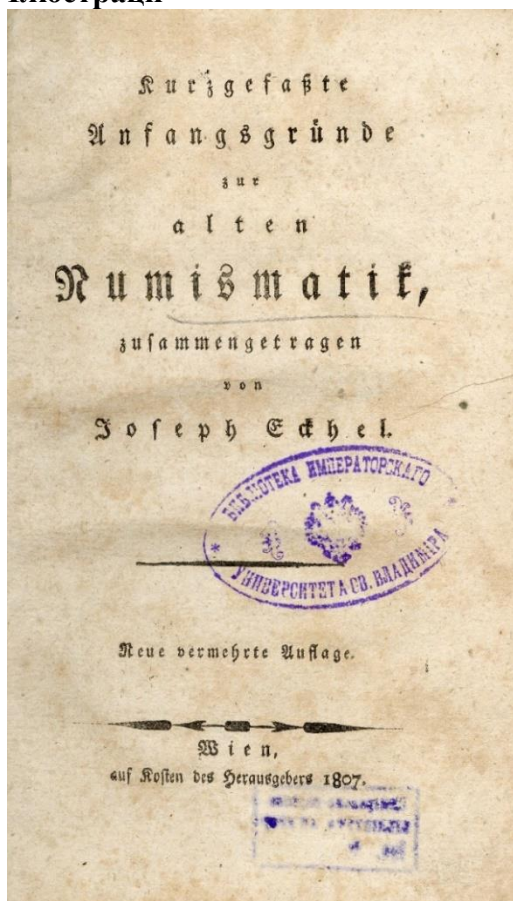
Таким чином, напрацювання видатного вченого та колекціонера Йоганна Еккеля, що зберігаються безпосередньо у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ, для сучасників є зразками творчої та дослідницької культури. Фундаментальні праці вченого, а також інші видання з нумізматики, можна розглядати як джерела, що містять цінну інформацію для нумізматів, істориків і вчених інших наукових галузей.

Література та джерела

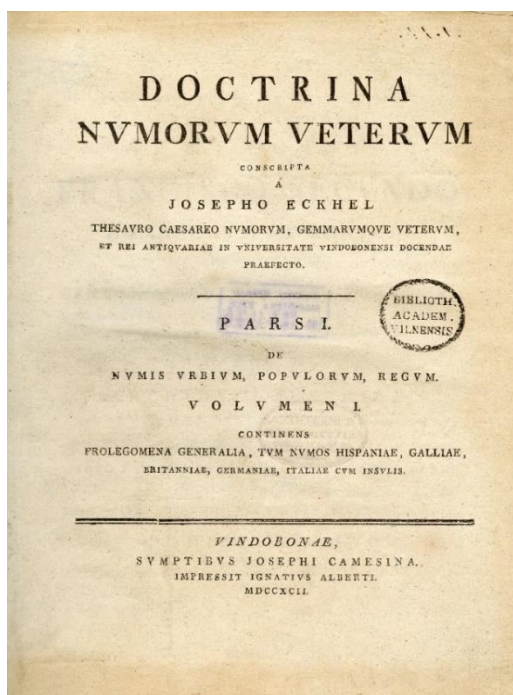
1. Экгель Йозеф-Гиларий // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). Санкт-Петербург, 1904. Т. XL (79) 468 с.
2. Eckhel J. Catalogus Musei Caesarei Vindobonensis Numorum Veterum. 2 Bände. Wien: Kraus, 1779 – Т.1-2.
3. Дубровіна Л., Онищенко О. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918-1941: 80-річчю Національної академії наук України та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського присвячується / НАН України. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. К.: НБУВ, 1998. 337 с.
4. Шодуар Станислав Иванович // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп. т.). Т. 78. Санкт-Петербург, 1903. – 960 с.
5. Інститут рукопису НБУВ. Фонд 1. Каталог. Кн. 3. №1168-5154. Кн. 4. № 5155-9016.
6. Архів ІР НБУВ. Книга надходжень 1957–1985 рр. Арк. 40. № 146.
7. Starzyński B. Tygodnik ilustrowany. Warszawa, 1876. № 22. Cz. 1. S. 340-342.
8. Katalog biblioteki Zahinieckiej // ІР НБУВ. Фонд 1. Спр.1066. 134 s.

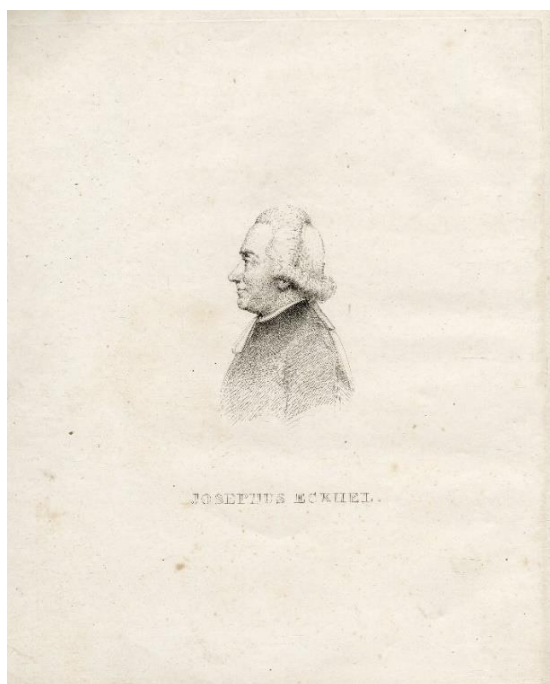
Ілюстрації

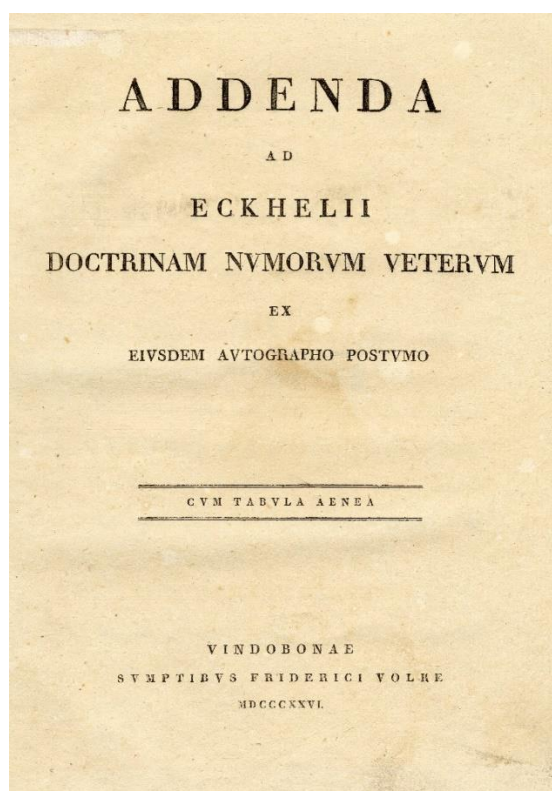
Рис. 1. Eckhel J. Kurzgefasste Anfangsgründe zur alten Numismatik. Neue vermehrte Auflage. Wien, auf Kosten des Herausgebers, 1807. – 157 s.

Рис. 2. Doctrina numorum veterum conscripta a Josepho Eckhel Thesauro Caesareo Numorum, Gemmarumque Veterum, Et Rei Antiquariae in Universitate Vindobonensi docendae praefecto. Pars I. De Numis Urbium, Populorum, Regum. Vol. 1. Continens Prolegomena Generalia, tum Numos Hispaniae, Galliae, Britanniae, Germaniae, Italiae, cum Insulis. Wien, Sumptibus Josephi Camesina, 1792. – 504 s.

Рис. 3. Joseph Hilarius Eckhel (1737–1798).

Рис. 4. Addenda ad Eckhelii doctrinam numerum veterum ex eiusdem autographo postumo. Wien, sumptibus Friderici Volke, 1826. – 58 s.

Ткачук Костянтин

м. Київ, Україна

Куцаєва Тамара

кандидат історичних наук

м. Київ, Україна

КАРЛ БОЛСУНОВСЬКИЙ: ВІД ОХОРОНЦЯ МІНЦ-КАБІНЕТУ ДО ГОЛОДУЮЧОГО ТА ЗНЕВАЖЕНОГО “СОВЕТСЬКОЮ” ВЛАДОЮ

Дослідження присвячене останнім рокам життя Карла Болсуновського (1838–1924). Він був одним із ключових нумізматів і музейників України, археологом, істориком та колекціонером старожитностей. Метою статті є розповідь про драму під час становлення “советської влади”, на яку перетворилося життя видатного киянина польського походження. Для Болсуновського студентське захоплення нумізматику та археологією переросло в професійне зацікавлення заради суспільної користі. Упродовж 1910–1916 років Болсуновський працював охоронцем Мінц(Мюнц)-кабінету Київського університету, потім Мінц-кабінету Київського художньо-промислового і наукового музею, став одним із організаторів нумізматичного кабінету (музею) Вищих жіночих курсів у Києві.

“Советський” режим супроводжував фізичний терор, що перетворився на політичні сталінські репресії. Одним із їх проявів стало тотальне зневажання минулого, теперішнього та майбутнього, що суперечило ідеології. Більшовики потім “советський” режим вдалися до драматичної стратегії упокорення – ігнорувати та залишити людину напризволяще. Була віднайдена нова соціальна категорія – “стара дореволюційна буржуазна інтелігенція”, яка складалася з вихідців із дворянських кіл і різночинців. Таких людей протиставляли “робітничий” і “робітничо-селянській інтелігенції”. Незліченна кількість інтелектуалів, “стовпів” чужого “советський” державі минулого, були залишені перед обличчям виживання. Ганебним було бездушне ставлення влади до людей похилого віку. Болсуновський “зустрів” правління більшовиків майже 80-річним. Одинокий самотужки виживав в умовах майже повного безгрошів’я, безробіття, браку побутових зручностей на навіть носильних речей.

Загальновідомо те, що під час Першої світової війни Болсуновський був вимушений переїхати з Києва до Сквири в 1917 році. Утім у той складний 1917 рік Болсуновський на основі власних колекцій заснував при гімназії Сквирський повітовий народний музей. У своєму щоденнику (колекція Білоцерківського краєзнавчого музею) в листопаді 1917 року він занотував: *“Живу як самотник, але не без справи, влаштовую при тутешній гімназії музей імені мого батька та дядька, тобто Болсуновських. Дарую речі і книги на 2 тис. карбованців”*¹. Проте лише з 1919 року він очолив музей офіційно. Це відкриває правду про те, що впродовж двох років Болсуновський не отримував хоч якоїсь матеріальної або натуральної винагороди за свою працю на ниві вже “советського” музейництва. Це пояснює, чому він був змушений шукати способи банально себе прогодувати.

Особисту розповідь Болсуновського про випробування, з якими він зіткнувся, можна “почути” в листі до Данила Щербаківського (09 серпня 1919 року). Пропонуємо фрагмент листа в нашому перекладі: *“Отримав лист від Миколая [?], радий тому, що він живий і здоровий. Дякую за те, що не забуваєте Старого. Дякую, за те що [...] зробили. ... Я доживаю свій довгий вік, а смерть не приходить до мене, то я взявся знову за роботу та працюю для мешканців Сквири. Служу хранителем [...] тутешнього музею ...”*².

Те, якими складними були ті роки для Болсуновського, символізує одна з двох відомих книг з історичної книгозбірні інтелектуала у фонді Національної бібліотеки

¹ Цимбалюк В. Від гімназії – до ліцею: Столітня історія навчального закладу. Біла Церква. 2009. 304 с. URL: https://web.archive.org/web/20180926014508/http://www.lyceum.in.ua/?page_id=341.

Кучерук О. КАРЛЮ Болсуновський (1838–1924). Археологія. 1992. № 3. С. 114–123. С. 119.

² Науковий архів Інституту археології НАНУ. Київ. Фонд-9. Листування. № 168 / Б-262.

імені В. І. Вернадського (НБУВ)¹. Перегляд книги Юзефа Тишкевича “Покажчик литовських монет” (Skorowidz monet Litewskich; Jozef Tyszkiewicz; Warszawa: do nabycia u Karola Beyera, 1875 рік) показав три книжкові знаки. Це – екслібрис авторства художника Степана Яремича (1869–1939) та два бібліотечні штемпелі: Білоцерківського краєзнавчого музею та Інституту польської пролетарської культури ВУАН “Instytut Polskiej Kultury Proletariackiej / Biblijoteka”. Така книга могла потрапити в колекцію музею різними шляхами. Наші гіпотези такі. Сам Болсуновський міг продати книгу музею від безвиході. Книгу могли передати в Білу Церкву зі Сквири після смерті колекціонера під час переміщення колекції між музеями. Болсуновський міг її подарувати його старовинному приятелю Степану Дроздовському-Мишківському (1863-1933?, зникнув безвісти, можливо репресований; краєзнавець, музейник, колекціонер). Потім Дроздов міг передати книгу в Білу Церкву. На користь останнього припущення свідчить таке. Серед екслібрисів у Національному художньому музеї України, які зараховують до колекції Болсуновського, ми ідентифікували екслібрис бібліотеки музею в м. Біла Церква. Дослідникам він не був відомий. Білоцерківський краєзнавчий музей було засновано в 1924 році як окружний музей старожитностей. З осені 1925 року, більше ніж за рік після смерті Болсуновського, інституція була перейменована на Білоцерківський окружний археолого-етнографічний музей. Саме таку назву можна прочитати на малюнку екслібрису.

“Мандри” книги до бібліотеки Польського інституту заплутані, але в кінці – трагічні, властиві “советській” добі. Без відповіді залишається запитання як Польський інститут отримав книгу, що належала колись видатному київському поляку з фонду провінційного музею? Це був цілеспрямований пошук польської спадщини чи випадкова ситуація? Інститут, певно, є одним з останніх осередків польської культури в Києві та в Україні, ліквідували під час репресій, які для колективу розпочалися в 1932 році. Потім книгу передали до сучасної Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, яка слугувала “сховищем” для книжкових колекцій, ліквідованих владою інституцій.

Ще одним поясненням “мандрівок” названої книги є те, що “за заповітом небіжчика російськомовні книги з його книгозбірні повинні були залишитись у Сквирському музеї, а видання польською та іншими мовами мали бути передані польському товариству, якого на той час уже не існувало. Тому книги були передані сквирському ксьондзу. Після його арешту в 1927 р. всі речі і бібліотека були конфісковані. Частину книжок передали Білоцерківському музею”². Можливо, ксьондз встиг передати кілька книг польській громаді України.

Болсуновський уникнув фізичного терору, але був фактично проігнорований владою та залишений напризволяще як і більшість інтелігентів “з минулого”. Книгозбірня колекціонера стала його “годувальницею”. У листі до Дроздова він писав, що продає: “... книги, речі, одяг, то скатертину, то пальто, щоб звести кінці з кінцями. ... Книги рятують мене від голодної смерті. Сквирський комітет днями купив у мене дві книжки за крупу і сіль”³. З листа, що першим опублікував Олександр Кучерук, ключовий біографіст Болсуновського, можна почерпнути ще багато невтішного про “советське” культурне будівництво. Болсуновський заради виживання знову звернувся до надання приватних уроків свого давнього, ще часів навчання в університеті, та досить традиційного для незаможних інтелігентів заробітку. Утім на початку 1920-х років у м. Сквирі знайшовся лише один зацікавлений у вивченні німецької та французької мов учень. Ані робітничо-селянська інтелігенція, ані робочий клас, які мали стати провідниками світової комуністичної революції, не мали розуміння та мотивації від держави вивчати іноземні мови. Трагедією дворянства в “советську” добу стала потреба не тільки займатись абсолютно не властивими їхньому “колишньому” укладу життя справами (вести господарство та інше), а й здавати житло орендарам. Родинний будинок

¹ Булатова С. КАРОЛЬ Васильович Болсуновський – колекціонер екслібрисів (на матеріалах листування з фондів ІР НБУВ). Рукописна та книжкова спадщина України. 2005. Вип. 10. С. 163-168. С. 164.

² Діденко Л. Інтелігенція Білоцерківщини та українське Відродження 2-ї пол. XIX – поч. XX ст. в архівній колекції Білоцерківського краєзнавчого музею. Рукописна та книжкова спадщина України. 2004. Вип. 9. С. 88–111. С. 98–99.

³ Кучерук ... С. 120.

Болсуновського у Сквирі, крім однієї кімнати, був відданий квартирантам, які один раз на день годували пана Карла обідом і двічі на день давали окріп¹. У 1924 році Болсуновський помер. Небіжчика поховали у Сквирі на старому польському цвинтарі.

Підсумовуючи, можна сказати, що ігнорування “совєтською” владою Болсуновського “на заході сонця” його блискучого життя продовжилося після його смерті. Цвинтар та могила колекціонера зникли. Це стало ще одним проявом зневаги режиму не тільки до минулого, а до певного культу поваги до померлих, що існує в будь-якій цивілізованій державі. Далі зневага проявилась в тому, що ані “совєтська” історіографія, ані в Києві та Сквирі не пам’ятали внесок Болсуновського в культуру України і навіть в музейну справу “совєтської” держави. З погляду ідеології це ігнорування не було безпідставним. Болсуновський на основі археологічних розкопок і знахідок нумізматичних пам’яток вивчав специфіку грошового обігу України, безмонетний період та історію української гривні. Вибачити цього радянський режим не міг.

Доповідь підготовлена на основі рукопису монографії Костянтина Ткачука “Зневажені, але не знищені: найбільша колекція польських екслібрисів в Україні з надбань видатного поляка та киянина Карла Болсуновського” (у межах стипендіальної програми “Badaj na Ukrainie” Центру діалогу імені Юліуша Мєрошевського, Республіка Польща. Рецензент – Куцаєва Тамара).

Попельницька Олена
кандидат історичних наук
м. Київ, Україна

НУМІЗМАТИЧНІ ПИТАННЯ В ЛИСТАХ К. В. БОЛСУНОВСЬКОГО ДО С. Л. ДРОЗДОВА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВУ НМІУ)

У фонді “Матеріали, документи та наукові праці відомого колекціонера та нумізмата Болсуновського Карла Васильовича (1838–1924)” архіву Національного музею історії України (НМІУ) зберігаються листи фондоутворювача К. Болсуновського² до С. Дроздова. Зазначені листи цікаві тим, що містять відомості про питання, які цікавили нумізматів Києва та Київщини на початку ХХ ст.

Карл Васильович Болсуновський (1838–1924) походив зі шляхетської польської родини. Певно, що колекціонування старожитностей цікавило його давно. З кінця 1870-х років К. Болсуновський був членом київського нумізматичного товариства, до складу якого належали відомі колекціонери³. З кінця 1880-х років нумізмат займався студіями в різних наукових галузях. Його перша відома нумізматична студія опублікована польською мовою⁴. У 1899 році К. Болсуновський підготував для учасників ХІ Археологічного з’їзду у Києві сфрагістичну виставку⁵.

Одержувач листів пана Карла – Степан Леонтійович Дроздов (1867 – після 1933) – відомий колекціонер старожитностей, нумізмат та букініст. З 1900 року С. Дроздов очолював поштове відділення у м. Кошувата⁶ Таращанського повіту Київської губернії, з 1912 року –

¹ Завальна ... С. 112.

² Листування К. В. Болсуновського з С. Л. Дроздовим з питань краєзнавства, колекціонування (52 листи). 1893–1919 роки. Архів НМІУ. Ф. 4, оп. 1, спр. 14, на 93 арк.; листи К. В. Болсуновського до С. Л. Дроздова. 1910–1914 роки. Архів НМІУ. Ф. 4, оп. 1, спр. 15, на 102 арк.; листи К. В. Болсуновського до С. Л. Дроздова. 1916–1926 роки. Архів НМІУ. Ф. 4, оп. 1, спр. 19, на 44 арк.

³ Болсуновский К. Антонович как нумизмат. Старая Монета. 1911. № 7. 125 с.

⁴ Bolsunowsky K. 1887. Solidy Boleslawy z napisem slowianskim. Studium numizmatyczne. Kyiw.

⁵ Болсуновский К. Каталог предметов, выставленных в Университете Св. Владимира во время ХІ Русского Археологического Съезда в Киеве. 1899. У каталозі автор розглянув привісні пломби та печатки зі свого зібрання, а також жетони, зокрема цехові. На виставці експонувалася й археологічна знахідка – терези (дві мідні чашки та складне коромисло) та дев’ять обтягнених бронзою залізних гирок, у 1882 році, виявлених Т. Кибальчицем на вул. В. Дорогожицькій, 40, на глибині близько 3 м у ґрунтовій могилі поряд людських решток. Зазначене поховання датує виявлена у ньому візантійська мідна монета імператора Костянтина VII, карбована у Константинополі між 919 та 921 роками.

К. Болсуновський.. Древние гири, найденные в Киеве и отношение их к разливным весовым системам. Киев. 1898. Геральдичні зображення тризуба на монетах давньоруських київських князів К. Болсуновський розглянув у праці “Заметка о загадочной фигуре на монетах Великого княжества Киевского” (1889), написаній спільно з М. Чернєвим.

⁶ Нині с. Ківшовата Таращанського р-ну Київської обл.

відділення у м. Канів на Черкащині. З 1915 року він працював та мешкав у м. Київ, де у 1918 році навчався в новоствореному Археологічному інституті.

У 1918 році, переїхавши до м. Біла Церква на Київщині, С. Дроздов створив там археологічний музей місцевого товариства “Просвіта”. У 1924 році він був реорганізований у Білоцерківський окружний археологічно-етнографічний музей, який нумізмат очолював до 1927 року.¹

Приводом до написання К. Болсуновським у 1908 році першого листа С. Дроздову (з якого почалося їхнє знайомство) був інтерес до інформації про нові **знахідки монетних скарбів та окремих монет** поблизу м. Кошувата² на Київщині, де мешкав С. Дроздов – місцевий краєзнавець, власник нумізматичного зібрання та великого зібрання фахових видань з історії, археології та нумізматики. К. Болсуновський запропонував С. Дроздову таке: *“З праці світлої пам’яті В.Б. Антоновича – його археологічної Карти³ знаю, що у Вашій місцевості трапляється чимало монет XVIII, XVII та навіть XV століття. Будьте ласкаві повідомити мені, чи не трапляються у Вас монети Галицької Русі⁴ та монети Володимира Ольгердовича 1370–1394 років. Я був би Вам дуже вдячний за сприяння у придбанні таких.”* (тут і далі переклад з російської мій. – О.П.).

До питання виявлення монетних скарбів довкола м. Кошувате К. Болсуновський повертається в листі від 17 грудня 1908 року: *“У Вас там, згідно карти В.Б. Антоновича, мають бути численні скарби монет, особливо польських, які я збираю для нашого Музею⁵. Тому буду, з часом, просити Вашої участі та допомоги у придбанні таких з перших рук”*.

У листах від 10 червня 1909 року та 09 січня 1911 року К. Болсуновський, відповідаючи на запитання С. Дроздова, атрибує монетні знахідки останнього: *“Срібні монетки дійсно золотоординські, певно XIV–XV ст., але слідів слов’янських літер я на них не бачу. Між тим, тільки такі представляють інтерес.”*⁶ та *“Стосовно монетки, це звичайна візантійська драхма царя Василя I (867–868).”*

У листі від 04 жовтня 1911 року К. Болсуновський повідомляє: *“Під час моєї поїздки я дізнався що поблизу Кошуватої хлопчик знайшов скарб польських монет, з яких я придбав дві найбільш рідкісні”*, а в листі від 22 листопада 1913 року зазначає нумізматичні знахідки, виявлені на Канівщині, та повідомляє розцінки нумізматичного ринку на певні категорії монет: *“...є у Каневі родина Клепів, син яких, Василь, повідомив мені наступне. Його мати <...> нещодавно придбала кілька польських талярів та порізала їх на шматки, вцілів лише трояк 1563 р. <...>. Я казав цій жінці, що монети польські, особливо талари 1500-х рр., дуже цінні⁷. Ті, що вона порізала, коштують до 75 карбованців за штуку! <...> Якби вона сказала, у кого придбала цей литовський талар⁸, бо за описом це дуже цінна річ. Трояк⁹, котрий він мені привіз, давньої збереженості з написом помилками, що додає йому ціни”*. У листі від 30 листопада 1913 року К. Болсуновський пише: *“...зверніть увагу на польські монети 1500–1600 років”*, а також уточнює, що *“...за талари сплачують від 5 до 50 крб.! Тільки голландські не беріть, вони навіть 1600 року не дорожчі 1½ крб. Між тим, серед монети польської, “гроши” продають по 3–5 крб.”*

¹ Піскова Е. Дроздов Степан Леонтіївич. Енциклопедія історії України. Т. 2. Київ. 2004. 467 с.;

Геппенер А. С. Л. Дроздов-Мишковський. Бібліологічні вісті. 1928. № 1. С. 137–138.

² Поблизу с. Ківшовата у 1858 році у двох курганах V–IV ст. до н. е. було виявлено залізний панцир, наконечники списів, вудила, бронзові стріли та прикраси у формі голівок тварин і птахів. У селі також знаходили римські монети II ст. н. е. Поблизу села є залишки давньоруського городища. У 1874 році в селі було знайдено скарб (монет XVII ст.). Археологічні та нумізматичні знахідки у другій половині XIX ст. були виявлені й у селах, розташованих поблизу с. Ківшовата. Антонович В. Археологическая карта Киевской губернии. 1895. 75–76 с.

³ Антонович В. Археологическая карта Киевской губернии. 1895

⁴ У 1905 році К. Болсуновський видав брошуру “Автономные монеты Галицкой Руси XIV и XV ст.”, у якій розглянув монети зі скарбу, виявленого поблизу с. Ярмолинці на Поділлі, серед яких були львівські монети Людовіка Угорського, краківські та львівські монети Ягайла, кримські монети хана Тохтамиша. У 1909 році вийшла друком праця К. Болсуновського та М. Петрова “Монеты киевских князей XIV ст.”

⁵ Київський художньо-промисловий і науковий музей – попередник НМІУ.

⁶ Наслідкування золотоординських монет зі слов’янськими та арабськими написами, які у XIV–XV ст. карбувалися в Північній Русі.

⁷ Талар – велика срібна монета, яка у XVI–XVII ст. перебувала у грошовому обігу багатьох європейських країн. Перші польські талари були виготовлені у 1533 році за короля Сигізмунда I Старого; талари у 1580-х роках випускав й король Стефан Баторій.

⁸ У Великому князівстві Литовському талар було впроваджено в 1547 році за короля Сигізмунда II Августа.

⁹ Трояк – польська срібна монета вартістю три гроша, впроваджена у Польщі Сигізмундом I Старим у 1528 році, у Великому князівстві Литовському – у 1546 році.

У листах від 18 грудня 1913 року та 30 листопада 1913 року К. Болсуновський наводить приклади фальшування монет: *“Монетка, надіслана Вами для експертизи, на жаль, київська підробка! Справжня коштує до 100 крб.¹”*.

У листі від 09 лютого 1911 року К. Болсуновський ділиться міркуваннями стосовно атрибуції сфрагістичної знахідки: *“Печатки Мечислава I-го² дуже рідкісні й можуть бути лише на старих документах. Тому оригінальність її більш, ніж сумнівна. Скоріше, це свинцева печатка якогось монастиря чи єпископа XII–XV ст.”*.

Джерела та література

1. Геппенер А. С.Л. Дроздов-Мишковський. Бібліологічні вісті. № 1. 1928. С. 137–138.
2. Болсуновский К. 1898. Древние гиры, найденные в Киеве и отношение их к разливным весовым системам. Киев.
3. Болсуновский К. 1899. Каталог предметов, выставленных в Университете Св. Владимира во время XI Русского Археологического Съезда в Киеве.
4. Болсуновский К. 1911. Антонович как нумизмат // Старая Монета, 1911, № 7.
5. Піскова Е. 2004. Дроздов Степан Леонтійович. Енциклопедія історії України, том 2. Київ, С. 467.

Ілюстрації

Рис. 1. Світлина К. Болсуновського 1899 рік.

¹ Досить рідкісні “пробні монети” із зображенням Марса, випущені у 1723 році.

² Мечислав (Мешко) I (935–992) – польський король з династії П’ястів.

Рис. 2. Світлина С. Дроздова. 1913 рік.

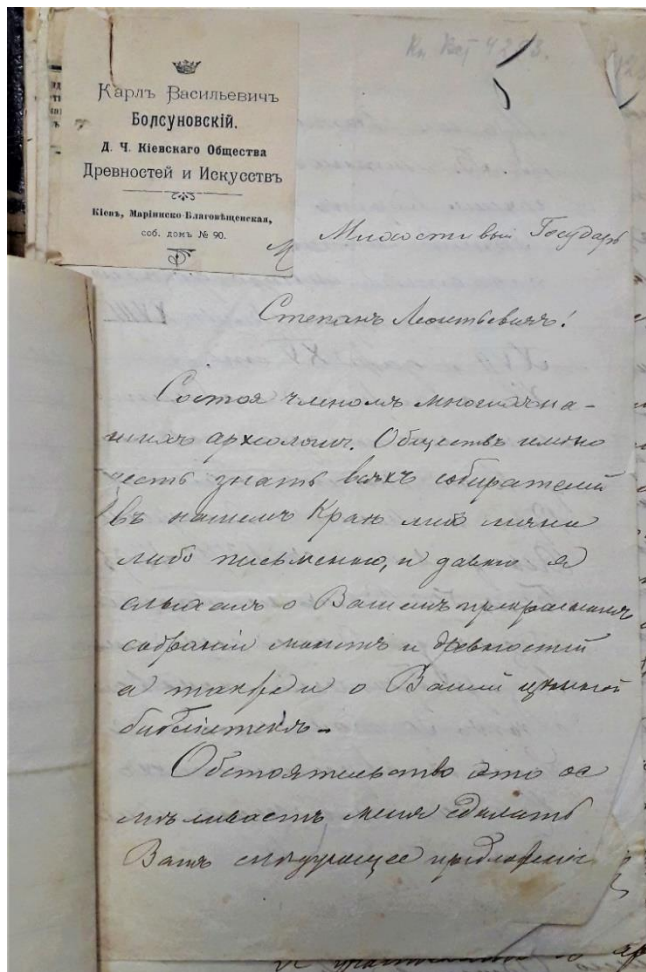

Рис. 3. Лист К. Болсуновського до С. Дроздова (перший аркуш). 1908 рік.

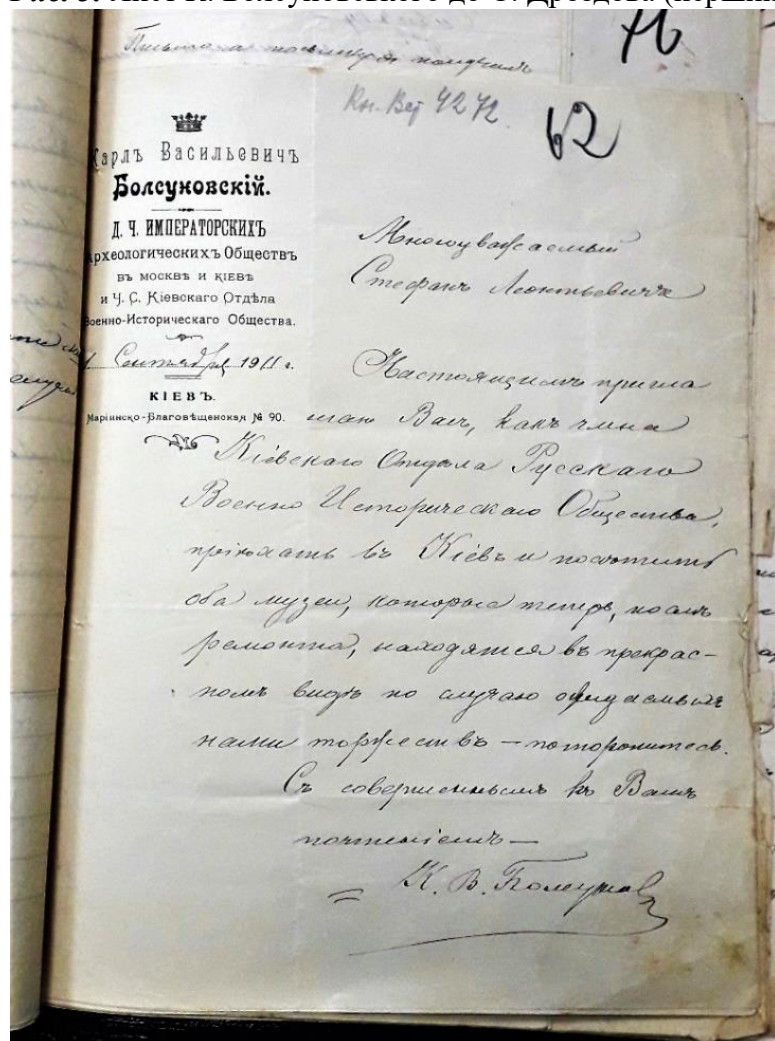

Рис. 4. Лист К. Болсуновського до С. Дроздова (перший аркуш). 01 вересня 1911 року.

Рис. 5. Конверт листа К. Болсуновського до С. Дроздова за 1920 рік.

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТА СКЛАД НУМІЗМАТИЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ імені М. Ф. СУМЦОВА

Станом на 2024 рік у фондовому зібранні Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова (далі – ХІМ) зберігається більше ніж 25 тис. монет та знаків домонетної оплати, що утворюють окрему нумізматичну колекцію (далі – колекція).

Оскільки на цьому етапі не існує жодної узагальнюючої праці, яка усебічно охоплювала б історію формування колекції, метою цієї розвідки є спроба проведення такого дослідження, що є актуальним як для науковців-теоретиків, так і для практиків музейної справи.

Керуючись науковою методологією, автор ставить завдання визначити хронологічні межі дослідження, описати етапи формування колекції на тлі історичних та суспільно-політичних процесів, висвітлити загальну інформацію про її склад та окремі шляхи надходження монет.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1804 року до сьогодення. Автор вважає, що започаткування колекції сягає часу створення Мюнц-кабінету при Харківському Імператорському університеті. Аналізуючи процес формування нумізматичної колекції ХІМ, вважаємо доцільним виділити п'ять основних етапів її розвитку та дослідити зазначену тему відповідно до визначених етапів.

Першим етапом формування колекції, на думку автора, є **1804–1917 роки**, коли монети, що лежать в основі сучасного нумізматичного зібрання ХІМ, перебували в складі Мюнц-кабінету (пізніше Нумізматичного кабінету) Харківського Імператорського Університету (далі – кабінет). Кабінет був заснований першим попечителем Харківського учбового округу С. Потоцьким, який у 1806 році особисто пожертвував для закладу більше ніж 800 монет різних держав¹. До 1917 року колекція кабінету сформувалася як визначна джерельна база, яка поповнювалася шляхом пожертв різного рівня або закупівель.

Другий етап формування колекції ХІМ – 1917–1941 роки, коли кабінет після закриття університету зазнав втрат та його колекція була розділена між фондovими збірками різноманітних музеїв, у тому числі Музею Слобідської України імені Г. С. Сковороди, правонаступником якого є ХІМ. Після 1917 року частина колекції кабінету простежується фрагментарно. У 1920 році значна частина предметів кабінету в складі Музею витончених мистецтв та старожитностей надійшла до новоствореного Музею Слобідської України імені Г. С. Сковороди, який у 1930 році був реорганізований в Український державний історичний музей імені Г. С. Сковороди. У 1932 році в результаті роботи Паритетної комісії з обміну культурними цінностями між РСФРР та УСРР нумізматична збірка ХІМ поповнилося златниками та срібляниками Володимира Великого і гривнями київського та новгородського типів, що належали до складу скарбів, знайдених у ХІХ ст. на українських землях і вивезених до Петербурга. На тлі війн і неодноразового реформування музеїв Харкова та за умови того, що необхідних архівних матеріалів немає, такий період в історії формування колекції ХІМ є найменш вивченим.

Третій етап становлення колекції – **1941–1950 роки**. Він мав багато карколомних подій. З початку Другої світової війни напередодні окупації Харкова найцінніша частина колекції ХІМ була евакуйована до м. Уфа, але дорогою туди потяг був розбомблений і частина монет була втрачена назавжди. На предмети, що залишилися в окупованому місті, також чекала незavidна доля. Будучи одними з найпоширеніших об'єктів колекціонування, монети ставали жертвами мародерів та окупантів. Перед звільненням м. Харків у 1943 році окупанти підпалили ХІМ разом із залишками колекції; у вогні також були знищені облікові книги на фондове зібрання музею. Початком відновлення колекції ХІМ можна вважати 28 вересня

¹ Шерцль Р. И. Нумизматический кабинет. Р. И. Шерцль. Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805–1905 г.г.). [ред. Д. И. Багалей, И. П. Осипов]. Х. 1911. С. 70–75.

1943 року, коли за постановою Раднаркому УРСР на базі Центрального музею революції УРСР, Історичного музею імені Г. С. Сковороди та Харківського краєзнавчого музею імені Артема створили одну установу – Харківський державний історико-краєзнавчий музей імені Г. Сковороди (далі – Музей)¹. Першими надходженнями до нумізматичної колекції оновленого музею стали більше ніж 400 монет, які “випадково збереглися в музеї Слобідської України”² після неодноразових пограбувань і спалення будівлі. У листопаді 1944 року до Музею з евакуації (через Київ) було повернуто 32 предмети нумізматичної колекції довоєнних музеїв Харкова – шість гривневих злитків домонетного періоду київського типу (один з них є новоробом і містить зображення Святого Михаїла з мечем), три гривні новгородського типу та різноманітні монети. У 1944 році Музей провів розкопки на місці спаленої археологічної виставки та Історичного Музею Слобідської України, де були віднайдені шведські мідні великовагові далери / талери 1659 та 1680 років, 29 різних монет, сережка з підвіскою з двох монет та 17 дукачів. У 1944–1950 роках після звернення директора Музею до громадян нумізматична колекція почала активно поповнюватися як поодинокими монетами, так і комплексними зібраннями разом із предметами фалеристики та боністики; надходження відбувалися шляхом закупівлі та безоплатного передавання. Усього протягом зазначеного періоду Музей купив у громадян приблизно 4835 монет, медалей та жетонів³. Водночас безоплатно до його колекції надійшло 1850 монет, переданих працівниками Музею та відвідувачами⁴. Справжнім “відлунням” війни стала колекція старшого сержанта О. С. Доброхотова, зібрана ним у Румунії, Австрії та Угорщині і передана в 1946 році. Колекція складалася із 500 монет, медалей, марок для гри, ліврейного гудзика та охоплювала хронологічний період з другої половини XVIII ст. до 1941 року.

На наступному етапі, протягом **1951–1991 років**, відбувалося поступове збільшення колекції, на тлі чого визначною подією стало надходження 1400 предметів особистої комплексної колекції колишнього харків’янина колекціонера В. М. Устиновського, яку він у 1971 році заповідав Харківському історичному музею. У складі такої колекції були російська платинова монета “3 рубля 1834 года”⁵, мідні, бронзові, срібні та золоті монети і нагорода в комплексі з орденськими стрічками.

На сучасному етапі, починаючи з **1991 року**, колекція розвивається в парадигмі історії незалежної України. Середина 1990-х років відзначена надходженням перших українських обігових монет та ювілейних монет під назвою “карбованці”. З 1996 року до складу колекції увійшли різні монети, випущені Національним банком України; також пам’ятні монети, присвячені Революції Гідності, російсько-українській війні (з 2014 року), Збройним Силам України та подіям, пов’язаним з повномасштабним вторгненням росії в Україну 24 лютого 2024 року. Важливе місце в історії ХІМ посідає випуск пам’ятної монети, присвяченої сторічному ювілею ХІМ, яка увійшла до колекції на початку 2020 року⁶.

Склад нумізматичної колекції ХІМ доволі різноманітний. Станом на 2024 рік вона відображає товарно-грошові відносини та економіку майже 50 країн світу на різних континентах. Довге перебування українських земель у складі колишніх Російської імперії та СРСР обумовило наявність у ній великої кількості монет таких державних утворень. Хронологічно колекція охоплює період від античності до часів незалежної України, містить монетні злитки, обігові, ювілейні, пам’ятні монети, пробні, монети-новороби та великовагові монети-плати.

Окремої уваги заслуговують 23 скарби, які надходили до ХІМ протягом 1947–1984 років.

¹ Державний архів Харківської області. Ф. р-5942. Опис 1. Справа 1. Арк. 1.

² Інвентарні книги Харківського історичного музею. 1948.

³ Буличова В. В., Дейнеко С. М. Придбання предметів, як одне із джерел поповнення фондової колекції Харківського державного історико-краєзнавчого музею імені Г. С. Сковороди (1944–1950 рр.). Двадцять сьомі сумцовські читання. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції “Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій”, присвяченої 30-річчю Незалежності України (16 квітня 2021 рік, м. Харків). Харків. 2021. С. 218–226.

⁴ Книги надходжень Харківського історичного музею. 1944–1950.

⁵ Легейда А. В. Платинова монета у колекції Харківського історичного музею. Четверті сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження Є. К. Редіна (18 квітня 1998 рік, м. Харків). Харків. 1999. С.51–52.

⁶ Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова. Монета пам’ятна номіналом 5 гривень “100 років Харківському історичному музею імені М. Ф. Сумцова”. Інв. № Вст.127317, Н-8906.

Література та джерела

1. Шерцль Р. И. Нумизматический кабинет / Р. И. Шерцль // Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805–1905 г.г.) / [ред. Д. И. Багалея, И. П. Осипов]. – Х., 1911. С. 70–75.
2. Державний архів Харківської області. Ф. р-5942. Опис 1. Справа 1. Арк. 1
3. Інвентарні книги Харківського історичного музею, 1948 рр.
4. Буличова В.В., Дейнеко С.М. Придбання предметів, як одне із джерел поповнення фондової колекції Харківського державного історико-красознавчого музею імені Г.С. Сковороди (1944-1950 рр.) // Двадцять сьомі сумцовські читання. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», присвяченої 30-річчю Незалежності України (16 квітня 2021 р., м. Харків). Харків, 2021. С. 218-226
5. Книги надходжень Харківського історичного музею, 1944-1950 рр.
6. Легейда А.В. Платинова монета у колекції Харківського історичного музею // Четверті сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження Є.К. Редіна (18 квітня 1998 р., м. Харків). Харків, 1999 –С.51-52
7. Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова. Монета пам'ятна номіналом 5 гривень «100 років Харківському історичному музею імені М.Ф.Сумцова». Інв. № Вст.127317, Н-8906.

Опимах Оксана
м. Київ, Україна

ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ КИЇВСЬКОЇ ЧАСТИНИ НУМІЗМАТИЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА “СОФІЯ КИЇВСЬКА”

Нумізматична колекція Національного заповідника “Софія Київська” почала формуватися з часу створення заповідника в 1934 році та поповнювалася матеріалами, що надійшли в результаті здійснення архітектурно-археологічних досліджень на території заповідника. Проте нумізматичні знахідки зазвичай не відокремлювалися від археологічних колекцій в окреме зібрання і завжди перебували поза сферою наукових інтересів дослідників Софійського собору та інших пам'яток заповідника, і жодна монета, виявлена під час археологічних досліджень, не була опублікована. Так як значна частина монетних знахідок не отримала чіткої атрибуції, то вона не була належним чином записана до фондово-облікової документації. Ця обставина, з одного боку, ускладнила визначення топографії нумізматичних знахідок, які є важливою складовою джерельної бази для вивчення історії монетного обігу Києва та й загалом України¹, а, з іншого, – змусила нас ретельніше вивчати це питання.

Перші значні археологічні розкопки на території Софії Київської були проведені під час експедиції Інституту історії матеріальної культури Академії Наук УРСР під керівництвом Теодосія Мовчанівського (1899–1938). Упродовж 1935–1936 років було досліджено значну частину інтер'єру Софійського собору – північну та південну башти, Володимирський та Михайлівський приділи, південну внутрішню галерею (приділ Антонія і Феодосія), зокрема, підземний склеп київських митрополитів. Крім того, було проведено дослідження розрізу арки в трансепті Михайлівського приділу та ділянки на північ від собору. Знайдені протягом 1935–1936 років матеріали були обліковані в “Інвентарній книжці знахідок археологічних досліджень з VIII місяця 1936 р. по XII. 1936 р.”² (*рис. 1*), яка фактично є польовим описом і дає змогу скласти уявлення про виявлений тоді монетний матеріал та топографію зазначених знахідок загалом. Але монети записані без визначення, що не дає змогу в окремих випадках ідентифікувати записи з кількома десятками монетних екземплярів, що наявні у фондовій збірці без польових облікових позначень (*рис. 2*).

¹ Котляр М. Ф. Літописи Самовидця, Грабянки та Величка про грошовий обіг України XVII ст. Український історичний журнал. № 1. 1970. С. 63–73.

Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ: “Наукова думка”. 1971. 174 с.

Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. Київ: “Наукова думка”. 1981. 237 с.

² Національний заповідник “Софія Київська”, науково-фондовий відділ, група зберігання “Науковий архів. Дослідження та реставрації” НАДР-927/1.

Крім того, за описами зрозуміло, що певна частина таких матеріалів (близько трьох десятків монет), на жаль, не збереглася до нашого часу. Вочевидь їх зникнення пояснюється тим, що археологічні колекції з розкопок Т. Мовчанівського довгий час зберігалися в північній зовнішній галереї Софійського собору зваленими до купи (у коробках та ящиках) і були розібрані працівниками заповідника лише в 1947 році, що засвідчено відповідним актом від 20 липня того ж року¹. Встановлено, що частина монет, знайдених 1936 року на одній ділянці розкопок та записаних до інвентарної книги комплексно, згодом була розділена і поставлена на фондовий облік в різний час під різними записами. Проте співставлення наявних архівних джерел та облікової документації дали змогу визначити та атрибутувати знахідки, що походять з розкопок 1935–1936 років. Саме вони створили основу для формування Софійського нумізматичного зібрання. Серед таких знахідок заслуговують на увагу два польські півторагрошовики, датовані 1623 і 1626 роками.²

Схожа з розкопками 1936 року ситуація склалася з надходженням монет з розкопок 1939–1940 років під керівництвом Каргера М. К. (1903–1976), тому що ці матеріали зберігалися впродовж довгого часу поряд з археологічними колекціями 1935–1936 років і частина з них була розібрана так само лише в 1947 році. До польового опису розкопок 1940 року³ занесено шість монет, знайдених у Георгіївському приділі Софійського собору, з яких до нашого часу збереглася лише одна – 2 копійки Катерини II. А от найцінніші знахідки, як виявилось, були вивезені М. Каргером до Ленінграду “на реставрацію”, звідки так і не повернулися.

Після завершення Другої світової війни археологічні дослідження Софії Київської поновилися майже відразу в 1945 році. Спочатку вони здійснювалися як рятівні археологічні розкопки під час прокладання траншеї ТЕЦ між приміщеннями бурси та північним фасадом Софійського собору⁴, а вже з 1946 року перетворилися на повноцінні археологічні дослідження під керівництвом професора М. Каргера ділянки, де були попередньо виявлені залишки середньовічної споруди⁵. З 15-ти монет, досліджених у 1946 році⁶, до фондової збірки потрапили лише сім, решта – списані за “Актом на списання предметів, що стали непридатними” від 01 березня 1963 року.⁷

Ситуація з монетними знахідками із наступних археологічних розкопок 1950–1952 років виявилася значно кращою. Так, після розкопок експедиції М. Каргера 1950 року,⁸ центральної апсиди Софії та навколо неї збереглися в повному складі записані до польового опису вісім монет, серед яких виділяються литовські півгроші Олександра Ягелончика (1492–1506) та Сигізмунда II Августа 1549 рік⁹ (рис. 3, 4), знайдені на ділянці біля північно-східного кута собору.

З початку 1970-х років розпочалася нова доба археологічних досліджень у заповіднику під керівництвом Тоцької І. Ф. (1935–2013). 1972 року між корпусом № 3 (адмінкорпус), консисторією та цегляним парканом будинку № 2 Георгіївського провулку були закладені два розкопи¹⁰, у яких виявлено шість монетних знахідок, що включають чотири мідних монети російської імперії XVIII–XIX ст., та дві невизначені через погану збереженість, схожі на

¹ Національний заповідник “Софія Київська”, науково-фондовий відділ, група зберігання “Науковий архів. Дослідження та реставрації”, сектор обліку. Коллекционные списки на предметы, найденные во время раскопок довоенного времени в Софии Киевской и др. памятниках. Арк. 8–13.

² Опимах О. Нумізматична колекція Національного заповідника “Софія Київська”: Каталог знахідок монет з археологічних розкопок у Києві (1935–2018 рр.) Наук. ред. В. Корнієнко. Київ: “Горобець”. 2024. С. 47, 49. № 17, № 19.

³ Національний заповідник “Софія Київська”, науково-фондовий відділ, група зберігання “Науковий архів. Дослідження та реставрації”, НАДР-924. Полевая опись предметов, найденных при раскопках в Софийском соборе в 1940 г. Арк. 1.

⁴ Археологічний літопис Софії Київської: 1945–1961 рр. (за матеріалами фондової колекції Національного заповідника “Софія Київська”). Упорядники: В. Корнієнко, С. Багро, В. Гайдук, О. Ганшин, О. Ковальська, І. Купрієць, Т. Полонська, С. Трофимчук, *Byzantinoucrainica*, vol. 1 (2022). С. 197–215.

⁵ Археологічний літопис Софії Київської. С. 216–259.

⁶ Національний заповідник “Софія Київська”, науково-фондовий відділ, група зберігання “Науковий архів. Дослідження та реставрації”, сектор обліку. Коллекционные списки на предметы, найденные во время раскопок 1944–1953 г. в Софии Киевской и др. памятниках. Арк. 2–38.

⁷ Національний заповідник “Софія Київська”, науково-фондовий відділ, група зберігання “Науковий архів. Дослідження та реставрації”, НДФ-3724. Акти 1963–1965 рр. “Акт на списание пришедших в негодность предметов. 1 марта 1963 г. Киев”. Арк. 48.

⁸ Археологічний літопис Софії Київської. С. 335–385.

⁹ Опимах О. Нумізматична колекція Національного заповідника “Софія Київська”: Каталог знахідок монет з археологічних розкопок у Києві (1935–2018 рр.). Наук. ред. В. Корнієнко. Київ: “Горобець”. 2024. С. 32–33. № 2–3.

¹⁰ Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. “Експедиції”, 1972/109.

заготовки. У 1973 році під час досліджень у вищезазначеному місці¹ знайдено литовський шеляг-“боратинку” з ознаками фальсифікату або перекарбування часів Яна II Казимира².

Дослідження впродовж 1975–1978 років, пов’язані з рятівними археологічними розкопками на подвір’ї собору³, утвореннями провалів та дослідженнями підземних будівель⁴, а також випадкові знахідки додали ще 12 монетних екземплярів. Серед них два коронні шеляги-“боратинки” Яна II Казимира (один є кустарною підробкою такого монетного типу) та три ризькі шилінги Христини Августи Вази, датовані 1640, 1642, 1650 роками.

Також у 1970-х роках проводилася планова реставрація Трапезної церкви, так званої Теплої Софії, яка мала на меті хоча б частково повернути пам’ятці її первинний архітектурний вигляд XVIII ст., змінений внаслідок перебудов XIX ст. Під час архітектурно-археологічних досліджень, що супроводжували реставраційні роботи, були виявлені кілька монет. Зокрема, під час розкопок підлоги в підвалі церкви архітектор В. Отченашком знайшов солід міста Ельблонг Христини Августи Вази часів шведської окупації цього міста в 1626–1635 роках⁵ (рис. 5), яку за ознаками можна віднести до так званих “сучавських підробок”, що карбувалися нелегальним монетним двором у м. Сучава⁶.

У буремні 1990-ті роки систематичні археологічні дослідження подвір’я Софійського собору не проводилися, тому нумізматичне зібрання заповідника не поповнювалася. Від початку 2000-х років дослідження були поновлені, монетні знахідки вже передалися, як належить, з визначенням та прив’язкою до місця виявлення. Деякі з них, зокрема, найбільш цікаві знахідки 2003–2004 років ми опублікували⁷. Продовжуємо роботу з введення в науковий обіг монетних знахідок і далі. Найцікавіше – попереду!

Література та джерела

1. Археологічний літопис Софії Київської: 1945–1961 рр. (за матеріалами фондової колекції Національного заповідника «Софія Київська»)/ упорядники: В. Корнієнко, С. Багро, В. Гайдук, О. Ганшин, О. Ковальська, І. Купрієць, Т. Полонська, С. Трофимчук, BYZANTINOUCRAINICA, vol. 1 (2022). С. 193–473.
2. *Науковий архів Інституту археології НАН України* (далі – НА ІА НАНУ), ф. «Експедиції», 1972/109.
3. НА ІА НАНУ, ф. «Експедиції», 1973/110.
4. НА ІА НАНУ, ф. «Експедиції», 1975/67.
5. НА ІА НАНУ, ф. «Експедиції», 1976/54.
6. НА ІА НАНУ, ф. «Експедиції», 1977–1978/36.
7. Національний заповідник «Софія Київська», науково-фондовий відділ, група зберігання «Науковий архів. Дослідження та реставрації» (далі – НЗСК НФВ), НАДР-924. Полевая опись предметов, найденных при раскопках в Софийском соборе в 1940 г. 2 с.
8. НЗСК НФВ, НАДР-927/1. 118 с.
9. НЗСК НФВ, НДФ-3724. Акти 1963–1965 рр. 52 с.
10. НЗСК НФВ, сектор обліку. Коллекционные списки на предметы, найденные во время раскопок довоенного времени в Софии Киевской и др. пам’ятниках. *Рукопис. 84 арк.*
11. НЗСК НФВ, сектор обліку. Коллекционные списки на предметы, найденные во время раскопок 1944–1953 г. в Софии Киевской и др. пам’ятниках. *Рукопис. 71 арк.*
12. Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Київ: Українська конфедерація журналістів, 2017. 560 с.
13. Котляр М. Ф. Літописи Самовидця, Грабянки та Величка про грошовий обіг України XVII ст. Український історичний журнал. № 1. 1970. С. 63–73;
14. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму, Київ: Наукова думка, 1971. 174 с.
15. Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст., Київ: Наукова думка, 1981. 237 с.
16. Опимах О. Нумізматична колекція Національного заповідника «Софія Київська»: Каталог знахідок монет з археологічних розкопок у Києві (1935–2018 рр.) / Наук. ред. В. Корнієнко. Київ: Горобець, 2024. 152 с. + іл.

¹ Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. «Експедиції», 1973/110.

² Опимах О. Нумізматична колекція Національного заповідника «Софія Київська»: Каталог знахідок монет з археологічних розкопок у Києві (1935–2018 рр.). Наук.ред. В. Корнієнко. Київ: “Горобець”. 2024. С. 39. № 9.

³ Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. «Експедиції», 1975/67.

⁴ Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. «Експедиції», 1976/54, 1977–1978/36.

⁵ Опимах О. Нумізматична колекція Національного заповідника «Софія Київська»: Каталог знахідок монет з археологічних розкопок у Києві (1935–2018 рр.). Наук.ред. В. Корнієнко. Київ: “Горобець”, 2024. С. 50. № 20.

⁶ Бойко-Гагарин А. С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Київ: “Українська конфедерація журналістів”. 2017. С. 171–174.

⁷ Опимах О. Г. Надходження до нумізматичної збірки Національного заповідника “Софія Київська” у 2003 та 2004 рр. [в:] IV Міжнародна науково-практична конференція “Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки”. Переяслав-Хмельницький, 22–23 червня 2016 року: тези доповідей. Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький. 2016. С. 62–65.

Ілюстрації

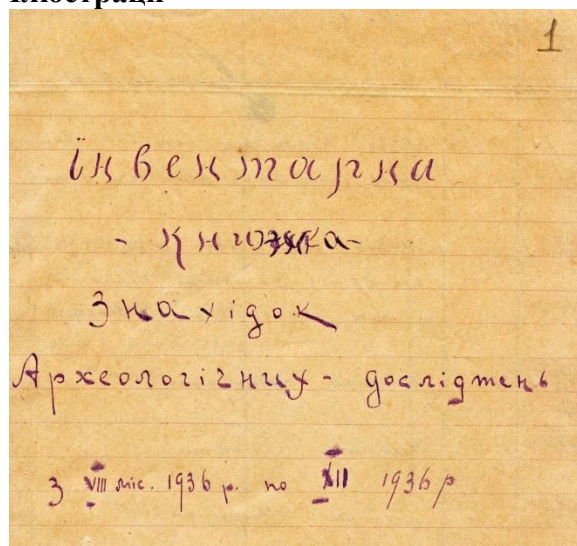

Рис. 1.

31	21/XII 35	Помітка свідана (випа неама) з рин'сфити виобратенням з обох боків. На одиному боці боки'я мандр, на одиному прозвітний хрест.
19	20/XII 35	Помітка свідана (без виобратення)
1057		Мідна монета
1058		
42	22/XII 35	Срібна монета 1626 року см. III
1059		

Рис. 2.

Рис. 3. Велике князівство Литовське (ВКЛ), Сигізмунд II Август, півгріш 1549 року, м.д. Вільно.

Рис. 4. ВКЛ, Олександр Ягеллон, півгріш 1492–1506 роки, м. д. Вільно.

Рис. 5. Балтійські володіння Швеції, Густав II Адольф, шеляг 1631(?) року, м. д. Ельбінг.

Корнієнко Вячеслав
доктор історичних наук
старший науковий співробітник
м. Київ, Україна

НУМІЗМАТИЧНІ ЗБІРКИ МУЗЕЇВ ТА ЗАПОВІДНИКІВ: ПИТАННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВВЕДЕННЯ ДО НАУКОВОГО ОБІГУ (НА ПРИКЛАДІ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА “СОФІЯ КИЇВСЬКА”)

Збереження та популяризація фондкових колекцій є одним із пріоритетних завдань музейної сфери. Утім, в цьому напрямі спостерігаємо низку проблем, які успадкувала музейна сфера сучасної України від радянських часів.

Однією з головних можемо назвати слабке представлення фондкових збірок в науковому дискурсі. Адже через обмежені експозиційні площі та типовість багатьох речей, що зберігаються у фондкових колекціях музеїв та заповідників, на першорядних позиціях перебувають ті музейні предмети, що мають експозиційний вигляд та певні індивідуальні особливості, які приваблюють споживачів туристичного продукту. Такі музейні предмети зазвичай і потрапляють на сторінки каталогів, путівників чи іншої музейної друкованої чи електронної продукції.

Проте переважна більшість матеріалу, насамперед того, який надходить до фондкових збірок з археологічних розкопок, залишається невідомою широким колам. Головною причиною цього є те, що через численність здобутого під час розкопок матеріалу збільшується час його передавання до фондів та належного польового оброблення на користь індивідуальних знахідок. Завдяки наступним археологічним розкопкам з'являються нові численні знахідки, які після передавання до фондів, перебувають на другорядних позиціях порівняно із знахідками з попередніх археологічних розкопок. Власне, так триває з року в рік, тому часто видобуті матеріали залишаються опрацьованими недостатньо в науковому плані. Викладене підтверджує історія нумізматичної колекції Національного заповідника “Софія Київська”, сформованої за результатами археологічних розкопок на теренах пам'яток, що належать до його складу

Зважаючи на те, що моя доповідь складена як вступна частина до представленої на конференції праці Оксани Опимах «Нумізматична колекція Національного заповідника “Софія Київська”: каталог знахідок монет з археологічних розкопок у Києві (1935–2018 рр.)», у якій я мав честь бути науковим редактором, у подальшому зосереджу свою увагу саме на київській частині софійської нумізматичної збірки.

У фондковій збірці Національного заповідника “Софія Київська” нумізматична колекція сформована із знахідок, знайдених як під час планових археологічних розкопок, так і під час спостережень за земляними роботами чи випадковими знахідками на теренах пам'яток заповідника. Це – переважно монети масового карбування дрібних номіналів добре відомих фахівцям.

На мою думку, причиною тому, що серед археологічних знахідок на теренах наших пам'яток трапляються переважно дрібні номінали, слід шукати у звичаї внесення віруючими, які відвідували Софійський чи Кирилівський монастирі, пожертви дрібними монетами, “лептою удови”. Причому ці пожертви віряни кидали не до скринь для пожертв, а закладали в зовсім непристосовані для цього місця в “тілі” самої споруди: у шпарини між цеглинами, щілини між тиньком та стіною, між плитами підлоги тощо. Це було втілення поширеного в суспільній свідомості сприйняття храму як безпосереднього отримувача такої пожертви: вона давалася не на монастирські потреби братії, а безпосередньо самому храму, а отже, в його особі – безпосередньо Господу. Показово, що відгомін такого сприйняття зберігся до наших часів і його наслідки ми можемо спостерігати зараз. Для цього достатньо уважніше придивитися до шпарин у “тілі” стін, і можна побачити дрібні монети чи купюри, які відвідувачі Софійського собору позакладали вже в музейну добу та які існують аж до нинішнього часу.

Першими складовими київської частини вищезазначеної нумізматичної колекції стали знахідки з розкопок 1935–1936 років у Софійському соборі та прилеглий до нього території. Відтоді майже кожного польового сезону траплялися нумізматичні знахідки. Однак довоєнні розкопки виявили одну важливу проблему збереження – несвоєчасність оброблення матеріалу, як наслідок, – його несвоєчасне надходження до фондової збірки. Головна причина, звісно, у такому випадку була зумовлена репресіями проти київських археологів. Знахідки залишалися необробленими протягом тривалого часу, внаслідок чого була втрачена частина інформаційного потенціалу здобутого матеріалу, а низка предметів зникла фізично. До фондів ці артефакти після наукового опрацювання надійшли лише 1947 року. Щодо їх нумізматичної складової, то частина виявлених тоді монет була втрачена. За збереженими документами не вдається точно встановити бодай номінали більшості втрачених монет. І лише з великими труднощами нам вдалося за збереженою документацією ідентифікувати частину знахідок тих років та встановити їх зв'язок із конкретними місцями, де їх було виявлено. Нині зрозуміло, що знахідки мають точну топографічну прив'язку та надходять до фондів більш-менш своєчасно та після належного оброблення матеріалів.

У подальші роки ситуація з надходженням монетних знахідок стала кращою. Проте вона виявила іншу проблему – подальше збереження предметів, що надійшли до фондів. Знахідки руйнувалися із плином часу. Причому таке руйнування відбувалося незалежно від того, чи проходили вони первинне польове оброблення та очищення. В останньому випадку було навіть гірше. Первинне очищення поверхні за допомогою непрофесійних “народних” засобів, яке здійснювали не реставратори, призводило до того, що засоби чищення продовжували свою “працю” і на фондових полицях. Метал, як наслідок, розсипався. Так було втрачено низку монет, що зберігалися в наших фондах. Оскільки такі монети не були належним чином опубліковані тоді, то ці втрати стали безповоротними. Нині монетні знахідки, які надходять до збірки, як і інші артефакти, проходять первинне польове оброблення за участю чи під наглядом реставраторів заповідника.

Отже, головні проблеми, пов'язані зі зберіганням музейних колекцій, можуть бути вирішені, як то ілюструє досвід заповідника. Іншим проблемним питанням залишалося введення таких предметів до наукового обігу. Адже лише протягом останнього часу зусиллями науковців заповідника його монети поступово стали публікуватися. До цього часу наукового інтересу вони не викликали.

Це сталося тому, що монетні знахідки представлені зазвичай дрібними номіналами переважно XVII–XIX ст. Типовий характер знахідок та їх незначна кількість (не скарби, а поодинокі знахідки різних років) зумовили слабкий інтерес до них з боку фахівців. Тому такі матеріали перебували на маргінесі наукових студій. У кращому разі їх згадували в коротких повідомленнях про результати розкопок того чи іншого року.

Разом із тим, оскільки монети не були належним чином опубліковані, це унеможливлювало їх залучення до наукових студій з різних напрямів нумізматики, зокрема й до статистичних дослідженнях щодо поширення тих чи інших монетних типів на різних територіях. Виходом з такої ситуації може бути лише публікація каталогів нумізматичних збірок музеїв та заповідників з максимальним урахуванням їх археологічного контексту. Це дасть змогу на підставі поєднання відомостей музейних колекцій скласти відповідну карту нумізматичних знахідок за різні роки на конкретній обмеженій території, що сприятиме поглибленню та розширенню наших знань про грошовий обіг на українських землях у різні історичні періоди.

Приклад такої роботи Національного заповідника “Софія Київська” представлений у зазначеному вище каталозі Оксани Опимах, в якому опублікована київська частина нашої нумізматичної колекції. Це не остання праця наших науковців, а лише одна з перших “ластівок” публікацій каталогів софійських фондових збірок.

ДО ІСТОРІЇ НУМІЗМАТИЧНОЇ ЗБІРКИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ У ЛЬВОВІ ІМЕНІ АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО (ДАРУНОК О. СУШКА)

Нумізматична збірка Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького містить понад 11 тис. предметів¹. Вона формувалася поступово завдяки надходженням від засновника музею митрополита Андрея Шептицького та численних прихильників установи, зокрема Василя Пачовського, Тита Войнаровського².

До поповнення нумізматичної збірки Національного музею у Львові долучився також калушанин доктор Олександр Григорович Сушко (1880 – 1966). Український історик, автор праць з історії церкви XVI ст., журналіст, педагог, який отримав гарну вищу освіту³. На початку 1910-х років Сушко разом із дружиною вирушили за кордон і подальше їх життя здебільшого пов'язано із м. Вінніпег (Канада) та м. Чикаго (США). До переїзду родини до Вінніпегу був причетний єпископ Української греко-католицької церкви Никита Будка, який став першим українським духовним провідником у Канаді від 1912 року. Він запросив О. Сушка як “здібного полеміста”⁴.

У 1914–1915 роках О. Сушко долучається до редагування періодичного видання “Канадійський Русин”, яке мало на меті поширення і захист засад греко-католицької віри⁵.

Приблизно в 1920 році Олександр Сушко переїздить до м. Чикаго (США), де продовжує писати статті, викладає історію слов'янських народів у Чиказькому університеті. З Канади він перевозить багату бібліотеку, яка була розділена після його смерті у віці 86 років⁶. У 1911 році перед виїздом до Канади О. Сушко дарує Національному музею у Львові свою нумізматичну збірку. Вона містить різний матеріал, складається із солідів Густава II Адольфа (1594–1632), його дочки Христини (1626–1689) (рис. 1). Також представлені сантими імператора Наполеона III (1808–1873), російські 1 та 2 копійки XIX ст., монети короля Італії Віктора Емануїла II (1820–1878), монети імператора Бразилії Педру II (1825–1891) тощо. Наразі здійснюється опрацювання та введення до наукового обігу предметів зазначеної нумізматичної збірки. Зокрема, із використанням монети Н-710 було підготовлено статтю «Особливості герба Королівства Польського (Конгресового) на монеті “1 Grosz Polski” 1830 року»⁷. У ній розглянуто історичні умови появи монети 1830 року із викарбуванням на ній гербом Російської імперії та написанням легенди польською мовою, також докладно описано герб Королівства Польського (Конгресового); звернуто увагу на діяльність тогочасного директора Варшавського монетного двору, кавалера ордена Святого Станіслава Ігнація Якуба Беньковського. Інша стаття «Австрійський мідний банкцетль “30 Kreutzer” 1807 року: особливості іконографії та легенд» акцентує увагу на естетичну складову створення монети, її мистецький дизайн, особливості використання кількох видів шрифтів⁸. Розглянуто та докладно описано наявний на монеті герб, центральна частина якого виділена для карбування номіналу. Дослідження проводилося на обіговій монеті Н-635, яка надійшла до музею в складі нумізматичної збірки від О. Сушка.

¹ Забитівська А. Нумізматика. Сфрагістика. Медальєрика. Національний музей у Львові. 100 років. Київ. 2005. С. 263–269.

² Целуйко О. П. До історії львівської нумізматики середини XX століття: замітки на маргінесах листа академіка Івана Крип'якевича до Івана Спаського. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2022. Вип. 36. С. 187.

³ Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Гол. ред. В. Кубійович. Заст. гол. ред. М. Глобенко. Париж. Нью-Йорк. 1976. Т. 8. С. 3111.

⁴ Марунчак М. Історія преси, літератури і друку піонерської доби. Вінніпег. 1969. С. 188.

⁵ Мелетій М. Соловій. Нарис праці оо. Василіян у Канаді (1902–2002). Календар Світла на Божий 2003 рік. Торонто–Львів: “Місіонер”. 2003. С. 84.

⁶ Марунчак М. Історія преси, літератури і друку піонерської доби. Вінніпег. 1969. С. 190.

⁷ Денисова Т. Особливості герба Королівства Польського (Конгресового) на монеті “1 Grosz Polski” 1830 року. *Нумізматика і фалеристика*. 2024. № 3. С. 5–8.

⁸ Денисова Т. Австрійський мідний банкцетль “30 Kreutzer” 1807 року: особливості іконографії та легенд. *Нумізматика і фалеристика*. 2024. № 2. С. 11–12.

Література та джерела

1. Забитівська А. Нумізматики. Сфрагістика. Медальєрика. Національний музей у Львові. 100 років. Київ. 2005. С. 263–269.
2. Целуйко О. П. До історії львівської нумізматики середини ХХ століття: замітки на маргінесах листа академіка Івана Крип'якевича до Івана Спаського. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2022. Вип. 36. С. 180–204.
3. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина / Гол. ред. В. Кубійович; Заст. гол. ред. М. Глобенко. Париж; Нью-Йорк, 1976. Т. 8. 3200 с.
4. Мелетій М. Соловій. Нарис праці оо. Василян у Канаді (1902-2002). Календар Світла на Божий 2003 рік. Торонто-Львів: Місіонер, 2003. С.41–126.
5. Марунчак М. Історія преси, літератури і друку піонерської доби. Вінніпег, 1969. 284 с.
6. Денисова Т. Особливості герба Королівства Польського (Конгресового) на монеті «1 Grosz Polski» 1830 року. Нумізматики і фалеристика. 2024. № 3. С. 5–8.
7. Денисова Т. Австрійський мідний банкнотетль «30 Kreuzer» 1807 року: особливості іконографії та легенд. Нумізматики і фалеристика. 2024. № 2. С. 11–12.

Ілюстрації

Рис. 1. Соліди Христини (1626–1689) та Густава II Адольфа (1594–1632).

Ізбаш-Гоцкан Тетяна
м. Одеса, Україна

Колесніченко Євген
м. Кропивницький, Україна

ДОЛЯ АНТИЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ А. М. ЯМКОВСЬКОГО

Петро Йосипович Каришковський – відомий нумізмат-античник, який залишив по собі величезну наукову спадщину¹. Для своєї роботи Петро Йосипович зібрав велику колекцію зліпків монет, значну частину яких представляють зліпки монет Ольвії, а також значний архів фотоматеріалів. Серед його колекції зліпків, фотографій античних монет було знайдено товстий зошит із заголовком російською мовою “Одесский государственный историко-археологический музей. Нумизматический кабинет. Монеты Тираса и Ольвии. 1929 г. Одесса”². На другій сторінці повідомляється, що це – монети Тіри та Ольвії, подаровані музею Новоросійського університету спадкоємцями Олександра Мойсейовича Ямковського в 1886 році. У 1924 році вищезазначена колекція була передана до нумізматичного кабінету Одеського археологічного музею НАН України. Там наведений номер акта передачі та стоїть підпис К. Міліславлевича.

¹ Карышковский П. О. Монеты Ольвии: Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху. Киев: Наук. думка. 1988. 168 с.

Ольвийские монеты: производство и метрология. Stratum plus. N 6. СПб.-Кишинев-Одесса. С. 20-67.

Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э.–IV в. н. э.). Одесса: А.С. Фридман. 2003. XVI. 684 с.

² Музей “Нумізматична колекція Петра Йосиповича Каришковського. інв. № 5”.

Олександр Мойсейович Ямковський (1828–1885) – нумізмат-колекціонер. Про його життя відомо дуже мало. Короткий некролог у 14 номері Записок товариства повідомляє буквально таке: “По закінченні курсу наук у Костянтинівському військовому училищі присвятив себе військовій службі, яку проходив із честю”¹. До речі, відомий нумізмат-античник Олександр Львович Бертъ-Делагард також закінчив Костянтинівське училище з відзнакою². Їхні біографії навіть частково схожі, тільки Олександр Львович не брав безпосередньої участі у військових діях, а Ямковський воював у Кримській війні (1854–1856) та російсько-турецькій (1877–1878). Протягом останньої він відзначився під час взяття Плевни, за що був нагороджений золотою шаблею та орденами Анни та Володимира з медалями³.

1880 року Ямковський оселився в м. Одеса, а через три роки перебрався до м. Кишинів, де й помер 20 грудня 1885 року. Похований у м. Кишинів на вірменському цвинтарі. Подальші рядки некрологу, якщо не знати, що вони присвячені О. Ямковському, також спокійно можна віднести і до О. Бертъ-Делагарда. Автор зазначає, що Олександр Мойсейович “мав великі та багатосторонні знання”. “Колекція, що належала О. М. Ямковський, складалася з монет: еллінських, міст Пантікапеї, Ольвії; кримських ханських монет, що належать островам: Хіосу, Родосу, деяким царям: Фракійським, Боспорським, Македонським; Імператорам Римським та Візантійським та ін., а також зібрання старих російських монет, медалей та жетонів. Загалом колекція була за якістю чудова. Небіжчик ще 1884 р. висловлював бажання, що після його смерті ця колекція належатиме Одеському музею, також як невелика колекція гравюр та кілька грамот. Несподіваний удар, до того ж Олександр Мойсейович майже не хворів (йому було 57 років), не дав покійному можливості виконати свою волю”, – зазначив П. А. Маюров, діючий член товариства⁴.

Монети, описані в каталозі, – мідні, їх 527 шт. Під номером 11 у такому каталозі опубліковано великий ольвійський дельфін (рис. 1). “Ас у вигляді дельфіна, матеріал – АЕ, діаметр – 70 мм. і навіть ціна – 20 фр. осіб. стор. – Дельфін, звернений головою вправо, під ним три риси, поставлені поруч у вертикальному положенні. Бурачків, сторінка 41 текст, №18”. Цей дельфін привернув нашу увагу у зв’язку з тим, що О. Г. Сальников залучив його як ілюстрація для своєї статті про дельфінів⁵. Якщо порівняти опублікований Сальниковим дельфін і відбиток у каталозі, складеному Міліславлевичем, можна побачити, що це – та сама монета. Цікаво було б атрибутувати всі монети із колекції О. Ямковського у зібранні ОАМ.

Література та джерела

1. Избаш, 2003 Автобиография А.Л.Бертъ-Делагарда: публикация источника // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – Вип. IV. Кн.1. – Київ, 2003. – С.204-210
2. Карышковский П.О. Монеты Ольвии: Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху. Киев: Наук. думка, 1988. 168 с.; Ольвийские монеты: производство и метрология // Stratum plus. N 6. СПб. Кишинев-Одесса. С. 20-67; Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э. – IV в. н. э.). – Одесса: А.С. Фридман, 2003. – XVI + 684 с.
3. Русский биографический словарь лишь повторяет сведения из некролога (РБС, Яблоновский-Фомин, СПб., 1913. С.129).
4. Сальников О.Г. Ольвійські «рибки» (Початковий етап ольвійського грошового обігу) МАСП. Вип. II. 1959. С.44-58.

¹ ЗООИД. Т.14. С. 812.

² Избаш Т. Автобиография А. Л. Бертъ-Делагарда: публикация источника. Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. Київ. 2003. Вип. IV. Кн. 1. С. 204-210.

³ ЗООИД. 14. С. 812.

⁴ ЗООИД. 14. 1888. С. 812.

⁵ Сальников О. Г. Ольвійські «рибки» (Початковий етап ольвійського грошового обігу) МАСП. Вип. II. 1959. С.44-58, илл. с. 52.

Ілюстрації

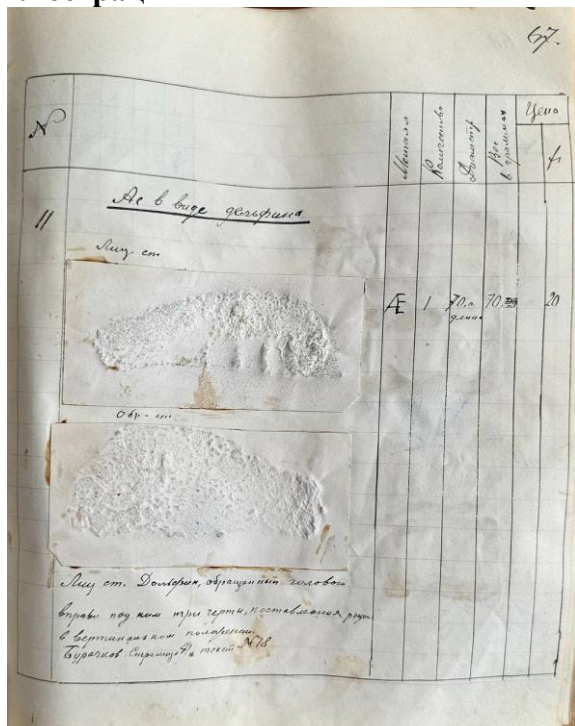

Рис. 1.

Шиленко Юлія
м. Київ, Україна

Баркова Марія
м. Київ, Україна

Баркова Ольга
к.т.н.
м. Київ, Україна

ОЦИФРОВАНА ШЕВЧЕНКІАНА: ФІНАНСОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ДОКУМЕНТАХ ТА МУЗЕЙНИХ ЕКСПОНАТАХ

“Уже для багатьох поколінь українців, і не тільки українців, Шевченко означає так багато, що сама собою створюється ілюзія, ніби ми все про нього знаємо, все в ньому розуміємо, і він завжди з нами, в нас. Та це лише ілюзія. Шевченко як явище велике і вічне – невичерпний і нескінченний”¹. Цей вислів надзвичайно влучно пояснює незникаючий інтерес до Тараса Шевченка. І зараз, коли українці вкотре відстоюють своє право на свободу та незалежність, боронять із зброєю в руках Батьківщину, життя Тараса Шевченка, його поетичні твори та громадянська позиція – зразок і джерело патріотизму та жертвності українців в боротьбі за свою державу.

В Україні, мабуть, не знайдеться жодної людини, яка нічого не знала б про Тараса Шевченка. Його біографія та творчість – це програмна тема національного освітнього процесу, і часто можна почути від відвідувачів музею, що вони знають про Шевченка все. Дійсно, фактичні відомості про його життя та творчість можна знайти в шкільних і вузівських підручниках, але є теми які не висвітлювалися для широкого загалу, не досліджувалися науковцями або взагалі ніколи не підіймалися, мов про фінансову сторону життя Тараса Шевченка.

¹ Дзюба І. На вічному шляху до Шевченка. І. Дзюба, М. Жулинський. Тарас Шевченко. Зібрання творів. У 6 томах. Київ. 2003. Т. І: Поезія 1837 – 1847. С. 9.

Гроші та фінансові стосунки – важливий та вагомий складник людського буття і Тарас Шевченко – не виключення. Інформація про заробіток та витрати – цікавий та важливий аспект вивчення його життя та діяльності, оскільки є джерелом дуже цінної та цікавої інформації. Матеріально-грошові стосунки дають нам розуміння того, як Тарас Шевченко жив, вчився, як будував та планував своє життя, що він міг собі дозволити, в яких умовах він жив та як гроші впливали на його долю.

Тема конференції “Money & Banking: гроші та банки в історії Європи” спонукала нас, науковців науково-дослідного відділу комплектування, обліку та наукового документування фондів Національного музею Тараса Шевченка (далі – НМТШ), звернутися до матеріалів, що зберігаються в нашій колекції, а також відшукати інформацію про попередні дослідження і висвітлення теми грошей у творчості Тараса Шевченка, здійснити поглиблені дослідження його фінансово-грошових стосунків як фінансової складової діяльності митця і як вони впливали на його творче та соціальне життя. З’ясувалося, що ґрунтовних досліджень із такої теми немає. Знайдено єдину публікацію про гроші в житті Шевченка¹, у якій у стилі “бідного митця” подано нарис окремих фінансових стосунків Тараса Шевченка.

НМТШ володіє значною кількістю оригінальних та рідкісних матеріалів, присвячених Тарасу Шевченку. Це не тільки його мистецькі твори, прижиттєві видання тощо, у музеї зібрано велику кількість цінних артефактів, у тому числі архівних документів, пов’язаних із життям, відображене фінансове життя митця. Це – оригінальні документи, що засвідчують, скільки грошей було витрачено для того, щоб викупити Тараса Шевченка з кріпацької неволі, скільки грошей виділяло Товариство заохочування художників Петербурзької академії мистецтв, щоб він міг навчатися (збереглися протоколи зазначеного товариства, пансіонером якого був Тарас Шевченко, яке сплачувало академії за його навчання), скільки коштів він вкладав у видання своїх поетичних та мистецьких творів, скільки заробив коштів, виконуючи ту чи іншу роботу тощо.

Фінансові документи, що стосуються життя, творчості Тараса Шевченка можна розподілити на кілька тем. Наприклад, дуже цікава і до сьогодні суперечлива тема, за якою спекулюють прихильники визначної ролі російської інтелігенції та царської родини в долі Тараса Шевченка. Йдеться про його викуп з кріпацької неволі. Реальні факти такого процесу відображені в архівних документах, які зберігаються у фондах музею.

Дуже цікавою є інформація про те, як Тарас Шевченко друкував свої перші видання, хто його фінансував, чи зміг він заробити кошти на таких виданнях – це важлива тема і вона ґрунтовно вивчалася дослідниками, але в розрізі процесу по’яви саме видань, а не грошової складової цього процесу. Збереглися квитанції, розписки про пожертви, що давалися на видання. Так, перший “Кобзар” 1840 року Тарас Шевченко видав власним коштом, а наступне видання – поему “Гайдамаки” – за передоплатою, тобто хотів зібрати кошти. І це все також відображено в архівних документах, зафіксовано скільки коштів він планував залучити на видання, скільки коштів йому надійшло, скільки було витрачено. Відомо, що екземпляри поеми “Гайдамаки” не були розкуплені, тобто всі кошти, що були витрачені на її видання, не повернулися видавцеві, тому що Тарасові Шевченкові не вдалося знайти гроші, на які він розраховував, вся ця інформація відображена в документах².

Ще одна цікава тема щодо фінансового життя Тараса Шевченка – його участь у роботі Тимчасової комісії з розбору давніх актів, що була створена в Києві в 1843 році. Тарас Григорович був офіційним співробітником цієї установи, отримував зарплату та гроші на відрядження, які планувалися для виконання завдань. В архівних документах зберігається інформація, скільки коштів Тарасу Шевченку було виплачено на проїзд, нараховано на харчування, витратні матеріали папір, фарби тощо як найманому працівнику. Це все також відображається в архівних документах. У колекції архівних артефактів є документи, що стосуються цілої низки інших тем, наприклад, фінансові відносини Тараса Шевченка із родичами, придбання землі тощо.

¹ Наумова Н. “...Гроші душу холодять...”. Наумова Н. Тарас Шевченко у приватному житті: збірник статей. Київ: Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. 2014. 280 с. з іл. С. 209–218.

² Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах. Київ. 1950. 515 с.

Отже, фінансово-грошові стосунки в документах – перший аспект заявленої теми. Другий аспект – це музейні предмети та експонати. Крім архівних документів, у фондах НМТШ зберігаються речі, які складають нумізматичну шевченкіану. Шевченкіана, відображена в нумізматиці, також має безпосередній стосунок до творчості та життя Тараса Шевченка. У такій колекції, наприклад, є монета “шаг” (півкопійки) 1842 року, зазначена поетом у його творах, є інші монети, паперові гроші, інші грошові знаки і цінні папери.

Для надання дослідникам доступу до колекцій та артефактів музею, зокрема й за темою фінансових стосунків Т. Г. Шевченка, та нумізматичної збірки здійснюється оцифрування фондової колекції та формування цифрового ресурсу, доступного в онлайн-форматі. Для цього використовується Інформаційна система керування електронними колекціями DC-Visu, яка в частині організації метаданих та здійснення функцій цифрових об’єктів орієнтована на стандарти метаданих та провіду практику глобальних інформаційних систем, яка напрацьовані в Європі та світі, що зумовлює перспективу цифрової євроінтеграції музейної колекції.

Застосовується колекційний підхід до завдань оцифрування – цифровий ресурс формується у формі музейних груп зберігання і тематичних колекцій, які пов’язані між собою на рівні взаємозв’язків між цифровими об’єктами: оцифрованими музейними предметами, архівними документами, публікаціями та медіаресурсами. Такий підхід формує окремий цифровий простір для кожної теми дослідження або презентації музейної колекції і дає змогу також формувати тематико-ілюстративні ресурси для супроводження екскурсій, наукових виступів, досліджень, лекцій тощо. Довідково-пошуковий апарат вміщує низку словників, у тому числі з авторитетно-орієнтованими відомостями про персоналії, організації та географічні назви. Книжки, добірки документів і комплекти предметів забезпечуються докладними змістами або описами складових частин, що надає докладні дані і спрощує навігацію. Оцифровані об’єкти пов’язуються за певними ознаками між собою, а також із різними колекціями, дотичними до певної теми, інтернет-ресурсами, публікаціями, оцифрованими обліковими документами музею.

За наведеними принципами формується цифрова колекція “Гроші в лексиконі, творах і житті Тараса Шевченка” (<https://collection.museumshevchenko.org.ua/documents/view/60>), яка пов’язана із цифровою колекцією “Нумізматика – Шевченкіана” (<https://collection.museumshevchenko.org.ua/documents/view/50>), архівом оцифрованих документів, що формується, колекцією оцифрованих книжок (група зберігання КН, <https://collection.museumshevchenko.org.ua/documents/view/33/498>).

Отже, порушена тема фінансової діяльності Т. Шевченка в артефактах музейного фонду має кілька аспектів досліджень та розробок. Перший – це верифікація історичних задокументованих фактів та “виправлення” радянських інтерпретацій щодо творчості та життя митця. Другий – дослідження архівних документів на предмет творчих, фінансових, професійних та суспільних комунікацій Тараса Шевченка. Третій – методика формування тематико-ілюстративних цифрових колекцій на прикладі обраної теми. Четвертий аспект – колекційний підхід у цифровому середовищі, він пов’язаний з необхідністю цифрового поширення такого роду добірок оцифрованих артефактів з навігацією, зав’язками та довідками, необхідними для зручності та інформативності наукових і мистецтвознавчих досліджень, навчальних процесів.

Література та джерела

1. Дзюба І. На вічному шляху до Шевченка / І. Дзюба, М. Жулинський // Тарас Шевченко. Зібрання творів. У 6 томах. – К., 2003 р. – Т. І: Поезія 1837 – 1847. – С. 9.
2. Наумова Н. "...Гроші душу холодять..." / Н. Наумова // Тарас Шевченко у приватному житті: збірник статей. К.: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2014. – 280 с. з іл. – С. 209-218.
3. Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах. – м. Київ, 1950. – 515 с.

Южека Роман
м. Дніпро, Україна

Андреєв Дмитро
м. Дніпро, Україна

СРІБНА ПАМ'ЯТНА МЕДАЛЬ СЕРІЇ “ВИДАТНІ ПОЛІТИЧНІ ДІЯЧІ УКРАЇНИ” НА ЧЕСТЬ ВІТАЛІЯ ВОЛОДИМИРОВИЧА КЛИЧКА

Банкотно-монетний двір Національного банку України займається виготовленням банкнот, монет, державних нагород, пам'ятних медалей, орденів та інших захищених документів. Пам'ятні та ювілейні монети зазвичай випускаються з нагоди важливих подій, ювілеїв або для популяризації культурних, історичних та природних багатств України.

Пам'ятні медалі НБУ є спеціальними випусками, що виготовляються з нагоди визначних подій, ювілеїв або на замовлення державних установ, організацій, а також приватних осіб. Вони відрізняються від монет тим, що не мають позначення номіналу, але так само можуть бути присвячені видатним діячам, історичним подіям, спортивним досягненням і мають не тільки естетичну, але й колекційну та історичну цінність. Такі медалі виготовляються з високоякісних матеріалів, часто з використанням дорогоцінних металів, таких як золото чи срібло, та мають художній дизайн, що робить їх бажаними об'єктами для колекціонерів.

Одна з пам'ятних медалей, випущених Національним банком у 2021 році, була присвячена 50-річчю видатного українського боксера Віталія Володимировича Кличка, виготовлена вагою в один кілограм срібла (рис. 1). Медаль є символом визнання його досягнень на міжнародній спортивній арені та значного внеску у популяризацію України на міжнародній арені.

Медаль має вишуканий дизайн, що відображає ключові моменти життя та кар'єри Віталія Володимировича Кличка. Вона є не тільки колекційною рідкістю, але й пам'яткою, що втілює в собі історію успіху та надихає майбутні покоління спортсменів. Також така медаль слугує нагадуванням про те, що завдяки важкій праці, вірі в себе та підтримці рідної землі можна досягти висот, які стануть прикладом для мільйонів людей у всьому світі.

Сьогодні медаль є рідкісним зразком медальєрного мистецтва та предметом нумізматики, навіть якісного зображення та відомостей про аналогічну медаль немає в нумізматичних каталогах¹.

Література та джерела

1. Загребя М.М. Монети України. Каталог. 19-е видання. Київ: ФОТ М.М. Загребя, 2024. 464 с.

---

¹ Загребя М. М. Монети України. Каталог. 19-е видання. Київ: ФОТ М. М. Загребя. 2024. 464 с.

Ілюстрації

Рис. 1. Пам'ятна медаль Національного банку на честь В. В. Кличка. Колекція Р. Южеки (медаль з колекції автора викрадена та перебуває в карному розшуку).

Погорілець Олег
с. Меджибіж, Україна

Западенко Ігор
с. Меджибіж, Україна

МОНЕТИ НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ У ФОНДАХ ТА ЕКСПОЗИЦІЇ ПАРИЗЬКОГО МОНЕТНОГО ДВОРУ (MONNAIE DE PARIS)

Паризький монетний двір (фр. Monnaie de Paris) – державне підприємство, що веде свою історію з 864 року та виробляє національну валюту Франції. Також воно провадить діяльність у різноманітних напрямках, серед яких – виробництво та продаж пам'ятних монет, медалей і відзнак, виробництво художніх і ювелірних виробів під торговою маркою Паризького монетного двору та управління Музеєм Паризького монетного двору (фр. Musée de la Monnaie de Paris) (далі – Музей). Музей засновано в 1827 році та офіційно відкрито королем Луї Філіпом у 1833 році. Його колекція налічує понад 30000 монет та понад 75000 пам'ятних медалей, жетонів і відзнак, а також інші предмети мистецтва та колекціонування. Хронологічно колекція охоплює французьку та світову історію грошей від античності до сьогодення.

Однак така фундаментальна колекція, попри всю свою повноту, має прогалини, однією з яких донедавна була практично цілковита нестача грошових знаків України. Імперський, радянський та пострадянський державний простір у фондах Музею були представлені лише предметами нумізматики російського походження. Якщо нестача в колекції українських грошових знаків періоду Української Народної Республіки та Гетьманату пояснюється об'єктивно тим, що карбування монети в той час не було, то нестача сучасних монет України вимагала якнайскорішого вирішення заповнення цих прогалин.

Зайвим, певно, було б наголошувати, що зразки національної валюти є таким впізнаваним символом суверенної держави, як Державний герб України, Державний прапор України і Державний гімн України. А кращі зразки пам'ятної та ювілейної монетної продукції,

вироблені в державі, є наочним свідченням майстерності її митців та досконалості технологічного потенціалу. Такій ролі “амбасадорів України” у повній мірі відповідають українські пам’ятні монети та медалі, які за роки відновлення незалежності України в широкому асортименті та великій кількості емітував Національний банк, пройшовши шлях від замовлення тиражів на закордонних монетних виробництвах до власного високоякісного карбування. Проте значна частина таких емісій була пропущена повз увагу фахової нумізматичної спільноти в тих країнах Європи і світу, які нині є партнерами України в захисті від російської агресії.

Зараз ситуацію змінено: нумізматичну продукцію Національного банку передано до фондів музею головної монетної установи Франції, і на цьому прикладі видно, як на практиці ефективно працює культурна дипломатія між музейними інституціями європейських країн.

14 жовтня 2022 року відбулася перша робоча зустріч директора ДІКЗ “Межибіж” Олега Погорільця з Домініком Антеріоном (фр. Dominique Antérion), куратором колекції Музею Паризького монетного двору. Французькій стороні за актом передано колекцію обігових та пам’ятних монет України для створення фонду України. Надходження українських монет відбулося вперше за 30 років незалежності України.

Відтоді проведено кілька робочих зустрічей, кількість монет і пам’ятних медалей Національного банку України, які передано до фондів французьких музеїв налічує вже десятки. 24 червня 2023 року було надіслано лист до Банку Франції з пропозицією про створення колекції сучасних українських монет та спільну виставкову діяльність. Особливе місце серед колекцій нумізматичної продукції України, які відкривають для себе в Європі, займають пам’ятні монети та медалі, які випущено після початку російсько-української війни 2014 року та повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року, які присвячено Збройним Силам України та резонансним подіям війни.

Українські монети воєнного часу стали частиною однієї з перших персональних NFT-виставок у Європі і світі, BABEL (“Вавилон”), яка з 30 червня до 22 жовтня 2023 року проходила в Паризькому монетному дворі. Її автором є британський митець, піонер криптомистецтва Роберт Еліс (англ. Robert Alice), а монети, що належали до фізичної частини NFT-виставки, були передані до колекції Паризького монетного двору ДІКЗ “Межибіж”.

Пам’ятні монети, емітовані Національним банком, за своїм високим художнім рівнем і якістю виготовлення були справжнім відкриттям для фахівців Музею. Тому разом з іншими унікальними експонатами, які зберігає музей найстарішої державної інституції Франції, українські монети воєнного часу були презентовані відвідувачам у фізичній частині виставки поряд з об’єктами NFT-мистецтва циклу “Ornament and crisis”.

10-гривнева обігова монета Національного банку “Готові до спротиву” на честь Сил територіальної оборони ЗСУ, на думку кураторів виставки, символізує Україну, яка реально постала віч-на-віч з російською агресією в той час, коли країни Європи вбачали найбільшими загрозами постковідну кризу та інфляцію і виявилися не готові до реальної війни на континенті.

Викарбувана у 2022 році 5-гривнева монета “В єдності – сила” відкрила серію “Безсмертна моя Україна”, ставши першою монетою часів війни, випущеною Національним банком. Від задуму до випуску така монета створювалася під звуки сирен повітряної тривоги. Планувалося випустити 250 тис. шт. (розподілити між 2022 і 2023 роками), але було викарбовано лише 75 тис. шт. На монеті зображено композицію прапорів 15 країн, які надають Україні допомогу в боротьбі з російською агресією: США, Великобританії, Польщі, Канади, Естонії, Литви, Латвії, Італії, Швейцарії, Чехії, Швеції, Нідерландів, Німеччини, Японії та Франції. Слід також зауважити, що ця монета в контексті поповнення фондів Музею є яскравим прикладом світової францистики.

Наступна 5-гривнева монета присвячена набуттю Україною статусу кандидата в члени Європейського Союзу 23 червня 2022 року. Вона позначає Україну на карті Європи, символізуючи її європейську ідентичність, історично встановлену через династичні зв’язки Київської держави з країнами континенту.

Зазначені вище монети Національного банку, що були частиною виставки в Musée de la Monnaie de Paris, а також інші предмети нумізматики з колекції ДІКЗ “Межибіж” вітчизняні відвідувачі можуть побачити на нумізматичній виставці “Монети карбовані війною”, яку в День Державного прапора України 23 серпня 2024 року відкрито в Меджибізькому замку.

IN MEMORIAM. РАВІЛЬ АНВАРОВИЧ ІСЛАМОВ (1956–2024 роки)

Равіль Анварович Ісламов (1956–2024)

03 січня 2024 року нумізматичну спільноту сколихнула сумна звістка – в засвіти відійшов відомий нумізмат та краєзнавець Равіль Анварович Ісламов (1956–2024).

Науковий спадок Равіля Анваровича є яскравим прикладом того, як можна опублікувати лише кілька фахових публікацій, але за їх вагомим змістом та величиною внеску стати одним із відомих нумізматів, які навечно вписали своє ім'я в історію грошового обігу України та здійснили важливе відкриття.

Головне відкриття Р. Ісламова стосується висновків щодо наявності в м. Ізмаїл у першій половині XVIII ст. власної монети – імітації бешликів Кримського ханства, карбованих за прототипом монет Арслана Гірея, Халіма Гірея або інших монет цього періоду. Такі монети характерні для знахідок в районі с. Новоозерне на східному березі річки Ялпуг. За висновками дослідника, вони перебували в обігу близько 30 років (рис. 1). Зусиллями Р. Ісламова такі монети передано в Ізмаїльський міський краєзнавчий музей, де дослідник вів історичний гурток для відвідувачів – “Клуб історії Задунав’я”.

Про життєвий шлях Равіля Анваровича вдалося дізнатися досить небагато. Із достовірних свідчень – народився 1956 року в м. Ізмаїл, мав дві вищі освіти, в радянські часи мав дисидентські погляди. Певний час будував політичну кар’єру, у 2005 році балотувався до місцевих органів влади як депутат. Захоплювався філософією, археологією, історію Бессарабії, для якіснішого дослідження кримських монет вивчав старотурецьку мову.

Має сина, який наразі перебуває в лавах ЗСУ та захищає нашу Державу від ворога.

Рис. 1. Ізмаїльські імітації монет Кримського ханства першої половини XVIII ст.

Список опублікованих робіт Р.А. Ісламова (1956-2024)

1. Исламов Р.А. Основание и развитие города Измаила в свете нумизматических находок. Восточная нумизматика в Украине. Ч. III: Раздел I. Нумизматика Улуса Джучи и Крымского ханства XIII–XVIII вв. Киев, 2013. С. 114-122.
2. Исламов Р.А. Чеканка медных монет в XVII–XVIII вв. на Нижнем Дунае. Восточная нумизматика в Украине. Ч. III: Раздел II. Исторические заметки. Киев, 2013. С. 93-94.
3. Исламов Р.А. Клад серебряных монет из раскопок 1994 г. на территории крепости Измаил. Нумизматика Старого Света. Кн. I / Отв. ред. Е.П. Токарева, В.Г. Лушин. Зимовники: Зимовниковский краеведческий музей, 2016. С. 89-96.
4. Исламов Р.А. Про відмінні риси пара Ахмеда III від медіні Ахмеда I, карбованих на монетному дворі у Місрі (Єгипет). Український нумізматичний щорічник. 2018. Вип. 2. С. 99-118.
5. Исламов Р.А. Медные имитации монет Крымского ханства, найденные в Дундарской долине. История. Археология. Культура. Материалы и исследования / Отв. ред. М.Г. Моисеенко, Е.П. Токарева. Зимовники: Зимовниковский краеведческий музей, 2019. С. 60-64.

Підготував сторінку пам'яті
Бойко-Гагарін Андрій

ДИЗАЙН ТА ЗАХИСТ ГРОШОВИХ ЗНАКІВ

Божавель Катерина
м. Київ, Україна

ЗОБРАЖЕННЯ ПТАХІВ НА АНТИЧНИХ МОНЕТАХ¹

Монети – рухомі матеріальні пам'ятки, які допомагають вивчати історію, побут та культуру певного народу. Ще із стародавніх часів процес створення та оздоблення грошових знаків був ретельно спланованим та мав певні особливості. Монети були не тільки засобом платежу, а й витвором мистецтва. Майстри намагалися створювати унікальні об'єкти, які вражають своєю красою та унікальністю, велику увагу приділяли наявності на полі монети орнаментів. Зазвичай головним елементом монет були зображення тварин, птахів, рослин, архітектурних елементів, портретів відомих людей та міфологічних створінь.

Велику групу складають грошові знаки, на яких зображені птахи: орел, сова, фенікс, сокіл, голуб та інші. Цікаво, що майже неможливо знайти однакових зображень. Вони завжди відрізняються залежно від регіону та періоду створення. Наприклад, на монетах давньогрецьких міст часто можна зустріти зображення орла. Чому саме його? Орел – священний птах для греків. Його вважали царем всіх тварин та ототожнювали із джерелом світла, родючості та безсмертя. Найчастіше його можна знайти в парі з верховним богом Зевсом. Гарним прикладом використання образу птаха є монета Македонського царства (307–297 роки до н. е.): на реверсі зображений Зевс, який сидить на троні та лівою рукою спирається на посох, а в правій тримає орла (рис. 1). Відомо, що саме орел був військовим символом божественного. Зустрічаються також монети, де образ птаха є центральним, наприклад, декадрахма Акраганта (413–406 роки до н. е.) (рис. 2). На реверсі зображено орла, який летить і в кігтях тримає зайця. Деталізація вражає. Помітно, що майстер вивчав анатомію та працював з натурою. Але найбільша кількість монет із зображенням орла була за часів Римської республіки. Приблизно в 100 році до н. е. проведена військова реформа, у наслідок якої орел став головним військовим знаком римської армії. З того часу його почали часто зображувати на монетах (рис. 3). Зазвичай птах зображався на реверсі з розправленими крилами. Поряд із ним могли бути й інші символи римської влади. Іконографія орла в стародавній Греції та Римській республіці суттєво відрізнялися. На грецьких монетах птах був елементом композиції та мав більш емоційне вираження, а на римських – зображувався як державний символ, доволі стримано та канонічно.

Другим за популярністю зображенням птахів на античних монетах була сова. Найбільше таких монет знайдено в місті Афіни. Хижий нічний птах присвячений богині Афіні, дочці Зевса, яка називалася “совоокою”. Сова – священний птах Афін, символ мудрості та захисниця народу. Найчастіше на аверсі таких монет зображено голову Афіни в шоломі, а на реверсі – сову (рис. 4). Ця традиція була розповсюджена доволі тривалий час: з кінця VI ст. до н. е. до I ст. до н. е. Монети подібного зразка показують естетичну та технічну досконалість, втілюють класичні грецькі ідеали краси, балансу та пропорцій. Деталізований дизайн та високий рельєф роблять ці артефакти справжніми витворами мистецтва.

Доволі рідкісними є зображення голуба на монетах. Вони були знайдені в давньогрецькому полісі Сікіон, який розташований на півночі Пелопоннесу між Коринфом і Ахеєю. Голуб був символом міста. Найчастіше зустрічаються монети: аверс зі зображенням химери, реверс – голуба (рис. 5). Химера була міфологічною, жажливою, вогнедишною істотою, що складалася з частин тіла лева, змії та козла. Голуб зазвичай зображений під час

¹ Робота виконана під науковим керівництвом доцента кафедри Мистецтвознавчої експертизи Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, доктора історичних наук – Бойка-Гагаріна Андрія Сергійовича.

польоту. Доволі легко відрізнити його від інших птахів саме за рахунок детального виконання крил.

Цікавим та неочікуваним є зображення півня на реверсі монет. Невелика кількість таких артефактів знайдена на території стародавньої Бактрії (суч. Афганістану, Таджикистану). Наприклад, тетрадрахма (246/5–235 рр. до н. е.) – монета, на якій детально викарбовано півня на реверсі та голову правителя на аверсі (рис. 6).

Перераховані види птахів – далеко не всі відомі на монетах птахи. Їхні зображення були дуже популярними в стародавньому світі. Найчастіше птахи були символами держав або богів. З кожним століттям їхні зображення поступово вдосконалювалися та осучаснювалися, але символіка залишалася незмінною. Спочатку птахи були лише частиною певної композиції на монеті, пізніше – центром. Навіть у сучасному світі продовжується традиція розміщення птахів на грошових знаках. В образі птаха поєднується сила, влада та свобода. Тому цей образ є дуже популярним та актуальним у сучасних реаліях.

Можна впевнено стверджувати, що птахи, характерні для зображень на античних монетах, формують історично обґрунтовану та стійку традицію в зображенні птахів на сучасних грошових знаках. Спираючися на аналогічний досвід класиків монетного карбування – давніх греків, можна стверджувати, що образ птахів може використовуватися як основний елемент дизайну сучасних грошей. Це, на нашу думку, допоможе уникнути критичних настроїв з політичної чи історичної та навіть духовної точки зору, відповідно – зробить сучасні гроші зрозумілішими та привабливішими.

Ілюстрації

Рис. 1. Срібна тетрадрахма. 307–297 рр. до н. е. Македонія, монетний двір Амфіполя. Вага 16,921 г. Діаметр 26,2 мм. Аверс: голова Геракла праворуч, одягнена в шкуру немейського лева. Реверс: Зевс сидить на троні, лівою рукою спирається на посох, а в правій тримає орла

Рис. 2. Декадрахма. 409–406 роки до н. е. Срібло. Акраганта. Аверс: бог сонця Геліос управляє колісницею; над ним літає орел, у кігтях тримає змію. Реверс: велике зображення орла, який летить та тримає в кігтях тіло зайця

Рис. 3. Тетрадрахма. 69–70 роки н. е. Срібло. Селевкίδα і Піерія. Антіохія. Вага 15,24 г, максимальний діаметр 26 мм. Аверс: голова імператор Веспасіана праворуч; напис навколо. Реверс: орел стоїть ліворуч на булаві, з розставленими крилами, тримає вінок у дзьобі; пальмова гілка ліворуч, півмісяць між лапами

Рис. 4. Тетрадрахма. Близько 454–404 роки до н. е. Аттіка. Афіни. Вага 17,22 г, максимальний діаметр 25 мм. Аверс: голова Афіни праворуч, в аттичному шоломі з гребенем, прикрашеному трьома оливковими листками і спіральною пальметою, з круглою сережкою з центральним виступом і перловим намистом. Реверс: сова стоїть праворуч, голова анфас; гілочка оливи та півмісяць ззаду

Рис. 5. Срібний статер. 334–330 роки до н. е. Сікіон, Пелопоннес, Греція. Вага 11,740 г, максимальний діаметр 23,3 мм. Аверс: міфічна істота рухається вліво, передня права лапа піднята; зверху вінок. Реверс: голуб летить ліворуч, навколо оливковий вінок

Рис. 6. Тетрадрахма. Приблизно 246/5–235 роки до н. е. Бактрія. Вага 16,72 г, максимальний діаметр 28 мм. Аверс: голова правителя праворуч, в оздобленому лавровим вінком аттичному шоломі, прикрашеному спіральним візерунком та крилами орла на щоці. Реверс: півень стоїть праворуч, позаду зображений ключ

Література та джерела

1. Зайцев Б. П., Мигаль Б. К. Тваринний світ на монетах. Антиквар. URL: https://www.antykvar.com.ua/pub/Tvarynnij_svit_na_monetah.html. Актуальність 28.05.2024.
2. Coins with the image of birds. CoinArchives. URL: https://www.coinarchives.com/a/results.php?search=coins+with+the+image+of+birds&s=0&upcoming=0&result_s=100. Actuality 28.05.2024.
3. Birds. Forum Ancient Coins. URL: <https://www.forumancientcoins.com/catalog/roman-and-greek-coins.asp?vpar=1521&pos=0&open=1467#Themes-&-Provenance>. Actuality 28.05.2024.

Левчук Анна
м. Київ, Україна

ВИДОЗМІНА ОБРАЗУ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО ВІД ЗЛАТНИКА ДО ГРИВНІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ВІДНОВЛЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ОБРАЗУ¹

Упродовж кількох сотень років окупації України спочатку російською імперією, потім радянським союзом, українські історію, культуру та мистецтво фальсифікували та знищували. Однією з таких постатей є Великий князь Володимир, який відіграв важливу роль для Русі-України, прийнявши християнство як державну релігію і тим самим вивів Русь на світову політичну арену. За довгий час, що Росія крала та фальсифікувала історію та мистецтво українців, образ князя Володимира набув зросійщених рис і перестав відповідати історичним фактам, чим користується Росія, яка довгі роки успішно презентувала себе на світовій арені, як правонаступницю Давньої Русі.

Після збройного нападу Росії на Україну гостро повстало питання повернути увагу світової спільноти до української культури і чітко відокремити її від московської. Відновити історичну справедливість і повернути всім українським митцям, твори яких зберігаються в музеях по всьому світу, їх український статус. Відокремити Давню Русь від сучасної Росії в очах світової спільноти, тим самим повернути собі свою історію і відновити честь і гідність діячів, які зробили вагомий внесок у розвиток української нації.

Перші відомі портрети Володимира Великого зустрічаються на златниках. На цих монетах – портрет у повний зріст сидячи. У правій руці правитель тримає скіпетр, що закінчується хрестом. Обличчя овальної форми з прямими широкими бровами, великі круглі очі, широкий ніс, маленький круглий рот обрамлений тонкими довгими вусами, масивне підборіддя, гладко поголене. Обличчя обрамляють рясна з колтами. Но голову вдягнений клобук.

Срібляників було багато різновидів, які можна поділити на чотири основні типи, водночас портрет Великого князя Володимира на всіх монетах має спільні риси. Очі великі круглі, ніс прямий широкий, вуса довгі, широкі. Обличчя овальної форми обрамляють рясна, на голові клобук. Підборіддя гладко поголене.

На зображеннях Радзивілівського літопису кінця XIV ст. князя Володимира зображають зовсім по-іншому: головний убір змінює форму і стає більшим. Зникає корзно, яке застібалось на круглу фібулу. Обличчя стає круглим, з дрібними рисами. З-під головного убору вибивається світле хвилясте волосся, а на обличчі світла борода середньої довжини загострена донизу. У подальшому Володимира зображують із довгою бородою до XX ст.

Уперше князь Володимир був зображений у короні на стінах Володимирського собору в м. Києві (1862–1890-ті роки), хоча ніколи не був коронованим. За словами Володимира Рички, це і не корона зовсім, а діадема, яку подарував чоловік онучці Володимира.

¹ Робота виконана під науковим керівництвом доктора історичних наук, доцента кафедри мистецтвознавчої експертизи Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв – Андрія Сергійовича Бойка-Гагаріна.

У подальшому Володимира Великого зображують тільки з бородою аж до 1988 року, аж поки в декількох містах по всьому світу не з'являються пам'ятники князю Володимиру, автором яких є Лео Мол, він же Леонід Григорович Молодожанин – канадський скульптор та живописець українського походження. Академік Королівської Канадської Академії мистецтв. З 1948 року мешкав у м. Вінніпег, Канада. Ці пам'ятники мають зовсім інше вирішення образу князя Володимира: замість довгої бороди вперше за 1 000 років знову з'являється гладко поголене підборіддя і довгі звислі вуса, і знову замість клобука на голові з'являється корона-діадема.

У 1991 році Василь Лопата створює портрет князя Володимира, який затверджується. Цей портрет має багато спільних рис із пам'ятником Володимиру Великому у Вінніпезі Лео Мола (Канада), а саме: В. Лопата використовує для портрету саме корону, а не клобук, який був зображений на золотниках і срібниках Володимира. Волосся має ту саму довжину і так само акуратно обрамляє обличчя, прикриваючи вуха. Дугоподібні широкі брови, які похмуро зведені до центру, виразні мішки під очима і гостро виражені носо-губні складки. Звислі вуса, невеликий рот із пухкими губами. Хоча деяка відмінність все ж таки є – портрет В. Лопати має більш витягнуту форму обличчя з широкою щелепою, міцне широке, чітко окреслене підборіддя, виразні вилиці; натомість у скульптурі Лео Мола обличчя тяжіє до форми трикутника, вилиці та лінія щелепи менш виразні.

Така схожість, а також те, що В. Лопата мав, щонайменше, одного спільного знайомого з Лео Молом, а саме Дмитра Степовика, який консультував пана Лопату під час роботи над портретами для українських грошей, про що В. Лопата пише у своїй книзі “Надії та розчарування, або метаморфози гривні”, та про що пише сам Д. Степовик у коментарі до вищезначеної книги (ст. 309,310), а також написав біографічну книгу про Л. Мола “Скульптор Лео Мол. Життя і творчість”, з яким, як стверджує сам Д. Степовик, був особисто знайомий. Тож ймовірно Д. Степовик міг, якщо не вказати на роботи Лео як на приклад, то звести двох митців для плідної сумісної праці.

На підставі вищенаведеного матеріалу можна зробити висновки, що В. Лопата створив портрет Володимира Святославовича, який найбільше відповідає оригінальним портретам на золотниках та срібниках Володимира, відтворивши характерні риси обличчя і приділивши увагу таким рисам, як довгі звислі вуса, характерне масивне підборіддя, яке чітко видно як на златнику, так і на срібнику, довгий рівний ніс, великі очі та овальне обличчя. Але також можна побачити, що на давньоруських монетах Володимир все ж таки зображений не з волоссям, а з ряснами і в клобуці. Натомість на українській гривні ми бачимо продовження російського імперського наративу у вигляді Володимира з короною на голові. Тож для більшої історичної відповідності та остаточного відокремлення князя Володимира Святославовича від московських загарбницьких посягань потрібно переглянути сучасний образ князя на українських грошах та повернутися до портрету, розробленому паном В. Лопатою, але з урахуванням історичних зображень.

Пізніше, для книги Орест Новаківський надає коментарі, де пише, що В. Лопата приїздив у 1985 та у 1990 роках до Канади з художніми виставками. Таким чином, можна припустити, що для створення образу Великого князя Володимира В. Лопата надихнувся саме скульптурами Л. Мола. Якщо порівняти ці портрети з портретами на золотниках Володимира Великого, то можна дійти висновку, що вони мають достатню схожість у своїй основі, але відрізняються в деталях, таких як відсутність рясен і клобука, які чітко видно на монетах.

Література та джерела

1. Бережнюк О. Чому Володимир у короні? (Інтерв'ю з Володимиром Ричкою). День. № 147. Київ, 2014. URL: <https://day.kyiv.ua/article/taym-aut/chomu-volodymyr-u-koroni>
2. Всеукраїнська наукова конференція професорсько-викладацького складу і студентів ХДАДМ за підсумками роботи 2014/2015 навчального року. Збірник статей. 15 травня 2015 р., ХДАДМ. Харків, 2015. С. 87-89.
3. Лопата В. Надії та розчарування, або метаморфози гривні. К.: Дніпро, 2000. 160 с.
4. Офіційна Інтернет-сторінка Національного банку України: URL: <https://bank.gov.ua/ua/uah/uah-history>
5. Степовик Д.В. Скульптор Лео Мол: життя і творчість. Київ: Мистецтво, 1995. 224 с.

ОСОБЛИВОСТІ ФОТОГРАФУВАННЯ ПРЕДМЕТІВ НУМІЗМАТИКИ

Для отримання якісного зображення, придатного для поліграфії, розміщення на офіційних сайтах, проведення науково-дослідницької роботи тощо потрібно використовувати якісну апаратуру. Рекомендується мати професійний (дзеркальний або бездзеркальний) фотоапарат зі змінними об'єктивами. Конкретно у випадку фотографування монет, значків, нагород необхідно використовувати макрооб'єктив. Характеристики можуть варіюватися залежно від виробника та моделі, але добре, якщо мінімальна дистанція фокусування буде не більше 20 см.

Для встановлення камери використовується штатив (тринога), який дає змогу закріпити камеру під різним кутом до площини, на якій розташований об'єкт. Для зйомки в плані – репродукційний штатив, який дає змогу закріпити камеру паралельно столу чітко над фотографованим предметом.

Тло має бути однотонним, найкраще білого, сірого або чорного кольору. Важливо, щоб воно не відбивало світло, не створювало бликів під час зйомки – було матовим.

Одним із найважливіших інструментів у нумізматичній фотографії є світло. Саме завдяки правильному освітленню досягається якісне відображення стану, деталей та рельєфу фотографованого об'єкта. Підбір типу освітлення є індивідуальним і залежить від поставленої задачі та характеристик фотографованого об'єкта. Загалом є кілька базових варіантів освітлення, при яких можна досягти прийняттого результату: денне світло з використанням відбивача (здебільшого сріблястого), два штучних джерела світла (світильники), light box, фрост-рама з прапором, кільцеві світильники, що кріпляться на об'єктив фотоапарата (обов'язково з можливістю регулювання потужності) тощо. Під час зйомки з використанням двох світильників один відіграє роль заповнюючого світла, установлюється стандартно з правого боку, доволі високо (далі від об'єкта). Другий світильник дає “малююче” світло, слугує для створення м'яких тіней для виявлення рельєфу монети, установлюється з протилежного боку, зліва, трохи вище площини монети. Важливим нюансом під час зйомки зі штучним світлом є його тип. Можна використовувати лампи і теплого, і холодного світла, але парами, тобто використовувати одночасно лише світильники з однаковим типом світла. Інакше, якщо одне джерело світла дає тепле, а інше холодне світло, то кольори виглядатимуть не натурально, і буде неможливо правильно налаштувати баланс білого на фотоапараті. У випадку з денним світлом головне джерело (промені сонця з вікна) слугує заповнюючим, а відбивачем відповідно, відбиваючи промені, створюється малююче світло.

Часто може виникати проблема провальних тіней, що утворюються на тлі під час висвітлення рельєфу малюючим світлом. Щоб уникнути цього, можна підняти об'єкт над тлом (+1 см буде достатньо). Це можна зробити, підклавши щось під монету, але важливо, щоб те, що підкладається під предмет фотографування, не було видно на фотографії і щоб матеріал підкладки не шкодив поверхні монети, не дряпав, не залишав жирних плям тощо. За рахунок створення певної дистанції між об'єктом та тлом тіні будуть “провалюватися” і не будуть помітні на знімку. Такий прийом, зокрема, використовується під час фотографування монет із затертим, погано читабельним рельєфом, тобто може бути використане одне джерело світла, установлене майже перпендикулярно до площини предмета. Такий варіант освітлення створює глибокі тіні, які добре виявляють деталі виробу, але також створює провальні тіні на тлі. Також для того, щоб “провалити” непотрібні тіні на тлі, можна використовувати матове скло (матовою стороною догори). У такому випадку поверх фону кладеться скло, а вже на нього монета, яку потрібно сфотографувати. Важливо, щоб скло було матове з одного боку або антиблікове, щоб у ньому не відбивався фотоапарат чи інші деталі оточення.

Фотографування гурту монети є окремою темою для обговорень, адже це можна зробити багатьма способами, кожен з яких має свої переваги та недоліки. Класичним можна назвати спосіб, при якому монета ставиться на ребро, камера встановлюється над нею на репродукційний штатив, два джерела світла (заповнююче і малююче). Для того, щоб закріпити монету, можуть бути використані різні матеріали, які приліплюються до столу. Важливо, щоб вони не залишали слідів на гурті і не були помітними на кінцевому зображенні. За потреби фотофіксації всієї довжини гурту таким методом гурт умовно ділиться на сегменти і по черзі фотографується кожна з частин. Також є й інші способи фотографування гурту монети, такі як фотофіксація з обертальним столиком, з дзеркальцями, установленими під кутом, сканування тощо.

Що стосується колекційних монет, як нових, так і старовинних, то вони часто надходять в оригінальних пластикових капсулах. З такими предметами завжди треба працювати в білих бавовняних рукавичках, щоб не залишати відбитків пальців. Оскільки пластик, з якого виготовляються кейси, хоч і є прозорим, але відбиває світло та може мати мікроподряпини, то потрібно зняти одну з половинок капсули, не торкаючись монети. у подальшому, на постобробці, кейс можна видалити в програмі Photoshop.

Окремо варто сказати про сучасні монети з якістю карбування “пруф” (англ. proof, нім. spiegelglanz), поверхня яких є полірованою. Складність фотофіксації таких монет, навіть якщо вони без кейсу, полягає в тому, що їхня поверхня часто є полірованою “в дзеркало”, через що під час зйомки в ній може відбиватися об’єктів, штатив, лампа на стелі (навіть якщо вона не ввімкнена на момент зйомки) та інші деталі оточення. Для того, щоб отримати якісне зображення таких предметів, використовується лайтбокс (англ. lightbox), часто з двома додатковими джерелами світла. Монета встановлюється під кутом таким чином, щоб на її глянцевої частині (здебільшого тлі композиції, розміщеної на аверсі чи реверсі) відбивалася однотонна біла або чорна поверхня. Для уникнення випадків, коли на монеті відбивається камера, можна накрити апаратуру білою тканиною. Важливо правильно підбирати кут, під яким розташована монета, так, щоб на кінцевому зображенні були мінімальні викривлення експозиції. Це важливо для достовірного відображення пропорцій та деталей виробу. Безумовно на постобробці в програмі Photoshop вирівнюється експозиція.

Мисько Володимир

м. Кам’янець-Подільський, Україна

Мисько Тетяна

м. Кам’янець-Подільський, Україна

Байтеряков Олег

кандидат географічних наук

м. Мелітополь, Україна

НУМІЗМАТИЧНА ГЕОГРАФІЯ: СУЧАСНІ МОНЕТИ КРАЇН ОКЕАНІЇ, ОПИС ТА ЗАСТОСУВАННЯ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

Географія – наука, яка займає важливе місце в плеяді інших наук і яка потребує застосування особливих дидактичних засобів під час вивчення в школі. Використання наочних засобів відіграє велику роль у розвитку наочно-образного мислення школярів, гостроти сприйняття, спостережливості, зорової пам’яті. Одним із найважливіших засобів наочності, які можна успішно використовувати в освітньому процесі є металеві грошові знаки – монети. Їх можна застосовувати практично на кожному із етапів навчання: від формування нових знань, умінь і навичок до узагальнення і систематизації вивченого матеріалу. Монети багатьох країн Океанії є справжніми шедеврами мистецтва. Вони – і арена реалізації творчості

художників, і відображення географічних і біологічних об'єктів, побуту, традицій та культури місцевого населення (племен)¹.

Практично в усіх літературних та інтернет-джерелах нумізматику розглядається виключно як спеціальна або допоміжна галузь історичної науки. Однією із головних цілей нашого дослідження – довести, що нумізматику це не лише історична наука, але й наука, яка містить глибокий географічний та природничий зміст, доносить людям багато цікавої інформації про природні об'єкти та явища, а в наукових пошуках дослідникам може принести багато цінного географічного, краєзнавчого та країнознавчого матеріалу.

Океанія за загальноприйнятим поділом включає три субрегіони: Меланезію, Полінезію і Мікронезію. Також ми дослідили монети штатів і територій США, які є частинами цього регіону: Гаваї та Американське Самоа, що належать до Полінезії, Гуам та Північні Маріанські острови – до Мікронезії.

Розглянемо зображення різних об'єктів на монетах кількох країн Меланезії. Зокрема, монети Соломонових островів містять виключно географічні об'єкти, що відображають племінні звичаї, традиції, культуру та вірування: ритуальна чаша, інкрустована мушлями моллюсків, орлиний дух Малаїти, різблений дерев'яний бюст (місцеве божество), морський дух Нгореру, традиційна ритуальна кругла підвіска, герб Соломонових островів із крокодилом та акулою, дерев'яна голова Нусу-Нусу – морського духу та місцева ритуальна тарілка².

Цікавими є монети Фіджі із зображенням місцевих, племінних предметів: таноа – велика, глибока ритуальна чаша, яка використовується для Севусеву, церемонії презентації якуни, фіджійської назви кави (1 цент, 2 долари), сакамолі – місцева керамічна пляшка для води (1 долар), традиційна метальна булава – ула тава тава (10 центів), лалі, фіджійський барабан (5 центів).

У Папуа Новій Гвінеї більшість монет присвячені органічному світу цієї країни. Крім двох монет, присвячених Центральному банку країни (50 тойя і 2 кіна), решта містять зображення різноманітних тварин (метелик райський птахокрил, риба-скорпіон, свиноноса черепаха, кускус плямистий, казуар малий, крокодил новогвінейський)³.

Більшість країн Меланезії віддають перевагу карбуванню монет із зображенням біологічних об'єктів (55%). Найбільша їх кількість притаманна монетам Вануату (100%) та Папуа Нової Гвінеї (75%). Максимальна кількість географічних об'єктів міститься на монетах Соломонових островів (100%).

У Полінезії монети карбуються в Новій Зеландії, Самоа, Токелау, Тонга, Тувалу, Французькій Полінезії, Островах Кука, Острові Пасхи.

Розглянемо монети цього субрегіону. У Новій Зеландії зустрічаються переважно представники флори і фауни, а також культові предмети, вітрильник Джеймса Кука. На монетах зображені: срібляста папороть, квіти та стебло ковхаю, гаттерія, коруру Маорі, різьба маорі із зображенням вождя Пукакі, вітрильник Джеймса Кука, птах ківі, біла чапля Котуку⁴.

Монетний двір Самоа нараховує 6 монет. Географічні і біологічні об'єкти на монетах зображені порівну. Значна увага приділяється органічному світу, зокрема на монеті номіналом 50 сене зображений зубчастодзьобий голуб – вид, який майже винищений людиною і перебуває під міжнародною охороною. Також на монетах Самоа зображені: ананас, гонщики на каное Fautasi, квітка червоного імбиру, церемоніальна дерев'яна миска для кави та герб країни.

¹ Байтеряков О.З., Дербас А.В. Грошові знаки як засоби навчання географії. Сучасний рух науки: тези доп. III міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 1-2 жовтня 2018 р. Дніпро, 2018. С. 22-24. Його ж. Байтеряков О.З., Донченко Л.М. Методика застосування грошових знаків в шкільному курсі «Географія. Материків і океани». Педагогічна інноватика: досвід та перспективи Нової української школи: кол. монографія / за заг.ред. А.М. Солоненка, І.А. Мальцевої, Л.Ю. Москальової, О.С. Арабаджи. Мелітополь: ТОВ «Колор Принт», 2019. С. 178-185.

² Numista. URL: <https://numista.com> (дата звернення 24.07.2024).

³ Numista. URL: <https://numista.com> (дата звернення 24.07.2024).

⁴ Мисько В.З., Мисько Т.О., Байтеряков О.З. Щодо питання про нумізматику географію (на прикладі сучасних монет країн Полінезії). Ways of Science Development in Modern Crisis Conditions: Proceedings of the 5th International Scientific and Practical Internet Conference, June 13-14, 2024. FOP Marenichenko V.V., Dnipro, Ukraine, 217 P. 134-138.

Географічні і біологічні об'єкти на монетах Островів Кука зображені майже порівну. Органічний світ представлений на чотирьох монетах: 5, 10, 20 і 50 центів. На них зображені: квітка гібіскуса Раротонга, апельсин, тунець. Варто звернути увагу на монету в 20 центів, на якій зображений крячок австралійський. Птах перебуває під охороною МСОП. Місцеві вірування та традиції представлені на монеті в 1 долар, де зображений бог морської стихії – Тангароа¹.

Більшість країн Полінезії віддають перевагу карбуванню монет із зображенням біологічних об'єктів (60,1%). Найбільша їх кількість на монетах Тувалу (100%), Нової Зеландії та Токелау (по 62,5%). Географічні об'єкти переважають лише на монетах Французької Полінезії (57,1%).

У Мікронезії обігові монети карбувалися лише у Федеративних Штатах Мікронезії і Кірибаті. Майже на усіх монетах ФШМ зустрічаються біологічні об'єкти, які відображають органічний світ островів: летюча лисиця Чуук, риба-клоун, руда нічна чапля, жовтоперий тунець, скат-манта, довгодзьобий дельфін звичайний і карликова косатка. Цікавими з точки зору естетики і дизайну заслуговують на увагу біметалеві монети номіналом 2 і 5 доларів. Монети виготовлені дуже якісно, із переходом малюнка з одного металу в інший².

Монетний двір Кірибаті нараховує 7 монет. Біологічні об'єкти значно переважають над географічними. Різноманітно представлені флора і фауна країни: тварини дикої природи – птах фрегат, токайський гекон і три дельфіни та важливі культури с/г виробництва – бвабвая або болотний “таро”, хлібне дерево, панданус. Абсолютна більшість країн Мікронезії віддають перевагу карбуванню монет із зображенням біологічних об'єктів (86,6%). На географічні об'єкти припадає лише 13,4%.

Частиною Океанії є штат Гаваї та інші території США: Американське Самоа, Гуам і Північні Маріанські острови. На сьогоднішній день в обігу на території США є 8 монет номіналом 25 центів (квотери), які карбувалися протягом двох серій: “Штати і території США” (1999–2008 роки) та “Прекрасна Америка” (2010–2021 роки).

На них зображені: гавайський монарх (король Камехаเมха І), виверження вулкана Кілауеа, аутригерне каное, карта Гуаму та камінь латте, висадка американських військ на берег у затоці Асан, морський берег, дві крячки, каролінці на вітрильному судні, віночок із Тейбво (тихоокеанського базиліку), Американський меморіальний парк на острові Сайпан, самоанські церемоніальні предмети (чаша з ава, віночок і посох), самоанський фруктовий кажан. На більшості монет США переважають зображення географічних об'єктів, на які припадає 87,5%, на біологічні – лише 12,5%.

Дослідивши 126 монет, ми виявили на них зображення 15 рослин та 56 тварин (рис. 1). Деякі тварини зображені по кілька разів, наприклад: птах Кагу (Нова Каледонія), черевоногий моллюск харонія (Вануату), кокосовий краб (Вануату і Токелау). На предмети побуту, місцевих вірувань, національні символи та інші об'єкти припадає 52 зображення. Серед них значну кількість становлять предмети культу і місцевих вірувань та предмети побуту і культури. Ритуальна кавова чаша таноа – зображена на монетах чотирьох країн: у Фіджі, на Островах Кука, Самоа та США.

Висновки. Розвивальне значення застосування монет країн і територій Океанії в освітньому процесі пов'язано із можливістю їхнього використання для виконання дітьми різноманітних навчальних завдань, які сприятимуть підвищенню інтересу до предмета, розвитку аналітичного та логічного мислення. Монети є глибоко географічні і легкодоступні для вивчення. Крім того, зображення мають не лише історичний зміст, але й містять географічну, природничу, економічну і суспільну спрямованість. Усе це створює відчуття повноти вивчення держави, народу, історії, природи та культури тієї чи іншої країни. Адже кожна монета – не лише декілька грамів металу, але й частинка географії, біології, культури та звичаїв мешканців тієї чи іншої країни Океанії.

¹ Мисько В.З., Мисько Т.О., Байтеряков О.З. Щодо питання про нумізматичну географію (на прикладі сучасних монет країн Полінезії). *Ways of Science Development in Modern Crisis Conditions: Proceedings of the 5th International Scientific and Practical Internet Conference*, June 13–14, 2024. FOP Marenichenko V.V., Dnipro, Ukraine, 217 P. 134–138.

² Numista. URL: <https://numista.com> (дата звернення 24.07.2024).

Література та джерела

1. Байтеряков О.З., ДЕРЕБАС А.В. Грошові знаки як засоби навчання географії. Сучасний рух науки: тези доп. III міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 1-2 жовтня 2018 р. Дніпро, 2018. С. 22-24.
2. Байтеряков О.З., Донченко Л.М. Методика застосування грошових знаків в шкільному курсі «Географія. Материка і океани». Педагогічна інноватика : досвід та перспективи Нової української школи: кол. монографія / за заг.ред. А.М. Солоненка, І.А. Мальцевої, Л.Ю. Москальової, О.С. Арабаджи. Мелітополь : ТОВ «Колор Принт», 2019. С. 178-185.
3. Мисько В.З., Мисько Т.О., Байтеряков О.З. Щодо питання про нумізматичну географію (на прикладі сучасних монет країн Полінезії). Ways of Science Development in Modern Crisis Conditions: Proceedings of the 5th International Scientific and Practical Internet Conference, June 13-14, 2024. FOP Marenichenko V.V., Dnipro, Ukraine, 217 P. 134-138.
4. Numista. URL: <https://numista.com> (дата звернення 24.07.2024).

Ілюстрації

Вануату – бульби ямсу, саджанці трьох кокосів; **Нова Зеландія** – срібляста папороть, ковхай; **Кірибаті** – бвабваї (болотний «таро»), плід хлібного дерева, горіх пандануса; **Острови Кука** – квітка гібіскуса, плід апельсина; **Самоа** – плід ананаса, квітка червоного імбиру; **Французька Полінезія** – місцева с/г продукція: квіти, пагони ванілі, плоди хлібного дерева; **Тонга** – ванільна орхідея, таро (або колоказія їстівна), квітка хейлала.

Рис. 1. Рослинний світ на монетах країн і територій Океанії

АВАНГАРД ЯК ХУДОЖНІЙ СТИЛЬ ОФОРМЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТНИХ МОНЕТ В 2010-2024 РОКАХ

Практично одночасно з початком випуску монет для обігу, у період широкого розповсюдження монет на територіях їх випуску та за його межами, емітенти монет зрозуміли, що монета може виконувати ще одну не зовсім притаманну їй функцію – стати масовим та поширеним засобом інформаційного впливу та пропаганди в суспільстві.

Ця ситуація зберігалася приблизно до другої половини XX сторіччя, коли національні банки-емітенти почали разом з обіговими монетами карбувати пам'ятні монети із заниженою номінальною вартістю відносно вартості дорогоцінного металу в монеті або витрат на карбування. Такі монети карбувалися вже виключно для представницьких потреб та колекціонерів, були високої технологічної якості та дизайну.

Національний банк України (далі – НБУ) також пішов цим шляхом. Невеликий проміжок часу в 1996–2004 роках частина українських пам'ятних монет із недорогоцінних металів ще потрапляла в грошовий обіг за номінальною вартістю, але невеликі тиражі та інтерес колекціонерів “вимивали” їх з обігу буквально відразу. З початку своєї діяльності до сьогодні НБУ випущено в обіг більше 1 000 пам'ятних та інвестиційних монет, а також сувенірної продукції. Незважаючи на значну щорічну кількість уведених в обіг пам'ятних монет, дизайн цих монет створений на високому художньому рівні, деякі українські монети визначалися як найкращі у світі.

Метою нашої доповіді буде розглянути авангард як художній напрям у дизайні українських пам'ятних монет. Ми живемо в часи, коли художників в Україні, мабуть, більше, чим, наприклад, інженерів-проектувальників електростанцій або конструкторів авіабудівництва. Більшість цих художників працює або намагається працювати в авангардистському стилі, кожен із художників хоче бути неповторним, особливим, але свій особливий стиль та впізнаваність є в небагатьох. Авангард практично всюди, різного рівня, різного емоційного сприйняття, але його дуже багато. Тому використання авангардних художніх рішень у карбуванні монет має бути дуже зваженим, обережним та доречним.

Першою монетою, у якій авангард з'явився як художня концепція, була монета 2017 року, номіналом 5 гривень “До 100-річчя подій Української революції 1917–1921 рр.”. Художники монети: Таран Володимир, Харук Олександр, Харук Сергій (мистецька група “Арттріум”, скульптори: Дем'яненко Володимир, Атаманчук Володимир. Хоча вже в 2001 році елементи сучасного динамічного дизайну були використані для оформлення українських пам'ятних монет (серія “Зимові Олімпійські ігри в Солт-Лейк Сіті”).

Авангардний дизайн використовувався в оформленні таких монет, як “Колесо життя”, “Копання картоплі”, набору “До 100-річчя Національної академії наук України”, “Холодний Яр”, “25 років Конституції України”, “80-ті роковини трагедії в Бабиному Яру” та інших.

Але безперечно найбільш сміливим, навіть зухвалим проявом авангарду в нумізматичній роботі НБУ було введення в обіг 26 вересня 2023 року 5-гривневої нейзильберової монети “Країна супергероїв. Дякуємо енергетикам!” (рис. 1). Уже одне те, що на аверсі монети немає номіналу, викликало масову збентеженість та неспокій в українських нумізматів.

“І в мирні часи робота українських енергетиків важлива, але під час війни – вона героїчна! Щодня та щоночі під ворожими обстрілами та в негоду, попри втому та загрози, ці звичайні незвичайні люди робили свою справу. Раз у раз, повертаючи світло, вони повертають разом із ним надію, дають можливість жити та працювати, боротися за Перемогу! Тому, щоб увічнити їх подвиг, ми створили цю сучасну мінімалістичну монету, із закодованими символами переможного світла”, – так прокоментував випуск монети Голова НБУ. Андрій Пишний відомий не тільки як визначний фінансист, а як знавець і поціновувач

сучасного українського мистецтва. Тому очевидно, що монета “Країна супергероїв. Дякуємо енергетикам!” завдячує своїй появі саме в такому дизайні Голові НБУ.

Під час спілкування з автором ескізу цієї монети, Сергієм Майдуковим, було уточнено ряд питань щодо передумов та безпосередньої роботи над ескізом монети. Митець зазначив, що його проєкт був цілковито авторською роботою, без урахування якихось обов’язкових вимог чи побажань з боку замовника ескіза. На момент укладання угоди щодо розроблення ескіза монети С. Майдуков був одним з учасників конкурсу за пропозицією НБУ. Ураховуючи те, що в автора вже був успішний досвід співпраці з монетним двором Латвії, така пропозиція була обґрунтованою та доцільною. Таким чином, саме бачення та візуальна естетика С. Майдукова як митця були реалізовані монетним двором НБУ в цій монеті. Разом з тим С. Майдуков зазначив, що робота з недорогоцінним металом у дуже пласкій перспективі дещо не збіглася з його очікуваннями. З цим можна погодитися, тому що малий розмір монетної заготовки, фактура, технологічна можливість обробки та колір нейзильберу дуже обмежують втілення незвичних дизайнерських рішень, таких як, наприклад, об’ємний просторовий тризуб, створений художником.

Необхідно звернути увагу, що у випадку з введенням в обіг монети “Дякуємо енергетикам!” виникла цікава колізія, коли монета сміливого сучасного дизайну з дуже незвичним для нумізматики художнім рішенням сприйнята з цілковитим захватом творчою та художньою спільнотою України і разом з тим викликала чимало негативних відгуків та емоцій у колекціонерському середовищі. Це сталося тому, що нумізмати-колекціонери хронологічної чеканки пам’ятних монет України, нажаль, у своїй переважній більшості – люди, дуже далекі від творчості, більш зацікавлені в колекційній, а не художній цінності монет. З одного боку, розробники прагнуть того, щоб дизайн пам’ятних монет відповідав сучасним уявленням та художнім трендам найбільш передових монетних дворів світу, щоб монета могла претендувати на всесвітнє визнання, як витвір українського медальєрного мистецтва. З іншого боку, нумізматичне середовище, як досить консервативна спільнота, прагне того, щоб у НБУ виходили монети реалістичного яскравого вигляду, більше про коней, ведмедів, пожежні машини та літаки, про інших зрозумілих і цікавих персонажів та події, з перспективою комерційного зростання ціни нумізматичної продукції, щоб нова пам’ятна монета України викликала платоспроможний інтерес як у колекціонера, так і в пересічного громадянина, який не колекціонує або не інвестує в монети. Тому дотримання певного балансу, як у процентному співвідношенні “авангардистських” та реалістичних монет, так і у використанні більш зрозумілих для пересічних громадян художніх рішень, буде лише на користь як споживачам нумізматичної продукції – нумізматам, так і банківській спільноті. Що, власне, і є результатом нумізматичної діяльності Національного банку України на сьогодні.

Ілюстрації

Рис. 1. Україна, 5 гривень 2023 року. Країна супергероїв. Дякуємо енергетикам! Серія “Безсмертна моя Україна”. Уведено в обіг 26 вересня 2023 року.

Література та джерела

1. Офіційний сайт Національного банку України. URL: www.bank.gov.ua Актуальність 30.08.2024.
2. Інструкція про організацію виготовлення, випуску в обіг і реалізації пам’ятних та інвестиційних монет України, сувенірної продукції від 30.05.2012 № 213.

ЗАСТОСУВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В РОЗРОБЛЕННІ ДИЗАЙНУ СУЧАСНИХ ГРОШОВИХ ЗНАКІВ¹

Штучний інтелект (далі – ШІ) – область комп’ютерних наук, що займається створенням моделей нейронних мереж, які здатні навчатися на наданій інформації. На відміну від стандартного програмування, де надаються вхідні дані та інструкції й очікуються вихідні дані, процес навчання моделей отримує вхідні та вихідні дані й очікуються інструкції.

Сучасний світ швидко змінюється – ШІ стає невід’ємною частиною багатьох галузей, включаючи дизайн, у тому числі в розробленні дизайну грошей. Це відкриває нові можливості для створення унікальних і складних дизайнів, що дає змогу підвищити ефективність креативного процесу дизайну, забезпечити високу якість та інноваційність кінцевого продукту. Це включає використання нових матеріалів, технік та підходів до дизайну, що робить монети не лише грошовим засобом, але й витвором мистецтва. У цій роботі ми на практиці перевіримо, як ШІ можна використовувати та наскільки якісно це може бути реалізовано. Використання ШІ у творчих процесах піднімає ряд етичних питань та ризиків, таких як: авторське право, приватність даних та можливість заміни людської праці. Загалом застосування ШІ в майбутньому залежатиме від того, як ці технології будуть використовуватися та контролюватися.

Серед популярних платформ для створення дизайну з використанням ШІ можна виділити:

- **Firefly:** універсальна платформа на базі ШІ для створення вмісту, яка є безпечною для комерційного використання;
- **Flux:** спеціалізується на створенні 2D та 3D анімацій, а також генерації зображень. Став головним конкурентом MidJourney. Позитивно зарекомендував себе в створенні реалістичних зображень;
- **MidJourney:** спеціалізується на створенні 2D та 3D анімацій, а також генерації зображень. Гарно створює зображення в різних стилістиках.

Практика. Тепер спробуємо створити нові українські монети за допомогою ШІ (рис. 1). Практика свідчить, що запит краще вводити англійською. Вводимо запит: “a silver coin with kalini berries on it, with a small coat of arms of Ukraine”.

На практиці кожна платформа зрозуміла запит, але є свої недоліки. Наприклад, обов’язкові елементи (малий герб, номінал, логотип монетного двору, рік, назва емітента), які мають бути на кожній монеті, ШІ в деяких випадках ігнорує, інколи спотворює символи. Не враховує можливості техніки, такі як: емалі, тамподрук тощо.

Незважаючи на значні досягнення, ШІ все ще має технічні обмеження та потребує людського контролю та корекції для забезпечення високої якості кінцевого продукту. На сьогодні ШІ ідеально використовувати для створення прототипів: взяти композицію, частину зображення і редагувати під свій задум. Якщо ШІ навчити спеціально під створення дизайну монет, редагування буде менше і процес стане ефективніше.

Використання ШІ в дизайні монет має значний потенціал для подальшого розвитку, це дозволяє створювати дизайн швидше. З навчанням ШІ спеціально під створення дизайну банкнот та монет можна очікувати ще більших змін у цій галузі, що відкриє нові можливості для дизайнерів та виробників монет. Але важливо пам’ятати, що це лише інструмент, а не заміна людського творчого підходу. Дизайнери повинні зберігати свою оригінальність та творчість, використовуючи ШІ як допоміжний інструмент.

¹ Робота виконана під науковим керівництвом доктора історичних наук, доцента кафедри мистецтвознавчої експертизи Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв – **Андрія Сергійовича Бойка-Гагаріна**.

Рис. 2. Результат створення дизайну нових українських монет за допомогою ШІ.
Запит: “a silver coin with cityscape of Kyiv on it, denomination 10 UAH”

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ У НУМІЗМАТИЦІ: НОВІ ГОРИЗОНТИ АНАЛІЗУ ТА КЛАСИФІКАЦІЇ

Можливості та ризики штучного інтелекту (далі – ШІ, англ. artificial intelligence, AI) є однією з ключових тем сучасних наукових досліджень. Фактично ШІ є технологією, що здатна аналізувати, навчатися й адаптуватися для виконання складних завдань, які раніше вимагали участі людини. Головною його особливістю є спроможність інтерпретувати дані, приймати рішення й імітувати людський інтелект, відкриваючи нові перспективи для різних сфер нашого життя². Оскільки час стрімко йде вперед, а разом із ним розвиваються й інновації, вже сьогодні ШІ активно використовується не тільки в математичних та технічних науках, а й у нумізматиці, надаючи нові можливості для вивчення монет.

Такі можливості включають в себе появу зовсім нових інструментів для класифікації та розпізнавання монет, для спрощення інвентаризації колекцій, виявлення рідкісних екземплярів, а також атрибуції та ідентифікації невідомих монет на основі зображень і даних. ШІ сьогодні також дозволяє використовувати власні можливості для виявлення підробок, створення віртуальних колекцій і виставок, оцінки вартості монет, що в подальшому може посприяти процесу популяризації нумізматичної науки.

Упровадження ШІ в нумізматичні дослідження активно досліджується в межах напряму цифрової нумізматики. В Україні використанню цифрових технологій у вивченні монет присвячені праці таких науковців, як Орлик В.³, Хромова І.⁴, Коцур В., Орлик С. та Бондаренко О.⁵, Швець О.⁶, Бойко-Гагарін А.⁷ та багатьох інших.

Використання машинного навчання, комп'ютерних алгоритмів і нейронних мереж для обробки великих обсягів даних і розпізнавання монетних штемпелів є одним з ключових етапів для трансформації традиційних методів на сучасний технологічний рівень. Досить успішними результатами спроб об'єднання нумізматики та ШІ стали такі продукти та додатки, як:

- “CADS: Computer Aided Die Study Program від the American Numismatic Society”, програма комп'ютерного дослідження штемпелів за допомогою комп'ютерного бачення та ієрархічної кластеризації, алгоритми якої допомагають у виявленні широкого спектра контурів на зображеннях, ідентифікації зображення та контурів відбитку на монеті, їх визначенні та за потреби відхиленні, якщо необхідні елементи зображення поза межами досліджуваного поля⁸;

- “AI Assistant” від Coiniverse (бета-версія), що може стати непоганим джерелом для нумізматичних досліджень, так як він шляхом сканування монети пропонує користувачам доступ до інформації стосовно історії доданих у нього монет завдяки надаванню точних та вичерпних відповідей на загальні запитання стосовно типу, монетного двору тощо⁹.

- “CoinSnap” від Next Vision Limited для ідентифікації та оцінки монет, що використовує ШІ для розпізнавання зображень і класифікації монет, надаючи довідкову ціну. Тестування показало 93% точності під час ідентифікації сучасних монет, але додаток менш ефективний із давніми монетами та не підтримує ідентифікацію підробок або дефектів¹⁰;

¹ Аспірантка кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи, Центральноукраїнський національний технічний університет, науковий керівник - д.і.н., професор **Василь Михайлович Орлик**.

² SAP: What is artificial intelligence?

³ Орлик, 2013: 129-133.

⁴ Хромова, 2015: 173-179.

⁵ Коцур, Орлик, Бондаренко, 2023: 258 – 276.

⁶ Швець, 2021a: 174–176; 2021b: 73–75.

⁷ Бойко-Гагарін, 2019: 225-229.

⁸ Швець, 2023: 302-303.

⁹ CoinsWeekly: Coiniverse Launches AI Assistant for Coin Collectors.

¹⁰ CoinWeek: AI Collecting App Identify Grade Coins.

- “Coinoscope”, штучний інтелект якого розпізнає та ідентифікує монети США, зіставляючи зроблене вами зображення з їх технологією. Ви повинні знати, що в будь-якому з цих додатків ШІ ідентифікація або оцінка, які додаток призначає вашій монеті, ґрунтується виключно на якості наданого вами зображення¹;

- “HeritCoin: AI Identify Coins” додаток для ідентифікації дорогоцінних монет та оцінки їх вартості, що спроможний надати обґрунтовану інформацію на основі поточних тенденцій та історичних даних аукціону, відкрити вичерпну інформацію про характеристики, ціну та історію монети, ефективно організувати колекцію, а також сумісний із різноманітними типами монет США та інших світових монет, включаючи рідкісні монети та монети з дефектами. Додаток також пропонує короткі відео про історію монет, допомагаючи поглибити її розуміння².

Професійна служба класифікації монет PCGS (Professional Coin Grading Service) також уже реалізувала спроби застосування технологій ШІ та машинного навчання на інкапсульованих PCGS Gold Shield для допомоги у швидкій ідентифікації та видаленні підrobok з ринку³.

Також варто звернути увагу на окремі групи чатів, що створені для вивчення та ідентифікації монет на базі одного з найвідоміших представників ШІ – GPT (англ. Generative Pre-trained Transformers). Їх поява змогла надати користувачам доступ до потужних інструментів для вивчення та аналізу монет, грошових знаків та історії грошей. Сьогодні GPT уже допомагає в ідентифікації рідкісних монет, аналізі історичних тенденцій, автентифікації та оцінці, адаптуючись до потреб нумізматичних досліджень. Як приклад, до таких чатів належать: Numi, Coin Explorer Coin Value Guide Coin Scout CoinGPT, Experto en Monedas, Coin Expert, Guía Numismática, Coin Connoisseur, Numismatic, Numismatic Nexus Assistant⁴. Деякі з них, завдяки розширеним можливостям GPT-4, можуть створювати попередню класифікацію монет на основі фотографій і користувацьких позначок, надавати доступ до широкого обсягу інформації, детальних інструкцій з визначення походження монет, класифікації сучасних і стародавніх зразків, а також загальних стандартів Американської нумізматичної асоціації, що використовуються під час оцінки та класифікації монет на основі завантажених зображень⁵.

Використання ШІ GPT для нумізматичних досліджень відкрило також ще більші можливості для міждисциплінарних досліджень, дозволяючи поєднувати та порівнювати отримані нумізматичні дані з економічною історією, археологією та культурологією, забезпечуючи більш цілісне уявлення про досліджуваний період. Дослідники також можуть використовувати такі інструменти для більш поглибленого аналізу та нового розуміння отриманих історичних даних⁶.

Значну увагу світу привернуло застосування ШІ для творчих починань та різних завдань мистецтва та дизайну. Це відкрило можливості для народження міждисциплінарного проєкту, у межах якого Лабораторія обчислювального дизайну та візуалізації (Computational Design & Visualization Lab) застосувала ШІ, для створення пам’ятної монети номіналом 10 євро для INCM – Imprensa Nacional Casa da Moeda, Державного монетного двору Португалії. Одна сторона була розроблена ШІ, а інша – людьми, що символізує співпрацю людини і машини. Тираж срібних монет становив 4 000 одиниць, вони супроводжувалися унікальними цифровими активами та були досить швидко розпродані, що підкреслило успіх поєднання традиційного нумізматичного мистецтва з інноваційними технологіями ШІ. Метою цього проєкту було не лише створення монети, присвяченої “цифровому світу”, а й дослідження того, як спільна творчість може розширити традиційне нумізматичне мистецтво та подолати розрив між спадщиною карбування монет і комп’ютерною естетикою⁷.

¹ Numismatic News: Mobile App is One of Many Options for Coin Values.

² HeritCoin: AI Identify Coins.

³ Numismatic News: Mint of Finland Joins.

⁴ Yeschat AI: 9 GPTs for Coin Identification Powered by AI.

⁵ Building Numi v2.0: An AI-Powered Coin Sorting Robot.

⁶ Yeschat AI: 5 GPTs for Numismatic Research Powered by AI.

⁷ Machado, Martins, Correia, 2022.

Сьогодні впровадження ШІ в нумізматичні дослідження відкриває нові перспективи, які ще кілька років тому здавалися неможливими. Ці можливості значно прискорюють процес ідентифікації монет та підвищують точність та якість результатів досліджень. ШІ демонструє свій величезний потенціал для революційних змін у нумізматиці, удосконалюючи алгоритми на основі накопичених даних і підвищуючи якість наукових висновків. Глобальні ініціативи, що об'єднують великі дані, забезпечать комплексний підхід до вивчення нумізматики та світової грошової історії в майбутньому. Використання ШІ в нумізматичних дослідженнях обіцяє значні зміни, забезпечуючи покращення точності та швидкості класифікації і розпізнавання монет. ШІ здатен обробляти великі обсяги даних, що дозволяє виявляти тонкі деталі, які можуть бути непомітними людському оку, і відкриває нові можливості для ідентифікації рідкісних екземплярів і виявлення підробок. Інтеграція ШІ з глобальними базами даних і створення віртуальних колекцій роблять нумізматику доступнішою для широкої аудиторії, а постійний розвиток алгоритмів забезпечить нові методи аналізу, сприяючи подальшому розвитку науки.

Література та джерела

1. SAP: What is artificial intelligence? URL: <https://www.sap.com/central-asia-caucasus/products/artificial-intelligence/what-is-artificial-intelligence.html> Актуальність 10.09.2024
2. Орлик В. Інформаційний потенціал WEB-ресурсів у нумізматичних дослідженнях (на прикладі монет держав хрестоносців). Архівознавство та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі: матеріали наук. конф. з міжнар. участю. К., 2013. С. 129-133
3. Хромова І. Програмне забезпечення в нумізматичному дослідженні. колекції / Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2015. Число 25. С. 173-179
4. Коцур В., Орлик С., Бондаренко О. «Оцифрування» і «цифровізація» в нумізматиці: теоретико-методологічні та джерелознавчі аспекти. Український Нумізматичний Щорічник, (7). 2023. С. 258-276. DOI: <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2023-7-258-276>
5. Швець О. (а) 3D-сканування об'єктів нумізматичних досліджень. Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки : VI Міжнар. наук.-практ. конф., 17-18 верес. 2020 р.: тези доп. – Переяслав: Домбровська Я. М., 2021. С. 174-176.
6. Швець О. (б) Оцифрування об'єктів дослідження спеціальних галузей історичної науки. Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти : II Міжнар. наук. конф., 13-14 трав. 2021 р., м. Кропивницький : тези доп., Кропивницький : ЦНТУ, 2021. С. 73-75
7. Бойко-Гагарін А. Мовою нумізматики до незрячих. Соціально-освітні доміанти професійної підготовки фахівців соціальної сфери та інклюзивної освіти: збірник наукових статей / Бердянський державний педагогічний університет; укладач Петровська К. В. Бердянськ, 2019. С. 225-229.
8. Швець О. Штемпельний аналіз: сучасний стан застосування та перспективи цифровізації методу. Український нумізматичний щорічник, (7). 2023. С. 302-303.
DOI: <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2023-7-288-306>
9. CoinsWeekly: Coiniverse Launches AI Assistant for Coin Collectors
URL: <https://new.coinsweekly.com/news-en/coiniverse-launches-ai-assistant-for-coin-collectors/>
Актуальність 10.09.2024
10. CoinWeek: AI Collecting App Identify Grade Coins
URL: <https://coinweek.com/ai-collecting-app-identify-grade-coins/> Актуальність 10.09.2024
11. Mobile App is One of Many Options for Coin Values URL: <https://www.numismaticnews.net/collecting-101/mobile-app-is-one-of-many-options-for-coin-values> Актуальність 10.09.2024
11. HeritCoin: AI Identify Coins URL: <https://www.heritcoin.com/> Актуальність 10.09.2024
12. Mint of Finland Joins AI
URL: <https://www.numismaticnews.net/world-coins/mint-of-finland-joins-ai> Актуальність 10.09.2024
13. Yeschat AI: 9 GPTs for Coin Identification Powered by AI for Free of 2024
URL: <https://www.yeschat.ai/tag/Coin-Identification> Актуальність 10.09.2024
14. Building Numi v2.0: An AI-Powered Coin Sorting Robot URL: <https://www.linkedin.com/pulse/building-numi-v20-making-numismatics-accessible-through-justin-hinh-cikvc/> Актуальність 10.09.2024
15. Yeschat AI: 5 GPTs for Numismatic Research Powered by AI for Free of 2024
URL: <https://www.yeschat.ai/ar/tag/Numismatic-Research> Актуальність 10.09.2024
16. Machado P., Martins T., Correia J., Santo L., Lourenc N., Cunha J., Rebelo S., Martins P., Bicker J. From Pixels to Metal: AI-Empowered Numismatic Art. University of Coimbra, CISUC/LASI, DEI, Coimbra, Portugal 2Vrije Universiteit Brussel, Brussels, Belgium. 2022.
URL: https://human-competitive.org/sites/default/files/paper_7.pdf Актуальність 10.09.2024.

Yahuzhynska Kristina
Kropyvnytskyi, Ukraine

Tupchiienko Mykola
PhD in Historical Sciences
Kropyvnytskyi, Ukraine

DIGITIZATION OF ANTIQUE NUMISMATIC COLLECTIONS AND PUBLICATIONS: THE EXPERIENCE OF FRANCE

The money circulation of the Bosporan Kingdom is an important part of the economic history of the Mediterranean and the European civilization, including France. The key geographical position of the Bosporan Kingdom at the intersection of trade routes from Western and Central Asia to the Balkans and its significant socio-economic and socio-cultural influence on Hellenic, Asian-Anatolian and Iranian civilizations formed a lively interest among numismatic researchers nowadays.

It is possible to allocate 3 directions of analytical researches of minting of coins and monetary history of the Bosporan Kingdom in French sources: the study of ancient chronicles, archaeological researches, numismatic studies, as well as the theoretical understanding of coin minting and money circulation. Accordingly, the source for the first direction consists of ancient annals (Diodorus *Siculus*, Gecat of Miletus, Herodotus, etc.); the second direction is represented by archaeological reports and publications, ancient epigraphy; the third, theoretical one, serves as a source of publications of the first numismatic congresses and numismatic societies, descriptions of collections of coins by rich collectors. It is based on epigraphic documents of researchers, their memoirs, notes of travelers, monographs of modern scientists (Hélène Nicolet-Pierre¹, Michel Amandry, Michel Pastoureau, François de Callataÿ²).

It is worth noting that the conquests of Napoleon I (1769-1821) led to the formation for some time the largest numismatic collection in the world. Its size remained unique in the history of numismatics, in particular the collection of Greek coins. French numismatics and archaeologists, who joined the formation of this collection often combined numismatics with public service, forming the theory of numismatics (Théodore-Edme Mionne³, Louis Félicien Joseph Caignart de Saulcy, Ernest Charles François Babelon⁴).

At present, France is one of the most modern countries in the world, given its history and despite its current problems and needs, extends its efforts to the digitalization of relevant sources and publications, including the Bosporan Kingdom.

The most important and grandiose is Gallica. La Bibliothèque nationale de France (BnF) – electronic library of the National Library of France and its partners – "virtual library of a decent person" (fr. bibliothèque virtuelle de l'honnête homme), an alternative to commercial Google, created under the slogan "When Google challenges Europe" (fr. quand Google défie l'Europe).

With the invention of scanning technology, the National Library of Science and Technology, part of BnF, has become one of the first in the world to digitize the most popular collections by publishing them on the Internet. As of April 2011, the online library "Gallica" offered readers about 1,400,000 digitized documents. The library is also involved in the Quaero research project, which aims to develop machine translation and speech recognition technologies.

Especially precious for exploration of the minting of the Bosporan Kingdom are digitized French-speaking rare sources of the 18th – 21st centuries. Documents were taken from the repositories of European royal libraries and Medieval universities, typographies, academies and museums, numismatic associations, private collections of France.

---

¹ Nicolet-Pierre. H. Numismatique grecque, Armand Colin, 2002-504 pages.

² Callataÿ. F. L'histoire des guerres mithridatiques vue par les monnaies, Louvain-la-Neuve, 1997, XIII + 481 p. et 54 pl. F.

³ Mionnet. T. Description de médailles antiques grecques et romaines, Paris, 1806.

⁴ Babelon. E. Traité des monnaies grecques et romaines, Paris, Leroux, 1901 - 1933, five text volumes, 3341 pages.

We denote the archives of the specialized library of antiquity Selecta (la Bibliotheca classica Selecta (BCS), Bibliothèque et ressources documentaires of the collections of the Louvre Palace (l'École du Louvre), La Bibliothèque de la Sorbonne Nouvelle (BSN), official catalogues-websites of modern banks (Bibliothèque et Archives nationales du Québec), French-speaking scientific interdisciplinary electronic encyclopedias and archives of all continents (Persée.fr. under the patronage of Ministère de l'Éducation Nationale, French-speaking prominent Encyclopædia Universalis by status equal to English-speaking Encyclopædia Britannica), materials from multilingual portals with information on French-speaking historiography of the Bosporan Kingdom (virtual digital conglomerates of scientific bases Academia.Edu, EBSCO, JSTOR), virtual libraries of modern research institutes (National Hellenic Research Foundation), classic electronic reference books (Britannica, L'Encyclopédie canadienne), schools of Hellenistic studies (The Hellenic American Union (HAU), École française d'Athènes), open documentary bases of numismatic societies (la Société française de numismatique, La Société Royale de Numismatique de Belgique, etc.).

Thus, the impact of digitalization of ancient numismatic collections, sources and historiographical materials in France has the following results: Formation of comprehensive virtual private and museum collections; Expansion of the possibilities to preserve information on real collections; Ensuring the physical integrity of the numismatic material all along further research, development of virtual specialized libraries of numismatic historiography; Creating conditions for unlimited expansion of the Internet audience – consumers of this information, regardless of its location, origin, scientific or educational level. The digitized numismatic collections of France, given their extent size, are of particular importance for further in-depth historiographical studies on the monetary systems the Bosporan Kingdom in French-speaking scientific space and beyond.

REFERENCES

1. Babelon. E. *Traité des monnaies grecques et romaines*. [Account of Greek and Roman Coinage], Paris, Leroux, 1901 – 1933, five text volumes, 3341 pages. [In French].
2. Nicolet-Pierre. H. Numismatique grecque. [Greek Numismatics], Armand Colin, 2002-504 pages. [In French].
3. Mionnet. T. *Description de médailles antiques grecques et romaines*. [Description of ancient Greek and Roman medals.], Paris, 1806. [In French]. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k399108k>
4. Callataÿ. F. «Guerre et monnayage à l'époque hellénistique. Essai de mise en perspective suivi d'une annexe sur le monnayage de Mithridate VI Eupator». [War and coinage in the Hellenistic period. Essay of perspective followed by an appendix on the coinage of Mithridates VI Eupator] in J. Andreau, P. Briant and R. Descat (eds.), *Économie antique. La guerre dans les économies antiques, Entretiens d'Archéologie et d'Histoire*, 5, Saint-Bertrand-de-Comminges, 2000, – 337-364 pages. [In French].
5. Callataÿ. F. *L'histoire des guerres mithridatiques vue par les monnaies*. [History of the Mithridatic wars as seen through its coins], Louvain-la-Neuve, 1997, XIII + 481 p. et 54 pl. F. [In French].
6. «L'impact monétaire de l'absorption romaine de la Mer Noire (Ier s. av. J.-C.-Ier s. apr. J.-C.)». [The monetary impact of the Roman absorption of the Black Sea]. Colloque: De Mithridate VI à Arrien de Nicomédie: changements et continuités dans le bassin de la Mer Noire (Ier s. av. J.-C.-Ier s. apr. J.-C.). Location: Paris – Université de Nanterre. Conference Dates: Mar 2-3, 2018. [In French].
7. Callataÿ. F. *The first royal coinages of Pontus (from Mithradates III to Mithradates V)*. Otto Mørkholm, Early Hellenistic Coinage. Cambridge, 2009-373 pages. [In English].

Шман Світлана

кандидат культурології

м. Київ, Україна

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРЕДМЕТІВ НУМІЗМАТИКИ

Підвищений інтерес до культурних цінностей, зокрема до предметів нумізматики, зумовив появу міждисциплінарних досліджень із використанням методів культурології, філософії, мистецтвознавства та історії, що забезпечують якісний рівень розв'язання завдань. Їх вивчення стає важливим не тільки для вузьких фахівців, але й для культурологів та мистецтвознавців, оскільки стають ґрунтовною джерельною базою для подальших досліджень.

Однією з головних умов дослідження нумізматичних об'єктів є поставлене перед дослідником завдання. У разі дослідження монети – висновок про її автентичність, установлення історичної та культурної цінності, матеріальної вартості, визначення стану збереженості тощо.

Однією з необхідних умов вдалого експертного дослідження є наявність доступу до систематизованої добірки аналогічних автентичних предметів, що досліджувались, у кількості, необхідній для аргументованих висновків. Мова йде про так звану еталонну базу. Це може бути: музейна колекція; каталоги із зображеннями та детальними описами монет; бази монет в Інтернеті; власні бази електронних зображень, що виконані з достатньою якістю для розгляду зображення у великому збільшенні.

Під час дослідження предметів нумізматики необхідне застосування усіх сучасних прикладних методів. Достовірність висновків синтезованої частини техніко-технологічних досліджень залежить від застосованих методик, повноти і якості еталонної бази та кваліфікації експерта.

Таким чином, експертиза предметів нумізматики вимагає спеціальних знань, таких як: основи ідентифікації нумізматичних предметів, що включатимуть такі фахові навички; на базі власного досвіду формування еталонної бази даних про історичні предмети за фахом; порівняльний аналіз наявного матеріалу з еталонною базою – систематизованою добіркою даних про автентичні предмети з показниками усіх можливих напрямів вивчення; техніко-технологічна експертиза об'єктів (методи візуального, метрологічного, структурного, спектрального, рентгенофлуорисцентного аналізу тощо) та технологічні особливості їх виробництва (технології лиття, карбування, комплексний штемпельний аналіз тощо); джерела надходження досліджуваного матеріалу (місце та обставини знаходження, зв'язок предмета з історичним контекстом); особливості фальсифікації предметів нумізматики, сучасні способи виготовлення підробок та їх розповсюдження.

Принципи оцінки предметів нумізматики: стан збереженості; історична та культурна цінність предметів нумізматики; матеріальна вартість; основні тенденції ринку предметів нумізматики.

Слід урахувати, що вдале експертне дослідження вимагає достатнього досвіду практичної роботи з нумізматичним матеріалом.

Крім цього, експертний висновок повинен бути всебічним, об'єктивним і достовірним, тобто суворо відповідати фактам, установленим у результаті дослідження. у цьому і полягає істинність висновку (його відповідність об'єктивній дійсності). За ступенем визначеності, висновки класифікуються на *категоричні* (безумовні – що не залежать від будь-яких умов, і умовні – залежні від достовірності фактів, що лежать в основі висновку) і *ймовірні*, що представляють собою обґрунтовані припущення, але не виключають можливості існування інших фактів.

Саме тому, значення культурологічного потенціалу експертизи предметів нумізматики набуває особливого значення, змінюючи акцент з традиційного узагальнення інформації на розвиток міждисциплінарного підходу. Завдяки цьому культура входить у систему професійних якостей експертів і дає підстави говорити про культуру експертизи. Відповідно культурологічний потенціал характеризується активним використанням експертами методології історії та теорії загальносвітової та національної культури, культурно-мистецькими знаннями, вміннями та навичками.

Отже, дослідження предметів нумізматики змінюється, набуває нових ознак і продовжує вдосконалюватися. Міждисциплінарний характер таких досліджень відповідає сучасним вимогам.

Література та джерела

1. Експертиза предметів і атрибутів: нумізматики, боністики: методичні рекомендації до практичних занять і самостійної роботи для здобувачів освітнього ступеня «Бакалавр» спеціальності 023 «Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація» / розроб. А. С. Бойко-Гагарін. Київ: НАКККіМ, 2021. 24 с.
2. Калашнікова О. Л. Основи мистецтвознавчої експертизи та вартісної оцінки культурних цінностей: підручник. Київ: Знання, 2006. 479 с.
3. Методичні засади експертного дослідження культурних цінностей : навчально-методичний посібник. Київ: НАКККіМ, 2010. 128 с.
4. Овчарова О. В., Яушева-Омельянчик Р. М., Сургай Л. С. Словник-довідник музейного працівника: довідкове видання. Київ: Кий, 2013. 461 с.
5. Оцінка культурних цінностей / Індутний В. В., Чернявська Е. В., Шкляр С. М., Платонов С. М. та ін. Київ: ТОВ «АЯКС ПРІНТ», 2006. 608 с.
6. Шман С.Ю. Методологічні засади експертної діяльності в Україні. Вісник НАКККіМ. № 1. Київ, 2020. С. 19-24.

Іщенко Алла
м. Київ, Україна

УКРАЇНІКА ВІД МОНЕТНОГО ДВОРУ ПОЛЬЩІ

У світовій нумізматиці формується окремий напрям, що охоплює продукцію монетних дворів світу, присвячену або пов'язану з Україною. Цей напрям отримав назву “україніка”, монети з українською тематикою карбують у Канаді¹, Литві, Казахстані, та багато інших, до нього не входить продукція, виготовлена в Україні.

Перша спроба систематизувати україніку в окремому каталозі показала, що чільне місце в ній займає продукція Акціонерного товариства “Монетний двір Польщі” (пол. Mennica Polska S.A.).

Заснований у 1766 році, Монетний двір Польщі сьогодні є одним з найбільш технологічних монетних дворів світу. Його майстри опанували і успішно застосовують понад 100 технологій карбування. Технологічну досконалість продукції Монетного двору Польщі відзначено багатьма нагородами світової нумізматичної спільноти. Доповіді про нові досягнення в карбуванні монет на щорічному Технологічному форумі Всесвітнього ярмарку грошей (Берлін, Німеччина) та на The Coin Conference – 2024 р. (м. Лісабон, Португалія) є майстер-класами для кожного в цій індустрії.

Акціонерне товариство “Монетний двір Польщі” не тільки карбує монети, а й будує комерційну нерухомість, створює та обслуговує електронні платіжні системи, виготовляє державні нагороди і замовлення приватного бізнесу. Нещодавно додалися й такі напрями: виготовлення заготовок для карбованої продукції та інвестиційний – пропозиція діамантів, литих та штампованих зливків золота 999.9 проби масою від 0.25 до 1 000 г і зливків срібла 999 проби від 100 до 500 г переважно власного виробництва, а також присвячена видатним полякам – геніальному композитору Фредерику Шопену та першому очільнику відродженої Польської держави генералу Юзефу Пілсудському – лінійка золотих та срібних інвестиційних монет.

Монетний двір Польщі – виробник обігових та колекційних монет, емітованих Національним банком Польщі, закордонними центробанками та емісійними установами. Починаючи з 1990 року тут викарбувано 30 млрд обігових монет. Кожні 15 секунд з одного преса виходить 15 монет, а річна потужність становить 3 млрд монометалічних монет та 1 млрд біметалевих. Монетний двір Польщі прийшов на нумізматичний ринок України у 2006 році, коли була укладена дистриб'юторська угода з Райффайзен банком Аваль.

Монети, викарбувані у Варшаві, швидко переходили до приватних колекцій українців, стали бажаними подарунками до різних свят. Згодом офіційними дистриб'юторами монет із

¹ Бойко-Гагарін А., Загребя М. Україністика. Іноземні монети, присвячені Україні (каталог). Канада. Журнал “Нумізматики і фалеристика”. № 1 (109). Київ, 2024. С. 20-22.

Польщі в Україні стали банки Хрещатик, Укргазбанк, Актабанк, Форум, Юнекс, Правекс, Златобанк, Діамантбанк, Імексбанк, Південний, Приватбанк, Радабанк та Морський транспортний банк. Наразі каталогізовано як україніка монети карбування Монетного двору Польщі, зазначені в таб. 1. Також заслуговують на увагу медалі карбування Монетного двору Польщі, присвячені Україні. Зокрема, до 20-ї річниці проголошення Незалежності України (2011 рік, срібло 925, позолота, 28.28 г, Ø 38.61 мм, 100 шт.) та “Солідарність з Україною” (березень 2022 року, срібло 999, 10 г, Ø 38.61 мм, 900 шт.), дохід від продажу якої спрямований на гуманітарну допомогу українцям.

Підсумовуючи вищенаведене, Монетний двір Польщі викарбував багато відомих в Україні колекційних монет різних емітентів (Польща, Вірменія, Камерун, Ніуе та Білорусь) на теми, пов’язані з Україною.

У цій доповіді вперше здійснено систематизацію україніки за її виробником – Монетним двором Польщі.

Література та джерела

1. Бойко-Гагарін А., Загреба М. Україністика. Іноземні монети, присвячені Україні (каталог). Канада. Журнал «Нумізматика і фалеристика». № 1 (109). Київ, 2024. С. 20-22.

Ілюстрації

Рис. 1. Срібна монета “Борщ. Українська кухня”, викарбувана Монетним двором Польщі в 2022 році

Таблиця 1¹

Назва	Рік випуску, метал, проба, маса, розміри	Емітент, номінал, максимальний тираж
Іван Айвазовський	2006 р., Ag 925, 28.28 г, 40×28 мм	Вірменія, 100 вірменських драм, 5 000 од.
Ілля Рєпін	2009 р., Ag 925, 33.63 г, 40×28 мм	Білорусь, 20 білор. рублів, 15 000 од.
Сергій Параджанов	2012 р., Ag 925, 28.28 г, 40×28 мм	Вірменія, 100 вірменських драм, 5 555 од.
Чемпіонат Європи з футболу. 2012. Україна – Польща	2012 р., нордік, 8.15 г, Ø 27 мм 2012 р., Ag 900, 33.63 г, Ø 50 мм (двох складених монет) 2012 р., Ag 925, 14.40 г, 28.8×28.8 мм (кожна з чотирьох монет) 2012 р., Ag 925, 28.28 г, 36.2×36.2 мм 2012 р., Au 900, 8.00 г, Ø 21 мм 2012 р., Au 999, 62.20 г, Ø 40 мм	Польща, 2 злотих, 1 000 000 од. Польща, 10 злотих, 5 000 од. Польща, 10 злотих, 15 000 од.
Видатні гетьмани України	2012 р., Ag 999, 250 г, 67.35×90 мм	Польща, 20 злотих, 15 000 од. Польща, 100 злотих, 4 000 од. Польща, 500 злотих, 1 000 од.
Крим. Ластівчине гніздо	2012 р., Ag 925, 14.14 г, 49.9×32.88×9.15 мм	о. Ніуе, 50 новозел. доларів, 400 од.
Крим. Лівадійський палац	2013 р., Ag 925, 14.14 г, 49.9×32.88×9.15 мм	о. Ніуе, 1 новозел. долар, 3 500 од.
Укргазбанк. 20 років	2013 р., Ag 925, 16.81 г, Ø 38.61 мм	о. Ніуе, 1 новозел. долар, 6 000 од.
Видатні гетьмани України: • Іван Виговський; • Дмитро Вишневецький; • Іван Мазепа; • Пилип Орлик; • Петро Дорошенко; • Петро Сагайдачний; • Богдан Хмельницький	2013 р., Ag 999, 16.81 г, 39.0×29.2 мм	о. Ніуе, 1 новозел. долар, 1 000 од.
Одеса – перлина біля моря	2013 р., Ag 925 10.4 г 4 монети, 35×35 мм 12 г 1 монета, Ø 32 мм	о. Ніуе, 2 новозел. долари×5 монет, 2 222 од.
Одеський театр опери і балету	2014 р., Ag 999, 16.81 г, 29.2×39 мм	о. Ніуе, 1 новозел. долар, 1 000 од.
Ікона Зарваницької Матері Божої	2014 р., Ag 999, 31.1 г, 28×40 мм	о. Ніуе, 1 новозел. долар, 1 500 од.
Ікона Почаївської Матері Божої	2014 р., Ag 999, 31.1 г, 28×40 мм	о. Ніуе, 1 новозел. долар, 1 500 од.
Футбольна монета	2014 р., Ag 999, 31.1 г, Ø 38.61 мм	о. Ніуе, 2 новозел. долари, 2 222 од.
Святині України	2014 р., Ag 925 10 г, Ø 32 мм 12 г 4 монети, 35×35 мм Вставка – кристали SWAROVSKI ELEMENTS	о. Ніуе, 2 новозел. долари×5 монет, 2 222 од.
Воронцовський палац в Криму	2014 р., Ag 999 16.81 г 4 монети, 35×35 мм 14.14 г 1 монета, Ø 32 мм, вставка – сердолік	о. Ніуе, 2 новозел. долари × 5 монет, 2 999 од.
Футбольна монета	2016 р., Ag 999, 17.5 г, Ø 38.61 мм	о. Ніуе, 1 новозел. долар, 500 од.
Боги давніх слов'ян. Перун	2018 р., Ag 999, 62.2 г, Ø 45 мм, вставка – дуб	о. Ніуе, 2 новозел. долари, 500 од.
Захар Беркут	2019 р., Ag 925, 16.81 г, Ø 38.61 мм	Камерун, 500 франків КФА, 500 од.
Український фольклор	2019 р., Ag 999, 17.50 г, Ø 38.61 мм, вставка – дерево	Камерун, 500 франків КФА, 500 од.
Боги давніх слов'ян. Світовид	2019 р., Ag 999, 62.2 г, Ø 50 мм, вставка – дуб	о. Ніуе, 2 новозел. долари, 500 од.
Боги давніх слов'ян. Стрибог	2020 р., Ag 999, 62.2 г, Ø 50 мм, вставка – дуб	о. Ніуе, 2 новозел. долари, 500 од.
Слов'янський календар	2020 р., Ag 999, 62.2 г, Ø 50 мм, вставка – смола	о. Ніуе, 2 новозел. долари, 500 од.
Борщ. Українська кухня	2022 р., Ag 999, 17.5 г, Ø 38.61 мм	Камерун, 500 франків КФА, 555 од.
Дружба і братство – найбільше багатство	2023 р., Ag 999, 31.1 г, 26.42×50 мм	Польща, 10 злотих, 5 000 од.
160 років Січневого повстання	2023 р., Ag 925, 28.28 г, Ø 38.61 мм 2023 р., Au 900, 15.5 г, Ø 27 мм	Польща, 20 злотих, 10 000 од. Польща, 200 злотих, 10 000 од.

¹ До каталогу не включені монети із образами православних святих, як такі, що не пов'язані з державою Україна.

У Національному банку пройшла І нумізматична конференція

“Money & Banking: гроші та банки в історії Європи”

Перша нумізматична щорічна конференція “Money & Banking: гроші та банки в історії Європи” відбулася в Національному банку України з 16 до 18 вересня 2024 року.

Триденна конференція проходила в межах заходів, присвячених Дню гривні. Її організував Музей грошей Національного банку України за підтримки **Проекту USAID “Інвестиції для стійкості бізнесу”**.

Конференція зібрала провідних фахівців у галузях історії, нумізматики, банківництва, мистецтвознавства, мовознавства, а також археології. Цей захід став для них майданчиком для обміну знаннями та досвідом, а також важливим кроком до формування потужної наукової спільноти, здатної впливати на розвиток історичної думки та нумізматичних досліджень.

“Національний банк наразі переосмислює значення та роль нумізматики в історії сучасної України. Ми плекаємо нумізматичну традицію, але водночас шукаємо нову стилістику та тональність, яка б відповідала сучасності. Національний банк приділятиме нумізматичному напрямку ще більше уваги, адже він є тим потужним каналом комунікації, елементом політики центробанку, який допомагає формувати істинні українські наративи й доносити їх світу.

Знаково, що конференція, яка дає змогу побачити певну ретроспективу історії грошей, відбувається саме зараз, коли Національний банк прагне фактично завершити грошову реформу, розпочату в 1996 році, відновити історичну справедливість, викоринивши російську назву “копійка”, замінивши її на український “шаг”», – підкреслив Голова НБУ **Андрій Пишний**.

Із відкриттям заходу учасників привітав керівник Проекту USAID “Інвестиції для стійкості бізнесу” **Рафаель Джабба**. «Проект USAID “Інвестиції для стійкості бізнесу” пишається тим, що підтримує Національний банк України в цей критичний період економічної витривалості та відновлення. Ми раді співпрацювати з Національним банком в організації цієї конференції та підтримувати інші ініціативи з фінансової грамотності, спрямовані на розвиток довіри до фінансової системи та забезпечення того, щоб фінанси працювали на користь усіх українців», – зазначив він.

У межах роботи конференції відбулося шість тематичних секцій:

- 1) “Становлення гривні як національної грошової одиниці України”;
- 2) “Антична, середньовічна та новітня нумізматика”;
- 3) “Історія грошового обігу”;
- 4) “Історія банків, банківництва, цінних паперів та торгівлі”;
- 5) “Видатні нумізмати, колекції та наукові школи”;
- 6) “Дизайн та захист грошових знаків”.

У перший день конференції також відбулося пленарне засідання, присвячене усім аспектам використання шагів у національній грошовій традиції: від походження терміну та особливостей його вживання в розрахунках до побутування в підпіллі та навіть еміграції в часи радянської влади.

Учасники конференції позитивно оцінили пропозицію Національного банку щодо зміни назви монети “копійка” на “шаг” та ініціювали підписання відкритого листа від наукової спільноти на підтримку цієї ініціативи. Наразі його підписали 50 учасників конференції.

Другий день конференції відкрив директор Департаменту грошового обігу Національного банку **Олег Прохода**, який розповів про модернізацію та осучаснення банкотно-монетного ряду в Україні. Він зазначив, що банкноти і монети не тільки забезпечують грошовий обіг країни, їх дизайн відображає історію, культуру і дух країни, а для іноземців часто – це перша візуальна зустріч з новою країною. Тому Національний банк завжди відповідально ставиться до цього питання.

Зокрема, прикладом є нові модифіковані банкноти гривні, доповнені патріотичним гаслом “Слава Україні! Героям Слава!”, які Національний банк ввів у обіг до 33-ї річниці проголошення незалежності України.

“У дизайні банкнот має об’єднуватися естетика з функціональністю, також виробництво банкнот та монет має бути надійним і ефективним для задоволення вимог грошових циклів. Національний банк України постійно працює над удосконаленням дизайну та системи захисту банкнот гривень, вивчає відповідний міжнародний досвід”, – розповів **Олег Прохода**.

У завершальний третій день конференції її учасників першим привітав директор Банкотно-монетного двору Національного банку **Володимир Баглай**.

Свою доповідь він присвятив історії створення Банкотно-монетного двору та специфіці його роботи.

“Сьогодні Україна має повний цикл виготовлення паперових грошей: від розроблення дизайну та виробництва захищеного паперу до пакування готових банкнот та монет. І наше підприємство – Банкотно-монетний двір Національного банку України – на 100% забезпечує потреби держави у виготовленні власної грошової одиниці: банкнот, розмінних, обігових та пам’ятних монет”, – розповів **Володимир Баглай**.

Все це завдяки трьом гілкам Банкотно-монетного двору: банкноти друкуються на Банкнотній фабриці, монети карбуються Монетним двором, а захищений папір виготовляє Фабрика банкнотного паперу.

Загалом протягом трьох днів конференції понад 120 дослідників мали можливість презентувати свої напрацювання з цієї тематики та подискутувати з колегами.

Надалі ця конференція покликана стати постійним майданчиком для наукових дискусій, в яких порушуватимуться найактуальніші питання, пов’язані з історією грошової системи та банківської справи Європи, та буде проводитися щорічно у вересні на базі Національного банку України.

